GRADOVRH
časopis za književno-jezična, društvena i prirodoznanstvena pitanja

GRADOVRH

Časopis Matice hrvatske
Utemeljen 2004.
Godište VI, br. 6, studeni 2009.

Naklada
Matice hrvatske – Tuzla

Za nakladnika
Marica Petrović

Glavna urednica
Marica Petrović

Redakcija
Marica Petrović, Biljana Stahov, Alen Matošević, Petar Matanović, Marinko Mrkonjić

Lektura
Biljana Stahov

Likovna oprema
Marina Trogrlić

Adresa uredništva i administracije:
Tuzla, Kazan mahala 2/II; tel/fax: +035 277 161, e-mail: matica.hr@bih.net.ba
Uplate na žiro-račun kod UniCredit banke 3383002200429402

Redakcija ovoga broja zaključena je 17. listopada 2009.

Grafičko oblikovanje
Branko R. Ilić

Tisak
Printcom, Tuzla

GRADOVRH

časopis za književno-jezična, društvena
i prirodoznanstvena pitanja

MATICA HRVATSKA – TUZLA
studeni 2009.

Sadržaj

Umjesto uvodnika 9

ARHEOLOGIJA

Mirsad Bakalović, Nataša Perić: *Nacionalni spomenik 'Industrijsko naslijeđe-proizvodnja soli u Tuzli' – od ideje do relizacije* 15

FILOZOFIJA

Romeo Knežević: *Materijalni ugled i samozaborav* 33

GOSPODARSTVO

Merim Kasumović: *Utjecaj globalizacije na zemlje u tranziciji* 51

JEZIČNO-KNJIŽEVNE TEME

Alma Granov: *Peirceov koncept znaka u digitalnoj paradigmi* 59

Jelena Ilić: *Pas i mačka u eufemizmima* 69

Selma Rakovac: *Pozdravi* 76

Selma Veseljević: *Female Body and Gender-Based Violence in THE HANDMAID'S TALE* 82

Ilija Barišić: *Bilješke uz dekonstruiranje postkolonijalnog pristupa srednjoj Europi* 100

Demir Alihodžić: *Povijesno-kulturološki kontekst prikazivanja crnih afričkih likova u engleskoj renesansnoj drami* 118

Demir Alihodžić: *Mit o Jevreju kao zločincu u elizabitanskoj kulturi* 139

Mirela Berbić: *Parodija ideologije i simulacija u romanu hibridne strukture 'Povijest pornografije' Gorana Tribusona* 146

Miladinka Vasić: *Elementi postmodernoga diskursa u 'Mansardi' Danila Kiša* 160

Nadira Puškar: *Elementi crkvenih prikazanja u 'Malom Trgu' Milana Grgića* 170

KNJIŽEVNOST

Atif Kujundžić: Deset pjesama 183

Melida Travančić: Pjesme 195

Naida Mujkić: Cvijeta 205

PRIKAZI

Ivan Nuijć: *Božo Baničević, Dalmatsko-romanski ostaci u toponimiji Hrvatske. De relictis dalmato-romanis in toponymia Croatie, vlast. naklada, Žrnovo 2009, 479 str.* 211

Alen Matošević: *Brijezi i ljudi.* Osvrt na (foto)monografiju Mijo Franković: *Župa Breške (Ogledi o župi u riječi i slici)*, recenzirao prof. dr. Ivan Šarčević, uredio i napisao predgovor Franjo Martinović, Breške – Tuzla, kolovoza 2009. 214

PSIHOLOGIJA I PEDAGOGIJA

Tamara Efendić-Spahić: *Percepcija pozitivnih relacija sa roditeljima i zadovoljstvo životom u adolescenata* 225

Ivana Milosavljević: *Emocionalna inteligencija i školski uspjeh* 236

Vedrana Matošević: *Ocjenjivanje učenika u nastavi matematike* 259

SOCIOLOGIJA

Srđan Vukadinović: *Determinante ispoljavanja kulture i umjetnosti u savremenim okolnostima djelovanja* 269

ZEMLJOPISNO-ETNOLOŠKE TEME

Danijel Barišić: *Stari svadbeni običaji Hrvata katolika tuzlanskoga kraja* 277

Marija Jukić: *Transformacija i strukturne promjene ruralnih naselja općine Kiseljak* 287

Marjana Antolović: *Stanovništvo Općine Žepče u razdoblju 1879.-2007.* 306

Borjana Petrović – Vilušić: *Naselja u slivu rijeke Soline* 324

Umjesto uvodnika

Ulomak iz eseja u povodu prikaza časopisa* Gradovrh*, studeni, 2008.

Časopisi su prvorazredne kulturne institucije, jednako u trenutku izlaženja kao i *post festum*, tj. desetljećima, pa i stoljećima poslije. Pojavljivanje časopisa dokazom je da postoji grupa u svakom pogledu intelektualno natprosječnih ljudi koji žele elaborirati svoj odnos prema važnim pitanjima svoga bića, kulture, umjetnosti i društvene suvremenosti. Izašao je nebroj knjiga o kojima se ne zna niti će se znati, jer nikome ne trebaju. Nerijetko, objavljene knjige, postale su tek teret svojim autorima. Ali, nije se još pojavio časopis koji se ne pamti i ne čuva kao dragocjena bibliografska jedinica koja svjedoči o bitnom. Prisjetimo se kakve je sve peripetije prolazio Ivan Frano Jukić kad je u njemu kulminirala ideja o izdavanju časopisa *Bosanski prijatelj*, i, pogledajmo, koliko nam *Bosanski prijatelj* znači i danas! Časopis *Plamen* koji su pokrenuli i uređivali Miroslav Krleža i August Cesarec 1919. godine zabranjen je iste godine nakon što je izašlo petnaest brojeva, ali ga niko ne može potisnuti kao bitnu pojavu. Ili *Pečat*, koji je 1939. godine također pokrenuo Miroslav Krleža kao književni mjesečnik za umjetnost, nauku i kulturu. Izlazio je samo dva godišta, ali i da je samo objavio Krležin antidogmatski esej *Dijalektički antibarbarus*, koji je označio vrh sukoba na tzv. *književnoj ljevici*, ostao bi referentan zauvijek. Kao što će i ostati.

*
* *

Gradovrh, časopis Matice hrvatske u Tuzli, od samoga početka projiciran je kao godišnjak ili almanah. Tako je upisan u registar javnih glasila i kao takav opstaje i izlazi već peti put. Pet brojeva Gradovrha u obrezanom formatu A-4 i na ukupno 1.450 tiskanih strana, s preko 90 uključenih autora i s preko 120 priloga primjerenih koncepciji časopisa, nezaobilazna su kulturalna i kulturološka činjenica o životu, ali, ponajprije dokaz o kulturnom djelovanju Hrvata uključenih u rad *Matice hrvatske, ogranak u Tuzli*, u proteklih pet godina na području Tuzlanskoga kantona. U koricama časopisa *Gradovrh*, to je činjenica, zauvijek.

Primjereno nazivu godišnjaka, svaki primjerak je i neposredan doprinos činjenicama rekonstruiranju vremena i uspostavljanju kontinuiteta od vremena iseljavanja franjevačkoga samostana Gradovrh 1541. godine i odlaska tog dobroga svijeta u Bač, zajedno s milosnim likom Radosne Gospe Gradovrške. Sve to časopis/godišnjak/almanah *Gradovrh*, bez usijavanja kojima smo skloni – oživljava na sasvim primjeren način već u prvom broju.

Naime, Časopis aktualizira dostupnu građu i dokumente, bez sumnje, mnoge od njih u zadnji tren, otrgnuvši ih sa same ivice zaborava iz prijetećega procesa nestanka. To su autentični povijesni dokumenti, znanstveni i književni tekstovi, ali, uz njih, tu su i tekstovi o suvremenosti, projicirani u vrijeme i prostor koje mostimo svojim životima. Odabir je brižljiv, krajnje odgovoran i iznimno dragocjen. *Gradovrh* narasta iz broja u broj, smisao impulsa za njegovo pokretanje biva sve očigledniji, prikupljena građa sve dragocjenija.

Glavna urednica i redakcijski sastav rade s puno više poticaja nego što bi iko izvana mogao i pomisliti. Rezultat je impresivan. Vrijeme koje je u svijesti ljudi lebdjelo kao izmaglica, u časopisu *Gradovrh* postaje svima dostupna, dokumentirana i očigledna stvarnosna predodžba. Nismo ni znali kako će svjetlo objavljenih tekstova postati dijelom aureole koja iz prošlosti obasjava i natkriljuje današnju Tuzlu i njezin suvremeni život. Naime, ne mislimo baš prečesto o tome kako smo to stigli u ovaj čas.

*
* *

Držimo, kako je u časopisu *Gradovrh* primjenjen iznimno mudar i iskustveno vrijedan način koncipiranja i organiziranja raspoložive građe, njezinog upotpunjavanja tumačenjem, kao i nominiranja cjelina koje glase: *Uvodnik*, *Arheologija*, *Sociološko-teološke teme*, *Sociološko-političke teme*, *Zemljopisno-etnološke teme*, *Književno-jezične teme*, *Poezija*, *Komunikologija*, *Pedagogija*, *Etno-muzikologija*, *Povijesno-filozofske teme*, *Prirodoslovno-znanstvene teme*, *Gospodarstvo*, *Ljudi i događaji*, *Kultura*, *Prikazi*, *Iz naše arhive*, etc. Posebno su značajne nominacije cjelina kao jezične sprege ili sintagme iza kojih je razmatrano teološko, političko, etnološko, jezično, jer iste omogućavaju uklon od političkog kao profanog! *Gradovrh* i ljudi koji ga priređuju i uređuju ne žele politizirati, a ovakvim nominacijama postavljaju i jasne ograde spram te opcije! Naprosto, s politizacijama i ideologizacijama, ne žele imati posla.

Osobno, veoma cijenim ovu vrstu praktične mudrosti koju je za svoje potrebe lijepo otvorio i s puno dostojanstva, koje dolazi iz bogate kulturne prošlosti i stečenog iskustva, nakladnički i uređivačkoredakcijski sastav razvio u časopisu *Gradovrh*. Živimo nevjerojatno i furiozno vrijeme, ali i u takvom vremenu, činjenice su neprijeporne. Potresno je za današnjeg čitatelja susresti se s onim što prvi broj časopisa *Gradovrh*, donosi kao priloge o fra Blažu Josiću.

Riječ je o istaknutom pjesniku, latinisti, Lipničaninu fra Blažu Josiću, krsnim imenom Bono. Rođen 02. 03. 1820. godine u Rapačama, jedan od vodećih bosanskih franjevaca sredinom XIX stoljeća. Veličanstveno je što ga već u svom prvom broju *Gradovrh* uspravlja iz njegovih sugestivnih pisama i pjesma, kao i što njegovo djelo – jednako mladalačkim zanosom i stvarnom mudrošću svjedoči – ne samo o njegovoj neupitnoj odanosti franjevačkoj redu službi, već i o životnim kušnjama, njegovim političkim pogledima i prosvjetiteljskim idejama, kao i njegovom blistavom znanju jezika i prozodije i stvarnoj vještini pjesmovanja. Uostalom, nerijetko u odnosima između pismenog i načitanog svijeta pjesma je imala i epistolarnu funkciju. Osim toga, šesnaest objavljenih od ukupno /46/ pisama fra Blaža Josića obezbjeđuju neporeciv kontekst brojnim događajima i akterima njegovog vremena. Kao da vidimo kako se rukuju Fra Blaž Josić, Ivan Frano Jukić, Jako Baltić, Bartol Kovačević i dajući jedan drugome riječ – 1840. godine pješice i krišom idu iz Mađarske u Bosnu, da podignu ustanak protiv Turaka! Kakva je to sjajna vjera! Nikako, nije riječ o nepoznatoj pojedinosti iz života pomenutih franjevaca, sjajnih mladih ljudi koji su Bosnu Srebrenu ljubili jednako kao svoju vjeru, ili, iznad svega! Ali, svakako, objavljivanjem u časopisu *Gradovrh* – riječ je o senzaciji koja bistri suvremenost zagušenu najrazličitijim nesnalaženjima, pa i smutnjama. Susretanje s minulim u suvremenoj optici, smisleno je samo kao dobrobit za prošlo i buduće. To izvrsno znaju glavna urednica i redakcijsko tijelo.

Gradovrh tako čini iz broja u broj.

*
* *

Iskreno, vrijedna je svakog poštovanja dosljednost s kojom nakladnik i glavna urednica Marica Petrović i Redakcija kao uže stručno tijelo vode časopis za književno-jezična, društvena i prirodoznanstvena pitanja *Gradovrh* tako, pa čuvaju ono što bi moglo nestati ili pasti u zaborav, a prihvataju i afirmiraju ono što bitno određuje suvremenost i ima korektan odnos prema prošlosti. Tu vrstu senzibiliteta i mudrosti koju pokazuje gospođa Petrović, trebalo je i roditi i njegovati, samo tako se i može dobiti taj nivo odgovornosti prema konačnom ishodu koji u čitatelju punim smislom odjekuje kao njegova sadašnjost. U *Gradovrhu* djelatno komuniciraju najdalja prošlost i suvremenost. Tome u punoj mjeri pridonosi zdrav i prirodan odnos prema hrvatskome jeziku, kao i vrlo tolerantan odnos prema jezicima kojima pišu uključeni autori, suradnici! Uostalom, to nam je već znano iz same tradicije franjevačke književnosti koja je uvijek imala odgovoran odnos prema puku. Osim toga, to je i u najboljoj tradiciji Matice hrvatske u Bosni i Hercegovini, a na istoj matrici izlaze i časopisi *Hrvatska misao* – u Sarajevu, *Krijesnica* – u Zenici, *Motrišta* – u Mostaru, *Vitko* – u Širokom Brijegu, *Cvitak* u Međugorju, o čemu piše i što brižljivo analizira i raspravlja urednica Petrović već u drugom broju *Gradovrha*...

*
* *

Gradovh, dakle, smjelo kroči ususret životu. Ovdje bismo mogli potegnuti onu našu omiljenu koja nam njeguje inertnost i indolenciju: Da kojim slučajem *Gradovrha* nema, trebalo bi ga izmisliti! Makar zvučalo i cinično, eto, na našu sreću, ne moramo ga izmišljati! *Matica hrvatska*, *Ogranak* u Tuzli, priređuju, uređuju i izdaju časopis *Gradovrh* po pravilima vještine!

Velika mi je i iskrena želja, da časopis *Gradovrh* upravo na ovaj način dugo poživi i na opću dobrobit potraje. Ovakav časopis u našim prilikama i kulturnim razmjerama, naprosto, nema zamjenu.

Atif Kujundžić

ARHEOLOGIJA

Mirsad Bakalović, Nataša Perić

Nacionalni spomenik *Industrijsko naslijeđe proizvodnja soli u Tuzli* – od ideje do realizacije

Sažetak

Nastanak i urbano-ekonomski razvoj grada Tuzle vezan je za ekspolataciju izvora slane vode i proizvodnju soli. Jedinstven način proizvodnje soli, koji je u osnovi ostao isti od neolita (mlađeg kamenog doba) do današnjih dana, a radi se o procesu iskuhavanja slane vode, bio je razlog da Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine slani bunar iz osmanskog perioda, objekt stare Solane Kreka iz 1891. godine i kompleks slanih bunara s rezervarom i sonovodom na Boriću izgrađen krajem XIX. i tokom XX. vijeka, proglasi nacionalnim spomenicima u kategoriji industrijskog naslijeđa.

Ključne riječi

sol, industrijsko naslijeđe, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika.

U sjećanju mnogih posjetilaca, a i onih koji su za nju čuli u medijima ili čitali iz knjiga tokom druge polovice XX. vijeka, Tuzla je ostala grad bijelih i crnih rudara, kao i grad čija historijska jezgra nestaje uslijed slijeganja tla izazvanog nekontroliranim izluživanjem slane vode ispod njegove površine. Razvojem industrije i procesom urbanizacije, godinama je sve više dolazilo do destrukcije kulturno-historijskog naslijeđa kroz rušenje jedinstvene arhitektonsko-graditeljske cjeline.[1]

[1] Usljed slijeganja porušeno je cca 440 objekata sa 2.600 stambenih jedinica, 66.975 m² površine privrednih objekata i 130.888 m² površine u kojoj su bili smješteni kulturni, prosvjetni, zdravstveni i sakralni objekti. Iz ovog gradskog područja preseljeno je 12.000 građana u istočni i zapadni dio grada.

Progres je Tuzli zauzvrat ostavio jedinstveno industrijsko naslijeđe zasnovano na eksplotaciji prirodnih sirovina (soli i uglja), koje je u posttranzicijskom vremenu, kada dolazi do zamiranja nekadašnjih velikih giganata i razvoja tercijernih i kvartarnih djelatnosti, postalo interesantna turistička destinacija.

Geološke karakteristike Tuzle kao uslov industrijskog razvoja

Područje Tuzle je jedinstveno po svom prirodnom bogatstvu u vidu 650 miliona tona stijena soli koje se nalaze ispod površine grada. Ove stijene su, zajedno sa slanom vodom, ostatak Panonskog mora koje se u prošlosti povuklo u Crno more. Panonsko more je popularni naziv za dio Paratetisa koji je tokom miocenske epohe pokrivao prostore današnje Panonske nizije. Ovo more je zauzimalo dijelove današnje Austrije, Češke, Slovačke, Mađarske, Rumunije, Slovenije, Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine. Jedan od najznačajnijih sedimentacionih prostora u okviru Panonskog mora bio je Tuzlanski bazen. Ovdje je morska sedimentacija počela u karpatsko doba (prije 17 miliona godina), a završena je u pontsko doba (prije 5 miliona godina). Za tih 12 miliona godina, na prostoru današnje Tuzle su istaloženi sedimenti čija debljina iznosi 2.500 metara. Od tih sedimenata najveći značaj ima kamena so, koja je nastala u karpatsko doba (prije 17 do 16 miliona godina). Veliku vrijednost imaju i druge sirovine (npr. ugalj i kvarcni pijesak), nastale tokom pontskog doba.

Geološka historija Tuzle je veoma zanimljiva jer je to jedini grad u ovom dijelu Evrope u kome se nalaze dvije mineralne sirovine (kamena so i ugalj) koje nastaju u različitim klimatskim uslovima.

Tuzla je kroz svoju dugu prošlost uvijek nazivana po svom prirodnom bogatstvu soli. Mnoštvo je takvih primjera kao što su: Salenes (grčki), Ad Salinas (latinski), Soli (bosanski) i Tuzla (osmansko turski).

Historijat eksploatacije i proizvodnje soli od prethistorije do dolaska osmanlija

Najstariji pisani izvor o isoljavanju slane vode na prostoru današnje Bosne i Hercegovine nalazimo u pisanim izvorima grčkih pisaca Pseudo Aristotela i Strabona. Oni u svojim djelima, koja datiraju iz V. vijeka prije nove ere, govore o isoljavanju slane vode kod dva ilirska plemena u južnoj Hercegovini: Autorijata i Ardiejaca, kao i o njihovim stalnim međusobnim sukobima oko tih slanih izvora (Imamović, 1972:161-169).

Međutim, arheološka istraživanja na području Tuzle sredinom prošlog vijeka, dokazala su da je isoljavanje slane vode bilo poznato mnogo ranije, čak u neolitu. Naime, na neolitskom sojeničkom naselju u centru grada Tuzle i neolitskom na-

selju u Gornjoj Tuzli otkriveno je mnoštvo fragmenta većih keramičkih posuda grube fakture. Rekonstrukcijom je dobivena posuda čiji se prečnik otvora kreće od 0,80 do 1,00 metara. Posude su, sudeći po jako uvučenom obodu, bile plitke, a velika količina nogu iste fakture govori u prilog da se radi o većim i plićim posudama sa ravnim ili zašiljenim nogama (Milić, 1985: 8-11, Puš, 1957: 91-97).



Slika 1. *Posuda za isoljavanje slane vode, rekonstrukcija (Muzej istočne Bosne Tuzla)*

Ove posude su služile za isoljavanje slane vode, koja se u neolitskom periodu na području današnje Tuzle morala pojavljivati u vidu slanih izvora. Dakle, u ove posude se sipala slana voda, a kada bi voda isparila dobila bi se so.

Nastanak naselja na području današnje Tuzle još u neolitu, dovodi se u vezu sa postojanjem izvora slane vode. Potvrda ovoj pretpostavci, pored posuda za isoljavanje slane vode, jeste i otkriveno sojeničko naselje. Naime, neolitskom čovjeku je bilo jednostavnije graditi nastambe na suhom i čvrstom terenu nego praviti sojenice na močvarnom tlu. Na težu varijantu gradnje vjerovatno su utjecali jaki ekonomski i strateški razlozi. Jedan od tih razloga su izvori slane vode koji su, zajedno sa rijekom Jalom, doprinijeli da veći dio ovog područja bude močvaran. Podizanjem sojenica, neolitski ljudi su se obezbjeđivali od poplava, a istovremeno kontrolirali i eksploatisali slane izvore.

Posude za isoljavanje slane vode su dokaz da je sojeničko naselje u Tuzli bilo prvo poznato neolitsko naselje čiji su stanovnici eksploatirali ovaj dragocjeni mineral. Najstarije europske kulture koje su koristile so datirane su u bakarno doba, što znači da neolitski nalaz u Tuzli pomjera granicu poznavanja i upotrebe soli u ljudskoj ishrani iz doba eneolita u neolit (Baum, 1957: 8.).

Na području današnje Tuzle sve do srednjeg vijeka nemamo sačuvanih izvora o proizvodnji soli. Ono što znamo jeste da je područje današnje Tuzle pripadalo staroj bosanskoj župi Soli, koja je obuhvatala dolinu rijeke Jale i gornji tok rijeke

Spreče. Župa Soli je ime dobila na osnovu mineralnog bogatstva ovog kraja, a to se vidi iz imena Salenes, koje je sredinom X. vijeka zabilježio Konstantin Porfirogenit. I pored toga, u tom periodu nemamo sigurnih podataka o proizvodnji soli u župi Soli. Ugovor (povelja) Kulina bana iz 1189. godine, zadao je težak udarac župi Soli, što se posebno odrazilo na proizvodnju soli. Naime, da bi sebe obezbijedio od političkog uticaja ugarskih kraljeva, Kulin ban je monopol proizvodnje i trgovine solju u bosanskoj banovini prepustio Dubrovčanima, zbog čega je Bosna morala žrtvovati vlastitu proizvodnju soli u dolini rijeke Jale. Pretpostavlja se da je proizvodnja soli u župi Soli bila manjeg kapaciteta i da je podmirivala samo okolno stanovništvo (Basler, 1985: 17-20).

Nacionalni spomenici industrijskog naslijeđa – od ideje do realizacije

U privredno-ekonomskom razvoju Tuzle, posebna pažnja je posvećena zaštiti i revitalizaciji kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, kao nosioca razvoja turističke ponude. U osmišljavanje što atraktivnije i kvalitetnije turističke ponude krenulo se od pitanja: "Šta Tuzla ima što drugi gradovi nemaju?". Odgovor na ovo pitanje je: "Hiljadugodišnja tradicija proizvodnje soli i bogato kulturno-historijsko naslijeđe". (Bakalović, 2005: 39-41).

Razvoju turizma u Tuzli se krenulo planski kroz "Strategiju razvoja grada do 2015. godine". Poseban akcent je stavljen na razvoj lokalnog turizma u okviru regionalne povezanosti, i to na bazi kulturno-historijskog naslijeđa i prirodnih bogatstava, prvenstveno soli. Na osnovu ovoga realizirani su projekti izgradnje Panonskog jezera, Muzejsko-turističkog kompleksa "Soni trg" i Arheološkog parka "Neolitsko sojeničko naselje" (Bakalović, 2007: 35-36).

Po okončanju ovih projekata, krenulo se u realizaciju projekta proglašenja privrednih dobara (slanog bunara iz osmanskog perioda na Sonom trgu, stare Solane u Kreki, slanih bunara sa rezervarom na Boriču i okna jame Moluhe Rudnika uglja Kreka) nacionalnim spomenicima u kategoriji industrijskog naslijeđa.

Na prijedlog načelnika Tuzle Jasmina Imamovića oformljena je Radna grupa za pripremanje peticije za proglašenje privrednih dobara nacionalnim spomenicima. Radnu grupu su činili predstavnici JU Muzej istočne Bosne Tuzla, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Zavoda za urbanizam Tuzla, Službe za prostorno uređenje i zaštitu okolice Općine Tuzla, Službe za geodetske i imovinsko pravne odnose Općine Tuzla, Službe za komunalne poslove, izgradnju i pitanje mjesnih zajednica Općine Tuzla, kao i predstavnici privrede (Fabrika soli Tuzla d.d., JP Rudnik soli "Tušanj" Tuzla i Rudnici lignita "Kreka" Tuzla) koji su titulari, odnosno vlasnici predmetnih dobara za koje se traži da budu proglašeni nacionalnim spomenicima.

Radna grupa je krenula od Kriterija za proglašenje dobara nacionalnim spomenicima koje je donijela Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. Predmetna dobra zadovoljavala su slijedeće kriterije:

1. predmet pravne zaštite:
   - nepokretno kulturno naslijeđa:
   - historijske građevine (spomenici, graditeljska cjelina i područje)
2. vrijednosti:
   - historijska,
   - ambijentalna,
   - izvornost,
   - jedinstvenost,
   - reprezentativnost i
   - cjelovitost.[2]

Uz ispunjenje ovih kriterija trebalo je obezbijediti neophodnu dokumentaciju, kao što je

- peticija,
- izvod iz katastarskog plana,
- dokaz o vlasništvu ili pravu korištenja zemljišta ili objekta,
- historijski i graditeljski opis izvornog objekta ili kompleksa s postojećom arhitektonskom, fotografskom ili drugom dokumentacijom, uključujući i opis sadašnjeg stanja objekta ili kompleksa.

Najveći dio posla na prikupljanju i obradi historijskih podataka neophodnih za popunjavanje peticije za proglašenje dobara nacionalnim spomenicima (obrazloženja, bibliografije izvora i literature, popisi fotografija, dokumentacije i arhivske građe) uradili su predstavnici JU Muzej istočne Bosne Tuzla.

Nakon prikupljanja i obrade potrebne dokumentacije za proglašenje privrednih dobara nacionalnim spomenicima, ista je poslana Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine čiji su predstavnici u dva navrata obišli pomenuta privredna dobra prije donošenja odluke o proglašenju.

Na osnovu peticije Opštine Tuzla i Muzeja istočne Bosne Tuzla Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je na 35. sjednici održanoj 20. do 27. novembra 2007. godine u Banja Luci i Sarajevu, donijela Odluku o proglašenju Industrijskog naslijeđa – proizvodnja soli (soni bunar iz osmanskog perioda na Sonom trgu, objekt stare Solane u Kreki i kompleks slanih bunara sa rezervoarom i sonovodom na Boriću) nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine u kategoriji industrijskog naslijeđa.[3]

[2] www.aneks8komisija.com.ba

[3] Obavještenje o donošenju odluke o proglašenju kulturno-istorijskih dobara nacionalnim spomenicima BiH, broj: 08-35-202/07-6 od 28. 11. 2007., Komisija/Povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika

Slani bunar iz osmanskog perioda

Prilikom radova na uređenju Sonog trga u Tuzli tokom 2004. godine, otkriven je slani bunar koji se nalazio ucrtan na austrougarskoj katastarskoj karti. Bunar je omjere 2,60 x 2,60 metara, napravljen je od kvalitetnog hrastovog drveta. Na sredini je iz više dijelova sastavljena olovna cijev. Pretpostavlja se da je iskopan krajem XV. vijeka i da je bio u funkciji sve do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine kada je zatrpan.

Nakon arheološkog iskopavanja pristupilo se konzervaciji i restauraciji bunara.



Slika 2. *Slani bunar nakon restauracije i konzervacije (Muzej istočne Bosne Tuzla)*

Značajna eksploatacija soli u Tuzli započela je u doba vladavine Osmanlija na prostorima današnje Bosne i Hercegovine. Proizvodnja soli i prihodi od nje bili su ključni faktor koji je utemeljio Tuzlu kao čaršiju i sjedište Zvorničkog sandžaka.

Osmanlije su zatekle zapuštene izvore slane vode koje je lokalno stanovništvo koristilo samo za vlastite potrebe, bez organizirane proizvodnje. Takvo stanje dokazuje činjenica da su Osmanlije 24. aprila 1474. godine Tuzlu proglasile pri-

lično jeftinim timarom od svega 3.632 akče, a ne carskim hasom, kao što je slučaj sa drugim područjima od državnog interesa.

U periodu do proglašenja Tuzle carskim hasom, 25. februara 1477. godine, nema spomena o prihodima ni o proizvodnji soli. Pretpostavlja se da su tada vršena ispitivanja količine soli kopanjem bunara u Gornjoj i Donjoj Tuzli. Pristupanjem organiziranoj eksploataciji soli dolazi i do proglašenja Tuzle carskim hasom (Handžić, 1985: 23).

Proizvodnja soli je bila pod državnom upravom, a po tadašnjem običaju, njeni prihodi su izdavani pod mukat-zakup na tri godine. Prvi ugovor je potpisan 9. oktobra 1477. godine, između zvorničkog kadije i dva vojna zapovjednika, takođe iz Zvornika. Zakup je iznosio 60.000 akči. Jedan od najpoznatijih zakupaca bio je Turalibeg. On je uvakufio svoju četvrtinu prihoda od proizvodnje soli za izdržavanje vakufa. Od XVIII. vijeka ulogu zakupaca preuzimaju tuzlanski kapetani. Kako je tuzlanska kapetanija bila jedna od najbogatijih u Bosanskom ejaletu, tako su njeni kapetani bili među najbogatijima, poput Mahmud-paše Tuzle (Kreševljaković, 1941: 41-44, Šljivo, 2002: 59-60).

Najznačajniji izvor za rasvjetljavanje proizvodnje soli u Tuzli za vrijeme Osmanske vladavine jeste kanun, odnosno zakon o solanama, sadržan u popisu zvorničkog sandžaka iz 1548. godine. Utvrđeno je da se od šest radnih dana u sedmici, prva tri dana proizvodi i prodaje so za državu, a druga tri dana za radnike, čime je država sebi obezbjeđivala sigurnu novčanu dobit (Handžić, 1985: 25-28).

Način proizvodnje soli razabire se iz samih imena kojima su te solane dolaskom osmanske vlasti nazivane: “Solane na drvo”, (Agac Tuzla, Memleha-i cob…) čime je naglašena razlika između tih i morskih solana.

Za upoznavanje starih načina prerade slane vode u Tuzli prof. dr. Salih Kulenović navodi opis u izvještaju austrijskog agenta Atanasija Đorđića (Atanasije Georgiced), koji datira iz prve polovine XVII. vijeka. On u svom izvještaju ovako opisuje tri načina proizvodnje soli: “Tu je narod crpio slanu vodu, na današnjem Sonom trgu nalazio se slani bunar dubok 60 m, te ju je u velikim gvozdenim tepsijama vario, dok se na dnu so ne bi slegla i skrutnula. Taj postupak bijaše vrlo spor i mukotrpan, ali se dobijala čista i dobra so....” (Kulenović, 1997: 217).

Osmanlije su tuzlanske solare nazivali tuzdžijama, koji su spadali u posebnu vrstu zanatlija. Njihov posao je bio težak i mukotrpan. Svaki dan, bez obzira na vremenske prilike, oni su provodili po dvanaest sati na Sonom trgu uz kazane, ispod kojih su neprekidno gorile vatre.

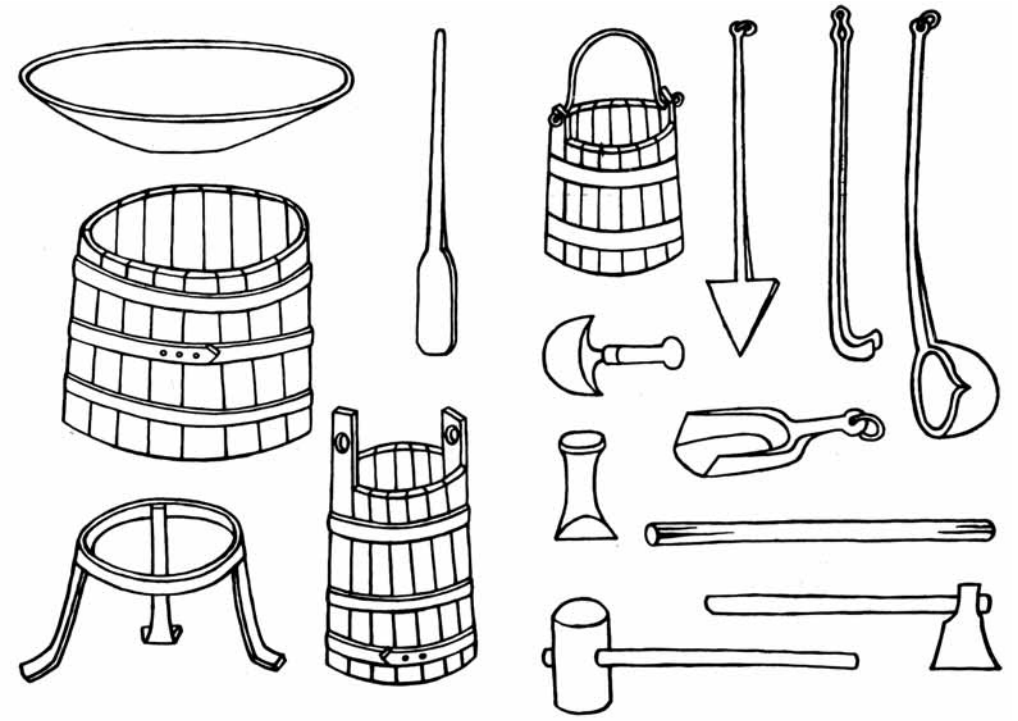
Kazani za iskuhavanje slane vode su se dugo vremene nalazili vani na otvorenome, da bi se od XVIII. vijeka počele graditi male solane.



Slika 3. *Tuzdžija (crtež prema L. W. Arndt)*

Solane su bile vrlo jednostavni objekti izrađeni od drveta sa jednodijelnom prostorijom veličine 4,5 x 4,5 m i visinom od 5 m. U nju su se mogle smjestiti i do dvije peći sa tavama, pratećim priborom i alatom. U njima se rad odvijao tokom čitave godine, od četiri sata ujutru do četiri popodne. Izvan ovog radnog vremena je bilo zabranjeno raditi.

Prilikom prerade slane vode koristio se manji broj jednostavnih sprava. Osnovne sprave su bile: tava, sadžak, mješaljka, čabar i bačva. Interesantno je da su sprave pretežno izrađene od drveta (topola, javor, vrba, orah), a razlog tome je otpornost prema koroziji koju čini so, te u većoj trajnosti i lakšem održavanju (Kulenović, 1985: 41).



Slika 4. *Solarski alat i pribor (Muzej istočne Bosne Tuzla)*

U početku su se proizvodile skromne količine soli, koje su se vremenom povećale. Razlog tome nije u tehničko - tehnološkom napretku, nego u porastu stanovništva Tuzle, koje je bilo vezano uz proizvodnju soli. Ipak, ta količina soli pokrivala je svega 23 dijela ukupnih potreba Bosanskog ejaleta. Razlika se namirivala morskom solju. Količina soli varirala je od broja tava. Jedna tava sedmično je izbacivala 20 - 30 tovara soli (250 - 350 kg).

Pred kraj osmanske vladavine proizvodilo se oko 317.000 oka soli godišnje. Tom iznosu treba dodati i 150.000 oka soli iz privatne proizvodnje, iz čega proizilazi da se godišnje proizvodilo oko 467.000 oka soli.

Solana u Kreki i slani bunari na Boriću

Objekt stare Solane Kreka izgrađen je 1891. godine i predstavlja historijski spomenik prve industrijske proizvodnje soli u Tuzli. Kao takav je raritet, ne samo na području Bosne i Hercegovine, nego u čitavoj jugoistočnoj Evropi. Po prestanku proizvodnje i konzerviranjem pogona, a za stogodišnjicu otvaranja prve Solane u Simin Hanu (1885.-1985. godine), Solana Kreka je pretvorena u Muzej

solarstva koji svjedoči o načinu proizvodnje soli kroz sve historijske epohe, od neolita do 1971. godine.



Slika 5. *Solana u Kreki, snimljeno početkom XX. vijeka (Muzej istočne Bosne Tuzla)*

Slani bunari su specifična ambijentalna cjelina sa jedinstvenim tehničko-tehnološkim procesom proizvodnje soli u Evropi.



Slika 6. *Slani bunar, snimljeno početkom XX. vijeka (Muzej istočne Bosne Tuzla)*

Odlukom Berlinskog kongresa, Austrougarska monarhija je dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu, sa zadatkom da u njoj zavede "red". Poslije višemjesečnih borbi i otpora domaćeg stanovništva, Tuzla je okupirana 22. septembra 1878. godine.

Poslije okupacije, uloga Tuzle u privrednom i političkom životu Bosne i Hercegovine postaje sve značajnija. Dolazi do sve većeg razvoja privrede, koja se zasniva na obilju privrednih bogatstava, posebno soli i novootkrivenog uglja. Privredni razvoj Tuzle bio je integralni dio šire politike nove uprave, koju su određivali ekonomski motivi okupacije: eksploatacija prirodnih bogatstava i izgradnja industrijskih postrojenja, kao osnov samofinansiranja i održanja Bosne i Hercegovine unutar Dvojne monarhije.

Prvi podsticaji dinamičnijem razvoju Tuzle i njene okoline nastupaju sa izgradnjom željezničke uskotračne pruge Doboj-Tuzla-Simin Han, u dužini od 88 km, koja je u javni promet puštena 29. aprila 1886. godine. Izgradnja ove pruge pokazala se kao vrlo korisna investicija jer je bogati tuzlanski bazen povezala sa željezničkom prugom Bosanski Brod - Sarajevo, koja je bila glavna saobraćajna veza sa Monarhijom. Pored ekonomskog, pruga je imala i veliki strateško-politički značaj u integraciji ovog pograničnog područja sa ostalim dijelovima zemlje (Juzubašić, 2002: 162-163).

Eksploatacija bogatih resursa je bila preteča razmišljanja o okupaciji Bosne i Hercegovine u okviru plana "Drang nach Osten".

Naime, Austrija je o ovome razmišljala još prije 1878. godine. Dokaz tome su geološka ispitivanja koja su vršena još od 1840. godine na području današnje Bosne i Hercegovine.

Tada je u Bosni boravio austrijanac D.Volf (Wolf), koji je naučne rezultate svojih geoloških ispitivanja objavio u Beču pod naslovom "Ansichten über die geognostisch-montanistischmen verhaltnisse Bosnens", gdje se između ostalog spominje prisustvo kamene soli na području Tuzle. Te nalaze potvrđuje 1872. godine i nadsavjetnik bečkog geološkog zavoda K. M. Pavia u svom djelu "Geologische notiz aus Bosnien" (Đaković, 1980: 12-35).

Na osnovu ovih podataka, okupaciona uprava je pristupila novim geološkim ispitivanjima terena, bušenju bunara 1883. i 1884. godine na lokacijama u Gornjoj i Donjoj Tuzli. Na ovaj način su otkrivena bogata ležišta soli, što je bio prvi korak ka otvaranju solana u Siminu Hanu i Kreki.

Zemaljska vlada u suradnji sa Zajedničkim ministarstvom finansija Dvojne monarhije, u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine dala je akcent na eksploataciju tuzlanske soli. U tom smislu, 1. aprila 1880. godine, vlada je uvela monopol na so i svako krijumčarenje ovog artikla strogo sankcionirala. U isto vrijeme, zemaljski erar je otkupljivao tuzlanske slane izvore i uspostavljao kontrolu nad zastarjelom proizvodnjom soli. Nakon izvršavanja pripremnih

radnji 1884. godine, u Simin Hanu se pristupilo izgradnji prve moderne industrijske solane u Bosni i Hercegovini. Te iste godine bio je izgrađen sonovod od lijevanog željeza promjera 7 cm u dužini 3,5 km, koji je povezivao solanu sa dva slana bunara u Gornjoj Tuzli. O veličini i značaju nove solane za cijelu Monarhiju najbolje govori njeno ime, "Franz Josef Saline", koje je dobila po tadašnjem caru. Solana je puštena u proizvodnju 25. marta 1885. godine. U prvoj godini proizvedeno je oko 1.858 tona varene soli. Proizvodnja je otpočela na dva kazana u kojima se iskuhavala slanica. Naredne godine izgrađena su još dva kazana, a 1890. godine ova Solana je imala 6 proizvodnih kazana, ukupne grijane površine 696 m², na kojima se proizvodilo oko 7.000 tona varene soli godišnje (Buljugić, 1990: 35-36). Nažalost, objekt solane u Simin Hanu je nakon njenog zatvaranja srušen.

Izgradnjom tuzlanske Solane gotovo je prestao uvoz erdeljske kamene soli, a time i odliv novca iz zemlje. Podizanje druge, znatno modernije solane u Kreki, 1891. godine, kapaciteta 30.000 t godišnje, imalo je za cilj ne samo dalje radikalno smanjenje uvoza ovog artikla, nego i osiguranje jeftine sirovine za potrebe domaće hemijske industrije u Lukavcu i Jajcu.

Otvaranju Solane u Kreki prethodilo je istraživanje postojanja soli na brdu Trnovac. Bušenjem bunara br. 6. utvrđena je velika koncentracija slane vode od oko 300 kg/m³ NaCl i naslage kamene soli (Imamović, 1990: 111).

Na reviru Trnovac, od 1885. godine započinje izgradnja slanih bunara za eksploataciju slane vode radi snabdijevanja solane u Kreki. Pokretanjem bunara br. 6, 1886. godine, Austrougari pristupaju otvaranju eksperimentalne solane sa jednim kazanom na Trnovcu. Cilj ove solane je bio da se izradi preciznija projektna i tehnička dokumentacija za izgradnju i puštanje u rad nove solane u Kreki. Ova solana je radila do 1918. godine (Buljugić, 1990: 37-39).

Godine 1891. puštena je u rad solana u Kreki sa dva proizvodna kazana, a 1895. montirana su još dva. Ova solana je bila modernija od one u Simin Hanu i proizvodila je znatno više varene soli po jednom kazanu. U njenom sastavu bio je i pogon za proizvodnju briketirane soli za ljudsku i stočnu ishranu.

Solana u Kreki je, uz modernizaciju postrojenja, radila sve do izgradnje nove Fabrike soli 1970. godine.

Zatvaranjem stare Solane, krenulo se u realizaciju projekta njene pretvorbe u Muzej solarstva. Unutar objekta stare Solane 1985. godine, Muzej istočne Bosne Tuzla otvara stalnu postavku "Solarstvo u Tuzli od praistorije do danas". Tako Solana postaje muzejski kompleks sa svim svojim postrojenjima na kojima se vrši rekonstrukcija i konzervacija. Muzej solarstva, što je zvanični naziv objekta stare Solane, od dana otvaranja do danas je posjetilo nekoliko stotina hiljada domaćih i stranih posjetilaca.



Slika 7(a-c). *Detalji s izložbe "Solarstvo u Tuzli od praistorije do danas" (Muzej istočne Bosne Tuzla)*

Zaključna razmatranja

Proglašenjem slanog bunara iz osmanskog perioda, Solane Kreka i slanih bunara nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine u kategoriji industrijskog naslijeđa, otvaraju se mogućnosti za obezbjeđivanje finansijskih sredstava za njihovu stručnu zaštitu i turističku prezentaciju, kako od nadležnih kantonalnih i državnih ministarstava, tako i od pristupnih fondova Evropske unije za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa.

Samo je slani bunar iz osmanskog perioda konzerviran, restauriran i predstavljen posjetiocima kao sastavni dio Muzejsko-turističkog kompleksa "Soni trg". Za realizaciju projekta zaštite objekta stare Solane Kreka i slanih bunara na Boriću su potrebna veća finasijska ulaganja.

Ovim proglašenjem otvorene su mogućnosti za proširenje liste nacionalnih spomenika u kategoriji industrijskog naslijeđa na području Tuzle i stvaranje uslova za njihovu zaštitu.

Proglašenje nacionalnim spomenikom nekog objekta kulturno-historijskog naslijeđa ne treba biti samo mrtvo slovo na papiru nego treba postojati sistem, zakon i institucije, koje će predložiti prijedlog mjera za zaštitu spomenika, obezbjediti finasiranje njegove restauracije i konzervacije i vršiti stalni monitoring nad nacionalnim spomenicima.

Samo ovakvim mjerama obustavit će se dalja destrukcija kulturno-historijskog naslijeđa.

Conclusion

By announcement of the salt well from the Ottoman time, salt factory Kreka and salt wells as a National monuments of Bosnia and Herzegovina, it opens the possibilities for the insurance of the financial means for its professional protection and tourist presentation, as from authorized canton and government ministries as well as from approachable funds of the European union for the preservation of the cultural-historic and natural heritage.

Only a salt well from the Ottoman time is conserved, restored and presented to visitors as a integral part of Museum-tourist complex "Soni trg" ("Salt square"). For the realization of the project for preservation of the object of salt factory and salt wells in the Borić are need more financial investments.

By this announcement are opened the possibilities for the enlarging of the list of National monuments in the Tuzla area and making conditions for its protection.

The announcement as a National monument of some object of the cultural-historic heritage couldn't be only a dead letter on the paper, but has to exist a system, law and institutions, which shall suggest standards for preservation of the monuments secure financing for its restorations and conservation and carry out monitoring above National monuments.

Only with these standards, it will stop the further destruction of the cultural-historic heritage.

Literatura

Bakalović M., 2005. Neolitsko kulturno naslijeđe Tuzle kao značajan faktor njene savremene turističke ponude, Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne, Muzej istočne Bosne Tuzla, Knj. XVIII, Tuzla, str. 37-47.

Bakalović M., 2007. Revitalizacija neolitskog kulturnog naslijeđa grada Tuzle, Condition of the cultural and natural heritage in the Balkan region, Volume 1, Beograd, str. 29-39.

Baum M., 1957. Župa Soli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Zavičajni muzej u Tuzli, Knj. I, Tuzla, str. 7-39.

Basler Đ., 1985. Župa i grad Soli u srednjem vijeku, Sto godina Fabrike soli, Tuzla, str. 17-22.

Buljugić S., 1990. Tuzlanske solane i solari, Knj. I, Tuzla.

Džaković L., 1980. Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini, Tuzla.

Handžić A., 1985. Tuzlanski slani izvori i proizvodnja soli od XV do XVII stoljeća, Sto godina Fabrike soli, Tuzla, str. 23-37.

Imamović E., 1972. Iz historije eksploatacije soli u Bosni i Hercegovini, Poseban otisak iz Istorijskih zapisa, Knj. XXIX, sv. 1-2, Titograd.

Imamović I., 1990. Rudarstvo soli, Tuzla.

Juzubašić Dž., 2002. Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom upravom, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knj. CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35, Sarajevo.

Kreševljaković H., 1941. Turalibegov vakuf u Tuzli, Prilog povijesti XVI stoljeća, Glasnik Islamske vjerske zajednice, Br. 1-2, Sarajevo, str. 10-55.

Kulenović S., 1985. Tradicionalni načini i sprave za proizvodnju soli od XV do XVII stoljeća, Sto godina Fabrike soli, Tuzla, str. 37-49.

Kulenović S., 1997. Nekoliko podataka o tuzlanskom solarstvu u Osmanskom periodu, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, Br. 1, Tuzla, str. 214-223.

Milić V., 1985. Praistorijska naselja na području Tuzle, Sto godina Fabrike soli, Tuzla, str. 7-13.

Puš. I., 1957. Neolitsko naselje u Tuzli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Zavičajni muzej u Tuzli, Knj. I, Tuzla, str. 85-102.

Šljivo G., 2002. Mahmud-paša Tuzlo u prvoj polovini XIX stoljeća, STAV-Časopis za kulturna i društvena pitanja Tuzlanskog kantona, God. I, Br. 1, str. 59-73.

Inernet stranice:

www.aneks8komisija.com.ba

GRADOVRH

FILOZOFIJA

Romeo Knežević

Materijalni ugled i samozaborav

MOTOVUN – *Jutarnjom projekcijom film »Pohlepa« Erica Stronheima započeo je Motovunski filmski festival*
(...)Radnja se vrti oko sredovječnog zubara i njegove supruge, koji osvoje jack pot na lotu, ali zbog *vlastite pohlepe* njihovi će planovi i životni ciljevi redom ostati neispunjeni. (...) Želja za moći (a pogotovo ona koju omogućuje gomilanje novaca) svevremenski je fenomen koji nije izmislila moderna civilizacija, već koji kao da je usađen u samu bit čovjeka.(...) (naglasak, R. K.)

(V. J., utorak, 28. srpanj 2009,"Vjesnik")

Očaranost predmetima. Našu je očaranost sjajem materijalnih dobara i ugodnostima koja ona pružaju teško prenaglasiti. To je sila kojoj se izgleda svatko potčinjava i u kojoj se svatko gubi; ako ne stalno i potpuno, onda bar ponekad i djelomično.

Radi se o fascinaciji baš predmetima, produktima ljudske civilizacije - ali ne i predmetima prirode! – štoviše, usudio bih se reći da se na trenutke (koji se redovito ponavljaju) radi o opčinjenosti tom predmetnom *stvar*nošću. U te proizvode ljudske stvarnosti prosječan čovjek ostavlja dojam slijepe zaljubljenosti, i - pri tom, da čitava stvar za nj bude teža po posljedicama - uvijek vidi samo njihovu "sjajnu" stranu: besprijekorno čiste/uredne, zgodne (dizajn), nove/svježe i korisne, – a nikada prljave, nezgrapne, stare i nekorisne (potrošene) - predmete.

Ono što se najviše cijeni u 'materijalnom bogatstvu' to je njegova "opipljivost", ugodnost koju pruža, olakšanje nekih tegoba, po ukusu estetsko oblikovanje okoline, osjećanje fizičke moći (*veliki* graditetljski pothvati; *snažni* strojevi; ultra *istančan* (često "pritajen") utjecaj na okolinu i kontrolu događaja). To su sve uvijek opipljive stvari, uvijek sasvim određene, konkretne i svim čulima (oku – uhu – itd...) dostupne stvari, iznad svega tu je cijenjena njihova praktična korisnost ili upotrebljivost, ali ne i tome sukladna potrošivost.

Potrošivost svih stvari i svega drugog se najradije nekud zameće, i na nju se nikad ili rijetko pomišlja, potrošivost i potrošenost se zadnja primjećuje, a i to tek onda kada smo u nevolji, bolesni, stari ili na samrti.

Shvaćanje materijalnih proizvoda ljudske kulture prosječan čovjek, na žalost često prenosi i na svijet prirode, na živu i na takozvanu neživu prirodu, pa ih iskrivljeno promatra kao od čovjeka proizvedene predmete. Stvari su prirode za razliku od čovjeka proizvedenih stvari daleko manje primijećene, iako bi trebalo biti obrnuto - jer je i čovjek 'proizvod' Prirode, a ne priroda proizvod čovjeka.

Milioni ljudi se dive novom tipu mercedesa, ali nekoj rijetkoj životinji u prašumama Amazona, npr. *Ogrličastom pekaru*,[1] rijetko tko, samo vrlo rijetki zaljubljenici i još rjeđi stručnjaci faune. Mada u nekim funkcijama, ne samo najnoviji tip mercedesa, nego ni bilo koji drugi stroj koji će čovjek konstruirati u bilo kako dalekoj perspektivi u budućnosti, *nikada* neće moći nadići mogućnosti temeljnih funkcija takvih životinja.

Uspjeh i ugled u mnijenju. *U društvenom smislu biti uspješan najčešće znači materijalni uspjeh i ugled koji iz njega proizlazi.*

Ali ovaj stav samo izražava jedno javno mnijenje, koje ujedno ne mora značiti da nije i djelatno - tj. takovo da se njime pojedinci ne upravljaju. Doduše ono je djelatno već i kao takvo na razini psihičke i moralne svijesti pojedinaca. Iako je vrlo česta i notorna pojava, također, da mnogi pojedinci odustaju od svoga izrečenog mnijenja o bilo kojem pitanju (bilo ono pozitivno, bilo negativno). Međutim ono što u svemu tome je zaista važno, jest činjenica da *djelatna snaga* javnoga mišljenja usložnjava i otežava mogućnost racionalnog i moralnog opravdanja gornje (kurzivom istaknute) tvrdnje.

Shvaćanje uspjeha u javnom mnijenju u najpovršnijem sloju može se promatrati dvostruko, dakle kao pozitivno i negativno shvaćen uspjeh. Prvi oblik, *pozitivno* shvaćen materijalni uspjeh, smatra se, mora biti posljedica nečijih sposobnosti i drugih osobnih kvaliteta - iako u shvaćanju moramo pretpostaviti i više od toga, jer smo načelno unaprijed dužni pozitivno misliti da je tome tako (da je nečiji uspjeh posljedica sposobnosti).

[1] Pogledati*, Velika ilustrirana enciklopedija, "Životinje",* str. 233, Mozaik knjiga, Zgb. 2005. g.

Drugi oblik, *negativno* shvaćen uspjeh se naglašeno javlja kroz kategoriju *većine*[2] pa je zbog osjećaja vlastite kolektivne moći sklono ocjenjivanju mimo javno priznatih vrijednosti i tada namjerno negativistički smatra, (bilo čiji) materijalno-društveni uspjeh, posljedicom raznih prijevara i nedopuštenih sredstava.

Neovisno o ovim shvaćanjima, ne smijemo zaboraviti i treći, *politički* oblik javnoga mnijenja u razvijenim demokracijama, koji kao kritički oblik mnijenja igra ulogu pozitivnoga pritiska na vlade, kao *predstavnice* interesa *većine***.** Ovo će se mnijenje izgrađeno i zrelo izjasniti o materijalnoj moći i ugledu, s promišljenim odgovorima i doziranom tendencijom, i neće se izričito postaviti ni naglašeno afirmativno ni negativno.

Eufemizam za izraz *bogat čovjek* bi bio 'materijalno uspješan i ugledan čovjek'. U mnijenju se izraz 'bogat čovjek' još češće shvaća negativno i još više se neizravno uza nj vezuju negativne emocije - kao što je zavist, pohlepa, zloba (kod samih bogatih, kao i kod siromašnih, prema bogatima) - nego pozitivne emocije i stavovi.

Uspjeh i ugled - u definicijama. *Sadržajno* - biti materijalno uspješan znači posjedovno raspolagati sa značajnom količinom nepokretnih i pokretnih dobara: tvornicama, vilama, zemljišnim hektarima, automobilima, jahtama itd. Umjesto tvornice, može to biti i obrtnička radnja, umjesto vile, kuća i vikendica, itd., što je zasigurno bliže našim predodžbama o materijalnom blagostanju i standardima.

Pojmovno - biti materijalno uspješan, znači, najprije biti osiguran od egzistencijalne ugroženosti vlastitoga biološkog bića ili jezikom surove prirode kazano, biti zbrinut od gladi, hladnoće, vlage i bolesti, a odmah zatim i više od toga, biti materijalno obilnije zbrinut za duži period u budućem vremenu.

Psihološki - biti materijalno uspješan znači uspješno se udaljiti od prvotnoga motiva straha od ugroženosti vlastitog bića i sebi priuštiti luksuz zaborava nemilosrdnih uvjeta opstajanja.

Senzualno (osjetilno, čulno) - biti materijalno uspješan najčešće znači uvećavati i poželjno je, stalno dalje uvećavati (kvantitativno i kvalitativno) osjećaj ugode za sva osjetila – a kada se, razumije se, već prešlo prag zadovoljenja osnovnih egzistencijalnih potreba.

---

[2] Pojmovi '*većina*' i tzv. *'prosječan čovjek'*, kozistentno su korišteni u cijelom eseju u onom značenju kako su ti pojmovi definirani u djelu: David Krech i Richard Crutchfield, *Elementi psihologije,* Kalifornijsko sveučilište, Berkeley, 1958. g. (u prevodu s engleskog, Naučna knjiga, Bgd., 1973.); osobito na str. 543 i drugdje.

Zarađivanje i zametanje

Rad i bogaćenje. Stjecanje materijalnih dobara je egzistencijalno i moralno potpuno opravdana i pozitivna aktivnost. Međutim negdje na tom često mukotrpnom putu stjecanja, na nedoglednim putevima i stazama naših potreba i briga za njihovim zadovoljenjem, većina nas u nekom trenutku bivstvovanja pada u presudan samozaborav, manji ili veći, prema osobnim karakteri(stika)ma i sklonostima, kada, na tom putu, konačno i izgleda nepopravljivo, negdje *same sebe* zamećemo.

Naravno da taj put stjecanja nimalo nije ni pravocrtan ni lagan ali to je nešto s čim se računa i nikoga posebno od onih posvećenih materijalnom uspjehu to previše neće uzrujavati samo ako se napreduje[3] sve dalje u uvećanju dobara. Izuzev možda jedne nezgodne stvari, koja se samo neće uklapati u takav poslovni optimizam i mora izazvati bar blagu zabrinutost i narušiti tu omamljujuću perspektivu. A to je uloženi rad ili trud u posao kojem svatko svakodnevno, mora posvetiti svoje vrijeme kao zalog u dostignuće, za*rad*e, nag*rad*e, ploda kao prevažne svrhe svog rada.

Naime svejednako ostaje vrijediti i nadalje za sve i za one najbogatije makar i u tragovima, da *manna*[4] *nikome ne pada s neba.*

A *rad*[5] međutim uvijek znači napor fizički i mentalni i on je *u osnovi* uvijek neugodan, makar je istina i da površan rad, kreativan rad ili bilo kakav drugi "slučajni" rad može biti, kao što i jeste (u svojim različitim i mnogobrojnim oblicima i trajanju), i ugodan, pa i osobito ugodan.

Esencijalno - rad je, uvijek nužno i svjesno iskoračivanje izvan nas u okolicu, kako bismo osigurali nastavljanje vlastitoga svekolikog opstajanja. Primjerice, izrazito hermeneutičkim jezikom iskazano – uvijek ovako vrijedi: 'vodu' ili 'jabuku', koji su odvojeni - *izvan nas*, mi moramo unositi - *u nas*. Mi smo (po)vezani prema tome s tom okolicom poput životinja (i ostalog živoga ali i takozvanog mrtvog svijeta), mi nismo u sebe zatvoreni i savršeni sustav, koji poput idealnog *perpetuum mobilea*[6] može sam iz sebe osiguravati uvjete vlastitog opstajanja. Bez našeg specifičnog vršenja *rada* posredovanog *oruđem*

---

[3] *Napredovanje* treba shvatiti kao *prijelaz* od određenog ključnog 'kritičnog trenutka' u stjecanju: od ***dovoljno -*** na ***- više nego dovoljno***, dobara.

[4] Manna (lat.), man (hebr.) - nebeski dar, med iz zraka: hrana koja je Izraelcima padala s neba kad su bili u pustinji. Izvor: http://www.onlinerjecnik.com/lsr.php

[5] Neki 'osebujni građani' – neka mi bude oprošteno tako ih nazvati - koji su do materijalnog bogatstva i ugleda došli nezakonitim sredstvima ili brutalnim prevarama dakle, ne-radom, ovdje neće biti nikako razmatrani.

[6] *Perpetuum mobile* (lat). - vječito pokretno; fizikalno zamišljeni stroj koji bi sam sebe stalno pokretao i obavljao nekakav rad ne primajući sa strane energiju (što je, po zakonu o održanju energije, nemoguće). Izvor: http://www.onlinerjecnik.com/lsr.php

bilo kojeg oblika (...štap, kamena sjekira, točak, parni stroj, kompjuter...) nema daljega opstajanja nikome. (Životinje ne rade, one proždiru jedna drugu ili jedu gotove plodove prirode.)

U radu je sadržana (jedna od) suština ljudske vrste a svako eventualno iznevjeravanje suštine se uvijek skupo plaća negativnim posljedicama. Onda kada određeni pojedinci u sebi osobno prestanu posjedovati i njegovati vlastitu manju ili veću *posvećenost* praksi i vrijednostima rada, tada više ništa neće moći zaustaviti i njihovo, manje ili veće unutrašnje, ostrašćeno osiromašivanje ličnosti.

I tu se sva ova sjajna priča o materijalnom uspjehu i ugledu koji ga prati, s izostankom rada, stubokom mijenja.

I.

Bogatstvo bez rada. Ali što znači naime postati bogat čovjek na način da se bogatstvo nije steklo izričito radom nego se do njeg došlo drugačije, recimo nasljeđivanjem ili u igrama na sreću. O stjecanju bogatstva nasljeđivanjem se nema što primijetiti, izuzev o posljedicama za novoga titulara vlasništva. Za razliku od nasljeđivanja, dolazak do bogatstva u igrama na sreću otvara niz pitanja.

Igre na sreću u svakom slučaju proizvode jedno *nerealno mnijenje* da je život, tobože nešto kao 'slučajan događaj' ili nečiji 'poklon – dar' od nekoga ili nečega. Dar, za koji se doduše ne zna od kuda dolazi ni kamo vodi ili zbog čega je dobiven (na kraju kaže se to nije ni važno!), ali ga se u svakom slučaju zato objeručke prihvata. Braneći svoju strast i slobodu za igrom na sreću, mnogi će također u žaru igre rado dodati, lakomisleno pretjerujući kako je i život sam, 'neka vrsta sudbinskog slučaja', naime poput Božijeg da(ri)vanja reći će, iako takvi sudovi zapravo samo krše jednu od Božijih zapovijedi.[7] Razumije se da pasionirani igrači igara na sreću ili okorjeli kockari koji zanemaruju obvezu rada "u znoju lica svoga", ne mogu imati pravo.

No mnijenje o životu kao o "nekakvoj" igri na sreću je tvrdokorno popularno pa srazmjerno tome i realno utjecajno, no i zanemarivo štetno kada se sporadično konzumira.

Žrvanj i uživanja. *U ovakvim oblicima* ljudske priče o bogatstvu i bogaćenju na cijelom svijetu se lako dalje razvijaju i svugdje skoro na isti način: naime *u dugotrajnom žrvnju života* (iako će mnogi iz radosnih trenutaka svog života, rado ustvrditi, suprotno da je život, naprotiv, kratak), *sve* se lako iznevjerava: i, moralne

[7] *Ne uzimaj uzalud imena Jahve, Boga svoga, jer Jahve ne oprašta onome koji uzalud izgovara ime njegovo.* Biblija, Stari i Novi zavjet; Ponovljeni zakon, str. 146, Deset zapovijedi (5, 11); Kršćanska sadašnjost, Zgb. 1980.

vrijednosti, i briga i pažnja za sebe i najbliže, i vrijednosti životnog poziva, i vrijednosti znanosti, umjetnosti i religije, i sve drugo uopće, vrijedno...

...A sreću se, na koncu konaca, jedino vidi u dugotrajnim i doživotnim uživanjima: odmaranju i njegovanju tijela, uživanjima, zabavi, slavljima, ludovanju, beskrajnim putovanjima i razgledavanjima, dokoličarenju, životu bez obveza i težine, fizičke ili psihološke i sve tako dalje, bez konkretna i dogledna kraja.

Svaki razvoj događaja u ovom pravcu, kao "zamišljenih" ključnih dijelova bilo čijeg životopisa te hedonističko čulno pirovanje bilo kojeg Pojedinca[8] ovdje, ovako opisano, međutim, jasno je da je - već na prvi pogled i bez ikakve potrebe za daljnjim pojašnjenjem – štetno i neprihvatljivo i zapravo jedna nemoguća projekcija življenja.

Bjesomučna trka za predmetima/potrebama. Doduše je i istina, da se život – a zbog naprijed pomenutih razloga *egzistencijalne brige* prerasle u *bjesomučne utrku i zamor od "trčanja" za zadovoljenjem potreba*,[9] kao i zbog gore istaknutog *dugotrajnog žrvnja života* a, od neke možda kasne, zrele životne dobi (po mojoj slobodnoj svjetonazorskoj procjeni) - izgleda, doista, svodi na uživanja ali nikada uistinu baš doslovno, kao što sam s određenim ciljem, *namjerno,* naprijed naglasio. Radi se o slijedećem.

Naime, ma koliko ta famozna "istina o beskrajnim uživanjima" i bila točna onoliko, koliko je zapravo i neizvediva u svojim krajnjim zaključcima, *čak i ona se* kao takva (ako je se pokuša ostvariti) brzo *drobi* u "žrvnju života" *kao* i svaka druga *istina* i to tako, da svatko već traži ili je već našao, ili će tražiti neki zgodan "način" – (jer mu ništa drugo i ne preostaje) - kojim će što je moguće bezbolnije zaturiti *sebe u sebi* i svladati to neopisivo i dugotrajno trajanje života, a najčešće usput se *bavećі* već, nečim – a zapravo ništa drugo nego doživotno dalje vrndžajući! – primjerice:

doživotno,... gledajući redovno tv ili čitajući političke dnevnike, tjednike i mjesečnike i "stručno" pretresajući politička pitanja u svom udruženju građana; ili,

doživotno,... igrajući šah u Klubu i izlazeći poslijepodne na piće sa susjedima ili kolegama s posla u kafe bar gdje svi imaju svoje rezervirano mjesto, a da ih se ne može smatrati ovisnicima; ili,

doživotno,... pasionirano dajući u svojim hobijima tobože sve od sebe izrađujući modele brodova ili skupljajući poštanske marke i prigodno ih izlažući; ili,

---

[8] *Pojedinac*, velikim početnim slovom, isto objašnjenje kao u *fus-noti 2*

[9] *Potrošačko društvo*, *potrošački mentalitet* su pojmovi kod nas aktualni tek od nedavno, sa pojavom velikih shoping centara. Karel Kosik (1926 – 2003), češki filozof, u svom djelu kritizirao je moderni potrošački mentalitet i otuđenost modernog društva.

doživotno,... čuvajući i brinući se godinama o mnogobrojnim unukama i unucima, dok sinovi i snahe/kćeri i zetovi, stvaraju karijeru i "zarađuju" za kuće na moru;... i tako dalje.

Moguće je lako zamisliti i drugačije scenarije traćenja dostignutoga nivoa materijalnog blagostanja (često protraćenog i kada je dostignuto na "zakonit" način, a pogotovu kada je blagostanje stečeno nasljeđivanjem ili u igrama na sreću), kvantitativno primjerenije globalnim omjerima, ali opet bi i to bilo ništa drugo nego, ovome slično, opisano traćenje vremena.

Količina/kvantitet - i – vrijednost/kvalitet. Jedno je pitanje u svezi s bogatstvom i ugledom nezaobilazno postaviti, a to je pitanje o količini/kvantiteti tog bogatstva. - Bogat je onaj čovjek, s tim se općenito svi slažemo, koji ima *mnogo*. Ali, *koliko* mnogo(?) – to je tek pravo pitanje koje, složićemo se "pogađa" samu stvar.

Iako postoji relativan *kvantitativni instrument* za mjerenje nečijega bogatstva, ne postoji (apsolutan) *vrijednosni kriterij* za mjerenje *kvaliteta* nečijeg, bilo čijeg, bogatstva.

Ali ako baš ne postoji vrijednosno mjerilo kvaliteta bogatstva, postoji već tisućljećima *mjerna jedinica* za mjerenje *kvantiteta* bogatstva. Ta mjerna jedinica je kao što svi znamo *dolar*[10] ili bilo koja druga aktualna novčana jedinica na svijetu.

Gornji prag nečijega bogatstva se tada da sasvim lako "definirati" a što će spoznajnu radoznalost prosječne većine pouzdano zadovoljiti (zanemarivši poteškoću definiranja, jer od *najbogatijeg* ne postoji nitko bogatiji, što je jedan od nužnih uvjeta valjanog definiranja). Na primjer ovakvim riječima iskazano, kako najbogatija osoba ima tri jahte više, ili tri milijarde više na računu, od nekoga drugog, na drugom mjestu, po veličini bogatstva (u svijetu, ili u BH ili u TK itd.).

Donji prag nečijega bogatstva nije moguće ni kvantitativno definirati, ali bi se mogli zadovoljiti s njegovim opisnim određenjem kao u *fus-noti 3*.

Ukratko, podsjetimo se sada primjera nekih *dobara* općenito po vrstama i konkretno po predmetima koji u njih spadaju, a koja sva redom mogu biti u privatnom vlasništvu: (*objekti stanovanja*) najraznovrsnije vile, kuće, stanovi, vikend-kuće, pokretne kamp-kuće, štale, kolibe, itd.; (*prirodna dobra*) obradiva zemlja, pašnjaci, šume, vode, izvori nafte, rude uglja, željeza, boksita, itd...; (*industrijska i druga poduzeća za proizvodnju roba i drugi gospodarski subjekti*) tvorničke korporacije, obrtničke radionice, banke, trgovački centri itd...; *sredstva transporta dobara i ljudi* (...) ; *žitarice i industrijske biljke, povrće i voće* (...);

[10] U najsnažnije doživljaje iz rane životne dobi svakog pojedinca, uvjeren sam, spada i upoznavanje *novca* i da u našem pamćenju, taj doživljaj ima skoro mitsko mjesto.

(*na koncu evo i dobara koja se mogu naći u svakom shoping-centru*) ruksak "Twister", juneća plećka, tečni sapun kamilica "Intima Roberts", čarape unisex, tastatura "Ednet", itd... *I tako dalje.*

Tako na razini javnog mnijenja u svijetu materijalnih dobara izgleda uvijek sve besprekorno konkretno, sve očigledno i sve opipljivo jasno.

Ali u stvarnom svijetu položaj čovjeka nikada nije tako jasan, prost i jednoznačan.

Krunsko pitanje

Iako postoji relativan *kvantitativni instrument* za mjerenje nečijeg bogatstva, ne postoji (apsolutan) *vrijednosni kriterij* za mjerenje *kvaliteta* nečijeg, bilo čijeg, bogatstva.

Nije svejedno, naime, procjenjivati nečije bogatstvo u Bosni i Hercegovini ili Australiji. Nije isto kada nečije bogatstvo procjenjuje ekonomski stručnjak ili nepismen čovjek, djelatnik Crvenog križa ili pripadnik mafije, itd. *Javno mnijenje ali i stručno mnijenje* je, naime u svim ovim slučajevima, djelomično ili potpuno instrumentalizirano nekom komponentom (to jest iskrivljeno je i s vrlo ograničenim važenjem) - specijalnim ograničenjima struke, društvenim slojem kojem procjenjivač pripada, uvjetima životne (lokalne) sredine, ili drugim sličnim, subjektivnim, ograničenjima.

Ali, kada se pitamo o *kvaliteti* bogatstva nije moguće a da se ne pitamo i o kvaliteti kao *vrijednosti* uopće (...života, umjetnosti, običaja, materijalnih dobara,... bilo čega), ne možemo a sebi ne postaviti uz ovu temu i *krunsko pitanje* (koje vrijednosno višestruko nadilazi pitanja o *kvaliteti materijalnih dobara*): ***što to, doista, znači "bogatstvo"*? I - *tko je to doista "bogat čovjek"*? Drugim riječima, da li *bogatstvo* doista znači samo 'materijalno bogatstvo', a *bogat čovjek* doista samo 'materijalno bogat čovjek'?**

Prema tome se *bogatstvom* ne možemo i ne smijemo baviti a da ga istodobno ne dovedemo u vezu sa sferom etike[11]. Bilo bi teško naći u cjelokupnoj literaturi osobito s područja književnosti, filozofije i religije, jedno jedino javno objavljeno djelo a koje se ne bi u poanti - u toj vječitoj dilemi između etike i bogatstva, između 'biti čovjek' i 'biti bogat čovjek' - opredijelilo za ovo prvo. U svakom slučaju jednim dijelom iz razloga obola samoj *javnosti* kao općoj i zato obvezujućoj stvarnosti prema kojoj smo svi *dužni*, da se odnosimo s najvećim poštovanjem, pa i tako prikazujući sebe kao autore u najboljem svjetlu. Međutim, pri-

[11] Etika je filozofska disciplina koja se bavi moralom. Problem bogatstva se javlja ne samo kao najviše etičko pitanje, nego i kao najviše religijsko pitanje: *"A Isus reče svojim učenicima: Zaista, kažem vam, teško će bogataš u kraljevstvo nebesko. Ponovno vam velim: Lakše je devi kroz uši iglene nego bogatašu u kraljevstvo Božje."* (Mt 19 23-30)

vatno, to jest u ovom kontekstu stvarno, nema nikakve sumnje da je bilo i među velikim piscima svjetske literature[12] onih koji su gazili vlastita načela i uvjerenja, u korist materijalne koristi ili nečega povezanog s njome, ako ne često onda bar, ponekad, a ako ne ni ponekad onda, bar vrlo rijetko...Jer nitko nije svetac, kao što obično volimo reći. Tako kažemo, ali nema sumnje - (bar moja malenkost ne sumnja u to) - ni da su neki ljudi doista bili sveci, kao što je to bio npr. **Franjo Asiški**, ili blažena **Majka Tereza**, a dometnut ću i **Mahatma Gandhi**, čuven po svom nenasilnom, pasivnom otporu engleskim vlastima u Indiji, ali i zbog nekih projekata u Africi (u Indiji je smatran svetim iako ni od koga takvim nije i službeno proglašen).

Javno i u *javnom mnijenju*, prema tome, *situirana većina*[13] će se složiti kako je važnije 'biti čovjek' nego biti 'bogat čovjek'. Međutim, privatno i pojedinačno, sigurno je da će mnogi od nas biti u paklenoj dilemi i na koncu ta ista većina će se, uvjeren sam, odlučiti za vrijednosti materijalnog bogatstva a ne vrijednost ljudskosti, humaniteta. To nas međutim ne bi trebalo brinuti, jer je to posljedica prirodnoga stanja prosječnih duhova i slobodnoga opredjeljenja o dilemi o kojoj *svatko sam* treba i mora donijeti vlastiti sud, ako taj sud treba nešto vrijediti. A osim toga takva materijalistička orijentiranost većine ni najmanje neće ugroziti institucionalno i svako drugo funkcioniranje bilo kojeg društva na planeti. Vjerovatno je naprotiv da će razvoj društva takva orijentiranost čak i pospješiti.

Materijalni svijet je naša *prva* stvarnost, naša Prva supstancija, kako je ispravno metafizički uvidio još **Aristotel**, samo u bitno drugačijem kontekstu (što moju upotrebu ovog pojma ipak ne čini pogrešnom). Dilema je ('biti čovjek' *ili* 'biti bogat čovjek') vjerojatno povijesno stara koliko i sam prvi *čovjek* – čovjek naime sa snažnim i postojanim moralnim osjećajem – stara, koliko i organiziran život čovjeka u zajednici. Stari je rimski filozof **Seneka** još davno o tome vrijedno i poslovično lijepo pisao,[14] dok je u prošlom stoljeću izašla jedna izuzetno vrijedna, ali i popularna knjiga (što zajedno obično nije slučaj) simptomatična naslova: "*Imati* ili *biti*"[15]

---

[12] Padaju mi na um npr. sofisti u Staroj Grčkoj koji su svoju vještinu raspravljanja materijalno zloupotrebljavali; ili, A. Schopenhauer, kojega je pratio loš glas da za prepunom trpezom pesimistično govori o životu; ili, M. Heidegger, kojemu se u dijelu stručnih krugova ozbiljno prigovara suradnju s nacizmom, itd.

[13] **Prava, ogromna *većina* na Planeti, naravno, nije *situirana većina*, nego *većina na granici siromaštva* ili *siromašna većina*. *Materijalna oskudica* međutim, nije tema ovog eseja, nego, *materijalno blagostanje*.**

[14] L. A. Seneka (4. G. pr. Kr. – 65. G. po. Kr.), u *Pisma Luciliju* je primjerice, između ostalog, ovako pisao: *A znaš li koje nam granice postavlja ovaj zakon prirode? Ne gladovati, ne biti žedan, ne nazepsti. Da glad i žed odagnaš nije ti potrebno opsjedati vrata oholih ljudi ni strogu namrštenost niti, naprotiv, sramotnu blagost podnositi, nije ti potrebno na more kročiti niti u vojni pohod krenuti; ono što priroda zahtijeva na dohvat je ruke i pripravno.* Preuzeto iz: *"* Tvrtko Milunović, "Seneka – odabir iz moralnih pisama Luciliju", Cris, god VII., br. 1/2005., str 139-143

[15] Erich Fromm, *To have or to be*, New York, 1976. g.

Labavljenje sebezaborava

Ključni problem zaista nastaje onda kada čovjekova racionalna spoznaja *stvari* nije jasno vrijednosno shvaćena kao ograničena po moći u prostoru i potrošiva u vremenu te nije harmonično usklađena s njegovim apetitima, prohtjevima, željama, ambicijama, težnjama, prema sebi i prema stvarima i svijetu, a koje sve težnje (sa svoje strane) također mogu biti pogrešne, to jest pohlepne, bilo kao rasipničko ili kao izuzetno škrto, sebično ponašanje, u osjećanjima, ispoljavanjima (zlo)volje ili u materijalnim dobrima.

Često su rasponi dovoljnoga materijalnog blagostanja za različite individue različiti, pa prema tome kada je riječ o nečijim kapacitetima i njemu primjerenim količinama, nije problem u tome da li netko ima više ili manje nego u tome, da li netko jest ili nije usklađen s vlastitim njemu odgovarajućim granicama.

Rješenje se prema tome nalazi jedino u čvrstom i sigurnom znanju o prirodi materijalnog svijeta i u umjerenom, uravnoteženom, izbalansiranom, skladnom odnosu prema vlastitim granicama u materijalnim dobrima. Ako nema jednog ili drugog ili ako oboje nije skladno povezano, nikakvo bogatstvo niti neimaština, nikome neće pomoći niti odmoći u ostvarenju životnih ciljeva i zapravo neće imati nikakvu ulogu u njegovu životu. Stvari će tada ići naprosto neovisno od materijalnih dobara, svojim tijekom i pod utjecajem drugih važnijih faktora i u svakom slučaju, uvijek, samo manje ili više *nepovoljno* (ali nikada manje ili više *povoljno*!) za dotičnog pojedinca o kojem je već riječ.

II.

Loša metafizika predmetnosti. Za tzv. prosječnog čovjeka čini se, da bi nešto postojalo i tako zavrijedilo od njega ozbiljnu i punu pažnju, to mora biti pojedinačni predmet, smješten izvan njega u prostoru. Čovjek tako izgleda svugdje vidi samo "predmete", vidi svijet kao pun, krcat, predmeta, jer sve u što god bilo da pogleda "*da bi postojalo*" mora biti pojedinačni predmet, pa prema tome nije moguće ni da postoji išta drugo što nije pojedinačni predmet ili neki oblik pojedinačnoga predmeta.

Stvari stoje tako da, htio to ili ne htio, u iskustvu i svijesti takvih pojedinaca takvo mnijenje o svijetu predmeta ili takav opredmećujući svjetonazor se spontano uopćava u nešto više od pukog *'pojedinačnog predmeta među drugim predmetima'*, on se pretvara u supstanciju, najviši ili najopćenitiji pojam, kategoriju koja obuhvaća svu stvarnost, bitak, čije je glavno i jedino obilježje *pojedinačnost predmetnosti* - kao esencija**.**

To je pogrešno viđenje svijeta (kao svijeta predmeta). To je loša metafizika svijeta.

Problem opredmećenog shvaćanja sebe. Zato je vrlo važan naš odnos prema predmetnoj stvarnosti i pošto smo *mi* ti koji shvaćamo, najvažnije je shvatiti baš to *kakvi smo* ili *kako to mi shvaćamo sebe* koji se i kada se, odnosimo prema predmetima.

Problem s bogatstvom nastaje onda kada je pojedinac suviše usmjeren prema vani na spoljašnje stvari – (*to je jedno*), i posebno – (*to je drugo*), kada je njegov odnos suviše instrumentaliziran tim spoljašnjim stvarima, tako da pojedinac promatra svijet kroz svoju veliku kuću (a ne kroz svoje oči), kroz svoj sjajni automobil (a ne kroz svoje noge), kroz svoj skupi ručni sat (a ne kroz sunce koje pada na horizontu), itd. Na taj način se svjetonazor takvog pojedinca suviše, nepregledno usložnjava jer je broj predmeta kvantitativno neprebrojan, i toliko komplicira, da svoj svjetonazor ustvari ne može ni razviti; i, s druge strane, zato što je on kao pojedinac posredovan, uglavnom stvarima, predmetima, njegov svjetonazor je suviše beznačajan, tričav. Čovjek se zapravo tako, kao jedinstvena i prava vrijednost, među stvarima, prosto zagubio.

Konkretnost uopće - definicija. Što znači za našu temu realan *konkretan odnos*: to znači kritičkom sviješću subjekta *zahvaćen* Predmet ili Nešto/Biće, zatim, jednu određenu pojedinačnost (ili mnoštvo jasnih pojedinačnosti) i zatim, da je taj predmet čulima (jednim ili svima) pristupačan. (Ovo je *realan pojam* konkretnog odnosa prema Predmetu i na njega ćemo se ograničiti.[16])

Podrobnije objašnjeno, nešto "konkretno" ne može ništa biti što prethodno nije ispitano (s istinom saobraženo) s obzirom na "**što**" (sadržaj) predmeta i **"kako"** (se došlo do) predmeta, to jest - određeni metod ili put koji subjekt koristi mora biti "oslobođen" od svega što je u promatraču iluzorno, njegove pristrasnosti, njegovog neznanja, njegove nezrelosti, predubjeđenja[17] i sl. Realan konkretan odnos također nužno podrazumijeva i dobru volju subjekta prema predmetima koje promatra, kako ne bismo što namjerno iskrivili ili dodali/oduzeli određenom Predmetu, iz bilo kojih razloga (koji ovdje nisu bitni).

Ali pitanje o tome "što" je konkretno također je stvar *konvencije*, (prećutnog dogovora, nepisanog pravila, javne tajne): naime, zna se kako se što naziva i dokle se daleko ide u analizi određenoga predmeta, odnosno gdje se zaustavlja i zadovoljava postignutom cjelinom i značenjem određivane pojave. U tom duhu, najčešće mi stvari samo imenujemo i držimo ih na razini verbalnog jezičkog značenja, koje zatim naprosto i najčešće samo denominiramo, ili pak imena/pojmove najčešće koristimo samo funkcionalno, naime, onoliko koliko su nam imena važna u životnom snalaženju.

[16] Međutim postoje i idealni predmeti (npr. kružnica), ali i izmišljeni ili fantastični predmeti (npr. Zeus i Hera). Uključivanje ove vrste pojmova u naš esej nije neophodno.

[17] Usporedi, Francis Bacon (1561–1626), *Instauratio Magna (Velika obnova)*, London 1620.g., posebno učenje o idolima/predrasudama.

Najjednostavniji i najsloženiji konkretni predmeti. Neki su predmeti naprosto nepristupačni racionalnoj analizi. To su predmeti, a ujedno i pojmovi koje definiramo jedino tako da ih pokazujemo rukom ili zahtijevamo da ih se iskusi, jezikom, nosom,... npr: plavo, tvrdo, mirisno, glasno, itd. Naše *različite ocjene*, o tome, da li je nešto gorko ili nije, glasno ili nije, itd., nikako ne opovrgavaju jednostavnu *jednoznačnost* tih stvari; u ovom slučaju, naše razlike međutim govore samo o različitim doživljajima tih stvari ili kako se to obično kaže, o *ukusima ne vrijedi raspravljati*, odnosno, ne može se ili ne treba, raspravljati.

Jednako tako naša racionalna spoznaja dolazi do svog kraja kod predmeta odnosno pojmova, s najvećim stupnjem općosti, odnosno s najmanjim brojem oznaka/obilježja ili samo s jednom jedinom oznakom u svom sadržaju - ali zato s najširim opsegom (tj. s najvećim brojem subordiniranih pojmova u sebi), kao što su to npr. Biće, Odnos, Bog, Nešto. Naime ni ovi predmeti/pojmovi se ne mogu definirati, jer nemaju viši rodni pojam pa se naša spoznaja u odnosu na te stvari/pojmove miješa s vjerom, osobnim svjetonazorima, magijom, znanstvenim pretpostavkama, umjetničkim ukusom, ili nečim drugim.

U navedenim primjerima pojedinačnih materijalnih dobara/predmeta "konkretnost" je mjestimice vrlo općenita (npr., spomenuti pojam *industrijska poduzeća*), a ponegdje konkretnost izgleda izražena do najsitnijih pojedinosti (npr.: *tečni sapun kamilica Intima Roberts*).

Bilo kako bilo, u svakom slučaju vrijedi da "konkretnost" bilo kojeg predmeta ovisi o tome koliko daleko u analitičkom približavanju obilježjima predmeta *trebamo* ići (npr. ako tražimo posao trebamo se detaljno upoznati s uvjetima natječaja), *hoćemo* ići (npr. ako s nekom osobom nećemo da razvijamo bliske odnose, nećemo je pitati o čemu sanja) i *možemo* ići (npr. ako nemamo visoko obrazovanje ne možemo u svim pojedinostima razumjeti strukturu atoma).

U našoj uvijek konkretizirajućoj svijesti bilo tko od nas sigurno će se već na kraju negdje zaustaviti i zadovoljiti nekom postignutom "konkretizacijom", "određenošću" neke (bilo koje) stvari ili bilo čega i reći, sada je *to - to* (ta stvar je sada dovoljno određena ili konkretna, mislićemo; *to je to*, jednostavno ćemo u sebi potvrditi).

U svakodnevnom poimanju konkretna stvar znači zapravo praktična stvar, nešto što se može praktično *upotrijebiti* (npr. neki *dotrajali dio* automobila *zamijeniti novim*) ili nešto, na što *ja mogu* egzistencijalno i esencijalno praktično djelovati (*pojesti* jabuku, recimo), ili, nešto u čemu mogu *mentalno i audiovizuelno*, praktično *uživati* (kazališna predstava, recimo); itd.

Za *filozofiju marksizma* pojam *prakse* ostvaruje savršenu konkretnost, idealno spajajući filozofiju (kao teoriju) i pragmatičnost u jedno jedinstveno odnošenje prema stvarnosti, u kojoj se izražava potpuna punina bitka, 'stvaraoca - stvorenog (predmeta) - i (stvaralačke) sposobnosti', ujedno.

Nadalje, pojam "konkretnosti" ovisi i o tome kako ga u spekulativnom mišljenju, to jest apstraktno, shvaćamo. Konkretnost će netko izrazito vezivati samo uz čovjeka kao *vrstu* koja posjeduje naročitu sposobnost spoznavanja odnosno klasificiranja ili uopćavanja, dok će netko drugi konkretnim smatrati samo svaki pojedinačni i čulima potvrdivi pojedinačni predmet.

Za nekoga će i sam teorijski model atoma biti dovoljno konkretan, dok će za nekog drugog tek samo praktičan rad biti konkretan.

Sve u svemu, što *će nama biti konkretno*, ovisi i o mnogo čemu drugom a možda ponajviše o našem obrazovanju, shvaćanjima, karakteru, sklonostima; ali i o situacijama, raspoloženju, zdravlju i mnogim drugim stvarima.

Spoznajno-psihološki put do konkretizacije *sebe*. Proces konkretizacije i određivanja *predmeta* kao svojevrsni spoznajni proces će se neprimjetno i dok traje, nasumično često okretati, to jest obrtati, *od naše usmjerenosti na stvari* - od određivajuće fasciniranosti pojedinačnim stvarima - *do usmjerenosti na nas same,* kako je i nužno. Jer od nas *počinje* zamjećivanje stvari a i svaki eventualni objektivni, neutralni impuls od stvari, nužno, *završava* i ima svoj potpuni izraz tek u nama.

Prilikom kupovine ruksaka "Twister", na primjer, ruksak na polici "će bljeskati" u pravcu nas bojom, veličinom, nazivom, oblikom, itd., ali i "pitati nas**"** o proizvođaču, cijeni, količini, i mi ćemo pri tom "odgovorati" u skladu s našim osobnim potrebama, ukusu, raspoloživom novcu,... itd..

Što ćemo odgovoriti, koliko ćemo pažnje posvetiti svoj toj *interakciji*, tom "dijalogu s predmetima" oko nas, samo o nama ovisi,... te, na koncu hoćemo li te predmete, *kupiti ili ne* – što je u smislu *praktične egzistencije***,** veoma važno... – ili ćemo ih kupiti u većoj količini,... možda, stvoriti i zalihu takvih predmeta, čak... Sve to, o nama i samo o nama ovisi.

O našem ponašanju u svijetu kupovine može ovisiti mnogo toga, i zato bi joj trebalo posvetiti odgovarajuću pažnju.

Uopćavajući i koristeći nadalje istu egzemplarnu situaciju o 'shoping impulsima', mi smo se dakle pitali o predmetima, shvaćali ih, razrađivali ih i opet usmjeravali svoju svijest prema njima i *ponovno* ih određivali. Na taj način smo, činjenica je, razmišljali o stvarima, a nakon toga u dužoj vremenskoj perspektivi, vjerojatno, izgradili i svoje stavove o tim stvarima ili predmetima. Tako smo se po*stav*ljajući prema stvarima, na kraju krajeva postupno, kako-tako izgradili i nas same.

Sve to kao svojevrsno mentalno iskustvo može imati za svakoga od nas značenje određivanja samih sebe odnosno značenje procesa sazrijevanja naše (spoznajne) svijesti, što je i put razvoja čovječanstva uopće kroz povijest[18]. U

[18] Usporedi, povijesno presudnu ulogu tzv. Kopernikanskog obrata u spoznaji, kod I. Kant, *Kritika čistog uma*, preveo Viktor D. Sonnenfeld, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zgb. 1984.

globaliziranom svijetu za prosječnog je čovjeka takav proces danas skoro samorazumljiv odnos prema sebi i svijetu i u skladu je sa općim razvojem, od skoro općega sinkretizma s ljudima, stvarima i idejama u srednjem vijeku i ranije, pa do masovne i globalne, autonomije individua od svega toga, danas.

Krajnji je cilj ovakve potrage, naime, doći do jedinstvenih i jednostavnih odgovora u svima ovakvima i ovima sličnim pitanjima o nama (*o sebi)*: što je to što se nama sviđa - *(što je to što se meni sviđa!)*; kakvi smo mi to zapravo - *(kakav sam ja to zapravo!)*; kako to nama izgleda - (*kako to meni izgleda!); ...*i tako dalje. Na taj način, kroz takva pitanja mi kao osobe nužno dolazimo u prvi plan, a ne stvari kojima se okružujemo, ili koje svakodnevno, kupujemo.

To znači da mi razmišljamo i o vlastitoj 'svijesti o predmetima', mi možemo i razmišljamo o našoj svijesti uopće, o našem ukusu, o našem karakteru, o našim shvaćanjima, i o svom položaju u svijetu (pri tom nema nikakvih prepreka da taj svijet bude i 'lokalni svijet'). Prema tome, mi razmišljamo i o svemu što nas pokreće, na djelovanje, na govor, ili na razmišljanje. Sve počinje od nas i sve završava u nama, razmišljanje o svijetu, kao i razmišljanje o Bogu ili o bilo kojem drugom predmetu.

Šansa ispunjenijega života. To obrtanje naše svijesti od predmeta na nas same je naša šansa da se odmaknemo od stvari i da mi vladamo stvarima a ne stvari nama, i da cjelokupni naš život uredimo prema mjeri nas samih, prema našoj osviještenosti i specifičnim, individualnim sposobnostima.

Naša najveća šansa se nalazi upravo u osvješćivanju mogućnosti upravljanja procesima ostvarenja osobnih želja, odnosno u izbjegavanju da se želje poigravaju tobože "spontano" s nama, dok nas zapravo vuku i bacaju svaki čas tamo-amo i zbog čega smo svako malo, pa nezadovoljni, ili nestrpljivi ili rasijani ili možda ljuti.

Naša najveća šansa je upravo u tome da znamo ili se potrudimo znati što je to zaista i za nas individualno vrijedno u životu, a baš *svaki čovjek* može ostvariti - kako davno još reče dobri, stari Aristotel u svojoj *Nikomahovoj etici* - neko *realno dobro* za sebe.

To bi realno dobro bila vrijednost u koju se čvrsto pouzdajemo više od svega, vrijednost koja će nas činiti relativno trajno spokojnima i dobronamjernima, zadovoljnima onoliko koliko čovjek može to uopće biti, kao u vremenu i prostorno-fizički, izrazito ograničeno biće. To je vrijednost koja će nas učiniti otvorenima i dobronamjernim i prema svakome Drugom bližnjemu čovjeku, prirodno najprije prema svojima najbližima u obitelji s kojima dijelimo dan-i-noć, prema kolegama s kojima zajedno *zarađujemo* kruh naš nasušni, i svima drugim ljudima.

Refleksija o refleksiji *konkretnog* – u tekstu. Na kraju i *konkretizacija* u pisanom tekstu – kao što je ovaj ili bilo koji drugi – uvijek, ma koliko se trudili

da ona bude što veća, ostaje u izvjesnoj mjeri općenita, apstraktna, i izvjesnu granicu nikada se ne može prijeći – naime, konkretizacija u pisanom tekstu ostaje uvijek *tekst* (doduše možda i *konkretan* u smislu stila*,* ali *tekst* - i dalje, a nikada sama *stvar ili sadržaj,* na koji se on uvijek *samo odnosi*).

Ako bih pisao na primjer o promatranju jednog određenog *tečnog sapuna kamilica "Intima Roberts"*, ne znam kako sustavno i detaljno i slikovito - i ne samo ja nego ni bilo tko drugi, pa bio to i najtalentiraniji pripovjedač današnjice - sve to ne bi bilo dovoljno konkretno prema *promatranju uživo* (od bilo koga; pa makar to bila slučajno i neka, recimo, skitnica) - takvoga jednog sapuna. Takvo promatranje "uživo", bilo bi neusporedivo konkretnije od bilo kojega opisivanja – upravo po raznolikosti i velikoj množini niotkoga uhvatljivih procesa, doživljaja i detalja, pa i od samog Skitnice-subjekta neuhvatljivih fenomena, iako bi se razumljivo uvijek najprije, baš njemu morali obratiti s pitanjima o vjerodostojnosti njegovog doživljaja *tečnog sapuna kamilica "Intima Roberts"*.

Stvarnost našeg života je naime izvanredno mnogo i veoma često neuhvatljiva, teško odrediva i izreciva.

Ali 'promatranje uživo' također ima svoje naličje. Ono je doduše u doživljaju jedinstveno, neopisivo i neizrecivo, ali ono baš i nije uvijek takvo, kao što je nužno pretpostavljeno u ovoj analizi '*konkretnog* u tekstu'. Jer tzv. prosječan čovjek vrlo često i misli i doživljava, uobičajeno, po navikama, ostrašćeno, šablonski; o sapunu, recimo u našem primjeru, odmah može *priželjkivati* da posjeduje baš takav sapun ili odmah može osjećati *zavist* (jer mu je recimo preskup) i *potcjenjivati* njegove kvalitete.

Nadalje, on se može ponašati sasvim *tipično* prema prilikama: znati kako se već ponaša na svečanostima, a kako na poslu s kolegama istog ranga i kako pred nadređenima; ili, on će možda *glumiti* ponašanje nekoga koga cijeni ili mu je važan taj netko kao sredstvo do cilja; ili možda ima *predrasude* prema Jevrejima, ili prema zapadnoj popularnoj glazbi, ili pak možda *vidi ono što želi da vidi*, a ne onako kako jeste, itd. Jednom riječju on će se također možda držati sasvim predvidivo i obično, poput mnogih miliona drugih u sličnim situacijama "promatranja *tečnog sapuna..."* ili pri bilo kojem drugom činu. Na kraju krajeva, on čak može biti i (pasivno) *svjestan* toga da se drži tako a da njegovo 'promatranje sapuna' zbog toga ne bude ništa manje stereotipno, odnosno bezizražajno i jednolično, to jest, ograničeno.

Etika je bogatstvo. Bogati se pojedinci u raskošnim ambijentima kojima se okružuju moraju promišljenije odnositi prema svom životu i svemu što ga okružuje jer je to presudno obilježje ljudske vrste. Ne bi trebali zanemarivati brižan odnos prema obitelji, kolegama u poslu, susjedima, općim javnim potrebama.

Etički *obvezatnije* mora biti njihovo ponašanje, a gdje će za njeg naći oslonac to je samo njihova stvar, koju nije lako pronaći: u jedinstvenoj, nepovredivoj i neponovljivoj vrijednosti života, u Bogu, u kreativnoj slobodi, u umjetnosti, znanosti, talentu, obitelji, u svemu tome skupa, ili u nečemu desetom, svatko sam mora naći odgovor.

Moralno obvezatniji život znači umjerenost u svim zadovoljstvima kao *način življenja* koji je relativno trajan i najvažniji faktor harmoničnog prebivanja. Prekoračivanje granica morala ujedno znači i svaku drugu dekadenciju, čak i ako nastojimo dalje promišljeno živjeti i marljivo raditi.

Bez sumnje, iza velike većine materijalno uspješnih i uglednih ljudi se ne kriju ni zaista uspješni ni zaista ugledni ljudi. Sigurno je, također, da postoje i bogati ljudi koji ujedno i dalje umjereno i promišljeno žive i vrijedno rade pa kao takvi zaista zaslužuju da se zovu i materijalno uspješnim i uglednim ljudima.

Merim Kasumović

Utjecaj globalizacije na zemlje u tranziciji

Apstrakt

Globalizacija je neizbježan proces u Evropi. Mnogi tvrde da ne postoji alternativa za globalizaciju. Njome će najveći dobitnici/gubitnici biti zemlje u tranziciji. Mada je teorijski riječ o općim društvenim promjenama, neminovno je globalizacija ipak ekonomsko pitanje. Nije riječ o eksploataciji, nego o ekspanziji razvoja i jedinstvenom prostoru. Neiskorišteni resursi zemalja u razvoju bit će finansijski podstaknuti. Simbioza zapadnog kapitala i modernih tehnologija sa tržištem i svim drugim resursima zemalja u razvoju svima treba donijeti značajnu korist i prosperitet.

Ključne riječi

globalizacija, multinacionalne korporacije, zemlje u razvoju, kapital, investicije, ekonomska simbioza

Abstract

Globalization has become an inevitable process in Europe. Many claim that there is no alternative to globalization. Countries in transition will experience both positive and negative effects of globalization. Although globalization engulfs societal changes in theory, in practice it is primarily an economic issue. Globalization is not exploitation but rather expansion of development and unification. Unused resources from developing countries will receive a financial and technological injection. Symbiosis of Western capital and modern technologies with markets and resources from developing countries should provide positive results.

Key words

globalization, multinational corporations, developing countries, capital, investments, economic symbiosis

Globalizacija je riječ koja definira skup ili ujedinjenje svih zemalja u svijetu u jednu cjelinu. Pojam globalizacije je proizvod bogatih zemalja kao odgovor na tehnološki napredak i brzinu putovanja. Međutim, čini se da je naglasak više na slobodnom kretanju kapitala i prometu roba i usluga. Ljudi se ne mogu premjestiti tako slobodno."[1]

Nije toliko mnogo riječi aktiviralo svjetsku pozornost kao riječ globalizacija. Pojam globalizacije je vrlo nejasan, zbog činjenice da je njegov smisao jasan i istovremeno nepredvidljiv. Uvjeti kao što su kapitalizam, komunizam, kamikaze, Treći Reich i rat su imali različite utjecaje na čovječanstvo i njegovo prihvaćanje tih uvjeta. Međutim, globalizacija ima različit utjecaj na svijet zbog toga što se odnosi na cijelu planetu u svim aspektima. Razumljivo je da je cijeli svijet bio prisiljen na predaju, prvenstveno jer globalizacija utječe na cijeli ljudski rod u političkome, ekonomskom i socijalnom smislu. Stoga, ne bi trebalo biti iznenađenje, ako je globalizacija prihvaćena i odbačena, voljena i omražena.

Međutim, zemlje u tranziciji i zemlje u razvoju su pomalo sumnjičave kada je u pitanju prihvaćanje globalizacije. Zemlje u razvoju gledaju na globalizaciju s određenih ključnih aspekata koji su zabrinjavajući prvenstveno jer su napravile duboke gospodarske i socijalne krize zbog kojih ove zemlje zaostaju za razvijenim." [2] Jedan od prvih aspekata globalizacije je politika. Globalizacija kao što je planirano obuhvaća sve političke sustave i stvara formu jedinstvene opće politike. Bez obzira na političku ideologiju, globalizacija predstavlja jedinstvene političke ideje koje bi trebalo usvojiti i promovirati za dobrobit cijelog čovječanstva. Konkretnije, u političkom smislu, globalizacija treba osigurati stabilnost institucija koje osiguravaju demokraciju, vladavinu prava, ljudska prava, te poštivanje i zaštitu manjina".[3] Mnogi globalisti vide stvaranje i prihvaćanje jedinstvene politike kao jednu vrstu skrbi" o svijetu. S druge strane, zemlje u razvoju strahuju od jedinstvene politike jer su njihovi politički i gospodarski sustav slabi. Njihov strah je opravdan, s obzirom na činjenicu da će ih politički i gospodarski jake zemlje gurnuti u stranu i onemogućiti razvoj njihovih sposobnosti.

Prihvaćanje globalizacije u političkom smislu bi bilo korisno za zemlje u razvoju samo ako uđu u demokratizaciju svojih političkih sustava. Proces demokratizacije tih zemalja će imati koristi prvenstveno jer su te zemlje često u stanju anarhije. Demokratizacija treba donijeti autonomiju za pravne institucije (policija, fakulteti, sudovi ...) i eliminirati mnoge političke stranke koje se identificiraju s državom. Nadalje, to bi kraj političke tradicije tih zemalja, a to bi najvjerojatnije dovelo

[1] Mohammad, Mahathir. Globalization and the New Realities. Selected speeches of Dr.Mahathir Mohammad,Prime Minister of Malaysia.

[2] Bujas, G. (2001) The Experience of the First Transitional Decade. Journal of Economics and Politics of Transition, Tuzla.

[3] Progress Towards meeting economic criteria for accession: the assessement from the 2004 regular reports.

do kraja despotizma. Parlamenti bi se sastojali od intelektualaca, a ne političkih stranaka i njihovih članova, javne institucije bi bile intelektualno orijentirane ka služenju stanovništvu, a ne političkim strankama, a stranka većine i maksimizacija zamijenile bi intelektualne kvalitete parlamenta. Međutim, to ne znači da bi političke stranke bile eliminirane, naprotiv, one bi morale postati moderne i moralne. Stara ideologija jedne partije ne bi trebala biti zamijenjena novim ideologijama jedne partije u višestranačkom sustavu. To se obično postiže putem stvaranja političke koalicije. To bi bio kraj sposobnosti političkih stranaka da budu uključene u sve aspekte društva, te će zahtijevati promjene u pravnim aspektima društva.

Globalizacija je već počela i jasni su ciljevi globalizacije među mnogim nejasnim a oni su: potreba za profitom, kontrolirana tržišta i konkurencija, ujedinjenje vrijednosti i kultura, nestanak razlika i jedinstven kapitalistički sustav. Iz političkog aspekta, globalizacija bi trebala donijeti pluralizam civilnoga društva, zaštitu ljudskih prava i liberalnu demokraciju. Mnogi tvrde da globalizacija u praksi omogućava i podržava tiraniju, mega-autoritarnost, pseudodemokraciju, te ultra lijeva i desna politička krila / stranaka. Globalizacija je trenutno neophodna za kreiranje etike i stvaranje jedinstvenog i univerzalnog morala u svim pozitivnim aspektima. Prema EBRD (Europska banka za obnovu i razvoj) jedan od primarnih ciljeva globalizacije je provesti strukturne i sektorske gospodarskih reformi, uključujući demonopolizaciju, decentralizacije i privatizacije, kako bi njihova gospodarstva postala potpuno integrirana u međunarodne ekonomije ..."[4]

Zemlje u razvoju su vrlo sumnjičave oko globalizacije. Većina tih zemalja imaju političke stranke koje koriste za zaštitu države kao alat a oni bi trebali zaštititi državu i razviti njene strukture. U zemljama u razvoju, politika je uključena u sve aspekte života. Političari biraju ministre, ravnatelje i ravnateljice, suce, direktore bolnica, dekane i sve druge moćne figure. Politika u zemljama u razvoju ima podršku za korupciju u korist pojedinaca. Dakle, globalizacija prvenstveno treba biti moralna globalizacija planeta, a ako ne budemo pažljivi i ona će postati politička kolonizacija i onda kolonizacija u svim ostalim aspektima.

Međutim, čak i nedovoljno educirano stanovništvo svijeta je upoznato s činjenicom da je početna i krajnja točka globalizacije gospodarstvo. Gospodarstvo je uvijek na prvome mjestu, jer većina zapadnih zemalja koristi gospodarstvo da prikrije svoje konačne planove i ideje. Gospodarstvo treba promatrati kao intelektualnu aktivnost. Njegova logika je proizvodnja, profit, tržište i novac. Ako se ne želi razmišljati u ekonomskom smislu, to znači da treba razmišljati u intelektualnom smislu. Mnoge zemlje u razvoju su pozdravile ideje zapadnih stručnjaka" i njihove planove i rješenja za krizu. To se obično događa jer čelnici zemalja u razvoju u većini slučajeva nisu dovoljno educirani i nespremni su prihvatiti stvaranje malih i srednjih poduzeća. Ne treba raspraviti gospodarska licemjerja zapadnog svijeta, jer je to licemjerstvo često u službi kreiranja tržišne moći i unilateralnog profita. S jedne

[4] (Article 2 of the Agreement establishing the EBRD)

strane imamo ekonomiste koji govore o gospodarskoj učinkovitosti, prosperitetu, slobodnome tržištu, općem profit, novcu, rastu proizvodnje i zaposlenosti. S druge strane, ekonomisti govore o potencijalnim globalnim ekonomskim nemoralnostima. Potonji strahuju od stvaranja 100 do 200 multinacionalnih korporacija da bi se uspostavila vladavina u svijetu ekonomije, kontrolu tržišta, te uspostave svjetski širokog neoliberalnog kapitalizma bolje poznatog kao divlji kapitalizam". U ovom času neoliberalni kapitalizam je našao plodno tlo u slaboj i nemoralnoj privatizaciji u zemljama u razvoju, uništavanju proizvodnje, stranačkoj kontroli nad obrazovnim sistemom, policijom i drugim državnim funkcijama. Realni ekonomisti govore o političkim i ekonomskim privilegijama, kao što su one u gospodarskom totalitarizmu i neo-boljševičkom gospodarstvu. Gospodarstvo treba biti u osobi, društvu, kulturi i svakodnevnom životu, a ne nešto političko i apsolutističko.

Uspješno gospodarstvo ne može postati povlastica pojedinca. Umjesto toga, trebalo bi postati dio svakodnevice i interkulturne komunikacije. Ako se gospodarstvo koristi kao mač to će rezultirati primitivnim totalitarnim kapitalizmom ili robovlasničkim odnosom. Neće biti ekonomskog prosperiteta već ekonomski terorizam, neokolonijalizam, prisilni sustav vrijednosti, i niz nakupljenih nepravdi koje bi dodatno proširile jaz između bogatih i siromašnih. Jeftina radna snaga, ogromna tržišta i jeftina proizvodnja bi išla u korist ove nepravde. Ovo su osnovni argumenti anti-globalista, odnosno njihovi strahovi i skepticizam. Opća ekonomska revitalizacija se lako može zamijeniti ekonomskom disproporcijom u korist bogatih u razvijenom svijetu, kolanjem kapitala i roba, posebno usmjerenom cirkulacijom roba, jednosmjernim gospodarskim interesima i brzim uništenjem i nestankom pojedinih socio-ekonomskih društava. Ekonomski pluralizam će biti zamijenjen sa nesposobnim i kratkovidnim populizmom. Osim toga, planirana privatizirana vlasništva će prerasti u neokolonijalizam i gospodarski terorizam. Najbolji način da se bore sa ovim prijetnjama je da se uđe u proces globalizacije sa jakim i stabilnim gospodarstvom.

Međutim, većina zemalja u razvoju se suočavaju s istim problemom slabog i nestabilnog gospodarstva. Jedna od stvari koje će pomoći zemljama u razvoju je visok kvalitet obrazovanja. Većina zemalja u razvoju nisu u mogućnosti pristupiti jakim obrazovnim programima poput SOCRATES, ERASMUS i COPERNICUS. Nadalje, oni nisu u mogućnosti dobiti dodatak diplomama koje bi zauzvrat omogućile ljudima da uhvate korak sa novim obrazovnim sustavima i informacijskim tehnologijma. Ekonomski stručnjaci iz zemalja u razvoju nisu akreditirani i ne predstavljaju nacionalne ekonomije, jer je sve u rukama političara. Osim toga, nedostatak brige za domaće stručnjake, nedostatak izvozne orijentacije u privredi, nepostojanje sustava kvalitete, bez odvajanja mladih i iskusnih stručnjaka i nepostojanje gospodarske strategije pokazuje da zemlje u razvoju nemaju osnovni minimum za proces globalizacije. Drugim riječima, ljudi su izgubili svoje temeljne slobode i ljudska prava. Amartya Sen tvrdi Razvoj se može promatrati kao proces širenja stvarnih sloboda koje ljudi uživaju. Fokusiranje na ljudske slobode je u suprotnosti s uskim shvatanjem razvoja, kao što je identificiranje razvoja rasta bruto

nacionalnog proizvoda, ili uz porast osobnih dohodaka, ili sa socijalnom modernizacijom. Ali sloboda ovisi i o drugim odrednicama, kao što su socijalni i ekonomski aranžmani (primjerice, objekti za obrazovanje i zdravstvo), kao i politička i građanska prava (na primjer, slobodu da sudjeluje u javnoj raspravi i nadzoru).[5]

Korupcija razara svako gospodarstvo, ali korupcija nije samo mito i nezasluženе plaće, kupovina diploma, planirano nepridržavanje pravnih čimbenika koji bi koristili gospodarstvu itd. Zemlje koje je zahvatila korupcija različitih profila postat će crne gospodarske točke u procesu globalizacije.

Oni koji su planirali globalizaciju bogate zemlje i multinacionalne korporacije nisu planirali da će u procesu globalizacije doći do korupcije u zemljama u razvoju jer je njihov jedini dugoročni cilj je dobit, čak i ako to znači da se ta dobit ostvari putem sustava korupcije u zemljama u tranziciji. Zapadni svijet je više u zainteresiran za gospodarsko natjecanje. Arapske zemlje imaju izvore energije, Kina, Pakistan i Indija imaju ljudske resurse i poboljšanu tehnologiju, Rusija ima sirovu robu, Irska i Austrija su otvorene za američki i europski kapital, Japan, Singapur, Finska, Danska i nemaju robu, ali oni uvoze jeftine sirovine, brzo ih proizvode i izvoze za ogroman profit. Stoga, možemo vidjeti da se razvija nova strategija gospodarstva znanja i intelektualnog kapitala. Dodamo li neovisna gospodarska čuda Švicarsku, Švedsku i Maleziju, možemo vidjeti zašto su gospodarstvo i globalizacija toliko usko vezani.

U kulturnom sektoru globalizacija će definitivno utjecati na jezik i religiju. Mnogi faktori pokazuju da će proces globalizacije poštivati slobodu vjerske pripadnosti, kao što se poštuje u svakom demokratskom društvu. Međutim, mnogi čimbenici također pokazuju da vjera neće biti cijenjena globalno sa svim svojim razlikama. Antiglobalisti vjeruju da će globalizacija promijeniti religiju iz područja individualnosti prvenstveno zbog gospodarskih planova. Religija je primarna briga za zapadni svijet, umjesto da se bave eliminiranjem diskriminacije između homo i heteroseksualca i njihovim ljudskim pravima. Iako spadaju u glavne svjetske jezike: arapski, ruski, engleski, francuski, njemački, španjolski su tiho zanemareni zbog kulturne premoći engleskog.

Tijekom procesa globalizacije vojska se uvijek stavlja na posljednje mjesto. Do sada je u svijetu bio poznat NATO (North Atlantic Treaty Organization) i Varšavski pakt. Međutim, Varšavski pakt više ne postoji, a NATO je pronašao mnogo izgovora i razloga da nastavi sa svojim radom. Činjenica da je NATO još uvijek postoji ukazuje da nema straha od komunističke ekspanzije i ovaj blok zemalja nije bio ugrožen godinama. Moglo bi se reći da je razlog za postojanje NATO-a zaštititi i osiguranje položaja mnogih bogatih zapadnih zemalja. Zemlje u razvoju moraju dati svoj suverenitet i financirati njihove posebne jedinice koje će raditi u misijama NATO-a. NATO je postao multinacionalna

[5] Sen, A. (1999). Freedom as Development. Oxford. Clays Ltd.

policija, vojno-politički determinator i regulator globalizacije. Stupiti u članstvo Partnerstva za mir je primarni cilj za mnoge zemlje sa slabim gospodarstvima, visokom stopom nezaposlenosti, niskim životnim standardom itd. Uz ovaj čin te države trebaju odustati od svojega suvereniteta i državnih tijela i prepustiti kontrolu nekome drugome. Određene zemlje u razvoju ustupaju njihovo pravo da se brane drugima kako bi postale dio globalizacije, i na taj način one priznaju da su nesposobne voditi svoje zemlje.

Međunarodni znanstvenici vjeruju da su prirodni resursi bitan faktor u zbližavanju svih tih zemalja zajedno u jednu veliku obitelj. Oni koji imaju resurse mogu ih ponuditi onima sa novcima i tehnologijom i zajedno mogu proizvesti kapital i izvoziti ga. Prirodni resursi će se iskorištavati ako postoji dovoljno koristi za vlasnika. Ovaj tip ekonomske suradnje stvara uzajamnu ovisnost. Međutim, oni sa kapitalom su u puno boljoj poziciji od onih s prirodnim resursima. Nakon što su sredstva iscrpljena, investicije i proizvodnja će se pomaknuti na drugo mjesto sa resursima. Pitanje je kako zemlje u razvoju mogu odoljeti zapadnome kapitalu i investicijama, kada su im očajnički potrebne financijske injekcije za oživljavanje njihove loše gospodarske situacije?

Do sada nije bilo jasno rješenje za ovaj problem. Jedino rješenje za ovaj problem, uključujući globalizaciju općenito je naći zajednički interes za sve. Međutim, sudeći po najnovijim zbivanjima u svijetu, a posebno u Europi, moglo bi se tvrditi sa određenim stupnjem sigurnosti da bi kontinuirano proširenje Europske unije moglo biti najbolje moguće rješenje.

Literatura

Article 2 of the Agreement establishing the EBRD

Bujas, G. (2001) *The Experience of the First Transitional Decade.* Journal of Economics and Politics of Transition, Tuzla.

Sen, A. (1999). *Freedom as Development.* Oxford. Clays Ltd.

http://europa.eu.int/comm/economy_finance

Miller, R.(1992) *Economic Reform in Former Communist System – the Problem of Privatization*, Division of Economics and Politics PSSS,ANU.

Milovanovic, Gordana. (2000) *Trade in Transition Economies*. Proceedings of the First International Conference on Recent Economic Developments and Problems in the Transition Economies.

Mohammad, Mahathir (2002) *Globalization and the New Realities*. Selected speeches of Dr.Mahathir Mohammad,Prime Minister of Malaysia.

Progress Towards meeting economic criteria for accession: the assessement from the 2004 regular reports.

KNJIŽEVNO-JEZIČNE TEME

Alma Granov

Peirceov koncept znaka u digitalnoj paradigmi

Apstrakt

Današnji okolni svijet suvremenog čovjeka bitno je determiniran informacionim tehnologijama. Digitalizacija suvremenog razvijenog svijeta postala je gotovo samim načinom života u suvremenom vremenu profilirajući poseban način života-digitalni život i stvarajući digitalnu paradigmu postojanja. Današnja je suvremena kompjuterska tehnika došla do tačke kada joj je sjedinjenje sa humanističkim naukama neophodno kako bi ostvarila san o kreiranju vještačke inteligencije i stvorila misleće mašine. Jedna takva humanistička nauka koja u uvjetima sveopće digitalizacije čovjekova okruženja doživljava svoju punu ekspanziju jeste semiotika i njeno učešće u domenima suvremene digitalizacije postaje zaista neizbježno, a jedan semiotički koncept koji se čini posebno podobnim za primjenu u digitalnoj paradigmi postojanja jeste Peirceov semiotički nauk za čiji su model znaka neki teoretičari pokazali da se može prikazati u logičko-posljedičnom hijerarhijskom odnosu, pri čemu su sve kategorije njegove klasifikacije (njih 9) definirane Booleovim funkcijama.

Ključne riječi

digitalna paradigma, semiotika, Peirceov koncept znaka, Booleve funkcije, logika neodređenosti, fuzzy tehnologije

1. Digitalna paradigma

Digitalizacija je stvorila tzv. digitalnu paradigmu razmišljanja, odnosno profilirala jedan poseban način života-digitalni život. Digitalna paradigma postojanja realnost je u kojoj živi suvremeni svijet. Izučavanje oblika njene pojavnosti predstavlja jedan od imperativa suvremene nauke.

Život u suvremenom razvijenom svijetu gotovo da više nije zamisliv bez kompjutera. Gotovo svakodnevno čovjek u suvremenom razvijenom svijetu stupa u interakciju sa kompjuterskim sistemom i ta interakcija odvija se uglavnom putem korisničkog interfacea. Zato korisnički interface zauzima posebno mjesto u interakciji čovjek-kompjuter, interakciji za koju možemo reći da je jedna od dominantnih karakteristika suvremnoga doba.

Korisnički interface je posebno interesantan semiotičarima, prvenstveno jer predstavlja skup znakova i sredstava kojima korisnik stupa u interakciju sa kompjuterskim programom. Korisnički interface je dio programa čija je namjena prvenstveno komunikacijske prirode. Komunikacija je posredovana znakovima i njihovom znakovnošću, pa se razmatranje općih karakteristika znakova, znakovnih procesa - semioza i specifičnih osobina semiotičkih fenomena vezanih za pojavu kompjuterske znakovnosti ispostavlja osnovom za osvjetljavanje ovog digitalnog fenomena. Nadin je u tom smislu istakao da ako postoji nauka o interfaceu (kompjuterskom ili bilo koje druge vrste), onda je ta nauka semiotika (Nadin, 1984: 269).

U mnoštvu semiotičkih koncepata Peirceov semiotički koncept doima se kao logičan izbor kada je u pitanju osvjetljavanje semiotičkih fenomena u digitalnoj paradigmi i to zato što je znak i znakovne procese postavio u logičke okvire kojima je cilj spoznajnoteorijska općenitost kao matematički zakon univerzuma, jer Peirceova je definicija znaka upravo zasnovana na izvjesnoj neodređenosti i nepreciznosti koja u svojoj interpretativnoj konačnosti daje veoma precizan rezultat – postavlja precizan zaključak zasnovan na neodređenosti i nepreciznosti, a to je upravo ono na čemu počivaju fuzzy tehnologije koje su u tehničkom svijetu poznate kao humane tehnologije koje omogućavaju kompjuterizaciju "neprecizne informacije".

2. Peirceova definicija znaka i njegova klasifikacija

Charles Sanders Peirce (1839-1914) u svome semiotičkom nauku znak definira kao trijadni model što ga čine:

a) nositelj znaka koji je označen kao ***reprezentamen***,
b) značenje koje je označeno kao ***interpretant*** i
c) objekt referencije koji je označen kao ***objekt***.

Reprezentamen je u Peirceovoj semiotici definiran kao "zamjetljiv objekt" koji služi kao znak. Znak ili reprezentamen je jednostavno nešto što nekomu predstavlja nešto na neki način ili u nekom svojstvu (Cobley, 2006: 22).

Interpretant je u Peircea definiran kao "učinak označavanja". O interpretantu se najčešće misli kao o znaku u umu koji je ishod susreta sa samim znakom. Interpretant je, preme Peircu, upravo onaj koji predstavlja dinamičku, aktivnu,

mentalnu dimenziju znaka, koja znaku otvara prostor za ono što je pravi rezultat znaka i njegovo sudjelovanje, ne u sistemu po sebi, kako su to strukturalisti objašnjavali, nego u svekolikom univerzumu.

Objekt je definiran kao ono što znak reprezentira s tim da može biti neposredan u slučaju da je to objekt kako ga predstavlja znak i dinamički u slučaju da je to objekt koji je neovisan o znaku i koji vodi prema proizvodnji znaka (ibid.: 23).

Najpoznatija Peirceova definicija znaka ukazuje na vrlo složeno poimanje njegovih konstituenata i odnosa među njima. Ta definicija govori sljedeće:

> ***"A sign, or representamen, is something which stands to somebody for something in some respect or capacity. It addresses somebody, that is, creates in the mind of that person an equivalent sign, or perhaps a more developed sign. That sign which it creates I call the interpretant of the first sign. The sign stands for something, its object. It stands for that object, not in all respects, but in reference to a sort of idea, which I have sometimes called the ground of the representamen"*** (CP 2.228)[1]

Pošto je znak definiran kao trijadni odnos znaka/reprezentamena koji je u odnosu sa objektom, a koji odnos uključuje interpretant, onda je i logično da se može opisati i

1. aspekt znaka o sebi,
2. aspekt znaka u relaciji prema svome objektu, i
3. aspekt znaka kao relacija predstavljenosti objekta za nekog interpretanta.

U tom smislu, Peirce je na različitim relacijama koje se uspostavljaju među konstituentima znaka definirao sljedeće klase:

na relaciji znak- reprezentamen, koji je Peirce definirao kao aspekt znaka o sebi, Peirce definira:

- **kvaliznak**, u slučaju kada reprezentamen tvori nekakva kakvoća,
- **sinznak**, u slučaju kada reprezentamen tvori nešto stvarno postojeće, te
- **legiznak**, u slučaju kada reprezentamen tvori neki zakon;

na relaciji znak-interpretant, koji je u Peicea definiran kao aspekt znaka u relaciji prema svome objektu, Peirce luči:

- **remu**, u onoj relaciji u kojoj znak za interpretanta predstavlja samo neku mogućnost,

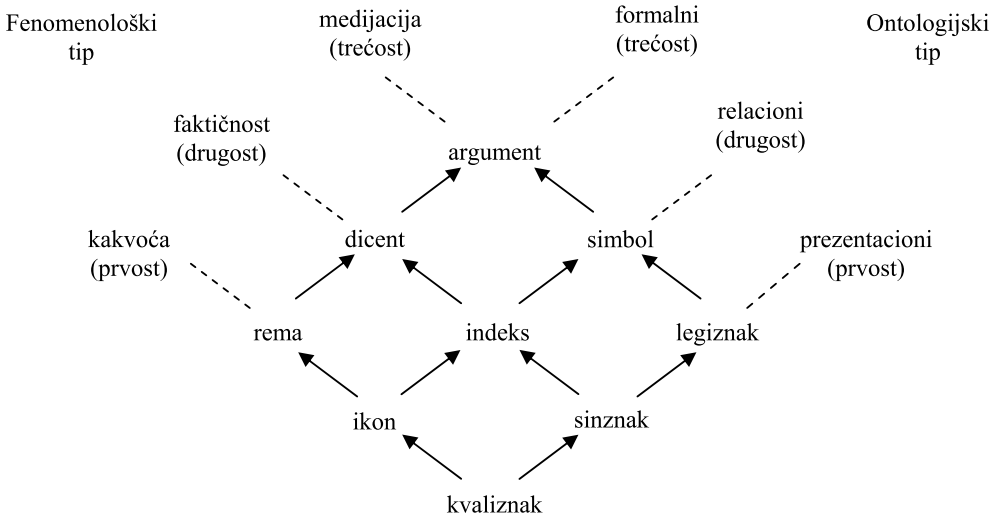
[1] "Znak ili reprezentamen je nešto što za nekoga stoji za nešto u izvjesnom pogledu ili vrsnoći. Obraća se nekome, tako što, stvara u umu te osobe neki ekvivalentan znak ili možda čak i razvijeniji znak. Znak koji on stvara, ja nazivam interpretantom prvog znaka. Znak stoji za nešto, njegov objekt. On stoji za taj objekt, ne u svakom pogledu, nego u odnosu na vrstu ideje koju ja ponekad zovem temeljem reprezentamena." (prijevod A. Granov)

- **dicent**, u onoj relaciji kada znak za interpretanta predstavlja neku činjenicu, odnosno kada je sposoban tvrditi, odnosno kada u sebi posjeduje nešto faktično, te
- **argument**, u onoj relaciji kada je znak za interpretanta predstavljen putem nekog zakona;

na relaciji znak-objekt, za koju Peirce ističe da jeste aspekt znaka kao relacija predstavljenosti objekta za nekog interpretanta, Peirce definira:

- **ikon**, u slučaju kada se radi o relaciji znaka i njegova objekta koja je temeljena na osnovu samih svojstava, kakvoće, odnosno onoga što jeste objekt tako kako jest,
- **indeks**, u slučaju kada se radi o relaciji znaka i njegova objekta koja je temeljena na osnovu odnosa realnosti i iskustva u vremenu i prostoru,
- **simbol**, u slučaju kada se radi o relaciji znaka i njegova objekta koja je temeljena po nekom zakonu ili regularnosti.

Tako u odnosu na ove Peirceove postavke, Farkas-Sarbo definiraju matricu devet vrsta znakova:



Slika 1: *Farkas-Sarbo matrica Peirceove klasifikacije znakova*

A	B	f_0	f_1	f_2	f_3	f_4	f_5	f_6	f_7	f_8	f_9	f_{10}	f_{11}	f_{12}	f_{13}	f_{14}	f_{15}
f	*f*	*f*	*f*	*f*	*f*	*f*	*f*	*f*	*f*	t	t	t	t	t	t	t	t
f	t	*f*	*f*	*f*	*f*	t	t	t	t	*f*	*f*	*f*	*f*	t	t	t	t
t	*f*	*f*	*f*	t	t	*f*	*f*	t	t	*f*	*f*	t	t	*f*	*f*	t	t
t	t	*f*	t	*f*	t	*f*	t	*f*	t	*f*	t	*f*	t	*f*	t	*f*	t

Tabela 1: *Booleove funkcije*

Oni su, u odnosu na Booleve funkcije, izvršili analizu Peirceovog koncepta znaka. Odnosno, njihova je postavka da se Peirceova klasifikacija znakova može prepoznati u različitim simboličkim fenomenima, kao što je npr. Booleova logika te klase Peirceovog modela znaka definiraju Boolevim funkcijama.

Indeks su predstavili:
$\neg (A+B) = \neg A * \neg B$ (f_{14}), $\neg (A*B) = \neg A + \neg B$ (f_8)

Ikon su predstavili Boolevom funkcijom:
$A + B$ (f_7)

Simbol su predstavili:
$\neg (A * \neg B + \neg A * B) = A * B + \neg A * \neg B$ (f_9)

Kvaliznak su predstavili Boolevim funkcijama :
Ai B (f_3 i f_5) i $\neg$A i $\neg$ B (f_{10} i f_{12})

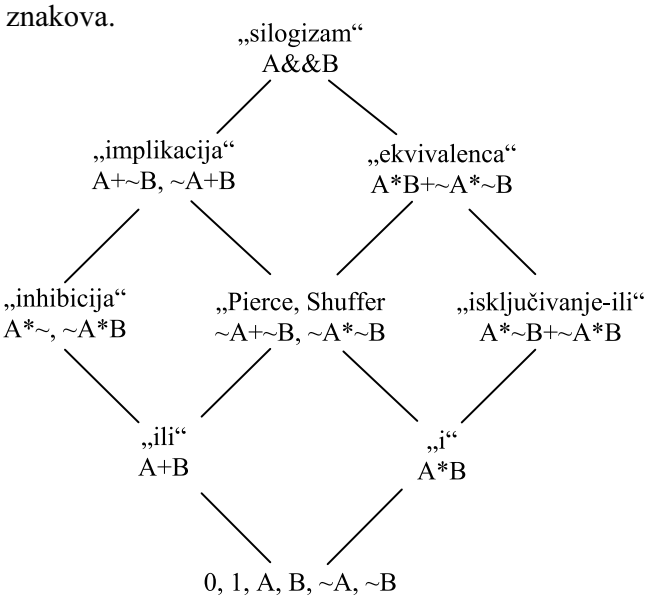
Sinznak su predstavili Boolevom funkcijom:
$A * B$ (f_1)

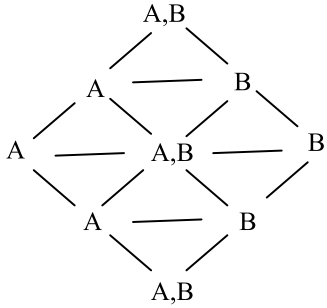
Legiznak su predstavili:
$(A+B) * \neg A + (A+B) * \neg B = \neg A * B + A* \neg B$ (f_6)

Remu su predstavili:
$A* \neg A, B * \neg A, A* \neg B, B * \neg B = \neg A * B, A* \neg B$ (f_4, f_2)

Dicent su predstavili:
$\neg (A * \neg B), \neg (\neg A* B) = \neg A + B, A + \neg B$ (f_{11}, f_{13})

Argument je silogizam, koji je kao takav izvan dosega Booleve logike. Tako oni dolaze do konačne matrice Boolevih funkcija i tipova Peirceovih razreda znakova.





Slika 2: *Booleve funkcije i Peirceovi znakovi*

Tako će Farkas-Sarbo zaključiti da se kakvoća može odnositi na oboje X ili ¬ X i kvaliznak predstaviti Boolevim funkcijama f_3, f_5, f_{10}, f_{12}. Oni za potrebe definiranja kakvoće definiraju i još dvije funkcije kao prikaze pojedinačnih kvaliznakova:

a) **0**, koja označava znak za koji input vrijednosti nisu dostupne $f_{0,}$ i
b) **1**, znak kod kojeg su sve vrijednosti prisutne f_{15}.

Ovdje je važno primijetiti da su na ovaj način došli do zaključka o potencijalnom postojanju dva različita kvaliznaka koja su u međusobnoj relaciji. Svaki od znakova Peirceove klasifikacije oni definiraju putem glavne karakteristike znaka koja je ili tipa A ili tipa B ili oba, pa su "kvalitativni" znakovi oni tipa A, a "prezentacioni" znakovi oni tipa B. Pozivajući se na sljedeći Peirceov stav:

> ***"Since a quality is whatever it is positively in itself, a quality can only denote an object by virtue of some common ingredient or similarity; so that a qualisign is necessarily an icon"*** (Peirce, 1934: 2.248)[2]

oni zaključuju da ikon mora biti znak tipa A, koji je definiran relacionom funkcijom f_7.

U skladu sa Peirceovom definicijom sinznaka:

> ***"A sinsign (where the syllable sin is taken as meaning "being only once", as in singl...) is an actually existing thing or event which is a sign. It can only be throught its qualities; so that it involves a qualisign, or rather, several qualisigns. But these qualisigns are of a peculiar kind and only form a sign through being actually embodied"*** (Peirce, 1934: 2.245)[3]

zaključuju da sinznak mora biti znak tipa B koji je definiran konjuktivnom funkcijom f_1.

Za indeks Farkas-Sarbo ističu da ima dva lica ili dvije forme koje se mogu konvertirati jedna u drugu tako da indeks mora biti tip znaka A i B, što su oni predstavili Shafferovom funkcijom f_{14} i Peirceovom funkcijom f_8. Mada su se oni u svome radu poslužili drugim primjerom mi smatramo da bi se najbolja potvrda ovog viđenja indeksa mogla naći u ovom Peirceovom iskazu:

---

[2] "Kako je kakvoća bilo što pozitivno samo po sebi, kakvoća može jedino označiti objekt na temelju nekog zajedničkog dijela ili sličnosti; tako da je kvaliznak nužno ikon". (prijevod A. Granov)

[3] "Sinznak (gdje je slog "sin" uzet u značenju "biti samo jedan", kao jednokratan) je konkretno postojeća stvar ili događaj koji je znak. On to može biti samo putem svojih iskustava; tako da on uključuje kvaliznak ili, bolje rečeno, više kvaliznakova. Ali, oni su kvaliznaci posebne vrste i samo formiraju znak tako što bivaju otjelovljeni" (prijevod A. Granov)

> ***"Index is a sign, or representation, which refers to its object not so much because of any similarity or analogy with it, nor because it is associated with general characters which that object happens to possess, as because it is in dynamical (including spatial) connection both with the individual object, on the one hand, and with the senses or memory of the person for whom it serves as a sign, on the other hand"*** (Peirce, 1934: 2.305).[4]

Peirce definira remu kao "a sign of qualitative possibilities"[5] (Peirce, 1934: 2.250), Farkas-Sarbo zaključuju da to mora biti znak tipa A, jer su svi znakovi tipa A kvalitativni znakovi i oni remu definiraju relativnom diferencijalnom operacijom, odnosno funkcijom f_4 i f_2.

Pošto je legiznak Peirce definirao kao "a low that is a sign"[6] (Peirce, 1934: 2.246), oni zaključuju da on pripada znaku tipa B i predstavljaju ga relativnom diferencijlnom operacijom, odnosno funkcijom f_6.

Za njih je simbol znak tipa B, što znači da pripada onoj grupi koju karakteriziraju prezentaciona svojstva. Oni su simbol definirali funkcijom f_9, a mi smatramo da se potvrda ovog stava Farkasa-Sarboe najbolje može prikazati sljedećim Peirceovim iskazom:

> ***"A symbol is a general representation like a word or conception"*** (Fisher, 1980,1: 475).[7]

Dicent je znak tipa A i Farkas-Sarbo ga definiraju funkcijom f_{11} i f_{13}. Potvrda ovog stava može se naći u Peirceovom iskazu:

> ***"Dicent is a sign which is understood to represent its object in respect to actual existence…The dicent is a sign, which, for its interpretant, is a sign of actual existence"*** (Peirce, 1934: 2.251-2.250)[8]

Argument je znak koji predstavlja silogizam i kao takav je van domašaja Booleve logike. No, oni ističu da, prema propozicionalnoj logici, argument korespondira implikaciji:

---

[4] "Indeks je znak, ili predstavljanje, koje se na svoj objekt odnosi ne toliko zbog bilo kakve sličnosti ili analogije s njim, niti zato što je povezan sa općim svojstvima koja taj objekt može posjedovati nego zato što je u dinamičkoj (uključujući prostornu) vezi kako sa pojedinačnim objektom, s jedne strane, i sa dojmovima ili memorijom osobe za koju služi kao znak, s druge strane" (prijevod A. Granov)

[5] "znak kvalitativnih sposobnosti". (prijevod A. Granov)

[6] "zakon koji je znak" (prijevod A. Granov)

[7] " Simbol je opće predstavljanje kao riječ ili predodžba" (prijevod A. Granov)

[8] "Dicent je znak za koji se pretpostavlja da predstavlja svoj objekt s obzirom na zbiljsko postojanje… Dicent je znak, koji za svog interpretanta jeste znak zbiljskog postojanja". (prijevod A. Granov)

(¬ A + B) && (A * B + ¬ A* ¬ B) = ¬ A && (A* B+ ¬ A* ¬ B) + B&& (A * B + ¬ A* ¬ B) = ¬ A + B; i

(A + ¬ B) &&(A * B+ ¬ A*¬ B) = A && (A * B+ ¬ A*¬ B) + ¬ B&& (A * B+¬ A* ¬ B) =A+ ¬ B

Tako su kreirali model u kojemu je input kvaliznak, output argument, a između njih su tri razreda znakova. Ovaj su model primijenili i kao model za jezičko procesuiranje, što bi moglo umnogome promijeniti naš pogled na jezik i njegove mehanizme, pogotovu u odnosu na strukturalistički pristup jeziku i proučavanje isključivo njegove forme.

Zaključak

Jasno je da je Peirce, kao jedan od utemeljitelja novije opće semiotike i matematičke logike postulirao univerzalan, neodređen a ipak, matematički precizan koncept znaka.

Peirceova semiotička teorija aktuelna je u današnjim kompjuterskim tehnologijama, jer, logika neodređenosti je fuzzy logika, a ona je otvorila prostor za razvoj naprednih, "otvorenih" softwarea koji su sposobni učiti i kvalitativno opisivati svoje znanje. Kvalitativna komponenta takvih sistema upravo se realizira pomoći fuzzy pristupa ili, kako bi Peirce rekao, konceptom neodređenosti. Time je Peirce pokazao koliko je stajao ispred svoga vremena. To je još jedan od razloga zašto se Peirceova teorija ispostavlja kao dobar pristup u interpretiranju i tumačenju jednog takvog semiotičkog sistema kakav je korisnički interface.

No, ovo je također, pokazatelj i još jedne veoma važne činjenice: činjenice da je današnja suvremena kompjuterska tehnika došla do tačke kada joj je sjedinjenje sa humanističkim naukama neophodno.

LITERATURA

Alston, William P.
– Pragmatism and the Theory of signs in Peirce, Philosophy and Phenomenological Research 17, p 79-88, 1956.
Bense, Max & Walther, Elisabeth
– Wörterbuch der Semiotik, Köln, Kiepenheuer & Witsch, 1973.
Bense, Max
– Kommunikationsforschung und Werbung, Düsseldorf, Troost, 1982
– Semiotik, Baden-Baden, Agis, 1967
Bergman, Mats
– C.S. Peirce's Dialogical Conception of Sign Processes, Studies in Philosophy and Education, 24, 213-233, 2005.
Bujas, Željko
– Veliki englesko-hrvatski rječnik, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 2001.
– Veliki hrvatsko-engleski rječnik, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 2005.
Callaghan, William J.
– Charles Sanders Peirce: His general theory of signs, Semiotica 61, p. 123-161, 1986.
Cobley, Paul
– Semiotika za početnike, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2006
Ćirović, Branko
– Uvod u matematičku logiku i teoriju rekurzivnih funkcija, Zagreb, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, 1996.
Eisele, Carolyn
– The New Elements of Mathematics by Charles S. Peirce in IV vol., The Hague, Mouton Publisher, 1976.
Engel-Tiercelin, Claudine
– Vagueness and the Unity of C. S. Peirce's Realism, Paris, 2003.
Farkas, J. I. and Sarbo, J. J.
– A Logical Ontology, ICCS, Vol. 1640, p. 112-126, 1999.
– A Percian Ontology of Semantics, ICCS, p138-151, 2000.
Hofstadter, Douglas
– Godel, Eshler, Bach, New York, Basic Books, 1979.
Kempski, Jürgen
– Charles Sanders Peirce und der Pragmatismus, Stuttgart, Kohlhammer, 1952.
Lash Scott
– Tehnološki oblici života, u Theory, Cilture & Society 18(1): 105-120, prev. Goran Vujasinović, 2001.
Nadin, Mihail
– Applied Semiotics: HCI as the result of semiotic processes Camridge University Press 2005.
– On the meaning of the visual, Semiotica, vol.52, no 3/4, 1984.

– A Semiotic Introduction to Systems Design, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
– Consistency, Completeness and The meaning of Sign Theories, American Journal of Semiotics, Vol.I, No.3, 79-98, 1982.
– Interface Design: A semiotic paradigm, Semiotica, 69-3/4, 269-302, 1988.
– The logic of vagueness and the theory of synechism, in The Relevance of Charles Peirce (Eugene Freeman, Ed.). La Salle: The Monist, 1983.

Negroponte, Nicholas
– Biti digitalan, Zagreb, SysPrint,2002.

Nöth, Winfried
– Priručnik semiotike, s njemačkog preveo Ante Stamać. - 2. posve novoprerađeno i proširenо izd. – Zagreb : Ceres, 2004. – (Biblioteka Teorija; knj.1)
– Dynamik semiotisher Systeme, Vom altenglischen Zauberspruch zum illustrierten Werbetext, Stuttgart, Metzler, 1977.

Panian, Željko
– Informatički enciklopedijski rječnik, Zagreb, Europapers holding, 2005.

Peirce, Charles S.
– Collected Papers, vols. I-VIII (eds. Hartshorne & Weiss; Burks), Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1934-58.
– Reasoning and the Logic of Things, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992.
– Prolegomena to an Apology for Pragmaticisam, Robin Catalogue (293), manuscript copy (copyright Harvard University Library), 1906.
– Semiotic and Significs: The Correspondence between Charles S. Peirce and Victoria Lady Welby ed. Hardwick, C. S. Bloomingtown, Indiana University Press, 1977.
– What is a Sign, Journal of Speculative Philosophy, 1894.
– Questions Concerning Certain Faculties Claimed for Man, Journal of Speculative Philosophy, 2, 103-114, 1868.
– The Essential Writings, New York, Harper Row, 1972.
– A Letter to Lady Welbly, 1908.

Sarbo, Janos and Farkas, Jozsef
– A Peircean Ontology of Language, ICCS, 2001.
– A Percian framework of syntactic structure, ICCS, p. 112-126, 1999.
– Meaning extraction from a Peircean perspective, in International Journal of Computing Anticipatory Systems, Vol. 6, p209-227, 2000.

Subašić, Pero
– Fazi logika i neuronske mreže, Beograd, Tehnička knjiga, 1997.

Zadeh, Lotfi
– Fuzzy Logic and Approximate Reasoning, in Synthese 30, 1975.

Jelena Ilić

Pas i mačka u eufemizmima

Sažetak

Rad razmatra eufemističku narav spomenutih dviju riječi u engleskom jeziku 21. stoljeća. Vrlo je interesantna činjenica da se eufemizmima, zapravo, olakšava i pospješuje komunikacija sugovornika, posebice ako je riječ o tabuima i nekim drugim osjetljivim temama. Eufemizmi su tu kako bi zamijenili uvrjedljive riječi i kako bismo ostavili dojam političke korektnosti i tolerancije. Ovaj rad će, stoga, dati jedan kratak pregled eufemizama u kojima su javljaju elementi 'pas' i 'mačka', odnosno, 'cat' i 'dog'.

Ključne riječi

loš jezik, uvredljiv jezik, politička korektnost, eufemizam

1. Uvod

Teško je dati jasnu i preciznu definiciju *lošeg jezika*. Međutim, čini se da problem nije definirati koncept *dobrog jezika*, jer se istim podrazumijeva onaj koji je standardiziran, sustavan i normiran. Koncept *dobrog jezika* često preslikava i želju društva za uniformnosti, napretkom i uspjehom, i općenitim prihvaćanjem u društvu.

S druge strane, govornici jednoga jezika itekako imaju razvijenu svijest i osjećaj za razlikovanje dobrog i lošeg jezika. Ali, opet, postavlja se pitanje zašto uopće loš jezik i postoji kad je tako loš? Nadalje, zašto ga sve češće koristimo u svakodnevnom govoru, u krugu obitelji, u školi, pa čak i u javnosti? Činimo li išta po pitanju njegove cenzure ili, pak, ublažavanja efekta spomenutoga jezika na druge sugovornike? Postoji li prag tolerancije takvoga jezika?

2. Što bi onda, bio, loš jezik*?*

Loš jezik jeste društveni produkt kojeg je ljudski um stvorio i koji kao takav egzistira. On predstavlja samo još jedan od načina na koji se ljudi mogu izraziti, iskazati svoje mišljenje i stavove. I loš se jezik može koristiti u različite svrhe. Njime se drugi mogu šokirati, zabaviti, povrijediti. Isti može poslužiti za izdvajanje osobnih identiteta iz grupe, čime bi onda takve osobe bile izdvojene iz mnoštva kao drugačije i zanimljivije. Stoga se možemo složiti i sa tvrdnjom Anderssona (www.shakespeare.uk.net), koji kaže da su sve riječi, pa čak i uvrjedljive, dobre, i da riječi ne možemo na takav jedan bezazlen način klasificirati, to jeste podijeliti ih na dobre i loše.

Štoviše, izbor vokabulara je uvijek relativne prirode, te ovisi o mnogim faktorima, kao što su publika, situacija i ostale okolnosti u kojima se govornik nalazi.

2.1. Kategorije 'lošeg jezika'

Batistella razlikuje tri kategorije 'lošeg jezika':

1. sleng;
2. uvrjedljivi jezik i
3. politička korektnost.

Predmet daljnje diskusije bit će politička korektnost (political correctness - PC), pa ćemo, stoga, posvetiti više pozornosti toj trećoj kategoriji 'lošeg jezika'.

2.1.1. Politička korektnost (PC) i eufemizmi

Poznatija kao relativno nova jezična pojava, ova kategorija je uglavnom proizašla iz nastojanja da se na jedan demokratski i tolerantan način pristupi pitanjima koja su vrlo osjetljiva po svojoj prirodi, a to su spolna, rasna, kulturološka, etnička i pitanja nekih drugih vrsta identiteta.

Politička korektnost se smatra najmanje uvrjedljivom kategorijom, a mnoge pristalice PC-ja ističu da ona promovira i podržava toleranciju, poštovanje i senzibilitet prema drugom i drugačijem.

Stoga su s kraja 20. stoljeća mnogi društveni pokreti našli svoje mjesto pod nebom političke korektnosti. Jezik, tako, prolazi promjene po pitanju spolne orijentacije, pa su vidne promjene leksičkih dijelova engleskoga jezika koje upućuju na mušku osobu u ekvivalente koji upućuju na žensku osobu, ili pak neutralnoga izraza, kao recimo u primjerima:

– *salesman* (prodavač) – *saleswoman* (prodavačica); *businessman* (poslovan čovjek) – *businesswoman* (poslovna žena);

– *policeman* (policajac) – *police officer* (policijski službenik/ica).

Pitanje rasnoga i etničkog identiteta itekako je diskutirano pod kraj 1990-tih, pa otuda danas ne koristimo stoljećima uvriježene termine *negro / nigger / black / colored* (crnac, obojeni), nego pak: *African American* (Afrički Amerikanac).

Slični se primjeri mogu naći i za ostale marginalizirane grupe, pa se ne govori o *invalids / cripples / handicapped* (invalidima), nego o *people with disabilities* (osobama s posebnim potrebama), *foreign students* (strani studenti) su *international students* (internacionalni studenti) ili, pak, *poor countries* (siromašne zemlje) – *developing countries* (zemlje u razvoju).

U duhu političke korektnosti nemoguće je ne spomenuti pojam eufemizma. Eufemizam je, po definiciji, neuvredljivi termin kojega koristimo umjesto uvrjedljivog termina kako bi izbjegli korištenje istoga ili ublažili dojam koje bi neke riječi mogle ostaviti na neke sugovornike.

> Newman defines a euphemism as 'an inoffensive expression that is substituted for one that may be offensive', and Allan and Burridge claim that it is 'an expression that seeks to avoid being offensive … in order to be polite and as a means to soften the impact of words that might be more offensive'
>
> (www.nisu.nodak.edu/research/euphemism_paper.pdf).

Eufemizmi su jako dobro prihvaćeni od strane vlade, političara, vojnih činovnika i imućnih pojedinaca koji na taj način manipuliraju ljudima, uljepšavajući istinitost svojih nepromišljenih ili loše promišljenih poteza i predstavljajući javnosti jednu novu sliku realnosti. Eufemizmi su njihovo oružje u postizanju moći i kontroliranju javnog mnijenja.

Međutim, eufemizmi ne koriste samo moćnici i političari, nego i ostali pojedinci, i to najčešće u kontekstu osjetljivih tema, a naročito tabu tema.

Tabu teme nisu univerzalne, nego se može reći da svaka država ima svoje tabu teme, svaka kultura ima svoje tabu teme, svaki jezik ima svoje tabu teme. Naravno, postoje neke tabu teme koje su zajedničke za neke narode i za neke kulture.

Stoga se eufemizmi smatraju odličnim terminima koji se slobodno mogu koristiti za ugodne razgovore o tabu temama poput seksualnih odnosa, seksualnih organa, tema specifičnih za određeni spol, tijelo i tjelesne funkcije, zatim, religije, crkve, rata, kriminala, bolesti, i mnogim drugim.

Evo nekoliko primjera svakodnevnih eufemizama u engleskom jeziku:

- sweat – perspiration;
- chick, babe – woman;
- strip dancing – exotic dancing;

- stripper – exotic dancer, adult entertainer;
- sexually active – promiscuous;
- had sex – made love.

Treba istaći i činjenicu da jačina tabua u određenoj državi / kulturi uslovljava i veći broj eufemizama uz datu temu. I danas možemo reći da su tabui vezani za tijelo i tjelesne organe i seksualne odnose i organe još uvijek prvi na ljestvici tabua, što je također urodilo i ogromnim brojem eufemizama koji se koriste u svakodnevnim razgovorima.

No, ne treba zaboraviti da se naši stavovi o različitim pojavnostima u društvu, a time i jeziku, mijenjaju, pa je vrlo i vjerojatno da se ovakav poredak na ljestivici tabua može izmijeniti već sa sljedećom generacijom.

3. Analiza korpusa

Ovaj rad ima za korpus Rječnik eufemizama (Dictionary of Euphemisms), pri čemu su osobito praćeni eufemizmi u kojima se javljaju elementi 'pas' i 'mačka' (odnosno, 'cat, pussy, kitty' i 'dog, bitch, puppy, retriever'). Zanimljivo je primijetiti da postoje mnogi eufemizmi u kojima se javljaju elementi različitih životinja, počevši od konja (horse), bika (bull), patke (duck), pileta (chicken), svinje (pig, pork), te mnogih drugih. Za potrebe ovoga rada uzeti su samo eufemizmi sa elementima spomenutih dviju životinja.

Analizirano je 25 eufemizama pronađenih u rječniku, pri čemu se došlo do zanimljivih rezultata, a ti su sljedeći:

1. postoji podjednak broj eufemizama sa elementima 'cat' i onih sa elementima 'dog';
2. ne postoji niti jedan eufemizam u kojem se spominju oba elementa zajedno;
3. takvi eufemizmi su najčešće u formi složenica, a nešto manje kao fraze;
4. eufemizmi s elementom 'cat' najčešće se koriste u razgovorima o seksualnim odnosima, ženskim genitalijama, ljubavnicama, prostituciji, javnim kućama, te pijanstvu;
5. Eufemizmi s elementom 'dog' se najčešće koriste u razgovorima vezanim za bankarstvo, trgovinu i industriju, zakon i red, bankrot, mada u nekim slučajevima i u nelegalnim i prljavim poslovima, te u prostituciji i tjelesnim funkcijama.

Prema tome, semantičko se značenje nekih eufemizama preklapa, što se najbolje očituje u domenu prostitucije, kao što se može vidjeti iz tabele:

značenje → **eufemizam** ↓	*prostitutka*	*ženski spolni organ*	*zatvor*	*homoseksualac*
cat	+	+	–	–
kitty	–	+	+	–
pussy	+	+	–	–
bitch	+	–	–	+
lady dog	+	–	–	+

U okviru iste domene – prostitucije, ostali eufemizmi uglavnom koriste element ‘cat, pussy, kitty’, kao što je:

- cat house = brothel (javna kuća);
- to cat about = to be sexually promiscuous (biti promiskuitetan/promiskuitetna);
- alley cat = a prostitute (prostitutka);
- to alley cat = to be promiscuous (biti promiskuitetan);
- pussy lift = an operation to tighten the vagina and to enhance sexual enjoyment (himenoplastika).

Ostali eufemizmi sa elementom ‘cat’ javljaju se kao:

- pussy-whipped = besotted, usually of a male (karakteristika vezana za muškarce koji su opsjednuti ženama);
- fat cat = a person who exploits a senior appointment for personal gain (bogataš, glavonja);
- to shoot the cat = to become drunk and vomit (opiti se);
- whip the cat = to be drunk (opiti se).

Za razliku od ovih, eufemizmi s elementom ‘dog’ se javljaju u:

- dog and pony show = a bogus exhibition, in order to deceive somebody (cijela predstava oko nečega, najčešće da se prikrije nešto);
- dog and pony act (pogledaj pod: dog and pony show);
- bird dog = a police detective (detektiv);
- son of a bitch = an illegitimate child (izvanbračno dijete);
- puppy fat = obesity in a child, usually of a female (pretilost kod djevojčica);
- the black dog = melancholia (melankolija);
- eat stale dog = to take a deserved reprimand (prihvatiti ukor).

Iz gore navedenih primjera može se vidjeti da je engleski jezik zaista bogat eufemizmima vezanim za spomenute teme, i to, kao što je i korpus prikazao, samo i isključivo sa elementima ‘cat’ i ‘dog’. Možemo samo pretpostaviti koje bi se carstvo eufemizama ukazalo kada bismo uključili eufemizme s elementima svih životinja, a možda i biljaka, boje, tkanina, i tako dalje. Za vjerovati je da je vrlo slična situacija i u ostalim jezicima širom svijeta.

4. Zaključak

Ovaj rad jeste samo početak analize eufemizama engleskoga jezika 21. stoljeća. Ova vrlo kratka analiza je pokazala da se boljim izučavanjem, opservacijom i analizom dobivaju vrlo zanimljivi podaci koji su itekako relevantni u okviru jednoga društva, i to na svim poljima društvene djelatnosti. Eufemizmi su, općenito govoreći, riječi i fraze koje trebamo poznavati i rabiti u budućnosti kako bismo ostavili dojam političke korektnosti i tolerancije i umanjili nelagodu u običnim i normalnim razgovorima o nekim temama ili pak tabuima.

Literatura

Battistella, Edwin L. (2005). *Bad Language: Are Some Words Better than Others?* Oxford: Oxford University Press.

Eliason, Steve. *Language and the Social Construction of Reality: Spinning Social Reality with Euphemisms*. www.nisu.nodak.edu/research/euphemism_paper.pdf, 09.2006.

Holder, R.W. (2003). *Dictionary of Euphemisms*. Oxford: Oxford University Press

Hudson, R.A. (1996). *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ilić, J. (2007). *(In)explicitness of Linguistic Presentation of Violence in Cartoons*. Tuzla: University of Tuzla (master paper).

Levinson, Stephen C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Linfoot-Ham, Kerry. (2005). *The Linguistics of Euphemisms: A Diachronic Study of Euphemism Formation*. Journal of Language and Linguistics Vol. 4 No 2, ISSN 1475-8989. www.shakespeare.uk.net/journal/4_2/linfoot_ham.pdf, 09.2006.

Sapolsky, B.S., Kaye, B.K. (2005). *The Use of Offensive Language by Men and Women in Prime Time Television Entertainment*. Atlantic Journal of Communication, 13(4), 292-303, Lawrence Erlbaum Associates, Inc. www.leaonline.com/doi/pdf, 09.2006.

Spears, Richard A. (2001). *Slang and Euphemism: A Dictionary of Oaths, Curses, Insults, Ethnic Slurs, Sexual Slang and Metaphor, Drug Talk, College Lingo, and Related Matters*. New York: Signet, New American Library.

Trudgill, Peter (2000). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. England: The Penguin Group.

Selma Rakovac

Pozdravi

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Artikel befassen wir uns mit Gruβformeln in der bosnischen/kroatischen/serbischen Sprache und in Deutschland bzw. Österreich. Wir behandeln Gruβformeln aus kultur-linguistischem und politischem Aspekt, und definieren sie als Teil der Identität eines Individuums. Die Begrüβung wird als Ergebnis und Bestandteil der nationalen Geschichte gesehen. Wir teilen Gruβformeln in drei Gruppen, mit besonderer Berücksichtigung ihrer geselschaftlichen Funktion. Schlüsselworte: Begrüβung, Bosnien – Herzegowina, Deutschland, Identität, Österreich.

Uvod

Iako ne spadaju među najljepše pozdrave, *"Đe si", "Đe ste", "Ćao", "Šta ima*", sigurno su jedni od najčešćih. Tako se najčešće pozdravljamo sa najbližima, roditeljima, braćom i sestrama. A pošto ipak dolaze od srca, nose sa sobom emotivni naboj, koji se iskazuje i načinom izgovaranja. Te kratke pozdrave u govoru rastežemo onoliko koliko je potrebno da dužina njihovog izgovaranja odgovara i nekom ozbiljnijem pozdravu, kao što je na primjer *"Dobar dan"*. Nešto formalnije pozdrave čuvamo za svečane prilike, a u novije vrijeme svaka prilika da se susretnemo sa rodbinom i jeste takva. Spisak takvih pozdrava je duži, a ni njihova upotreba nije jednostavna. Ali, pošto je ponavljanje majka učenja, u sličnim situacijama ćemo se mnogo lakše odlučiti za pozdrav koji želimo uputiti nekome. Tako je u tradicionalnim muslimanskim kućama uhodan pozdrav *"Selam alejkum"*, ili, u zavisnosti od doba dana *"Sabah hair olsun",* odnosno *"Akšam hair olsun"*.

Pozdravi koje upućujemo dragim i bliskim osobama mijenjaju se i u različitim situacijama i vremenima. *"Jesil' živ",* pozdrav je koji, kako Mile Stojić navodi,

"svjedoči o surovosti ovih prostora i života na njima". (BH Dani, 2001.) U prilog tome govori i ponovno oživljavanje ovog pozdrava u devedestim godinama, nakon čega se, kao svjedok tih vremena, nije povukao iz jezika. Upotrebljava se kada se pozdravljeni nalazi u "kriznoj" situaciji – poslije teškog dana na poslu ili u školi, nakon napornog fizičkog rada, poslije povratka sa putovanja, ili kada je napolju velika vrućina ili zima. Dalmatinci bi upitali još i *"Je li vruće",* a Bosanci, pošto je koncept tegobe kod njih više povezan sa hladnoćom nego sa vrućinom, *"Imal' zime".* Svi ovi pozdravi su odraz krizne situacije, koja, sudeći po pozdravima, predstavlja način života, a ne iznimku. Osim što opisuju ljudsku nevolju, ovi pozdravi su prije svega izraz solidarnosti, i to ne treba zanemariti. Odgovor na te pozdrave je najčešće *"Eto", "Evo", "Gura se",* u najgorem slučaju *"Ne pitaj".* Pravila lijepog ponašanja nalažu da sagovornika ne opterećujemo detaljnim odgovorom na takvo pitanje – pozdrav, pa se i direktan odgovor, kao što je to *"Ima zime", "Jašta"*, izbjegava. To je prešutni način odgovaranja na pozdrav. "*Evo", "Eto"* itd. skoro uvijek znače nešto drugo – situacija u kojoj se sagovornici nalaze određuje njihovo značenje. "*Evo", "Eto",* dobijaju svoje značenje i uz pomoć mimike, gestike, pa i drugih okolnosti, kojih je onaj koji pozdravlja najčešće svjestan, i uz pomoć kojih tumači odgovor. Slično je i sa pozdravom *"Kako si".* Odgovor može glasiti *"Onako", "Fino", "Dobro sam", "Super"*, ili može izostati. Kao otpozdrav koristi se odgovarajuća varijanta: *"Kako si ti".*

Sve je lakše dok se ne pređe kućni prag. Izbor odgovarajućega pozdrava iz zaista širokog repertoara zahtijeva, pored dobrog poznavanja jezika, dobro poznavanje ljudi i običaja. Za odabir pozdrava je potrebna (inter)kulturalna elokvencija, posebno u društvima kao što je Bosna i Hercegovina. Vidjet ćemo da ni zapadna društva, poput Austrije i Njemačke, ne predstavljaju ništa manji izazov od Bosne i Hercegovine, kada je odabir odgovarajućeg pozdrava u pitanju.

Funkcija pozdravljanja

U spoljašnjem svijetu postoji potreba da se na naki način iskaže vlastiti identitet. Socijalnu funkciju pozdravljanja možemo svrstati u tri grupe.

1. Pozdravljanjem, pored toga što ostvarujemo ili tek otvaramo (dobru) komunikaciju, iskazujemo sebe i svoje stavove u društvu, nastojimo se izdvojiti od grupe neistomišljenika, ili potvrditi svoj status u grupi istomišljenika. 2. Identitet možemo potvrditi i pozdravljanjem na način koji nije svojstven nama, već onome kojemu pozdrav upućujemo. Iskazujući poštovanje prema drugačijem opet potvrđujemo svoj identitet. 3. Kako bi se izbjeglo naglašavanje bilo čijeg identiteta, odnosno naglašavanje različitosti, često se pribjegava neutralnim pozdravima.

Kako u praksi izgleda pozdravljanje u društvu punom različitosti, u društvu punom potrebe da se različitost naglašava i njeguje, i koji pozdravi nose različita obilježja, a koji su neutralni, i da li takvi uopše postoje, vidjet ćemo u nastavku.

Pozdrav kao iskazivanje identiteta

Prije svega vjerski pozdravi, odnosno pozdravi u kojima je sadržan religijski element, kao što su *"Selam alejkum", "Pomoz Bog!", "Grüß Gott!", "Hvaljen Isus!", "Slava Bogu",* itd., iskazuju pripadnost određenoj skupini. U ove pozdrave ćemo svrstati i pozdrav "*Bog!",* odnosno "*Bok"!.*

Kako bismo ostali dosljedni karizmatičnosti i izazovnosti društva u kojem živimo, navest ćemo i jedan primjer u kojem propisivanje upotrebe određenih pozdrava može dovesti do konflikta. Naime, Općinsko vijeće Maglaj je 1.6.2000. donijelo odluku po kojoj se propisuje upotreba međunarodno priznatih pozdrava: *"Dobro jutro", "Dobar dan", "Dobro veče"*. Time je indirektno zabranjena upotreba vjerskih pozdrava. Međutim, kako Ustav Federacije Bosne i Hercegovine jamči temeljne ljudske slobode, u koje spada i način pozdravljanja, ovu odluku je Ustavni sud Federacije Bosne i Hercegovine proglasio neustavnom.

Vlastiti identitet se ne iskazuje samo kroz vjerske pozdrave. Različita zanimanja imaju svoje pozdrave (rudarski pozdrav "*Sretno!",* ribarski pozdrav "*Bistro!").* Pojedine subkulture imaju svoje pozdrave. Nekada pozdrav predstavlja šifru ("*Vazduh treperi kao da nebo gori!",* i odgovor "*Sprema se oluja!")*. Koji će pozdrav grupa koristiti, zavisi od njezinoga opredjeljenja.

Ovdje ćemo spomenuti pozdrav "*Bog!",* koji u nekim sredinama, zajedno sa pozdravom "*Zdravo!",* služi kao distinktivni element. U Vukovaru se prije rata najčešće koristio pozdrav *"Zdravo!"*, a sada se stanovništvo u tom gradu dijeli na one koji koriste pozdrav "*Bog!"* , i one koji pozdravljaju sa "*Zdravo!"*, i po tim pozdravima se iskazuje i određuje nacionalna i vjerska pripadnost govornika.

"*Guten Tag!"* u Austriji predstavlja jedan od pozdrava čija je upotreba rjeđa u odnosu na pozdrav "*Grüß Gott!"*. Suprotno tome, u sjevernom dijelu Njemačke je vrlo rijetka upotreba pozdrava "*Grüß Gott!"*. I jednim i drugim pozdravom se u spomenutom kontekstu iskazuje ili nedovoljno poznavanje društva, ili se inzistira na pripadnosti jednoj grupi. Dakle, iako u sebi sadrži religijski element, "*Grüß Gott!"* je u Austriji neutralan, kao što je to kod nas "*Dobar dan",* ili na sjeveru Njemačke "*Guten Tag!"*.

Pozdravi i (ne)tolerancija

Odrastanje i život u kulturnoj, vjerskoj i nacionalnoj različitosti stvara i osjećaj za poštovanje svega onoga što tu različitost čini. Poštujući nju, iskazujemo poštovanje prema sredini u kojoj se nalazimo, odnosno sredini u kojoj smo odrastali i u kojoj živimo, poštovanje prema vlastitom identitetu.

Tako ćemo, u želji da pokažemo poštovanje, naravno, na pravom mjestu i u pravo vrijeme, reći i "*Dobro jutro!", "Dobar dan!", "Dobro veče!", "Sretno!",*

"Bistro!", "Selam alejkum!", "Pomoz Bog!", "Hvaljen Isus!", odnosno "*Guten Morgen!", "Guten Tag!", "Guten Abend!",* "*Grüß Gott!", "Hilfe Gott!"*, itd. Kao primjer iskazivanja poštovanja kroz pozdravljanje navest ćemo obraćanje velečasnog Sudca vjernicima u Bosni i Hercegovini. Izlazeći na propovjedaonicu na jednom vjerskom skupu u Maglaju, velečasni Sudac je pozdravio prisutne i pozdravom "*selam alejkum"*, uz objašnjenje da se među okupljenim vjernicima nalaze i vjernici islamske vjeroispovijesti (BH Dani, 2009).

Nekada ne treba iznenaditi da vjerski pozdrav, onda kada mislimo da je umjestan, bude otpozdravljen sa nekim građanskim pozdravom. Recimo, u Bavarskoj ili Austriji na pozdrav "*Grüß Gott!"* se često može dobiti odgovor "*Guten Tag!",* ili obratno, na pozdrav "*Guten Tag!"* odgovor "*Grüß Gott!".*

Društvena elokvencija podrazumijeva i sposobnost procjene i prepoznavanja osoba, običaja i situacija. Nije jednostavno izabrati odgovarajući pozdrav, kojim ćemo prije svega istaknuti dobre namjere, a da istovremno nikoga ne uvrijedimo. Tako se može desiti da se pažljivo odabran pozdrav protumači pogrešno. U tom slučaju najbolje je upitati upućenije osobe za mišljenje. Kada se neko obraća većem skupu ljudi i pozdravi sa *"Dobar dan"* i *"Selam alejkum",* potrebno je dodati i ostale vjerske pozdrave, kako bi bili pozdravljeni vjernici svih konfesija i kako ne bi bili diskriminirani. Posebno bi se na većim skupovima trebala obratiti pažnja na odabir pozdrava, ali i u medijima.

Kako pozdrav služi za iskazivanje poštovanja prema vlastitom i tuđem identitetu, tako služi i za iskazivanje nepoštovanja i namjeru diskriminacije. Časne sestre u Tuzli navode kako nije rijetko da im prolaznici upućuju selam. Upućivanje pozdrava koji nosi obilježja "vjerski" i "islamski", umjesto pozdrava koji nosi obilježja "vjerski", "katolički", ili barem "međunarodni" predstavlja u ovom slučaju povredu ljudskoga dostojanstva.

Neutralni pozdravi?

Ovaj odlomak počinjemo upitnikom, jer je neizvjesno postoje li neutralni pozdravi uopće. Svaki pozdrav može biti obilježen, kada je izgovoren u određenoj situaciji. Međutim, opšteprihvaćeni pozdravi, "*Dobar dan!", "Dobro jutro!", "Dobro veče!", "Guten Morgen!", "Guten Abend!", "Guten Tag!"* i dalje služe da bi se, kako smo na početku rekli, izbjeglo naglašavanje nečijeg identiteta, odnosno razlika, i najmanje su obilježeni. Te pozdrave ćemo čuti na javnim mjestima, tako će nas pozdraviti policajac na granici ili automatska sekretarica u službi za korisnike mobilnih operatera. Ovi pozdravi u sebi sadrže vremensku odrednicu, i želju da dan započne, teče, ili završi dobro, odnosno lijepo. Međutim, i takav pozdrav može dobiti "težinu", odnosno dodatno značenje. "*Zdravo!"* u sebi sadrži želju, ili naredbu (*Neka je zdravo!*), da sve bude zdravo kod pozdravljenoga. Kako je taj pozdrav bio čest i poželjan u doba komunizma, dobio je obilježje

"komunistički". Samim tim, *"Zdravo"* ne spada u pozdrave koje bez razmišljanja možemo uputiti nekome na Balkanu. S druge strane, prilično neutralan pozdrav *"Ćao"* potiče od italijanskog *"Ciao",* što je u venecijanskom dijalektu naziv za roba. Tome pozdravu u Austriji odgovara *"Servus"*. Iako sama namjera tog pozdrava nije u osnovi negativna, njegovo značenje predstavlja spremnost onoga koji pozdravlja da se podredi pozdravljenom do najniže mjere. S obzirom da danas taj pozdrav nema takve konotacije, i da je njegovo značenje daleko od odnosa sluga-gospodar, i dalje se može reći da je vrlo neutralan i poželjan među bližim prijateljima.

Kako onda odabrati odgovarajući pozdrav? Postoji li neutralni pozdrav? *Dobro jutro!, Dobar dan!, Dobro veče!, Sretno!, Bistro!, Selam alejkum!, Pomoz Bog!, Hvaljen Isus!,* odnosno *Guten Morgen!, Guten Tag!, Guten Abend!, Gott helf!, Hilfe Gott!,* Nijemci bi rekli "*Die Qual der Wahl"* – ko proba, pokajat će se, ko ne proba, opet će se pokajati.

Kada nismo sigurni šta i kome treba reći, koristimo pozdrav *"Kako si!"/ "Kako ste?"* odnosno *"Kako je?"*, na njemačkom *"Wie geht es!"*. Međutim, samim tim što je govornik "razotkriven" u namjeri da zadrži stepen neutralnosti, pozdrav više nije neutralan.

Zaključak

Korištenje pozdrava predstavlja odraz i kulture sredine i kućnoga odgoja. Neki pozdravi su ušli u upotrebu i podsjećaju nas stalno da živimo na trusnom području, gdje je najprije potrebno pitati jesu li sve glave na broju *("Jesil' živ!"*). To je nametnuo život, a prihvatio jezik. Iako nekada nismo svjesni šta govorimo kada pozdravljamo, pozdravi koje smo naveli – svi redom – su sami po sebi dobri. Svim navedenim pozdravima se iskazuje neka lijepa želja: za dobar dan, za dobro zdavlje, za mir, sreću, radost. Nekim pozdravima se stavljamo na raspolaganje sagovorniku, bilo kao sluga, kao rob, ili kao podanik. Naravno, postoje i u b/h/s i u njemačkom jeziku pozdravi koji u sebi sadrže nešto negativno, ili čiji je sastavni dio psovka odnosno svetogrđe, ili skrnavljenje nečega dragog ili bliskog. Takve pozdrave ovdje nismo obrađivali.

Na kraju, završavamo ovaj osvrt na pozdravljanje dijelom iz romana Ostrvo, Meše Selimovića, koji bi mogao donekle izmijeniti sliku o jednom od pozdrava kojeg smo naveli.

"…I prije nego što je poturio ruke pod mlaz vode iz lule, primijetio je i zastao, prijatno iznenađen, kao da je udahnuo mnogo čistog vazduha: u bijelom, ravno istesanom kamenu bile su krupnim slovima ispisane samo dvije riječi, uklesane iznad lule:

KAKO SI?

Ozarilo ga je to dobrodušno pitanje. Kao da je sreo prijatelja ili dragog dobrog čovjeka koji mu postavlja obično ljudsko pitanje. Kako si? Jesi li umoran? Je li ti teško u životu? Predahni, odmori se, osveži se ovom vodom, za tebe sam je uhvatio, biće ti lakše. Misli na mene, kao što ja mislim na tebe."

Literatura

Asserate, A. (2005) *Manieren,* dtv, München

Hadžibajrić, F. (1995) *Ilmihal*, Zenica

Hadžović, E. (2009) *Da Boga nema, trebalo bi ga izmisliti, BH Dani*, 622, Sarajevo, str. 56-59.

Selimović, M. (1986) *Ostrvo*, BIGZ, Beograd

Stojić, M. (2001) *Fraza za sreću*, *BH Dani*, 238, Sarajevo, str. 13.

Selma Veseljević

Female body and gender-based violence in *The Handmaid's Tale*

I. The world of The Handmaid's Tale

Margaret Atwood's novel *The Handmaid's Tale* is set in United States of America of the future, then called the Republic of Gilead. Anglo-Saxon population has been depleted due to air and soil pollution and infamous wars, thereby causing the right parties to takeover the government and initiate a new regime that would be dedicated to increasing the natality of the Anglo-Saxon population. The Republic was instigated after the President of the United States was shot and the members of the Congress bombed. It was to be assumed that this was performed by the Islamic fundamentalists; however, it was actually committed by the US military officials. After laws were passed to deny women jobs, money and property, those women who were not categorised as Wives, Econowives or widows were classified as: the Handmaids, dressed in red and white hoods who were assigned to Commanders and their Wives as surrogate mothers; the Aunts, older unmarried women who educated the Handmaids into accepting their roles; Marthas, servants dressed in green and Unwomen who were sent to the Colonies to clean the waste. In the first days of the siege women were, as the narrator of *The Handmaid's Tale* Offred describes, deprived of their personal income, which was transferred to their closest male relative and they were told not to come back to work. The world that the radicals set to create was highly misogynist.

The name of Gilead originally comes from a religious story that concerns women's childbearing capacities.[1] The Book of Judges narrates that Jephthan of Gilead promises God to offer the first thing that greets him in front of his home when he returns, should God permit him to defeat Ammon. Upon his return home

[1] Bal, Mieke, "Deling with women: Daughters in the Book of Judges." The Book and the Text. *The Bible and Literary Theory*. Ed. Regina Schwartz. Cambridge, Mass.: Blackwell, 1990: 36.

from the battlefield, the first sight to see is his only daughter. She is told that she has to die for the secret contract Jephthan has made with God. The daughter asks her father for two months before the promise is fulfilled during which she will mourn her virginity and the fact that she will die without giving birth. She does not question her father's decision nor disobey his intentions.

In the Gileadean regime the people are stripped of their individuality in order to serve the state on different functions. Women are divided into eight groups: the Wives, the Handmaids, the Aunts, the Marthas, the Econowives, the Unwomen, widows and prostitutes. The Wives are women of the highest social classes who have been deprived of lives they had in pre-Gilead society, controlled by their husbands, the Commanders. The Wives are past their child-bearing age. Serena Joy presides over a home to which Offred[2] arrives, she needs help with bearing a child because she is aged and infertile. Her kingdom is the garden, "it is something for them to order and maintain and care for" (Atwood, M., *The Handmaid's Tale*). In pre-Gilead times, Serena Joy was a leading soprano of a television programme of the Growing Souls Gospel Hour and a motivated speech-maker about "the sanctity of the home, about how women should stay at home" (THT, 45).

The Handmaids are forced to take maternal roles that the society expects them to fulfil. They are surrogate mothers who come to the homes of the Commanders and participate in sexual intercourse with the Wife and the Commander in order to give birth to the heir/heiress. During the early Gilead the Handmaids were recruited from second marriages and illegitimate relationships, their children would be taken away from them and given to childless Commanders. Institutional motherhood and its practises were means of controlling and oppressing women. Offred, like the other Handmaids, dreams of undertaking the maternal role and fulfilling her biological destiny, in order to escape the destiny of Unwomen. The Wives and the Handmaids experience institutionalised motherhood that is strictly defined by the society of Gilead. Motherhood is their only job, "woman's status as childbearer has been made into a major fact of her life".[3] Through institutionalisation of their sexuality, Handmaids are deprived of it and as women deprived of female identity. Sexuality becomes the main instrument of male domination of women and essential of gender inequality.[4]

---

[2] This name will have to be used because the narrator does not give her own pre-Gilead name. Patronymics are made of "of" and the name of the Commander in order to emphasise ownership over the Handmaids. The names themselves carry no meaning because the Handmaids assume a new patronymic as soon as they enter a new Household.

[3] Rich, Adrienne, *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. NY: Norton, 1976: 11.

[4] MacKinnon, Catherine A., "Feminism, Marxism, Method and State: An Agenda for Theory." *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 7.3, 1982: 533.

Commanders and Aunts function as substitute to priests in Gileadean society; they spread the word of God. The Aunts play a very active role in the enslavement of the Handmaids. Their responsibility is controlling Handmaids with torture techniques, brainwashing slogans and deliberate infantilisation. By taking a position in the Gileadean hierarchy, the Aunts escaped the shipment to the colonies where they would clean the toxic waste. The Aunts are victims of the men; however, they choose to use the power they have over other women. In "Hymens, Lips and Masks: The Veil in Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale*" David Coad calls them "sadistic propagandists".[5]

The Marthas are housewives in the Households of the Commanders; they perform household choirs instead of the Wives. Marthas are never to become mothers; they transfer their wishes upon the Handmaids. Econowives are wives of low-rank men who are expected to perform maternal roles as well as household tasks. Both the Marthas and the Econowives despise the Handmaids, seeing them as being of higher social status then themselves, they also envy them for having a much more relaxed life-style.

Handmaids are threatened that if they do not perform their role in the period of three two-year assignments, they will be sent off to the Colonies. The Colonies are rural areas where those unwanted are ordered to perform tasks of working with waste or in production of agricultural goods. The Unwomen are relocated there because of their disagreement with the Gileadean politics. They are lesbians, feminists, political dissidents, widows, sterile women and those fertile women who refused to become Handmaids. As well, Gilead is cleaned of old women, they are all sent to the Colonies.

Offred is surprised to discover that prostitutes still exist in the society of Gilead, she believed the practice to have been terminated at the Republic. At a hidden whorehouse, Jezabel's, the Aunts preside over prostitutes who cater for the needs of men. While the Commander escorts Offred through the display of flesh, he says "it's like walking into the past". (THT, 306) According to Gileadean law, men are not allowed to have mistresses; nevertheless, prostitution is legalised through the role of Aunts who control the prostitutes as well as the Handmaids.

Men of the Gilead can be categorised according to their social status into six categories: the Commanders, the Eyes, the Angels, the Guardians, the doctors and the workers. The Commanders are supreme leaders of the republic of Gilead who designed and mastered the Republic. They are the masters of their Households, presiding over all the women under their roofs. Being the only people in Gilead who are allowed to read the Bible, the Commanders also possess knowledge. Following Commanders are the Eyes, the intelligence force of the regime

[5] Coad, David, "Hymens, Lips and Masks: The Veil in Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale*". Literature and Psychology 47.1-2, 2001: 54.

that spies on the other classes. The Eyes symbolise omniscience and authority of God, they ride in a black vans with a winged eye drawn on the side of them. The Guardians are male police force in charge of the security in Gilead. The doctors control the Handmaids' fertility; the Handmaids must attend monthly check-ups. The doctors also impregnate Handmaids whose Commanders are sterile. The workers are husbands of the Econowives who belong to lower social classes and are therefore unable to "own" Handmaids and Marthas.

II. Motherhood in The Handmaid's Tale

The Handmaid's Tale offers a tragic vision of gender relationships as the oppression of women is constant. In pre-Gileadean times women were afraid to stay out at night because of the gang rapes, there was an abundance of pornographic material degrading to women and in Gilead women are deprived of literally all rights and categorised according to their reproductive capability. As one of the Aunts says to the Handmaids "in days of anarchy, it was freedom to. Now you are being given freedom from." (THT, 33) In Gilead, women are free from sexual degradation and violence, and in return they have been deprived of freedom to read, work, enjoy, their lives are left barren. Women are deprived of their rights in order to serve the Republic of Gilead.

In *The Handmaid's Tale* Atwood develops the notions the radical feminists explored. Women are restricted to their biological functions, maternity and sexuality determine the women's identity. Offred and the other Handmaids are defined not by the category of gender, but by the category of fertility. Rich indicates that the male control of women and their bodies through socially institutionalised motherhood creates an unfair relationship between the genders and defines women as mothers. The purpose of institutionalised motherhood is for women to remain under male control.[6] Through history, most women in the world did not have a choice concerning motherhood. Patriarchal system which is characterised by power, dominance, hierarchy and competition oppresses women. It aims at convincing women that they are mothers, that being their sole purpose. Rich points out that women's status is defined through motherhood, being barren or childless negates female identity. It is her opinion that man desire to control female fertility because they are jealous of the power of creation women have.[7] The Handmaids wear red outfits which signify their fertility and oppression, looking like flowering plants.

Education is the manner through which women are subordinated. In the Rachel and Leah Reeducation Center the Handmaids are forced to accept their role as

[6] Cooper, Jane Robert, ed. *Reading Adrianne Rich. Reviews and Re-Visions, 1951-8.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 1984: 305.

[7] Rich, Adrianne, *Of Woman Born*: 11.

reproductive prostitutes. While being trained at the Center, Offred describes herself and other Handmaids as children. They are taught to think of themselves as seed, to protect their bodies from being seen and to despise pre-Gilead customs because women were to blame for being disrespected and violated. When Offred and Ofglen encounter Japanese tourists on the street, Offred is both shocked and disgusted by the women's short skirts and nail polish. The Aunts also influence them into accepting their role and respecting the orders, it is best visible when during the same encounter the Handmaids are asked by the tourists whether they could take their picture: "I also know better than to say yes. Modesty is invisibility, said Aunt Lydia. Never forget it. To be seen- - to be seen – is to be - her voice trembled – penetrated." (THT, 28)

The experience of parenting is manipulated through the social institution of motherhood. In Gilead, what the Wives and the Handmaids experience is a kind of socially strictly defined, institutionalised motherhood. The Handmaids are forced to take maternal roles the society expects them to fulfil. In the novel, Offred defines herself and other Handmaids as "two-legged wombs, that's all: sacred vessels, ambulatory chalices" (THT, 136). The system of surrogacy becomes a quick way to boost not only the population of the state, but also the institutionalisation of motherhood under patriarchy to control and exploit women and their bodies. The Republic of Gilead outlawed fertility clinics and artificial insemination as the practises of the pre-Gileadean times on the account of being irreligious; however, the practise of having surrogate mothers was approved of due to practises described in the Old Testament. The triangles consisting of the Commander, Wife and Handmaid are made to resemble the arrangement of Jacob, Rachel, and Bilhah which was triggered off by Rachel's infertility crisis.[8]

The Handmaids are kept in the Commanders' homes, raped monthly in order to become pregnant and give birth to a baby for the Commander and his Wife. Their destinies depend on giving a birth; nevertheless, they are blamed for giving birth to children with deformities. The Handmaid Ofwarren gives birth to an Unbaby, a baby that is born severely deformed due to the pollution and that will be sent off to the Colonies. Offred reveals to the reader the extent of deformity possible: "with a pinhead or a snout like a dog's, or two bodies, or a hole in its hearth or no arms, or webbed hands and feet" (THT, 112). Landsman claims that mothers of children with disabilities have produced defective merchandise, equalising the process of producing goods with giving birth to children.[9] Handmaids blame themselves for giving birth to deformed children; Ofwarren thinks

[8] Filipczak, Dorota, "Is there no balm in Gilead? – Biblical intertext in the Handmaid's Tale." *Journal of Literature & Theology*, Vol 7 No 2, June 1993: 1.

[9] Landsman, Gail H., "Reconstructing Motherhood in the Age of "Perfect" Babies: Mothers of Infants and Toddlers with Disabilities." *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 24.1, 1998: 77.

it is her fault to bear an Unbaby and afterwards becomes depleted, as if life has been drained from her.

The Handmaids are treated as childlike figures in the households. Patriarchy endows the father's total ownership over the wife or wives and children. The infantilisation exemplifies total ownership of the Commanders over the Handmaids. On the evening of the Ceremony, Offred is permitted to stay later with the Commander and his Wife and watch television news, "a child being allowed up late with the grown-ups" (THT, 105). Before the Ceremony begins, the Commander reads to Offred from the Bible, the father reading to the child a "bed time story" (THT, 87). Infantilisation of the Handmaids commences in the Rachel and Leah Reeducation Center (Red Center), while they are being trained by the Aunts. In the Household, Offred recalls how the Aunts treated them: "She said, Think of yourselves as seed, and right then her voice was wheedling, conspiratorial, like the voices of those women who used to teach ballet classes to children, and who would say, Arms up in the air now; let's pretend we're trees."(THT, 19)

III. Education of Women

The first step in the difficult process of educating Handmaids was the Center. In the past times a school gymnasium, it was altered in order to cater for the needs of the new regime. Under the Aunts' indoctrination, the Handmaids were trained to accept being reproductive slaves for the Commanders and their Wives. In the early stages of the Republic of Gilead the Center was kept a secret, as Moira tells Offred: "What I didn't know of course was that in those early days the Aunts and even the Center were hardly common knowledge. It was all secret at first, behind barbed wire. There might have been objections to what they were doing, even then." (THT, 319)

Upon entering the Center, all the records of the pre-Center life of the Handmaids were erased. The women were wiped of their identity so that they would succumb to the ideology of the Gilead. For women to accept the role of domestic prostitutes, it was necessary to destroy their sense of self-worth and individuality. The women at the Center were also encouraged to betray one another; female friendship was seen as a nuisance and possibly a threat to the goal. The Handmaids were advised to tell on one another and awarded for it.

At the Red Center, the Aunts educate the Handmaids into accepting their roles as machines for men. Offred describes herself and the other Handmaids as breeding animals, herself as "prize pig" (THT, 69). Aunt Lydia teaches them of the importance of breeding. The woman as a whole is irrelevant, what matters is her womb which is precious because it is fertile. After Moira attempts to escape from the Red Center for the first time, she is told: "Remember. For our purposes your feet and your hands are not essential." (THT, 118) She is then beaten with steal

cables on her feet and she has to be carried by the other Handmaids because she is unable to walk.

The Handmaids are taught to obey the food principle because of the poisons that might influence women's fertility. "Healthy food. You have to get your vitamins and minerals…You must be a worthy vessel. No coffee or tea though, no alcohol. Studies have been done." (THT, 165) The Handmaids have no choice concerning their diet; they have to eat only what the state prescribes for them because it will benefit their fertility. Coffee, tea, alcohol as well as sugar are being disallowed. By controlling their intake of food, the authorities take over the last resort of freedom from the Handmaids.

Being the transition generation of the Handmaids, Offred and her friends from the Red Center had to be taught how to forget their pre-Gilead lives. When Offred and Ofglen encounter Japanese tourists, Offred is hypnotised by the Japanese women's skirts, cosmetics and footwear; however, she forces herself to think of what Aunt Lydia has told them. "Modesty is invisibility…To be seen – is to be penetrated." (THT, 28) The Handmaid Ofglen even tries to hide her hands that have gloves on in front of the tourists. It will be much easier for the women of the future generations; they will be too young to remember the "freedom to" women had. At Prayvaganza the daughters of Commanders, dressed in white bride gowns, marry the Angels who have "newly returned from the fronts". The girls are "no more than fourteen" because to "start them soon is the policy, there's not a moment to be lost" (THT, 283). Prayvaganza is an awarding ceremony during which the Angels, soldiers who have just come back form the battlefields, are awarded with young virgins. The young women are standing in front of them with the sense of collective guilt because they are afraid they will not fulfil their destiny and produce children.

Offred leaves the Commander's house through the back door, except on the Birth Day when she is allowed to use the front door. The Birth Day is a ceremony at which both the Wives and Handmaids participate in birth of a new member of the Commander's household. Unlike in pre-Gilead times, when women in labour were helped by reproductive machines and male doctors, on Birth Day the Handmaid and the Wife in labour are assisted by other women, both the Wives and the Handmaids participate. The Handmaid giving birth has to sit on the lower Birthing Stool and the Commander's Wife sits on the seat above and behind the Handmaid, framing the Handmaid's legs in order to signify that the Wife is giving birth through the Handmaid.

Salvagings are public executions of men and women that have been accused of treason. There are Men's and Women's Salvagings, "Women Salvaging's are not frequent. Threre is less need for them. These days we are so well behaved." (THT, 351) Seemingly spontaneous, orgiastic group outlets are orchestrated and supervised: "It's a mistake to hang back too obviously in any group like this; it

stamps you as lukewarm, lacking in zeal." (THT, 278) The Aunts are managing both the Salvagings and Prayvaganzas, all the Handmaids know very well that they are being carefully watched by them and the Eyes. The bodies of the criminals are subsequently hanged on the walls for public display.

IV. The Apparatus of Control

The Guardians are the police force of the Gilead, used for routine duties. Behind them operates the controlling, omniscient police organisation, the Eyes. Apart from other obligations, the Eyes make sure that the women are put under surveillance, classified according to their reproductive abilities and restricted to the domestic sphere. The Eyes drive in "a black-painted van, with the winged Eye in white on the side. The windows of the vans are dark-tinted, and the men in the front seats wear dark glasses: a double obscurity." (THT, 29) For the Handmaids, the male eye becomes the Eye; sexual attraction in the male gaze is transformed into patriarchal surveillance and political control of the women.

Every Handmaid can be sent to three different Commanders with whom she stays for two years. Should she become pregnant and give birth to a Keeper, a child that is without physical disabilities and therefore fit for keeping, the Handmaid will never be sent to the Colonies. The Handmaid who does not perform her duty during six years is sent to the Colonies. The Handmaids are sent to the doctor every month for an obligatory gynaecological test. During the doctor's inspection of Offred's body, his actions transform from Gileadean surveillance of women into sexual harassment.

> "I could help you," he says. Whispers.
>
> "What?" I say.
>
> "Shhh," he says. "I could help you. I've helped others."
>
> "Help me?" I say, my voice as low as his. "How?" Does he know something, has he seen Luke, has he found, can he bring back?
>
> "How do you think?" he says, still barely breathing it. Is that his hand, sliding up my leg? He's taken off the glove. "The door's locked. No one will come in. They'll never know it isn't his." (THT, 79)

The doctor offers to impregnate Offred, just like he has done to many other Handmaids, in order to save her from suffering that she will be subjected to should she not give birth to a healthy baby for the Commander.

Abortion is an act punished by capital punishment in the Republic of Gilead. On one of the Walks, Offred and Ofglen see the "angel makers" hung on the Wall. Those are the doctors who performed abortion in pre-Gilead times who are punished retroactively. No women in the Republic of Gilead would think of

having an abortion because babies have become a commodity in the society.[10] During her gynaecological exam, Offred thinks to herself: "Give me children, or else I die." (THT, 79) The decline in the birth rate has led to women being valued according to their fertility. As well, women overcome by jealousy would attack pregnant women or attempt to kidnap children.

In Gilead, it is forbidden to claim that men are sterile, only women can be infertile. The fathers of the society are actually those who are unable to impregnate a woman, nevertheless, their inability is concealed by directing the rage of the nation on women who are blamed for the decline in natality. The Commanders are seen as the biblical forefathers, the Sons of Jacob, whose fertility creates a nation and signifies the supreme creative power of the Lord.[11] It is women who are barren, like Rachel from the Old Testament was. *Genesis 30: 1-3* tells of Rachel's plea for a child to give to her husband, Jacob: "Give me children, or else I die".[12]

The Handmaids are not allowed to watch television; only on particular occasions does Serena Joy allow Offred to watch the news. They are not permitted to read or write, they cannot talk to men and their mutual conversations are limited to chants or phrases taught to them by the Aunts. Lonely and desperate, the Handmaids communicate through lip reading, secret messages consisting of seemingly nonsense words. Life in isolation is necessary for the Handmaids in order for them not to encourage each other to rebel against the Republic of Gilead.

The critic Emma Parker claims that "the powerful are characterised by their eating and the powerless by their non-eating"[13]. The Handmaids have no choice about what they want to eat. They can only consume what the authorities approve of; Offred is forbidden to consume products that could jeopardise her chances of becoming pregnant and giving birth. Totalitarian regime of Gilead, through controlling what the Handmaids eat, obtains direct control over the Handmaids' bodies. Rich claims the only aspect women had authority and control of was motherhood and it has been acquired by men.[14]

The concept of motherhood is extremely distorted in The Handmaid's Tale. The social institutions and the government manipulate and control motherhood. According to Rich, women's bodies are manipulated for male use. The Handmaids are forced to accept the maternal roles the society expects them to fulfil.

---

[10] Knapp, Erin P., *Appropriating History in Margaret Atwood's novels The Handmaid's Tale and Alias Grace*. An Honors Thesis (HONRS 499). Muncie, Indiana: Ball State University, 1998: 4.

[11] Cooper, Pamela, "Sexual surveillance and medical authority in two versions of The Handmaid's Tale", *Journal of Popular Culture*, 28:4, 1995:52.

[12] http://bible.cc/genesis/30-1.htm (April, 11 2009)

[13] Parker, Emma, "You Are What You Eat: The Politics of Eating in the Novels of Margaret Atwood". *Twentieth Century Literature* 41, 1995: 349.

[14] Rich, Adrianne, *Of Woman Born*: 67.

As surrogate mothers, the Handmaids serve as reproductive instruments. Besides that, they are sexually victimised by the Commanders within the heterosexual order of the Gilead. Offred says: "I resign my body freely, to the uses of others. They can do what they like with me. I am abject." (THT, 286)

MacKinnon claims that female sexuality is appropriated by men and exists merely for male usage.[15] Further on, she claims that "sexual objectification is the primary process of the subjection of women. Men fucks woman, subject verb object."[16] Pre-Gilead society is filled with examples of sexual objectification such as pornography, incest, rape and gender-related violence, all of which have been terminated in patriarchal Gilead. "The Pornomarts were shut, though, and there were no longer any Feels on Wheels vans and Bun-Dle Buggies circling the Square."(THT, 174) In the Red Center the Aunts play pre-Gilead pornographic films that represent sexual victimisation to the Handmaids. They are shown male rage that mutilates, dismembers and destroys female body that is trapped in sadomasochistic master-slave relationship which turns them into objects.[17] When watching pornographic films, the sound is on unlike when seeing any other educatory material when the Aunts turn off the sound from fear that the Handmaids could understand the message conveyed by the radical feminists, for example. The Aunts also control the forbidden whorehouse created to fulfil male sexuality, Jazabel's, where the Commander takes Offred one night to show her off to other Commanders. By Gileadean law, men are not allowed to have prostitutes; however, they are implicitly tolerated. As Offred describes: "The official creed denies them, denies their very existence, yet here they are. That is at least something."(THT, 235) The prostitutes serve as the "guardian of material substance" that met male sexual pleasure and desire.[18]

The pre-Gileadean society was sexually violent towards women, as Offred recalls:

> There were stories in the newspapers, of course, corpses in ditches or the woods, bludgeoned to death or mutilated, interfered with, as they used to say, but they were about other women, and the men who did such things were other men. None of them were the men we knew. (THT, 56-7)

Moira, Offred's best friend, used to dedicate herself to volunteering for a women's collective that published propaganda concerning sexual violence and child birth. At the Red Center the Aunts teach the Handmaids that the gang rape

[15] MacKinnon, "Feminism, Marxism, Method and the State: An Agenda for Theory.": 531.

[16] MacKinnon, "Feminism, Marxism, Method and the State: An Agenda for Theory. ": 533.

[17] Bouson, J. Brooks, "The Misogyny of Patriarchal Culture in The Handmaid's Tale." *Brutal Choreographies: Oppositional Strategies and Narrative Design in the Novels of Margaret Atwood.* Amherst: University of Massachusetts Press, 1993:141.

[18] Irigray, Luce, *This Sex Which Is Not One*. Ithaca: Cornell University Press, 1985: 31.

of the pre-Gileadean society was the victim's fault for being available to men, both physically and psychologically. The radical feminists demonstrated demanding that the night be returned to women.

Rape is not a practise exclusive to pre-Gileadean times; its occurrences are abundant in patriarchal Gilead. The Handmaids are domestic prostitutes, kept in the Commanders' homes not for sexual pleasure of the master of the house (although, this practise as we discover is not unusual) but for breeding purposes. The Handmaids are manipulated by the patriarchal system into becoming sexual objects for consumption and use. By means of rape, they are exploited in their biological function. Karen Stain, analysing insemination ceremony in The Handmaid's Tale, claims that "in the guise of a re-population program, Gilead reads the biblical text literally and makes it the basis for the state-sanctioned rape, the impregnation ceremony the Handmaids must undergo each month."[19] Offred lies between the Wife's legs, Serena Joy's thighs are on attached to Offred's thighs, Offred's head is lying on the Wife's stomach while the Commander is inseminating her. Offred describes the scene:

> My red skirt is hitched up to my waist, though no higher. Below it the Commander is fucking. What he is fucking is the lower part of my body. I do not say making love, because it would imply two people and only one is involved. Nor does rape cover it: nothing is going on here that I haven't signed up for. There wasn't a lot of choice but there was some, and this is what I chose. (THT, 94)

Neither Offred nor Serena Joy enjoy in the process, their sexual arousal and orgasm are not obligatory for the process to be successful. As McKinnon claims women are deprived of their sexuality because it is a social construction defined by men.[20]

V. Women's Resistance

The authorities take great care to preserve the Handmaids' fertility; nevertheless, the physical appearance of the Handmaids is unimportant. As has been previously mentioned, only the womb is necessary. The Handmaids, all being young women, care greatly about their youthfulness and appearance, they need to feel attractive. Since all cosmetics are considered vanities and therefore are forbidden to the Handmaids, which was a decree brought by the Wives who are jealous of the Handmaids, the Handmaids put butter or margarine on their faces to keep it

[19] Stein, Karen. "Margaret Atwood's Modest Proposal*: The Handmaid's Tale*." *Canadian Literature* 148, 1996: 63.

[20] MacKinnon, Catherine A., *Toward a Feminist Theory of the State.* Cambridge, Massachusetts: Harvard, University Press, 1989: 172.

soft. “As long as we do this, butter our skin to keep it soft, we can believe that we will some day get out, that we will be touched again, in love or desire. We have ceremonies of our own, private ones.” (THT, 125)

The Handmaid Offred “writes” her story in order to recreate her past identity and not succumb to the intentions of the patriarchal Gilead. She cannot accept that she is only a walking womb, she says: “I am alive, I live, I breathe, I put my hand out, unfolded, into the sunlight.”(THT, 18) Suleiman claims that that women traditionally can have only two identities, Mary or Pandora, since in the Western culture female body can be a source of nurture and joy as well as source of evil and destruction.[21] Offred tells the truth of the Gilead, the world that is not seen by the Japanese tourists who are fascinated by the costumes the Handmaids wear. She is confined to a narrow room where from she narrates her tale to break out the silence.

To men, a woman and her body function as an instrument for sexuality and maternity. However, for Offred, her body is the last border of the self: “Can I be blamed for wanting a real body, to put my arms around? Without it, I, too, am disembodied” (THT, 104). Offred must start to regard herself as a subject again; she must erase all that she has been taught to believe in the Center. Re-creation of the self functions on several layers: the tale Offred narrates, the affair with Nick and the escape from the Republic of Gilead. Through words, she composes herself: “I wait. I compose myself. My self is a thing I must now compose, as one composes a speech. What I must present is a made thing, not something born. (THT, 66)

Offred’s tapes are discovered in 2195 by Professor Pieixoto, an archivist from Cambridge University. On a Symposium on Gileadean Studies, he reconstructs the narration and speculates about the setting. Offred was possibly narrating her tale in a “safe house” on the Underground Femaleroad, nevertheless it is not clear whether she survived or was captured by the Eyes. Her tale is manipulated and effaced by Piexoto’s comments concerning historical relevance of the narrative. Professor Piexoto trivialises experiences of women in Gilead. Rao claims *The Handmaid’s Tale* describes the manner in which male-centred cultures marginalise and efface women’s stories by privileging fixed metaphysical concepts of history, writing, truth, origin, reality and binary logic on which these concepts depend.[22] As well, Professor Piexoto provides justification for the actions of men of Gilead, claiming: “What male of the Gilead period could resist the possibility of fatherhood, so redolent of status, so highly prized?” (THT, 394)

Michael claims that official history is traditionally history of the winners that is written by men about other men which aims to marginalise or erase women’s

[21] Suleiman, Susan Robin, ed. *The Female Body in Western Culture: Contemporary Perspectives*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1985: 1.

[22] Rao, Eleonora, *Strategies for Identity: The Fiction of Margaret Atwood*. New York: Peter Lang, 1993: 168.

version of history.[23] Nevertheless, the Handmaid Offred exists only through her imaginative listener who understands her: "By telling you anything at all I'm at least believing in you, I believe you're there, I believe you into being. Because I'm telling you this story I will your existence. I tell, therefore you are." (THT, 268) 0ffred's fictive listener must recognise her; accept her for what she is. Professor Piexoto's cannot understand the horror of Offred's sufferings, in his male egocentrism he is similar to the Commander when he describes the reasons for the revolution of Gilead: "The problem wasn't only with the women…The main problem was with the men. There was nothing for them anymore." (THT, 272)

Moira, the only revolutionary character in *The Handmaid's Tale* who in the pre-Gileadean times worked in a radical feminist organisation, escapes from the Red Center. She is the only Handmaid who attempts to escape by stealing a uniform from one of the Aunts. Unfortunately, Moira is captured by the Eyes at the border and returned to Gilead. Confronted with the choices of going to the Colonies or becoming a prostitute, she opts for the latter. When Offred meets her at the Jezebel's, Moira says

> "Don't worry about me," she says. She must know some of what I'm thinking. "I'm still there, you can see it's me. Anyway, look at it this way: it's not so bad, there's lots of women around. Butch paradise, you might call it." (THT, 324)

Moira, being a lesbian, subverts the principles of heterosexuality that have been established by the patriarchal Gilead in order to place women in subordinate position. In the society, male desires are satisfied by women who serve as sexual objects in heterosexual relationships. Being a homosexual, Moira understands what her place is in Jezabel's and "Commanders don't give a piss what we do in our off time. Anyway, women on women sort of turns them on." (THT, 327)

Offred misses her husband Luke, from whom she was separated after they, together with their daughter, attempted to escape from Gilead. They were separated because the state annulled all second marriages, as Offred narrates Luke was married before and she was his mistress until he left his first wife who was "barren". She fantasises of love within the heterosexual framework, seeing the Commander as her "sugar daddy" and idealising his characteristics. For the sake of love, Offred is willing to demean herself; she does it over and over again in every relationship described in the novel. Her autonomy and her sexuality are taken away by men in her life.

Offred fantasises that Luke will come and save her: "sooner or later he will get me out, we will find our daughter, wherever they've put her. She'll remember

[23] Michael, Magali Cornier, "The Gap between Official Histories and Women's Histories: Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale*. " *Feminism and Postmodern Impulse: Post-World War II Fiction*. New York: State University of New York Press, 1996: 167.

us and we will be all three of us together." (THT, 135) Luke is her knight in shining armour; however, he never appears in Offred's life again. Hence, she begins an affair with the Commander, she finds herself in the same position with the Commander as with Luke, he even takes her to the same hotel where she used to meet Luke while he was still married: "I know where I am. I've been here before: with Luke, in the afternoons, a long time ago." (THT, 304) The interaction is the same, even the justification is: "So there it was, out in the open: his wife didn't understand him. That's what I was there for, then. The same old things." (THT, 203) She seems to enjoy in being his mistress, though she should hate that man.

The love affair with Nick is initiated by the Wife, Serena Joy, who sends Offred to him to impregnate her because the Commander is apparently sterile. Miner compares Nick and Luke, claiming that "despite the differences between the two men, the text continues to represent the love plot as something potentially dangerous to women who entangle themselves therein."[24] Because of Nick, Offred loses her rationality, she says: "I no longer want to leave, escape, cross the border to freedom. I want to be here, with Nick, where I can get at him."(THT, 271) Through falling in love with Nick, Offred deconstructs the Commander's cynical approach to love:

> What did we overlook?
>
> Love, I said.
>
> Love? said the Commander. What kind of love?
>
> Falling in love, I sad. The Commander looked at me with his candid boy's eyes.
>
> Oh yes, he said. I've read the magazines, that's what they were pushing, wasn't it? But look at the stats, my dear. Was it really worth it, falling in love? Arranged marriages have always worked out just as well, if not better. (THT, 220)

Women define themselves as sexual beings whose existence depends on men; the distinction between women is based on "having man". Ehrenreich claims that in *The Handmaid's Tale* "the only true subversive force appears to be love"[25]. Victoria Glendinning asserts that "what has been overlooked by the regime is the subversive force of love. On this the plot turns, as in all romantic narratives since the world began."[26] Love is the ultimate weapon against the patriarchal Gilead, Offred escapes from the harsh circumstances of her life in Nick's arms: "The fact is that I no longer want to leave, escape, cross the border to freedom." (THT, 348) For the sake of love, the Handmaid Offred is willing to surrender herself

[24] Miner, Madonne, "Trust Me: Reading the Romance Plot in Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale*." *Twentieth-Century Literature* 37.2, 1991: 161.

[25] Ehrenreich, Barbara. "Feminism's Phantoms." *New Republic* 17, 1986: 34.

[26] Glendinning, Victoria. "Lady Oracle." *Saturday Night*, 1986: 147.

and submit to Nick's will, his last words to her are:" Trust me." As the Eyes take her away to a place wherefrom she narrates her tale, Offred has to entrust her life to the man who is a complete stranger to her, however, who tells her to trust him thereby uttering the phrase that has become the spell for women who have grown up on romantic love script.[27] Miner believes that there is only a limited number of scripts, provided to the "reader" in magazines, romance novels and fairy tales which undermine the possibility of experiencing individual love that does not follow the script.[28]

VI. Conclusion

> My name isn't Offred, I have another name, which nobody uses now because it's forbidden. I tell myself it doesn't matter, you name is like your telephone number, useful only to others, but what I tell myself is wrong, it does matter. I keep the knowledge of this name like something hidden, some treasure I'll come back to dig up, one day. I think of this name as buried. (THT, 84)

The Handmaid's Tale depicts a radical social system in which women are controlled by men who categorise them according to their childbearing capacities. In the novel, patriarchy exists in various forms and it is applied in different manners to subordinate women. Radical feminist, Adrienne Rich, claims that women are confined to socially institutionalised motherhood. She also believes that women should destroy the patriarchal institutions and take back the right to bear their own children. Catherine MacKinnon wrote about women's deprivation of female sexuality because of the experience of sexual objectification within the institution of heterosexuality in the society dominated by men. In the Republic of Gilead fertile women are forced to be surrogate mothers for the aged Commanders and their Wives. The Handmaids are sexually victimised and made into objects by the social system.

The pre-Gilead society depicted in the novel was abundant in practices of sexual violence towards women: rape, pornography, prostitution and many others against which the radical feminists fought. Nevertheless, the Republic of Gilead is ample in similar practices, the only difference being that the Republic institutionalised the practise of rape and prostitution. Women's bodies are manipulated for the male use, for the Commanders who possess their Wives and Handmaids

[27] When Nick and Offred meet for the first time, before the copulation begins, because of the awkwardness of the situation they talk using phrases from the old movies. As Offred realises at that moment they were using the language that even not her mother used, that was a complete fabrication.

[28] Miner, Madonne, Trust Me: Reading the Romance Plot in Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale:* 164.

at home, as well as prostitutes at the whore house. Two major forms of subordination of women depicted in *The Handmaid's Tale* are sexuality and maternity, the latter being the central preoccupation of the novel.

The Handmaid's Tale portrays the efforts of a Handmaid Offred to struggle against attempted dehumanisation of women. Women, categorised according to their "fruitfulness", are repeatedly told that only their wombs are necessary, whereas the other body parts are dispensable. The bodies of the Handmaids belong to the Republic of Gilead, the Eyes of Gilead control literally every aspect of their existence, from the intake of food to movement. Offred attempts to preserve her identity as a woman through various means, her storytelling being the most important manner through which repossesses herself and inscribes the voices of other women of the Gilead turning *The Handmaid's Tale* into "a polyphony of distinctive female voices".[29]

[29] Kauffman, Linda. "Special Delivery: Twenty-First Century Epistolarity in *The Handmaid's Tale." Writing the Female Voice: Essays on Epistolary Literature,* Boston: Northeastern University press, 1989: 227.

WORKS CITED

Atwood, Margaret, *The Handmaid's Tale*. Fawcett Crest, New York, 1985.

Bal, Mieke, "Deling with women: Daughters in the Book of Judges." The Book and the Text. *The Bible and Literary Theory*. Ed. Regina Schwartz. Cambridge, Mass.: Blackwell, 1990: 16-38.

Bouson, J. Brooks, "The Misogyny of Patriarchal Culture in The Handmaid's Tale." *Brutal Choreographies: Oppositional Strategies and Narrative Design in the Novels of Margaret Atwood*. Amherst: University of Massachusetts Press, 1993:135-158.

Coad, David, "Hymens, Lips and Masks: The Veil in Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale*". *Literature and Psychology*.47.1-2, 2001: 54-67.

Cooper, Jane Robert, ed. *Reading Adrianne Rich. Reviews and Re-Visions*, 1951-8. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1984.

Cooper, Pamela, "Sexual surveillance and medical authority in two versions of The Handmaid's Tale"*, Journal of Popular Culture*, 28:4, 1995: 49-66.

Ehrenreich, Barbara. "Feminism's Phantoms." *New Republic* 17, 1986: 33-35.

Filipczak, Dorota, "Is there no balm in Gilead? – Biblical intertext in the Handmaid's Tale." *Journal of Literature & Theology*, Vol 7 No 2, June 1993: 171-185.

Glendinning, Victoria. "Lady Oracle." *Saturday Night* 101.1 , 1986: 39-41.

Irigray, Luce, *This Sex Which Is Not One*. Ithaca: Cornell University Press, 1985.

Kauffman, Linda. "Special Delivery: Twenty-First Century Epistolarity in The Handmaid's Tale." Writing the Female Voice: Essays on Epistolary Literature, Boston: Northeastern University press, 1989: 221-241.

Knapp, Erin P., *Appropriating History in Margaret Atwood's novels The Handmaid's Tale and Alias Grace*. An Honors Thesis (HONRS 499). Muncie, Indiana: Ball State University, 1998.

Landsman, Gail H., "Reconstructing Motherhood in the Age of "Perfect" Babies: Mothers of Infants and Toddlers with Disabilities." *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 24.1, 1998: 69-99.

MacKinnon, Catherine A., "Feminism, Marxism, Method and the State: An Agenda for Theory. " *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 7.3, 1982: 515-544.

MacKinnon, Catherine A., *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge, Massachusetts: Harvard, University Press, 1989.

Michael, Magali Cornier, "The Gap between Official Histories and Women's Histories: Margaret Atwood's The Handmaid's Tale. " *Feminism and Postmodern Impulse: Post-World War II Fiction*. New York: State University of New York Press, 1996: 135-170.

Miner, Madonne, "Trust Me: Reading the Romance Plot in Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale*." *Twentieth-Century Literature* 37.2, 1991: 148-168.

Parker, Emma, "You Are What You Eat: The Politics of Eating in the Novels of Margaret Atwood". *Twentieth Century Literature* 41, 1995: 349-368.

Rao, Eleonora, *Strategies for Identity: The Fiction of Margaret Atwood*. New York: Peter Lang, 1993.

Rich, Adrienne, *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. NY: Norton, 1976.

Stein, Karen. "Margaret Atwood's Modest Proposal: The Handmaid's Tale." *Canadian Literature* 148, 1996: 57-73.

Suleiman, Susan Robin, ed. *The Female Body in Western Culture: Contemporary Perspectives*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1985.

Internet sites

Biblos.com: Search, Read, Study the Bible in Many Languages (http://bible.cc/genesis/30-1.htm, accessed on April, 11 2009)

Ilija Barišić

Bilješke uz dekonstruiranje postkolonijalnog pristupa Srednjoj Europi

1. Uvodne napomene

Dosad nije bilo puno pokušaja da se hrvatski pisci i njihova djela iščitavaju u kontekstu postkolonijalne teorije, da se tekstovi koji su nastajali u Hrvatskoj analiziraju kao svjedočanstva kolonijalnog stanja ovih prostora. U ovom radu izložit ću neke od argumenata koji govore da za to postoje dobri razlozi. Postoji niz metodoloških problema i ograničenja pri upotrebi postkolonijalne teorije na područje Srednje i jugoistočne Europe. Prostor je to sa svojim posebitostima, povijesnom, rasnom, jezičnom, političkom i inom slikom koja se bitno razlikuju od one na kojima su postkolonijalni modeli nastajali. Problem je i u tome što je to promjenjiv i teško odrediv prostor, kojemu je teško pridodati neka esencijalna obilježja, jer razlike među pojedinim dijelovima Srednje i jugoistočne Europe su ogromne. Ako su dijelovi Srednje Europe i bili u nekom subkolonijalnom položaju, neki drugi dijelovi, možda čak i reprezentativniji za regiju s neke točke gledišta, bili su upravo suprotno – imperijalni centri. Tako da se tom geopolitičkom prostoru kao cjelini nikako ne mogu pridodavati neka tipska kategorijalna obilježja postkolonijalizma – analiza mora uvijek biti usko lokalna. Daljnjem usložnjavanju problematike pridonosi supostojanje i promjenjivost raznih imperijalnih silnica na ovim prostorima, iz raznih izvora, često na drugim razinama; na kulturalnoj, ekonomskoj, političkoj, ideološkoj.

U ovom radu ukratko ću izložiti neke aspekte "kolonijalnog stanja" Srednje Europe, pregled postkolonijalne metodološke problematike i neka pogrešna tumačenja koja iz kompleksnosti situacije mogu proizaći. Pretpostavka je, koju ću potkrijepiti brojnim argumentima, da su kolonijalna praksa kao i učinci koloni-

jalnosti bitno drukčiji na ovim prostorima, što primjeni postkolonijalne metodologije donosi prije svega ograničenja.

Kako nije bilo puno pokušaja primjene postkolonijalizma na hrvatsku književnost (a osobito ne na neku drugu tekstualnu produkciju), ovaj tekst nužno će se referirati na one radove u kojima je prisutan takav pristup. Najsustavnija u tom smislu knjiga je Nikole Petkovića *Srednja Europa: Zbilja – mit – utopija* (2003.), u kojoj je, od hrvatskih autora, analitički naglasak na Krleži. Tako će se u dijalogu s dijelovima Petkovićeve analize, na primjeru Krleže ukazati još neki metodološki problemi i ograničenja s kojima se postkolonijalna teorija susreće u primjeni na tekstove ovih prostora.

2. Srednja Europa i kolonijalizam – terminološki problemi

2.1. (Post)kolonijalizam – ograničenja kategorijalnog aparata

Prebacivanje postkolonijalne metodologije s izvornih područja primjene počiva na više pretpostavki. Za početak, načelo kolonijalizma nije u potpunosti univerzalno i različito funkcionira u raznim povijesnim, ekonomskim, geografskim okolnostima. Pojam pokriva raznolik skup ekonomsko-političkih odnosa u raznim povijesnim razdobljima, na najraznolikijim geografskim lokacijama, u svim mogućim društvenim uvjetima. Tako neće svaka kolonija dijeliti svaki aspekt kolonijalizma, neće čak nužno dijeliti ni neka njegova esencijalna određenja.

Upotreba pojma postkolonijalizma također je heterogena. Opet se jedna riječ koristi za raznolike stvari, pa se tako njome označava polje proučavanja, stanje zemalja nakon dekolonizacije, teorija diskurza i kritička praksa, književna i politička praksa...

Kad je terminologija tako nejasna i kad pojmovi obuhvaćaju više raznolikih i raznorodnih pojava, čini se da se otvaraju mogućnosti za najraznovrsniju upotrebu. Sa stajališta same definicije pojmova i onoga što oni mogu pokriti, čini se nepotrebno i ograničavajuće vezivati njihovu terminologiju samo uz zemlje "Trećeg svijeta" i stanja koja je prouzrokovala europska post-renesansna, kapitalistička kolonizacija, a isključiti neke druge kolonijalne dinamike, npr. one unutareuropske.

No stvari ipak nisu tako jednostavne i metode postkolonijalne teorije ne mogu se tek tako primijeniti na ove prostore.

Kao argumente koji govore u prilog ograničenih mogućnosti primjene, dovoljno je nabrojiti neke od ključnih i prepoznatljivih elemenata postkolonijalne teorije koji nemaju osnove, odnosno bitno su drukčiji na srednjoeuropskim prostorima u odnosu na "domaći teren" postkolonijalizma.

Kulturalno-civilizacijska, društvena različitost – u klasičnoj postkolonijalnoj priči Europa, europska kultura i civilizacija u sprezi s kapitalističkom ekspanzijom "kolonizira" druge prostore, nameće svoj sustav, podčinjava. Europski kolonijalni diskurzi, u Foucaultovom odnosno Saidovom shvaćanju, daju ideološku osnovu imperijalnog poretka. S druge strane, u svojim karakterističnim oblicima "dugog trajanja" društveno-ekonomskog razvoja, Srednja Europa pratila je zapadni model. Društveni sistemi u Srednjoj Europi, premda donekle "zaostali" u ritmu razvitka, ipak su europski. Od samog početka Srednja Europa "slijedila je zapadni obrazac tvorbe države, političkih i pravosudnih institucija" (Hanák str. 264). Treba naglasiti: sama od sebe ga je slijedila, bez da joj je to bilo nametano "odozgo". Na primjer, kao i u cijeloj Europi, kapitalizam se razvio iznutra, iz izvanjskih elemenata feudalnog poretka, jedino što je malo "kasnio". Civilizacijski i kulturalni temelji su više-manje isti: u pozadini je judeo-kršćanska i grčko-rimska tradicija. Tako ne može biti govora o "pokorenim kulturama".

Vezana uz tu kulturalno-civilizacijsku različitost je ideja o *intrinzičnoj inferiornosti koloniziranih*, koja je prisutna u europskim kolonijalnim ideologijama. Sustav mišljenja po kojem su društva i kulture koloniziranih same po sebi inferiorne u odnosu na (zapadno)europska društva. Postoji, naravno, ta ideja o apriornoj inferiornosti srednjoeuropskih država i naroda, ali u znatno manjoj mjeri i drukčijem obliku nego što je to ona međucivilizacijska. Dojam je da se Zapad prema državama i prostorima na svojoj periferiji odnosio više kao prema nekoj zaostaloj provinciji nego kao prema nečemu radikalno stranom, Drugom i drukčijem. Zato su možda za opisivanje stanja ove regije prikladnije kategorije centra / metropole i margine / periferije, ali u izvornom značenju tih pojmova, ne u onom u kojem ih koristi postkolonijalna teorija. To je možda i razlog zabune – istovjetni termini imaju različite implikacije u drukčijim pojmovnim okvirima. No korišteni u izvornom značenju, bez postkolonijalnih implikacija, pojmovi provincijalnosti i marginalnosti jednostavno su prikladniji da se opišu odnosi moći, ali i brojni psihološki učinci odnosno kompleksi koji su posljedica ovih odnosa.

Uostalom, to je vjekovna pozicija ovih prostora: limes, granični i rubni položaj još u vrijeme Rimskog i Karolinškog, kasnije Habsburškog Carstva. Kao primjer podcjenjivačkog zapadnog odnosa može se navesti viđenje slavenskih naroda, zapravo ovih prostora u Herderovoj i Hegelovoj filozofiji povijesti. Odriče im se bilo kakva uloga u napretku duha, služe tu samo kao štit od divljih plemena s Istoka, mongolskih i turskih provala. Rekli bi, imaju nižu ulogu u razvoju "uzvišene" europske civilizacije, ali ipak je imaju. Nisu isto što i Istok, nisu misterija, drugo i strano.

U prilog "provincijalnom" naspram "kolonijalnog" govori i sama fizička, geografska razdaljina podčinjenih teritorija. *Udaljenost koloniziranih teritorija*, odnosno velika prostorna distanca imperijalnih centara još je jedan bitan element u prepoznavanju i definiranju kolonijalizma kao moderne, postrenesansne kapi-

talističke pojave. Kad su ti centri u neposrednoj blizini, u susjedstvu, "dostupni", sigurno da će se uspostaviti bitno drukčija, uglavnom ublaženija kolonijalna dinamika, kod kolonizatora i kod koloniziranih, na ekonomsko-političkoj, ali i na diskurzivno-ideološkoj razini.[1]

Prepoznatljivo obilježje je i *prisutnost kolonizatorskih naseobina* te diskurz kulturne misije kolonizatora. U ovom smislu jedini izraziti kolonizatori Srednje Europe bili bi Nijemci. No *Ostsiedlung*, njemačko naseljavanje istoka, traje od Srednjeg vijeka, dakle nije povezano s postrenesansnom ekspanzijom kapitalističke privrede, koja se uzima kao element razgraničenja kolonijalizma kao moderne pojave, na koji se primjenjuje postkolonijalna teorija, za razliku od ostalih "kolonijalizama" koji su prisutni kroz cijelu povijest čovječanstva, u svim kulturama, na svim kontinentima. Uz to, sve do kraja 19. st. i stvaranja (ujedinjenja) njemačke države ta ekspanzija nije povezana sa središnjom, "metropolitanskom" državom, kao u klasičnoj kolonizaciji.

Pitanje rase i rasizma skoro je neizostavna komponenta postkolonijalne problematike, no rasizam u Srednjoj Europi bitno je različit od onog u zemljama Trećeg svijeta. Kad je prisutan u Srednjoj Europi, rasizam vezan uz kolonijalno podčinjavanje Drugih (što antisemitizam kao najizraženiji rasizam Srednje Europe nije) nema jasnu vizualnu komponentu, nema izrazitih vizualnih obilježja. Jednako je bitan izostanak rasne komponente i kao prijetnje samoj "metropoli", u smislu imigranata koji se tako lakše integriraju.

Naposljetku, *razmjeri*, metode i tragovi *eksploatacije* bitno su različiti. Zemlje "Trećeg svijeta" pamtit će tako ubijanja, širenje zaraznih bolesti, izgladnjivanja,

[1] Petkovićev (2003) pokušaj rješavanja ovog problema uvođenjem termina odnosno distinkcije centrifugalne i centripetalne kolonijalne dinamike koja bi bila na snazi u Srednjoj Europi čini mi se da ne rješava stvari na adekvatan način. Kolonijalna dinamika, ako je kolonijalna, uvijek je "centrifugalna". Nelogično i nejasno zvuči Petkovićevo objašnjenje centripetalne kolonizacije koja se tumači kao "kolonizacija čiji se pravac kretao od manje udaljenih provincija i zemalja prema centru – Beču ili Budimpešti" (2003, str. 53). To bi značilo da su se ovi prostori sami kolonizirali ili da u toj definiciji kolonijalna centrifuga ne odbija istu stvar koju bi privlačila centripetalnost, što opet nema logike. Ako to "centripetalno" shvatimo u smislu državno-administrativnog usisavača onda to nije osobitost srednjoeuropskog imperijalizma i možemo naći termine prikladnije od kolonijalizma. Sistemom centralnog "usisavača" nastale su sve velike nacionalne države, pa i sve one male. Umjesto termina "centripetalnosti" prikladniji bi bili termini i odnosi poput provincijalnog i marginalnog. No osim što je nejasno objašnjeno, također nije ni dosljedno provedeno kroz knjigu *Srednja Europa: Zbilja – mit – utopija*. Kad na više mjesta Petković tvrdi da je kompletna Srednja Europa oduvijek bila pod vlašću izvanjskih centara, to, osim što nije točno, na neki način je i u suprotnosti s predloženom distinkcijom jer tu bi na snazi opet bila – centrifuga.

U svakom slučaju, to korištenje centripetalno-fugalnog Petković koristi kao magičnu formulu za rješavanje svih aporija vezanih uz primjenu postkolonijalizma na Srednju Europu, no stvari nisu tako jednostavne.

ropske odnose, deportacije, radne logore… A Srednja i jugoistočna Europa? Uglavnom nepovoljne trgovačke ugovore, uz policijsku i administrativnu represiju, pri čemu je ratovanje za tuđe interese još najgora posljedica takvih odnosa.[2] No sve je to u usporedbi s kolonijalnom zbiljom nekih drugih zemalja mačji kašalj.

Naravno, uvijek možete preći preko pojedinog nepodudarnog elementa, ali izostanak svih ovih općih mjesta skupa stvara ozbiljne prepreke za sustavnu analizu. Kad sve varijable uzmete u obzir, morate računati s poprilično okrnjenim modelom i teoretskom aparaturom kojom valja baratati krajnje oprezno i suzdržano.

Na kraju, još jedan ograničavajući moment za postkolonijalnu analizu, koji treba naglasiti, promjenjivi je, fantomski karakter prostora koji se želi analizirati. Za razliku od prostora Latinske Amerike, Afrike, ili dijelova Azije, prostor Srednje Europe mnogo je više arbitrarni konstrukt, s cijelim nizom raznolikih obilježja i varijabli koje izmiču jednostavnoj kategorizaciji.

2. 2. Protejski i utopijski karakter Srednje Europe

Srednja Europa nikad nije postojala kao stabilan regionalni entitet, geografski ju je nemoguće precizno odrediti, a granice su joj se kroz povijest više puta mijenjale. Države i pokrajine u jednom trenutku i po određenim kriterijima našle bi svoje mjesto u srednjoeuropskom kontekstu, a u drugom trenutku i pod nekom drugom vizurom ne bi. Kao nešto "srednje" ne može se definirati osim u odnosu prema Istoku i Zapadu (usp. Hanák). Kao takav, prostor je relativan, promjenjiv, kolebljiv, s raznolikim obilježjima. Tako se uobičajilo da se kao kriterij prepoznavanja srednjoeuropskog prostora uzimaju povijesno-kulturalne osobitosti. No pitanje je koje osobitosti staviti u prvi plan. Ovisno o gledištu, pri definiranju Srednje Europe težište se može staviti na germansku prisutnost pa se Srednja Europa može se vidjeti kao prostor germanske dominacije i širenja prema istoku, prije svega ekonomsko-tržišnom,[3] ali i kulturnom. No može se težište staviti na Srednju Europu kao savez malih država, obrambeno područje prema Istoku i Zapadu, a u toj koncepciji Dunav je ključni element. No to su samo dva glavna načina kako se gledalo na ovaj prostor. Gotovo da svaki narod ima neku svoju viziju pojma. Srednja Europa za razne narode u raznim povijesnim okolnostima predstavlja različite stvari, druge prostore, druge interese. Često možemo govoriti o suprotstavljenim koncepcijama pojma,[4] koje dodatno pridonose komplici-

[2] Naravno, u ovu (sub)kolonijalnu kategoriju ne uvrštavam i nacističke zločine, koji se po strahoti ne mogu ni sa čim mjeriti. Oni su većim dijelom bili usmjereni na stvaranje i eliminaciju unutrašnje drugosti. No to ipak ne ulazi pod kolonijalno.

[3] Naumanov pojam Mitteleurope iz 1915. koji je kasnije, u nekim zemljama, postao zloglasni sinonim za njemačku hegemoniju na ovim prostorima

[4] Le Rider (1995) nabraja niz mogućih viđenja: za Mađare i Čehe Austro-Ugarska je povijesna jezgra Srednje Europe ('dunavski prostor'), za Poljake to je prostor od Njemačke do Rusije,

ranosti termina. Razni narodi, ovisno o interesima i povijesti, različito gledaju na ideju Srednje Europe. Radi se o "zamišljenoj zajednici" (Benedict Anderson) koja u svijesti naroda nije uvijek aktualna. Kako to kaže Le Rider: "jedna riječ obuhvaća stvarno stanje i koncepcije koje su toliko različite da su nepomirljive." (1998, str. 55)

Neodredivost Srednje Europe, nejasnoće, promjenjivosti, sve su to znakovi i simptomi utopijske naravi pojma. U tom smislu znakovito je kad se zapravo javljaju rasprave o Srednjoj Europi. U jednom trenutku to je aktualan termin, a u drugom se na njega nitko ne obazire. Le Rider smatra da se rasprave pokreću kad su zemlje njemačkog govornog područja u krizi, odnosno kad prolaze "kroz neku duboku promjenu svoga geopolitičkog identiteta" (1998).

Slično Le Rideru razmišlja i mađarski povjesničar Hanák (1998) kad govori o fluoroscentnosti pojma Srednje Europe: sjaji u mraku (povijesti), blijedi na svjetlosti.

Ako i ne prihvatimo u potpunosti ova "krizološka" viđenja, možemo ustvrditi da se osjećaj srednjoeuropskog identiteta ne javlja sam po sebi, nego uvijek u odnosu na nešto, s nekom svrhom, uvijek uključen u neki (ideološki) projekt.

Zbog te nestalnosti, protejske naravi pojma Srednje Europe, nezahvalno je regiji kao cjelini pripisivati bilo kakva kategorijalna određenja i epitete.

Npr., ako ustvrdite da je Srednja Europa subkolonijalno područje, isključili ste kompleksnost regije i napravili metodološku grešku *pars pro toto*. Samo su dijelovi Srednje Europe i onoga što se kroz povijest trpalo u Srednju Europu i samo u određenim historijskim periodima bili u takvom položaju, ali ne može se zbog toga odrediti cjelina regije odnosno pojma koji je neuhvatljiv, utopijski, promjenjiv, ovisan o perspektivi, kriteriju, vizuri.

U određenim interesima i nastojanjima da se kontrolira i utječe na ovu regiju kao cjelinu od strane zapadnoeuropskih sila[5] i Rusije[6] mogu se prepoznati hegemonijski, imperijalni diskurzi, ali tek nakon raspada Habsburške Monarhije, nakon svjetskih ratova, s vrhuncem u Konferenciji na Jalti, kompletan ovaj prostor

pri čemu isključuju Njemačku, uključuju zemlje Baltika i gradove poput Vilniusa i Lavova, bitne za poljsku kulturu. Za Poljsku, kako je to istaknuo Ponian, ideja Srednje Europe ne može biti nostalgična jer podrazumijeva podjelu zemlje (v. Le Rider str. 9). Za negermanske narode ideja Srednje Europe predstavlja sudbinsku zajednicu u kriznim vremenima (usp. Le Rider str. 9) – nakon II. svjetskog rata kad zemlje dolaze pod sovjete, i ponovo u 80-im, kad svoje priloge raspravi daju disidenti poput Kundere i Milosza. Može se još istaknuti katoličko viđenje regije, ukrajinsko, rusko, talijansko (osobito aktualno u 20-im i 30-im godinama – suzbijanje francuskog utjecaja preko politike prema Grčkoj, Krfu, Albaniji, Jugoslaviji), francusko (strah od njemačke dominacije)...

[5] Ali samo je Francuska imala u tome duži povijesni kontinuitet, dok je Njemačka, kako smo vidjeli, poseban slučaj, često sama smatrana dijelom i Srednje, ne samo Zapadne Europe

[6] Opet, posebno kompleksan slučaj ruskog uplitanja, koji bi zahtijevao studiju za sebe

lišen je svog prava na glas. No u trenutku kad se odvija Krimska konferencija, u trenutku raspleta II. svjetskog rata, tri elementa koja su po Le Rideru odigrala presudnu ulogu u formiranju Srednje Europe, faktično su nestala, ili pred eliminacijom. 1. Židovi, "vezivno tkivo, cement Srednje Europe" (Kundera) uglavnom su pobijeni; 2. prisutnost Nijemaca na Istoku svedena je na minimum – osim što su kompromitirani holokaustom, bit će većim dijelom i definitivno potjerani zapadno od linije Odra-Nisa (13 milijuna ljudi), 3. Habsburška državna tvorevina odavno se raspala na niz malih nacionalnih država.

Dakle, da "nestane", nije Srednjoj Europi nakon II. svjetskog rata bilo nužno hegemonijsko, imperijalno postavljanje velikih sila na Jalti. Mogli bi reći da je to bilo logično raspodjeljivanje germanskog opustošenog lovišta. Jalta nije sama po sebi izbrisala Srednju Europu jer neka njena bitna obilježja nestala su kroz povijest, a marginaliziranje Kulture (s velikim K, kako je pomalo staromodno shvaća Kundera) u poratnom razdoblju, još jednog bitnog elementa u kojemu se traži Srednja Europa,[7] dodatno je doprinijelo da pojam Srednje Europe postane sve više fantomski. Pojam koji je svakako zastario u novim geopolitičkim, povijesnim, društvenim i kulturalnim okolnostima. Traje u povijesnim tragovima, oblicima svakodnevnog života, sličnim arhitektonskim vedutama gradova. Traje donekle i u mentalitetu, u smislu prisutnosti povijesti, obilježenosti poviješću, možda ponegdje u karakterističnoj umjetničkoj zaokupljenosti smrću, u prisutnosti (auto)ironije. No pitanje koliko će se dugo i te strukture dugog trajanja držati.

Čini se da su rasprave o regiji koje su u osamdesetima pokrenute u disidentskim intelektualnim krugovima posljednji tragovi raspravljanja o ideji Srednje Europe, jer izgledno je da do novih kriznih previranja koja bi mogla oživjeti pojam, neće doći. Poredak u svijetu i Europi danas je bitno drugačiji, i u njemu pojam Srednje Europe sve više gubi svoju uporabnost. Ili, kako to kaže Le Rider, mit o Srednjoj Europi je "ispražnjen svoje supstancije čim su se oslobođene nacionalne države, svaka za sebe, morale suočiti sa svojim novim ekonomskim, društvenim i političkim problemima" (Le Rider, str. 103).

Daljnji problem je to što za pojedine zemlje pojam centralne Europe nije jedina odrednica. Specifikum jugoistočne pozicije nekih zemalja ne može se isključiti. Štoviše, taj jugoistočni, balkanski stratum može biti i pogodniji za analizu u kontekstu postkolonijalne teorije, za što je primjer studija Marije Todorove *Imaginarni Balkan*.

Tako hrvatski regionalni kontekst nije isključivo srednjoeuropski; značajna je prisutnost i mediteranskog, pa bizantsko-osmanlijskog odnosno "balkanskog" kulturnog utjecaja (koliko god mi od toga bježali i koliko god se toga sramili).

[7] "Samo u svijetu koji zadržava kulturnu dimenziju, Srednja Europa može još braniti svoj identitet, može biti viđena onakvom kakva jest." (Milan Kundera, Tragedija Srednje Europe, u: Le Rider 1998, str.208)

Zato je bolji termin za određivanje ovog prostora, od Baltika do Sredozemlja, Crnog mora do Alpa – Srednja i jugoistočna Europa. Termin se, uostalom, ustalio na sveučilištima, kao geopolitički pojam i regionalni okvir za proučavanje povijesti. Kao širi i manje ideološki označen, ima znatne prednosti pred terminom Srednja Europa.

2. 3. Različite vrste imperijalizama, razne razine utjecaja i dominacije

Krajnje kompleksna situacija u regiji sa sobom donosi još jedan potencijalni problem za postkolonijalnu analizu. Radi se o supostojanju raznolikih imperijalnih politika na ovim prostorima, raznovrsnih odnosa koji bi se mogli označiti kao kolonijalni, s tim da su ti odnosi "kolonijalnosti" često na drugim razinama. Nekad je pritisak samo politički, nekad ekonomski, kulturalni, nekad višestruki, s više strana, na raznim razinama.

Dovoljno je promotriti posebno kompleksan primjer Hrvatske, nabrojiti sve subjekte koji su vršili pritisak i ostvarivali utjecaj na ovim prostorima, kulturalni, ekonomski, politički, ideološki: Talijani, Nijemci, Mađari, Srbi, Turci, Francuzi, Rusi... Kad još svemu tome dodamo temporalnu varijablu, jer kroz povijest ovi razni odnosi međusobno su se miješali i donekle mijenjali značaj, stvara se šarolika slika raznorodnih hegemonija, dominacija i utjecaja, sve što bi se moglo spadati pod kolonijalizam.

No je li baš nužno za sve ove odnose koristiti riječ kolonijalizam? U kolokvijalnom govoru takva uporaba ne čini mi se sporna, no kad se ulazi u sustavnu, stručnu analizu raznih odnosa, utjecaja i pozicija moći, možda bi uputnije bilo koristiti neke druge termine. Mnogo onoga što se označava pojmovima kolonijalnosti može se jednostavnije i elegantnije protumačiti nekim drugim terminima: provincijalnosti, marginalnosti, zakonima velikih i malih, historijskih subjekata i objekata. Svi nabrojeni termini mogu se naći i u pojmovnom okviru postkolonijalizma, no za razliku od izuzetno višeznačnog i opterećenog pojma kolonijalnosti, mogu djelovati distinktivnije i preciznije u određivanju nekih fenomena.

2. 4. Prefiksi i izvedenice kolonijalizma Srednje Europe

Ako pojam kolonizacije donekle ima svoju uporabnu vrijednost kad govorimo o dijelovima srednjoeuropskog prostora, to ne znači da se i ostali pojmovi koji idu uz kolonijalnu terminologiju mogu koristi da se opiše stanje regije.

Primjer kako se kategorije ne mogu jednostavno prebacivati – pojam dekolonizacije. Opet, bilo bi logično da ako govorimo o kolonijalnom stanju ovih prostora, i ako u određenom smislu možemo govoriti o "oslobađanju" srednjoeuropskih nacionalnih država u devedesetima, da možemo govoriti i o postkolonijalnom stanju

odnosno o dekolonizaciji. Petković to i radi u svojoj analizi. On "raskrižje kolonijalnoga i postkolonijalnoga stanja Srednje Europe" smješta u kraj 80-ih i početak 90-ih, u vrijeme pada Berlinskog zida i blokovske politike, a postkolonijalizam veže uz post-komunizam. Dekolonizacija ovog prostora po tome nastupila bi tek u 90-ima, što implicira da je u hladnoratovskom razdoblju srednjoeuropski prostor bio pod sovjetskim kolonijalnim utjecajem. A to je opet sporno. Sovjetski imperijalizam je prije svega politički, ideološki motiviran, a ne ekonomski. Kad se razmatra narav sovjetskog imperijalizma prema Srednjoj Europi, često se gubi iz vida da je Sovjetski Savez skoro besplatno opskrbljivao energentima cijelu tu istočnu odnosno srednju Europu koju je "kolonizirao". Naravno da te zemlje (uglavnom[8]) nisu mogle samostalno odlučivati o svojoj sudbini, da im je privreda bila na krivim temeljima, da su bili pod političkom kontrolom Sovjetskog Saveza, što bi sve bili simptomi kolonijalnog stanja, ali stvar je ipak znatno kompleksnija. Ako su iza sovjetske propagande i stajali ruski imperijalni interesi, oni se nisu ostvarivali ni na ekonomskom, ni na diskurzivnom planu – korist je bila isključivo politička. Kad govorimo o sovjetskoj prisutnosti na ovim prostorima, prije možemo govoriti o neokolonijalizmu, u onom smislu u kojem se taj termin koristi da se opišu nastojanja ne-kolonijalnih zemljama poput SAD-a za uspostavu globalnog ekonomskog poretka (liberalni kapitalizam nasuprot socijalizmu). U tom smislu je i Sovjetski Savez u periodu Hladnog rata, kao i SAD, pomagao raznim razvojnim programima, uza što si išle određene političke obveze, uz retoriku da se pomaže oslobodilačkim nacionalnim pokretima, kad je riječ o zemljama Trećeg svijeta, Južnoj Americi, Africi i dijelovima Azije, dok je taj proces u Europi (srednjoj, istočnoj) išao sličnim smjerom davanja pomoći, dok retoriku "humane" pomoći možemo pratiti već tijekom oslobađanja tih zemalja od Hitlera. Vojnim intervencijama u obrani interesa pribjegavali su i jedni i drugi, dok je, što se tiče kulturalnih implikacija i utjecaja na način reprezentacije zbilje, američki imperijalizam svakako bliži onome što se poima kao kolonijalizam od onog sovjetskog.

Dakle, ako i možete preuzeti poneki pojam iz jednog kritičkog polja i uspješno ga aplicirati, poput pojma kolonijalizma, koji se djelomično može upotrijebiti, to ne znači da možete preuzeti i neke druge vezane pojmove, odnosno cijelu terminologiju.

Ovo je vrlo bitan ograničavajući moment – ako se ne može napraviti čvrsta granica pretkolonijalnog, kolonijalnog i postkolonijalnog stanja zemalja, ako zapravo nema postkolonijalnog stanja, kako onda primjenjivati postkolonijalnu teoriju?

[8] Često se uzima zdravo za gotovo da je istočni blok monolitan a sovjetski imperijalizam krut, no stvari nisu tako jednostavne. Jugoslavija vodi Nesvrstane, a Rumunjska također vodi svoju politiku – nije sudjelovala u intervenciji na Čehoslovačku, nije bojkotirala Olimpijske igre u Los Angelesu. Primjeri su to koji pokazuju da taj sovjetski imperij i nije bio toliko nadmoćan i sveutjecajan u Srednjoj i jugoistočnoj Europi, a osobito ne u cijelom komunističkom svijetu (nesuglasice s Kinom).

3. Postkolonijalna teorija Srednje Europe u praksi

3. 1. Postkolonijalnost u diskurzivnim praksama

Kako ne možemo ustvrditi da se u Srednjoj i jugoistočnoj Europi radi o bivšim kolonijalnim zemljama,[9] pretežno sociološka ili historijska istraživanja o naciji, identitetu ili kulturi ovih prostora ne mogu se označiti kao postkolonijalna. Bez obzira na eventualnu multidisciplinarnu narav, pa i korištenje određenih zaključaka postkolonijalne teorije, takva istraživanja ipak zaslužuju, a zapravo i stvarno koriste, neki drugi teorijski nazivnik.

Za pravu, dosljednu i teoretski ispravnu primjenu postkolonijalne teorije ostaju dvije opcije, međusobno komplementarne. Prva opcija je istraživanja tekstova i diskurzivnih praksi kolonizatora, odnosno osporavanje (negativnih) predodžbi koje su o narodima i kulturama ovih prostora stvorene na Zapadu. Dekonstruktivnim, "kontrapunktualnim" (Said) čitanjima uočavala bi se unutrašnja protuslovlja tekstova koja svjedoče o imperijalnoj podlozi.

No, da bi slika o predodžbi koja se stvara bila potpuna, potrebnu je u nju uključiti i način na koji sami kolonizirani na nju utječu, način na koji sami usvajaju ove zapadnjačke predrasude.

Tako dolazimo do druge mogućnosti: do analize tekstova "koloniziranih subjekata", "podčinjenih" naroda Srednje Europe, u kojima bi se ogledalo kolonijalno stanje ovih prostora.

Ali tu opet imamo ograničenja, jer za razliku od nekih drugih područja na kojima se primjenjuje postkolonijalna teorija, srednjoeuropski "kolonizirani subjekti" uglavnom nisu mimikrijski usvajali predodžbe o sebi.[10] Ta "negativna", inferiorizirajuća zapadnjačka slika o ovim prostorima, uz to što je puno blaža u odnosu prema subjektima dominantno kolonijalnih prostora "Trećeg svijeta", u mnogo je manjoj mjeri ostavljala trag na psihu, kulturu i reprezentaciju samih tih "podčinjavanih" i podcjenjivanih naroda. "Kolonizirani" (bolje reći – podčinjeni) Srednjoeuropljani sami sebe ne smještaju i ne vide unutar takvog, podcjenjujućeg diskurza. Stav "koloniziranih subjekata"[11] prema "kolonijalnosti", tj.

[9] Premda su određene odlike kolonijalizma kroz povijest nesumnjivo prisutne u dijelovima ovih prostora

[10] Ako se nešto i može prepoznati kao slično, kao "oponašanje" zapadnog modela, teško ga je razlučiti od unutrašnjeg razvoja, ili od "oponašanja" koje nije toliko posljedica kolonijalnog pritiska koliko najobičnije kulturalne razmjene, odnosno posljedica kulturalnih (susjednih!) kontakata.

[11] "Koloniziranost" subjekta je ovdje uvjetna, jer je upitna kao i koloniziranost ovih prostora. No nespretno bi zvučala nešto preciznija formulacija "subkolonijalni subjekt", kao što nespretno i neprecizno zvuči formulacija subkoloniziranosti. To je nešto s čim postkolonijalna teorija

prema nekom obliku kolonijalnog diskurza naspram ovih prostora, većim dijelom ima osobine otpora, ali takvog koji teži dokidanju "drugosti". Rjeđe se brani specifični srednjoeuropski identitet; upravo suprotno, u obrani od iskrivljujućih, pogrešnih zapadnjačkih predodžbi, uglavnom se ističe istovjetnost i pripadnost zapadnom modelu. Sigurno je pomalo i dosadno to neprestano isticanje zapadnjačkih vrijednosti ovih prostora, ono stalno ponavljanje i nabrajanje dostignuća i doprinosa malih (srednjoeuropskih) naroda europskoj kulturi.

A ako se eventualno i prihvaća dio predodžbi o primitivnosti ovih prostora (ali to se prije svega odnosi na Balkan), ta primitivnost se negira i prebacuje na istočne ili južne susjede. Što je opet više susjedski refleks, nego neka posljedica koloniziranosti na psihu.

Uostalom, analize tekstova koloniziranih često svoja uporišta imaju u psihoanalizi, na tragu Franza Fanona kao rodonačelnika istraživanja u kojima se povezuju psihoanaliza i postkolonijalizam. No dobar dio takvih psihoanalitičkih konstrukcija počiva na rasnoj komponenti (vidljivo i u samom naslovu najpoznatije Fanonove knjige *Crna koža, bijele maske*), a kako na ovim prostorima nema rasne komponente s jasnim vizualnim obilježjima, nedostaju nam neke bitne i uobičajene razlike između koloniziranih subjekata i onih kolonizatorskih. Tako će se kolonizirani činiti tek kao malo siromašniji, primitivniji brat kolonizatora. Među njima nema dovoljno atributivnih razlika na koje bi se kačila teorija, odnosno na kojima bi se ostvarivale razne psihoanalitičke projekcije.

Dakle, nameće se zaključak da će postkolonijalna teorija u primjeni na prostore Srednje i jugoistočne Europe bolje rezultate davati u analizi zapadnjačkih diskurza, odnosno onih "kolonizatorskih". Diskurzivni kolonijalni model lakše je u očiti u paradigmama poput devetnaestostoljetnih njemačkih šund-romana[12] (koji su bili vrlo čitani i u Zagrebu i Hrvatskoj), ili bilo kojim drugim zapadnjačkim izvještajima o ovim prostorima, nego u tekstovima domicilnog stanovništva. Dobar je primjer mogućnosti takvih tumačenja i odlična analiza Marije Todorove u *Imaginarnom Balkanu* (1999), gdje ona na tragu Saidova *Orijentalizma* u tekstovima Zapadnjaka pronalazi kako se formirao pejorativni pojam Balkan(c)a, i uvodi pojam balkanizma.

Ako se ipak odlučite za analizu domicilnih tekstova, naići ćete na još par zamki, koje ću u ovom radu izložiti na primjeru Krleže.

---

jednostavno ne računa. Trebalo bi onda izmišljati potpuno novu terminologiju koja bi bila – subpostkolonijalna.

Osim toga, koloniziranog subjekta trebalo bi precizirati klasno, spolno, kulturalno. Navodni znaci su minimum kojim se označava svijest o mogućim aporijama vezanim uz ovaj pojam.

[12] Le Rider (1995: 16-18) navodi primjer romana Gustava Freytaga, u kojima su Poljaci prikazani otprilike kao divlji Indijanci koji samo čekaju da opljačkaju poštansku kočiju prosvjetitelja Nijemaca.

3. 2. Primjer Krleže – mogući propusti postkolonijalne analize marksistički ideologiziranih tekstova

U primjeni postkolonijalne analize na Krležine tekstove postoje barem dvije potencijalne zamke, dva ograničavajuća momenta, a oba se tiču marksističke ideologiziranosti njegova djela. Prvo, potreba da se "kolonizirani subjekti" jasno preciziraju s obzirom na svoju klasnu pripadnost. Ako se to i inače očekuje od promišljenije postkolonijalne analize, u tekstovima sa socijalističkom podlogom to je od izuzetne važnosti.

Na primjer, kod Krleže sve ono što se može prepoznati kao kolonijalno nikad nije lišeno klasne problematike. Glavni problem, glavno zlo i generator imperijalističkih nepravdi, opresija i zloupotreba za njega je u kapitalističkom sustavu i u povlaštenim slojevima buržoazije.

Možemo navesti par primjer iz Krležinog djela gdje se to potvrđuje. U eseju Kolonijalni motivi, osjećaj neprijateljstva prema tuđinskoj vlasti u Hrvatskoj, kako to Krleža prikazuje, javlja se prije svega u nižim slojevima, dok se oni viši ropski i malograđansko oportunistički priklanjaju vlasti.

> "Osjećaj taj ropski se klanja po tuđinskim predsobljima, pretvarajući se u moralne nakaze viših, banko-savjetničkih karijera, koje se onda zovu presvijetli ili ordinarius ili rector magnificus, ili bespomoćno mrzi madžarske kutije za pisma (...) taj osjećaj provaljuje kao mržnja deklasiranog proletera, opanka, seljačkog siromaha, protiv tuđinskih barjaka, tuđinskih štajerskih, tirolskih i madžarskih maršbataljona, kao glas onoga proletera godine 1914., kada je pred sveučilištem, kao u deliriju, počeo da psuje majku madžarskim vojnicima, koji se kreću na srbijansko ratište."
>
> (Krleža, 1971: 518, *Kolonijalni motivi*)

Očito je marksističko impostiranje teksta. S jedne strane imamo proletere, seljake i siromahe koji se stihijski bune i negoduju protiv tuđinskih barjaka, dok s druge strane viši staleži unutar tog ustrojstva karijeristički izvlači maksimalnu korist. Jasna raspodjela interesa, pri čemu, onako kako to Krleža prikazuje, od subkolonijalnog stanja Hrvatske trpe niži staleži. U takvoj viziji komunistička revolucija i uspostavljanje socijalističkog (ekonomskog) poretka ukidanjem klasnih barijera i pravednom raspodjelom proizvodnih sredstava, riješili bi i poništili probleme "kolonijalnosti".

Krleža opresore uvijek jasno klasno imenuje: najčešće to čini ironičnim gomilanjem titula. Mađarski kolonijalni pritisak tako će Krleža pripisivati "mađarskoj grofovskoj bagri" (Krleža, 1973. a), pa nije neobično da Krležin tipski lik pozitivnog zdravorazumskog, poštenog čovjeka iz naroda, kakav je Petrica Kerempuh u *Baladama* ili Jože Podravac iz *Povratka Filipa Latinovicza*, po nacionalnosti

bude Mađar, kao kočijaš u *Zastavama*. Detalj je to u kojem se ogleda Krležina vjera u internacionalni proletarijat, univerzalni klasni mehanizam[13].

Klasno su definirani i predodređeni likovi domobrana u *Hrvatskom bogu Marsu*: radnici, seljaci, sitni ljudi, proleteri koji se na jednom mjestu u noveli *Bitka kod Bistrice Lesne* imenuju kao "unuci Matije Gubca" (Krleža, 2001). Time se na određeni način implicira da se od njih očekuje isto ono što je radio njihov "djed" – da dižu bune protiv nepravednog poretka. Prvi svjetski rat tu je bitna točka u kojoj pojedinac na bojištu, topovsko meso, spoznaje da ratuje za tuđe interese, tuđe račune, pod tuđim barjacima, da se dehumanizirao, postao ropska snaga u konkurentno-suprotstavljenom društvu kapitalističko apsolutističkih nacija-država, u kojima su načela humanosti i uljudnosti odavno maska za profite, lijen i lagodan život elita. Ratovanje za svoje nacije, svoje države zapravo je rat za profite i u takvom momentu jača ideja internacionale i komunizma, želja za pravednijim društvenim i državnim ustrojem, ali uz nužnu cijenu revolucionarnog nasilja.

Lako je uočiti ideologiziranu klasnu diferenciranost i bitne razlike među "koloniziranim subjektima": u Krležinoj viziji, niži slojevi poput domobrana nadaju se minimumu od svojih života, što je posljedica vjekovne podčinjenosti a simptom klasne neosviještenosti masa, dok kod viših slojeva "kolonizirana svijest pojedinca", servilnost i sluganski mentalitet nisu posljedica diskurzivnih praksi "kolonizatora" koliko plod malograđanske, univerzalne gluposti, iza koje stoje sitni interesi.

Ovo ne uočiti i ući u analizu kao da je "(sub)kolonizirani subjekt" u Krležinim tekstovima jedinstven i neproblematičan entitet (što čini Petković, 2003), velik je propust.

A kad autor (Krleža) već na taj način poima kolonijalnost, u okvirima marksističkog ekonomskog modela eksploatacije, može se postaviti pitanje ima li smisla onda na njemu vršiti razne subjektno-tvorbene analitičke projekcije postkolonijalnosti. Osobito u onim mjestima u tekstovima gdje se izravno, esejistički progovara o kolonijalizmu. To je drugi problem, druga opasnost na koju treba upozoriti. Koliko je razložno starije autore secirati terminologijom i teorijom koja je daleko ispred njihovog vremena, kategorijama koje su vremenski ispred njihovog misaonog obzora? Naravno da nove spoznaje i nove teorijske paradigme eventualno mogu omogućiti bolje i bogatije razumijevanje starijih tekstova, rasvijetliti neke dotad skrivene aspekte, ali ipak, kad imamo jednog marksističkog autora, izrazito kritički nastrojenog, s jasnim stavovima o kolonijalnim te-

[13] Neki postkolonijalni teoretičari u prebacivanju klasne problematike kroz kulture vide sporno mjesto: u njemu se može iščitati eurocentričnost vizije Marxovog društva. Klasni kompleks različito funkcionira u različitim kulturama i ne može se jednostavno prebacivati kroz kulture (v. Ashcroft…, 1998). No ovdje se ipak radi o (srednjo)europskom prostoru, skoro identičnog civilizacijskog, ekonomsko-kulturalnog modela pa tu ne treba biti toliko oprezan.

mama, i kad se u obzir uzmu sva prethodno iznesena ograničenja, koliko tu ima prostora za postkolonijalnu teoriju?

Neću reći da je to nemoguće, ali dosad objavljivani radovi pokazuju da je to izuzetno zahtjevan pothvat, u kojemu je teško izbjeći natezanje teorije.

3. 3. Onomatopejom do kolonijalnog diskurza – Kongo i Krleža

Kao primjer nategnutih čitanja Krleže kroz postkolonijalnu vizuru navest ću dva primjera iz Petkovićeve knjige *Srednja Europa: Zbilja – mit – utopija* (2003). Prvo, analizu dijelova eseja *Deset krvavih godina*, a potom fragment iz novele *Cvrčak pod vodopadom*.

U *Deset krvavih godina* da bi opisao bijedu hrvatske stvarnosti, Krleža je uspoređuje s Kongom i Azijom.

> "U centru ulice asfaltirane. tu velegradska rasvjeta, tu polijevanje pločnika elektromobilima, a tamo: stambena bijeda najgore vrste; ljudi jadikuju u otvorenim vagonima, u gađenja dostojnim straćarama od dasaka i nakatranjene hartije, u barakama koje su mnogo bliže Kongu, nego kući u bilo kakvom, pak i najskromnijem civiliziranom smislu..."
>
> (*Deset krvavih godina*: 125-26)

Petković to uzima kao primjer za "Krležin tretman kolonijalnog vokabulara" i na tome gradi svoju analizu. Tako se to spominjanje zemalja Trećeg svijeta prepoznaje kao "agresivna i omalovažavajuća forma mentalne anihilacije drugoga" (Petković 2003).

Za početak, treba istaknuti kako je sam format iskaza neprikladan za takvu analizu. Radi se o usporedbi, o figuri. Da je riječ o putopisu, o opisu, deskripciji, već bi bila druga stvar. No Krleža tu ne govori o Kongu, on govori o Hrvatskoj, a Kongo mu je usputna, automatska usporedba, nešto o čemu sigurno nije razmišljao. Cilj je teksta predočiti bijedu hrvatske stvarnosti, njen subkolonijalni položaj, a to s čim se uspoređuje tu je potpuno sporedno.

Uostalom, ako ne s Kongom, s čim bi onda to mogao usporediti bijedu Hrvatske, a da recipijentima usporedba bude dovoljno snažna, slikovita, predočljiva? Ili možda u Kongu nema "straćara od dasaka i nakatranjene hartije", niti ih je bilo u Krležino vrijeme? Krležin izbor za usporedbu tim je logičniji ako se uzme u obzir da je rijetko koja zemlja poput Konga postala sinonim za kolonijalnost, zaostalu društvenu sredinu i bijedu, a tome je donekle pridonio i roman J. Conrada *Srce tame*. Sam glasovni sastav te riječi priziva primordijalnost, ono *kon-go* onomatopejski u sebi priziva zvuk bubnja. Ako bi se u ime političke ili ine korektnosti suzdržavali od takvih iskaza, posljedica bi bila osiromašenje jezika. Krleža bi se odrekao jedne mogućnosti predočavanja.

Tim je besmislenije ovo isticati kad je Krleža u eseju *André Gide o Kongu* [14] izrazio upravo suprotna stremljenja. Jednom piscu kojeg nije odviše cijenio, smatrajući njegovu književnost neangažiranom, eskapističkom, u tom eseju Krleža odaje priznanje upravo zbog uočavanja kolonijalnih nepravdi. Taj esej Petković sam ističe, no to ga ne sprečava da ostane na svojim starim postkolonijalnim zaključcima.

3. 4. Anakrona primjena teorije – Cvrčak pod vodopadom

Drugi primjer Petkovićevog spornog čitanja Krleže tiče se novele Cvrčak pod vodopadom. U analizi te novele Petkoviću su problematična snatrenja glavnog lika o putovanjima, kad se nabrajaju idilična mjesta – Firenca i Asuan. U tom spominjanju Egipta Petković vidi recikliranje kolonijalne metafore. "Benevolentna projekcija Asuana kao romantične i egzotične točke na zemljovidu paradigmatski je kolonijalna, proizvod kolonijalne/kolonizirane svijesti pojedinca i grupe koja ne razlikuje stvarnost europske okcidentalne žudnje, od stvarnosti, recimo, Egipta." (Petković 2003)

No ako Krleža i odabire dio simboličkog materijala zapada o Orijentu, to ne znači da se automatski negira zbiljska dimenzija kolonijalnosti. Jednostavno, autor ima određene metafore i simbole na raspolaganju, pa neće valjda svaki put prekidati svoje (poetsko) izlaganje stavljanjem u zagrade ili fusnote napomena o tome kako, premda se Orijent tako prikazuje, on je ipak svjestan i kapitalističke, izrabljivačke realnosti.

Sigurno da postoji određeni simbolični način na koji se prikazuje i idila Firence, da ni tamo nije sve u "uskrsnim zvonima", idealno, dakle da u reprezentacijskom smislu i tu imamo iskrivljenje, i tu se radi o romantičnoj projekciji, no ovdje smo svjesni da se radi o figuri, o usporedbi, o simbolu, jer naravno, o Italiji i Toskani nije se raspravljalo u kolonijalnim kategorijama, Said nije napisao knjigu o tome, no kad se ta upotreba tipičnih simbola ili stereotipa koristi za područje zemalja Trećeg svijeta, e, tu već treba biti oprezan, treba znati, treba biti politički i teoretski korektan.

Kad se na ovaj način pristupi analizi, i kad se Krleži prigovara "suštinsko nerazumijevanje kolonijalnog modela" (Petković), opet dolazimo do pitanja trebaju li se ti stariji autori analizirati na ovaj način, kategorijalnim aparatom koji im predbacuje stvari koje ne pripadaju njihovom vremenu? Koliko ima smisla određene koncepcije primjenjivati na starije autore, na djela koja su nastajala pedesetak ili više godina prije pojave postkolonijalnih teorija, u potpuno drugom kontekstu? Potpuno drugi svjetonazor, drugi misaoni kompleksi, donekle i druge umjetničke preokupacije.

[14] Mada se tu radilo o francuskom Kongu, koji nije bio toliko zloglasan i problematičan kao onaj belgijski, koji je to ime "proslavio" u svijetu

O anakronosti takvih analiza slične rasprave vode se i u engleskoj postkolonijalnoj kritici, a ja sam sklon složiti se s onima koji u ovakvim postkolonijalnim iščitavanjima starijih autora poput Conrada, odnosno Krleže u našem slučaju, vide isti metodološki anakronizam kao što bi bio prigovor Shakespeareu da u njegovim djelima nema struje.

U jednom trenutku izlaganja Petković očito upada u zamku takvog teoretiziranja: dovodi u isti red i uspoređuje značenjske mogućnosti Magrisa i Krleže. Po Petkoviću, Magris je u promišljanju Srednje Europe u prednosti ne zato što je objavljivao pedesetak godina nakon Krleže, nego zato što je Talijan, za razliku od "Srednjoeuropejca" Krleže, na kojeg je kolonijalizam toliko utjecao da je "zastranio" (dobrodošla pomoć psihoanalize, Kelly Oliver i Franza Fanona) skupa s kolonizatorima i sad on ne može razabrati kolonijalnu stvarnost ovih prostora na pravi način, a još uz to nema pojma o pravoj diskurzivnoj pozadini kolonizacije zemalja Trećeg svijeta, nego ih na isti način diskurzivno podcjenjuje, isto kao i aberirani prvi, odnosno "Zapadnjaci".

Primjer je to u kojem se za potrebe uklapanja u teorijsku paradigmu temporalna, kontekstualna ograničenja prošlog vremena posve zanemaruju. Uz to, kao što smo napomenuli, upitna je i uporabnost samih tekstualnih uzoraka za takvu analizu.

4. Kolonizacija postkolonijalnom teorijom

Pojmovi kolonijalizma i postkolonijalizma koriste se da se opišu heterogene pojave, pa se oko njihove primjene, odnosno oko onoga što bi sve trebali obuhvaćati i u kojem obimu, vode brojne rasprave. U ovom radu ukazao sam na neka ograničenja preširoke upotrebe postkolonijalne terminologije, vezana uz specifičnu lokalnu situaciju Srednje i jugoistočne Europe.

Premda sam pojam kolonijalizma nije ograničen na uska područja u kojima je nastao, i premda se određeni aspekti postkolonijalne teorije mogu uspješno aplicirati i na drugim cjelinama od onih izvornih, ipak se ne može ići predaleko s postkolonijalnom analizom kad je predmet analitičkog interesa prostor onoga što se u raznim razdobljima trpalo pod Srednju Europu.

Opet napominjem, korištenje same riječi "kolonijalizam" u kolokvijalnom govoru i neobaveznim raspravama o Srednjoj i jugoistočnoj Europi uopće nije sporno, no u sustavnijim i razrađenijim analizama koje bi sebe svrstavale pod postkolonijalne, treba ipak biti oprezniji u korištenju ovih termina.

Za to ima više razloga. Prvi problem s kojim se suočava postkolonijalna teorija je u arbitrarnosti, nestalnosti i promjenjivosti samog pojma i prostora koji bi se trebalo analizirati. Kako regiji Srednje i jugoistočne Europe ne možete prišiti neka esencijalna obilježja, teorija se nema za što čvrsto "primiti", uvijek ste na klizavom tlu, a u analizi uvijek morate računati s cijelim nizom lokalnih posebitosti.

Na ovim prostorima mehanizmi kolonizacije (u najširem smislu riječi) bili su znatno različiti od onih tipično kolonijalnih, a isto tako su i učinci bili bitno drukčiji. Čak ako i zanemarimo mogući metodološki prigovor da pojmovi nastali i korišteni u jednom kontekstu nikako ne mogu biti neutralno presađeni u drugi, bez da dio značenja ne nose sa sobom, karakteristični oblici "dugog trajanja" društveno-ekonomskog razvoja u Srednjoj Europi dovoljno su specifični i kompleksni da primjenjivost postkolonijalnih modela bude vrlo ograničena.

Povijesno iskustvo ovih prostora takvo je da se ne mogu jasno razgraničiti pretkolonijalno, kolonijalno i postkolonijalno stanje, a kako su civilizacijski i kulturalni temelji isti kao i u Zapadnoj Europi, onoj koja bi se smatrala kolonizatorskom, osjetan je manjak materijala za analizu.

No razlike u odnosu na izvorni postkolonijalni model bitne su i na razini učinaka kolonizacije, odnosno u diskurzima otpora. Ako stanovnici Srednje Europe i jesu "kolonizirani subjekti", bez obzira na klasnu pripadnost, oni nisu na jednak način u vlastitu predodžbu ugrađivali negativne predrasude koje je Zapad eventualno gajio o njima. Svakako, u puno manjoj mjeri, gotovo zanemarivoj, u odnosu na zemlje "Trećeg svijeta". Prema tim (negativnim) predrasudama otpor je išao u smjeru negiranja, dokidanja drugosti, uz eventualno prebacivanje negativnih lokalno-regionalnih karakteristika na susjede.

Ipak, zaključak ovog rada nikako nije da su postavke postkolonijalizma apsolutno neprimjenjive na hrvatskoj književnoj odnosno općoj tekstualnoj produkciji. No kad se koriste, treba voditi računa da prebacivanje terminologije i metodologije ne bude automatizirano, da ne funkcionira pa načelu površnih analogija i terminoloških preklapanja.

Inače, dolazimo do apsurdne situacije da postkolonijalna kritika sama kolonizira i nameće se području u koje se ne uklapa. Radi se o stanju teorijskog imperijalizma, bezobzirnoj intruziji stranog, koja ne usvaja jezik domaćina, lokalne zakonitosti i običaje. U tome je temeljni paradoks preširoke primjene postkolonijalne teorije.

Literatura

Ashcroft Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin, 1998. *Key Concepts in Post-Colonial Studies*, London/New York: Routledge

Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Comunities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London and New York: Verso

Bhabha, Hommi K. 1992. "Postcolonial Criticism", u: Greenblatt Stephen and Giles Gunn, *Redrawing Boundaries: The Transformation of English and American Literatry Studies*

Hanák, Péter 1998. "Razmatranje ideje Srednje Europe", u: Jacques Le Rider, *Mitteleuropa*, str. 261-267, Barbat: Zagreb

Petković Nikola, 2003. *Srednja Europa: Zbilja – mit – utopija*, Rijeka: Adamić

Said, Edward W., 1999. *Orijentalizam*, Konzor: Zagreb

Said, Edward W., 1993. *Culture and Imperialism*, London: Chatto & Windus

Krleža, Miroslav, 1979. "André Gide o Kongu", u: *Eseji i članci I*, Svjetlost: Sarajevo

Krleža, Miroslav, 2001. *Hrvatski bog Mars*, Zagreb: Naklada Ljevak

Krleža, Miroslav, 1971, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zagreb: Zora

Krleža, Miroslav, 1973. *Cvrčak pod vodopadom i druge novele*, Sarajevo: Oslobođenje

Krleža, Miroslav 1973.a. "Predgovor *Podravskim motivima* Krste Hegedušića", u: *Eseji i putopisi*. Zagreb: PSHK

Krleža, Miroslav, 1976. *Zastave (I-V)*. Sarajevo: Oslobođenje

Kundera, Milan 1998. "Tragedija Srednje Europe", u: Jacques Le Rider, Mitteleuropa, str. 189-208, Barbat: Zagreb

Le Rider, Jacques, 1998. *Mitteleuropa*, Barbat: Zagreb

Todorova, Marija 1999. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX. vek

Demir Alihodžić

Povijesno-kulturološki kontekst prikazivanja crnih afričkih likova u engleskoj renesansnoj drami

Uvod

Engleska renesansna drama uglavnom prikazuje crne afričke likove koristeći negativne formule koji pokazuju da ovi likovi stalno podliježu pogrešnim predodžbama i neshvaćanju od strane dominantne kulture. Drama insistira na reprodukciji i održavanju crnih afričkih likova kao *Drugih* procesom stereotipije. Termin "stereotip" je prvenstveno bio korišten kako bi se opisala metoda tiskanja uvedena koncem osamnaestoga stoljeća, u kojoj se koristila čvrsta ploča ili metal za slova lijevan u kalup od papirmašea ili gipsani odljev načinjen od površine kalupa slova, a ne sam kalup za tiskanje ili pravljenje kopija stranica sa slovima kako bi posve iste kopije mogle biti reproducirane kasnije (Miller, 4). Drugim riječima, rezultati procesa stereotipije su identični i nanovo se ravnaju po utvrđenom, nepromijenjenom tipu ili uzorku bez bilo kakvih individualnih oznaka po kojima bi se kopije razlikovale (Miller, 4)

Mada je gore navedena definicija doslovna, ona se može koristiti kao metafora za dramsko prikazivanje *Drugih* u obliku fiksnih kulturnih kalupa ili stereotipnih likova. Ovi dramski likovi su jednoliko postavljeni u uloge za koje se smatra da su prikladne za njihovu navodnu prirodu ili ono što je simbolično za njihovu razliku od likova matične kulture. Slično upotrebi doslovnih stereotipa pri proizvodnji kopija originala, dramski tekstovi otkrivaju pouzdanje dominantne kulture u fiksna vjerovanja ili dojmove naslijeđene iz prošlosti kako bi se stvorila lažna priča o crnim Afrikancima u svrhu održavanja različitosti. Drama iz toga perioda pokazuje da reprodukcija i ponavljanje naslijeđenih klišea strateški nametnutih crnim afričkim likovima omogućavaju stalno

zadržavanje datih dojmova u javnoj svijesti kao da se radi o univerzalnoj istini ili stvarnosti.

Mada neki kritičari, kao Eldred Jones, posmatraju dramatičarevu upotrebu negativnih stereotipa o Afrikancima kao dramatični efekt koji se koristi u pozorišne svrhe ili kao njegovu potrebu da zadovolji žudnju njegove publike za egzotičnim i čudnim, takva je interpretacija ograničavajuća i ograničena zato što zanemaruje ideološku funkciju stereotipa u prikazivanju crnih Afrikanaca kao *Drugih*. Kao što Ania Loomba ističe, "centralna odlika hegemoničnih ideologija je njihovo izlaganje dominantnog stava kao univerzalno istinskog, transcendentalno valjanog i nepolitičkog. Na ovaj način, oni tvrde da predstavljaju cijelo čovječanstvo i utvrđuju svoje "druge" kao podređene i, konačno, neljudske." (19) Prikazivanje *drugih* na engleskoj pozornici ovisi o proizvodnji stereotipa kako bi se potvrdila odlika koju je Loomba prepoznala. Istina koja se "utvrđuje" ili "utiskuje" u engleskom umu pomoću stereotipa jeste da su crni Afrikanaci suštinski drugačiji ili podređeni bijelom Europljaninu.

Ustrajanje engleskih putopisaca iz šesnaestoga i sedamnaestoga stoljeća na proizvodnji binarnih termina kao što su *mi*/*drugi, nadmoćni/podređeni* otkriva da je interkulturni susret Engleza i Afrikanaca monološka dominacija jedinstvene, eurocentrične perspektive stvorene kako bi se osiguralo i održalo fizičko i ideološko označavanje Afrikanaca kao *Drugih* upotrebom stereotipa. Ovo prvotno kulturno razdvajanje je neminovno utrlo put za kasnije opravdanje engleske imperijalne dominacije nad drugim dijelovima svijeta, a posebno nad "tamnim" kontinentom. Homi Bhabha definira stereotip kao "oblik znanja i identifikacije koji se koleba između onoga što je uvijek 'na mjestu', već znano, i nečega što se mora gorljivo ponavljati... kao da se bitna dvoličnost Azijata ili životinjska seksualna razuzdanost Afrikanaca koje se ne mora ni dokazivati, nikad zapravo, u diskursu, ne može ni dokazati." (Bhabha 1994, 66)

Bhabhina definicija također aludira na ideološku funkciju koncepta stereotipa. Ne samo da stereotip daje dojam "znanja", on se "mora" i "gorljivo ponavljati" i obnavljati. Ovo gorljivo ponavljanje je ključ za opće razumijevanje diskursa o biti *Drugih*, a posebno, prikaza crnih afričkih likova u renesansnim dramskim tekstovima. Glavni dojam koji se dobije čitanjem drama tog perioda jeste da su crni Afrikanci ustanovljeni kao podređeni u odnosu na dominantnu bijelu kulturu politički, kulturno i društveno. Ova ideja se nanovo (i gorljivo) reproducira kroz dramsku manipulaciju i izrabljivanje raznih postojećih stereotipa koji se izdaju za zdravo-razumsko "znanje" o *Drugima*. Tvrdnja o podređenosti crnih Afrikanaca nije utemeljena ni na kakvoj afričkoj stvarnosti. Većimje dijelom izgrađena od mitova, legendi i krivotvorene realnosti što se može vidjeti iz načina na koji je crni afrički lik prikazan u dijelovima koji se ne mogu spojiti u jedno, trodimenzionalno ljudsko biće.

Na neki način, tekstovi nas pozivaju da vidimo tu gorljivu reprodukciju negativnih klišea o *Drugima* u svijetu predstava kao ideološki neophodnu strategiju

stvorenu u ime održavanja prvotnoga stanja u kojem se daju privilegije *Sebi* na račun *Drugih*. Ponavljanje pomaže učvršćivanju, potkrepljivanju i ozakonjivanju utisaka *Sebe* i *Drugih*, te čini inače površne razlike navodno prirodnima. Što se nešto češće ponavlja, veća je mogućnost da će proći kao univerzalna istina. Ono što se ipak mora držati na umu jeste da je stereotipizacija proces koji samo obnavlja ranije stavove; bavi se unapređenjem samoga stereotipa, a ne znanja o *Drugima*. Učestalost kojom se ovi stereotipi ponavljaju u drami i društvu trebala bi biti dovoljno dobra naznaka da oni nisu ništa više nego "pečati" u rukama privilegiranih, a osobito onih koji imaju vlast.

1. Pripovjedanje o afričkim **Drugim***: Književnost i etnocentrizam*

Pisana riječ čija je svrha predstavljanje naroda ili rase nosi moć da uvjeri čitatelje koji prikazane možda nikada neće ni vidjeti. Afrika i njeni stanovnici su stoljećima bili prikazivani u diskursu o *Drugima* običnim čitateljima, ne-istraživačima i onima bez iskustva iz prve ruke. Što je označilo takve diskurse i kako su Afrika i Afrikanci bili oslikani?

Jean and John Comaroff slijede razvoj riječi "Afrika" i kako je "postala neophodan termin s negativnim prizvukom, u modernom jeziku." (689) Dodaju da su "razni diskursi po prirodi svojeg oblika *i* sadržaja, ustanovili mračni kontinent kao metafizičku pozornicu na kojoj su razni bijeli križari zauzimali moralne poze" (689), što je mišljenje koje je izrazio i Chinua Achebe. Prema Saidu "sve vrste pretpostavki, ideja i izmišljotina se čine da zauzimaju nepoznati prostor izvan onog svojeg." (*Orientalism*, 54) Comaroff i dalje kažu:

> U istraživanju divljaka, zapad je postavio ogledalo u kojem može naći opipljivu, no obrnutu sliku samih sebe. Ne-Europljani su popunili donje granice skale postojanja, stvarajući kontrast po kojem se kultivisani čovjek može razlikovati. Nadalje, na ovoj skali Afrikancima je bila data posebno niska pozicija: oni su označavali tačku gdje se ljudsko pretvaralo u životinjsko. (694)

O Afrikancima se govorilo da su divlji, primitivni, pradavni i ljudožderi.

Africa That Never Was (Afrika koja nije postojala) autorica Dorothy Hammond i Alta Jablow istražuje ovjekovječenje uznemirujućih prizora Afrike i Afrikanaca u četiri stoljeća engleskog spisateljstva. Njihov projekat istražuje stilove, žanrove, metafore i konvencije koje su koristili engleski pisci kako bi opisali "pseudo-Afriku"(25). Hammond i Jablow su analizirale 500 tomova engleske književnosti usredostočivši se na književnost susreta u podsaharskoj i crnoj Africi sve od najranijih zabilježenih engleskih susreta sa kontinentom i njegovim narodima od sredine šesnaestoga stoljeća do 1970. godine. U prizorima koje koriste ovi tekstovi, Hammond i Jablow su našle upadljivo slaganje. One su utvrdile da

> književnost ove popularne tradicije [pisanja o Africi] daje relativno malo empirijskog znanja o Africi ili o historiji Britanaca u Africi. Stvarnost je skoro nevažna tradiciji. Ono što je važno i doista neodvojivo od nje je etnocentrizam. Ovo znači da se sva uviđanja primaju kroz leću vlastitog sistema vrijednosti i vjerovanja... Etnocentrizam ne dozvoljava mogućnost postojanja alternativnih i možda jednako valjanih načina života. Književnost kojom dominira etnocentrizam mora biti nestvarna [odnosno neistinita] zbog svojih propusta i tumačenja. (15)

Ukratko, tvrde Hammond i Jablow, kumulativni efekt četiri stoljeća engleskoga spisateljstva "je fantazija o kontinentu i narodu koji nikada nisu postojali i nikad ne bi mogli postojati." (14) Tekst za tekstom izražava na sličan način ujedinjene vizije Afrike i Afrikanaca. Izgrađena fantazija za koju se smatra da je Afrika je zapisana kroz ponovljenu upotrebu određenih izraza i konvencija.

Hammond i Jablow razlikuju dvije "Afrike" u tekstovima koje istražuju: jedna, koja je subjekt antropoloških studija, je promjenjivi diskurs koji raspravlja o Afrikancima, ali ne o tome jesu li više ili manje čovječni od Europljana, a druga je Afrika popularnih "književnih" (pogrešnih) shvaćanja. Potonja se izražava izrazito statičnim diskursima u kojima se brišu složene razlike između raznih afričkih naroda, te stvaraju homogeni utisci "nekolicine tipičnih likova, koji nisu posve ljudski." (14) Arhetipski likovi su bili ovjekovječeni; Mračni kontinent je nastanjen životinjskim divljacima, vjernim kućnim slugama, neustrašivim bijelim lovcima i kolonijalnim oficirima (14). Mada je često bila pristrasna i površna, književnost ranih istraživača je bila korisna teoretičarima rase u Engleskoj. Studija Hammondove i Jablowe služi Saidovom cilju proučavanja načina na koji književni dokumenti doprinose kulturnom razumijevanju i djeluju kao sredstva politički moćnih odlučujućih faktora kulturnog mišljenja.

Bhabha smatra da moć kolonijalnoga diskursa kao što je Saidov Orijentalizam leži u "prikazivanju kolonizovanih kao društvene stvarnosti koja je ujedno "druga", a ipak posve otvorena za poimanje i vidljiva." (Bhabha 1994, 70-1) Stereotipi postaju presedani koji obavještavaju i pisce i čitatelje. Nederveen Pieterse dodaje, "Baština nekoliko stotina godina zapadnog širenja i hegemonije, koja se iskazuje u rasizmu i egzoticizmu, se nastavlja nanovo koristiti u zapadnim kulturama u obliku stereotipnih prizora nezapadnih kultura."(9). Stereotipi proizvedeni tim analitičnim metodama postaju fetiši, tvrdi Bhabha, budući da izražavaju "želju da se pronikne", da zadovoljstvo gledanja koje proizilazi iz kolonijalnoga narcisizma i agresivnosti kolonijalca čija moć uključuje sposobnost da se vidi i normalizira *Drugi*. (Bhabha 1994, 77)

Prema tome, jedan izraz kolonijalnog diskursa je fiksirani, "tipični" *Drugi*. Stvaranje stereotipa po Bhabhinom poimanju

> nije postavljanje lažne slike koja postaje žrtveni jarac diskriminirajućih običaja. Radi se o mnogo dvosmislenijem tekstu odražavanja i

> poprimanja metaforičkih i metonimičkih strategija, premještanja, specifikacija, krivice, agresivnosti; maskiranje i razdvajanje "zvaničnih" i izmišljenih znanja kako bi se izgradile pozicije i opozicije rasističkog diskursa. (Bhabha 1994, 81-2)

Ako je jedna funkcija mita da odobri određene vrijednosti kulture koja ih stvara, onda su mitovi o Africi i Afrikancima koje su stvorili ovi engleski spisatelji učvrstili ideje o bijeloj nadmoći. Hammond i Jablow su uvidjele da je stalna snaga etnocentrizma ujedinjujući faktor u ovim engleskim tekstovima i zaključile da je "etnocentrizam, stvoren i održan do danas, stalna fantazija: da je civilizovani Britanac u sukobu sa divljim Afrikancima u Africi koja nikada nije postojala." (18) Hammond i Jablow ističu da ovi tekstovi dokazuju sličnu fantastičnu englesku maštu na djelu. Ono što je uznemirujuće jeste da su ovi mitovi zavladali i da je četiri stotine godina engleskog spisateljstva učvrstilo predrasude i pogrešna tumačenja utvrđena na stalnim pogrešnim zapažanjima. Kao rezultat, takav nepotvrđen antropološki materijal je zadržan u kolektivnoj savjesti zapada.

Patrick Bratlinger podržava ovaj stav:

> baština mita o Mračnom kontinentu i, uopće, o imperijalizmu je bila masivna i nemoguća za izbjeći, kao što stereotipne obrade Afrike od strane modernih masovnih komunikacija to i dalje pokazuju. Čin oslobađanja od rasizma i politike dominacije je daleko od gotovog. Diskurs – taj najsuptilniji, mada neizbježni oblik moći – nastavlja postojati u svom imperijalnom ruhu. (199)

Bratlinger bilježi englesko otkriće Afrike kao mračnog mjesta i identificira englesku retoriku svjetla/tame i izjednačavanja boje sa kulturom kao elemente koji su pridonijeli mitovima o kontinentu.

2. Uvidi iz renesansnih putopisa: Povijest crno-bijelih odnosa

Većinski negativno prikazivanje crnih afričkih likova na renesansnoj pozornici se podudara sa omalovažavajućim eurocentričnim konceptom crnih Afrikanaca prikazanih u maskeratama i svečanostima, u vizuelnoj umjetnosti tog doba, i, najvažnije, na stranicama putopisa. Nijedna diskusija o kulturološkom kontekstu prikazivanja afričkih *Drugih* u renesansnoj drami ne bi odala puno priznanje dramatičarima i njihovim tekstovima bez ranijeg shvaćanja složenoga procesa rasta "znanja" o Africi među Englezima. Neophodno je ovaj susret staviti u povijesni kontekst kako bi se shvatili razlozi iza neobuzdane negativnosti pripisane liku Afrikanca što se očituje u engleskim zapisima i reproducira u dramskim tekstovima.

Postoji dovoljno dokaza u zapisima koji su izdavani u ranom šesnaestom stoljeću u Engleskoj koji navode na zaključak da su popularne ideje o Africi i Afrikan-

cima u Engleza bile rođene većim dijelom iz suvremenih putopisa, moraliziranih socio-političkih traktata, pa čak i iz Biblije. Ova pisana svjedočenja od kojih je većina bila mješavina činjenica i izmišljotina su pridonosila uglavnom negativnim prikazima crnih afričkih ljudi koje su za sebe našle mjesta i kasnije se razvijale u krajoliku engleskog uma. Kada se elizabetanska Engleska bavila imperijalnom prekomorskom ekspanzijom putem trgovine i putovanja, također je bila fascinirana Afrikom, koju je kasnije počela smatrati kulturno podređenim svijetom zbog ideja koje su opstale još od antike. Važno je uvidjeti na ovoj prekretnici da rasistički stavovi koji su u kasnijim stoljećima počeli pripisivati podređenost crnih Afrikanaca njihovoj biološkoj građi još nisu bili uobličeni u Engleskoj šesnaestoga i sedamnaestoga stoljeća. Ipak, predrasude, ta osnovna, tradicionalna engleska suglasnost da su crni Afrikanci podređeni, su bile stalne. Kriteriji po kojima su crni Afrikanci bili određeni kao podređeni su se mijenjali kroz stoljeća, odražavajući mijenjajuće vrijednosti u Europi, posebice u Engleskoj.

Mada boja kože Afrikanaca nikada nije prolazila nezapaženo, nije bila korištena kao osnova za razdvajanje ili kao znak podređenosti sve do ranoga modernog perioda. U svojem istraživanju drevnih stavova o crnim Afrikancima, na primjer, Frank Snowden Jr. navodi da susret između Afrikanaca i mediteranskih bijelaca sredinom trećeg milenija prije nove ere predstavlja najstarije poglavlje u analima crno-bijelih odnosa. (Snowden, vii) Ipak, u antičkom svijetu, tvrdi on, nije bilo ljutog neprijateljstva prema crncima, te nikakva važnost nije bila pridavana boji kože: "predrasude o boji kože su bile veći problem [samo] u modernom svijetu." (63) Snowden uviđa da dok je "u Engleskoj boja postala osnova za diskriminaciju" (68) drevni svijet, po mišljenju mnogih učenjaka, nije činio boju žarištem nerazumnih osjećaja ili osnovom za nekritičnu procjenu. Drevni ljudi nisu načinili grešku biološkog rasizma: crna boja kože nije bila znak podređenosti, Grci i Rimljani nisi ustanovili boju kao prepreku uvršćavanju u društvo, a drevno društvo nije "bez obzira na sve svoje greške i propuste nikada načinilo boju osnovom za osuđivanje čovjeka." (Snowden, 63)

Mediteranski bijelci izvan Afrike su bili zapanjeni novotarijom boje kože Afrikanaca po njihovom prvom susretu. Grci i Rimljani drevnog svijeta su, po Snowdenu, bili prvi od mnogih naroda koji su većini Afrikanaca (ili samoj Africi) dali imena koja su naglašavala boju. "Athiops", generički termin u grčkom i rimskom svijetu se odnosio na Afrikance sa juga Egipta i južnih rubova sjeverozapadne Afrike. Ta riječ je doslovno značila "osoba izgorenog lica". Ipak, mada su Grci i Rimljani smatrali afričku boju kože najnevjerovatnijom i najneobičnijom osobinom Afrikanaca, po Snowdenu, nisu je koristili kao manifestaciju unutarnje podređenosti Afrikanaca, niti su zbog nje crne Afrikance smatrali barbarima. Virginia Mason Vaughan navodi i "razmjerno lišena predrasuda" prikazivanja crnih afričkih naroda od strane drevnih autora (43). Snowdenov komentar je da "takve primjedbe podvlače najvažniji aspekt stava prema boji u antičkom periodu: sposobnost drevnih naroda da vide i komentiraju očito različite tjelesne

karakteristike naroda bez izjednačavanja podređenosti ili nadmoćnosti sa bojom kože." (Snowden, 151:247n)

Snowden također uviđa da su, za razliku od većine bijelih zajednica modernog svijeta, Grci i Rimljani drevnog svijeta točno prepoznali razne nijanse tena među crnim Afrikancima u raznim regijama, koje su se obično mijenjale od svijetlo smeđe, preko tamno smeđe, tamne (*fusci*), do veoma crne (*niggerimi*). (Snowden, 5-8). Istina je da su klasični autori stvarali fantastične priče o Etiopiji kao domu "nevjerovatnih bića ili divljih i okrutnih plemena". (Snowden, 50) Prema Snowdenu, Plinije je opisao Afrikance kao "jednooka bića koja su jela ljudsko meso." (51-2) Za povijesničara Diodorusa, Afrikanci su bili primitivni narodi koji "uopće nisu nosili odjeću, neki su prekrivali samo svoje slabine, a drugi svoja tijela do struka. Neki su bili prljavi i imali su nokte duge kao zvijeri, a neki nisu vjerovali ni u kakve bogove." (citirao Snowden, 50). Dio ovih informacija je kasnije, sredinom šesnaestoga stoljeća, ponovio engleski putopisac William Towerson, koji je naveo da u Gvineji "različiti stanovnici su jako veliki ljudi koji idu posve goli osim nečega ispred svojih genitalija." (Hakluyt, 6:184) Towersonova reprodukcija Plinijevih "opservacija" jasno pokazuje kako su se kulturni stereotipi lako prenosili od drevnih do modernih ljudi.

Ove divlje izmišljotine drevnog svijeta nisu bile ograničene na Afriku. Snowden primjećuje da je, uglavnom, klasični stav bio da su "određeni narodi, bilo crni ili bijeli, koji su živjeli na rubovima zemlje bili fizički bizarni." (128; 87n) Nadalje, bez obzira na ove pretjerane izvještaje, drevni narodi su barem prihvatili uravnoteženu metodu izvještavanja. Po Snowdenovim navodima, Diodorusovi spisi su "također uključivali opis onih Etiopljana koje su njegovi izvori smatrali prvima od svih ljudi i začetnicima božanskih rituala najugodnijih bogovima. Čak i nakon što su Grci i Rimljani našli neprijatelje u Etiopljanima, klasični pisci su bez ogorčenosti nastavili obrađivati drevne etiopske teme: vojnu snagu, ljubav prema slobodi i pravdi, pobožnost i mudrost." (Snowden, 56) Za Heroda, Diodorusa i Senecu se kaže da su svi načinili "saosjećajne bilješke o etiopskoj pravdi i otporu prema stranoj agresiji." (58) Snowden zaključuje da, usprkos pretjeranim opisima Afrike kao doma fantastičnih bića ili divljih, čudovišnih i okrutnih plemena, "drevni ljudi nisu stvarali stereotipe o svim crncima kao primitivcima kojima manjka religija i kultura," a "njihov stav o crncima je bio [uglavnom] pozitivan." (58-59)

Snowdenova teorija da je dugotrajna povijest crno-bijelih susreta na Mediteranu odgovorna za nepostojanje ljutog neprijateljstva prema Afrikancima u toj regiji gdje je "crni čovjek rijetko bio čudno, nepoznato biće" (Snowden, 68) i gdje se boja kože nije koristila kao mjerilo lične vrijednosti, ima smisla. U Engleskoj, s druge strane, prvotni utisak afričkog tena, po Jordanovim navodima, "nije bio primjetno izmjenjen: najčvršća činjenica o crncu je bila da je 'crn'" (Jordan, 6) i prema tome drugačiji. Čini se da je nagli susret Engleza i Afrikanaca u šesnaestom stoljeću bio uzrok engleskog neprijateljstva:

> Snažni utisak koji je crnčeva boja imala na Engleze mora da je djelomično bio uzrokovan naglošću kontakta. Mada su Biblija, baš kao i umjetnost i književnost antike i srednjeg vijeka ponudili neznatan uvod u "Etiopljane", trenutačno poznanstvo Engleske sa tamnoputim narodima se desilo relativno brzo. Mada je doslovni monopol koji su venecijanski brodovi imali u engleskoj vanjskoj trgovini prije šesnaestog stoljeća značio da ljudi mnogo tamniji od Engleza nisu bili posve nepoznati, pravi crni ljudi su bili praktički nepoznati pored nejasnih pominjanja u mutnoj književnosti o podsaharskom području koja je preživjela od antike. (Jordan, 6)

Ono sa čime su se Englezi najednom suočili od ranog do sredine šesnaestog stoljeća su posve sigurno bili homo sapiensi, ali je afrička boja kože bila tako različita od njihove vlastite, da je englesko oko ograničilo većinu Afrikanaca na predmete dvojake fascinacije, na ispodprosječne ljude ili nadprosječne životinje. Winthrop Jordan i James Walvin ističu da kada je "jedna od najbjeljih nacija najednom došla licem u lice s jednim od najtamnijih naroda na zemlji" (Jordan, 6), Engleska je skoro automatski "postavila Afrikance na potpuni fizički i društveni pol nasuprot elizabetanskih Engleza, s tim što je slika crnaca postala dramatična inverzija [engleskih] najdražih društvenih i kulturnih vrijednosti." (Walvin, 132)

Putopisi iz sredine šesnaestog i ranog sedamnaestog stoljeća posebno otkrivaju da su Englezi bili zgroženi ne samo afričkom bojom kože, nego i onime što su smatrali potpunim nedostatkom civilizacije i profinjenosti kod Afrikanaca. Čini se da su u doba kad je Engleska bila ponosna na svoj protestantizam i razvijala smisao za nacionalizam, predrasude protiv Afrikanaca bile veće nego što bi bile u ranijim periodima. Afrički kontinent je postao dostupniji Englezima u toku ovog doba, a uveliko pretjerane glasine o Africi koje su se pojavile poslije ovog susreta su postale sve češće. To doba je bilo označeno jednako uvećanim naglaskom na razlici boje kože i na njenim (moralno) negativnim asocijacijama, a taj naglasak je bio jasno odražen kako u fiktivnim, tako i u nebeletrističkim djelima tog vremena.

Mada se čini da su razlike u boji kože fascinirale engleske putopisce, pod ovom fascinacijom se krila i hitna potreba engleske nacije da oblikuje svoj vlastiti kulturni identitet i da potvrdi svoju jedinstvenu uljuđenost stavljajući naglasak na različitost *Drugih*. Ova različitost je uključivala, među ostalim, anglocentričnu pretpostavku da fizička ljepota i dobre moralne vrijednosti mogu postojati samo u Engleskoj. Ako tjudorska i stjuartovska Engleska nisu bile opsjednute rasnom čistoćom kao što će Engleska sa ostatkom Europe biti dva stoljeća kasnije, onda je tada bila opsjednuta osnivanjem jasnog i poprimljenog nadmoćnog kulturnog identiteta. Ova ista pretpostavka je simbolički i dramatički reproducirana i istražena djelomično u Shakespeareovom *Othellu*, a kao centralna tema u *Titusu Andronicusu*. Crna put u ovim tekstovima se ne vidi samo kao prijetnja kršćanskoj čistoći Engleza, nego i kao inverzija engleskih društvenih i kulturnih vrijednosti.

Za prosječnoga engleskog putnika iz šesnaestog stoljeća, Afrika je bila daleka teritorija naseljena podređenim, obojenim ljudima koji nisu bili obdareni estetski idealnim fizičkim osobinama. Tijekom ovog ranog perioda kontakta, Afrikanci su se Englezima činili kao nevjernici, grešnici i zločinci, a njihova je razlika u fizičkom izgledu podarila značajan temelj za izgradnju kulturne podjele na podređene/nadređene među dvjema grupama u putopisima. Putni spisi su puni dokaza da su neki renesansni Englezi gledali s visoka na afričke crnce kao na ništa više do divljih zvijeri ili primitivnih barbara: "Engleski posmatrači u zapadnoj Africi ... su pribjegli [ovoj] moćnoj metafori kojom su mogli izraziti svoj smisao razlike od [Afrikanaca]. Znali su savršeno dobro da su crnci ljudi, ali su ih često opisivali kao "surove" ili "zvjerske" ili "životinjske"." (Jordan, 28) "Znanje" o *drugima* je odmah bilo usmjereno prema njihovom ponižavanju. Bogatstva koje je kontinent imao za ponuditi, kao što su zlato, srebro, slonovača, datule, pamuk, itd. su obezbjedila pozitivnu sliku egzotične, idealizovane daleke zemlje, ali su zajedničke pretpostavke izazvane fizičkom pojavom Afrikanaca proizvodile jake, omalovažavajuće, negativne stereotipe.

Izgradnja negativnih prizora crnih Afrikanaca u putopisima se rijetko zasnivala na stvarnosti, radilo se o smjesi izlomljenih dijelova tijela koja je ponavljala opis crnih afričkih ljudi koji su stvorili klasični autori. Tijela Afrikanaca su postala gotovo neprepoznatljiva kao ljudska. Putopisci su ih prikazivali kao nečistu tjelesnu masu sastavljenu od izobličenog, spljoštenog nosa sa širokim nosnicama, debelih, isturenih, brbljavih usana, užasne, čvrsto ukovrdžane ili vunaste kose, "'najvunastije' na cijelom svijetu" po Herodu (Snowden, 5, 10), sa tijelom potopljenim, kako se činilo, u golotinju. U kombinaciji sa tamnom kožom, golotinja je bila znak divljaštva za europske putnike. Druge afričke nepravilnosti sudeći po klasičnim piscima uključuju Mandevilleovo pretjerano "znanje" o nekim čudnim Etiopljanima s jednim stopalom. Po njemu,

> u Etiopiji su takvi ljudi koji imaju samo jedno stopalo, a idu tako brzo da je to veliko čudo i to je tako veliko stopalo da njegova sjena štiti tijelo od sunca ili kiše kada legnu na leđa i kada se njihova djeca tek rode ona su crvenkastosmeđa, a kako stare onda postaju sasvim crni. (citirala Vaughan, 22)

Da je stvarnost o Etiopljanima koju Mandeville tvrdi da zna izobličena jeste jasno čitateljima iz dvadeset i prvog stoljeća, ali stoljećima ranije, i tijekom elizabetanske ere, takvi izvještaji su se shvatali doslovno i kao što Vaughan kaže, "oblikovali su očekivanja mnogih ranih istraživača." (22)

Možda se najpotpuniji portret crne osobe iz klasične antike, prema Snowdenu, nalazi u "Moretumu", pjesmi koja se pripisuje Vergiliju. Ženski lik u pjesmi je opisan kao "Afrikanka po rasi, njeno cijelo tijelo dokaz njene zemlje – njena kosa sitno ukovrdžana, usne debele, boja tamna, prsa široka, grudi zanjihane,

stomak dijelom upao, noge tanke, a stopala široka i krupna." (citirao Snowden, 10) Očito, subjekt je ograničen na simboličnu sliku parodijskog pretjerivanja i spektakla, suprotstavljen pretpostavljenoj normalnosti bijele engleske osobe. To da mnogi crni afrički likovi u elizabetanskim dramskim tekstovima navode pažnju na svoju boju kože ili sitno ukovrdžanu ili vunastu kosu je dokaz utjecaja koji su putopisi imali na maštu dramatičara.

Čini se da su različite osobine, kao i razlike u izgledu uzrokovane običajima ili načinom života, dale lak izgovor engleskom ponižavanju crnih Afrikanaca. Na jednom od njegova tri putovanja u Gvineju, William Towerson je primjetio kako je u jednom afričkom plemenu jedina razlika između žena od muškaraca, budući da su se jednako odijevali, bila u posebnom izgledu ženskih grudi. Grudi su, piše on, bile uglavnom "veoma prljave i duge, viseći nisko kao vime koze," (Hakluyt, 6: 184) "tako izvanredno duge grudi," dodaje on, "da ih neke od njih polože na zemlju i legnu na njih." (Haklujt, 6:187) Tvrdnja Petera Heylyna je bila da su grudi tako duge da majke mogu čak "dojiti svoju djecu preko svojih ramena." (citirao Tokson, 16). Ovo očito pretjerano izvještavanje ne samo da stvara stereotip da *sve* žene iz datog plemena imaju ovu osobinu, nego i samo pretjerivanje u opisu te osobine podsjeća na mitove o afričkim čudovištima i ljudožderima koji potječu od klasičnih autora. Ove sličnosti se poklapaju sa tvrdnjama Margaret Hodgen da su opisi čudovišnih rasa koje su stvarali drevni narodi "bili potkrepljeni od strane modernih ljudi, koji su ponovili njihove priče i njihove teorije bez i najmanjeg truda da preispitaju njihovu istinitost." (Hodgen, 184-185) Ovu tvrdnju podržava Walvin bilježeći da čak ni samo prisustvo stvarnih Afrikanaca u londonskoj javnosti u šesnaestom stoljeću nije uspjelo raspršiti mitove koji su kružili godinama. Po Walvinu, "istina je hranila širenje, a ne odbacivanje mitologije, a glasine su se nepokolebljivo pričvrstile na stvarnost. Od 1550ih, rastuće znanje o crnoj Africi je, daleko od uklanjanja ostataka stoljećima uvriježene mitologije, zapravo utvrdilo tu mitologiju." (Walvin, 6) Afrikanci su tako ustaljeno prikazivani kao sama slika izopačene negacije.

Ova vrsta stigmatizacije *Drugih* je bez sumnje bila usmjerena na promoviranje engleske nacije na račun onih koje se smatralo ili stvaralo kao europske *Druge*. Kada je engleska trgovina robovima počela na zapadnoj obali Afrike u šesnaestome stoljeću, za trgovce se govorilo da su "rukovali crncima na isti način na koji su ljudi u Engleskoj rukovali zvijerima, skupljajući ih u krdo, pregledajući i kupujući ih." (Jordan, 28) Margaret Hodgen možda najbolje opisuje engleske renesansne eurocentrične stavove prema većini Afrikanaca tijekom ranih dekada sukoba između takozvanih bijelih i crnih etničkih grupa, a posebno tijekom perioda skepse prema ljudskosti tamnoputih ljudi. U to doba je postojala znatna zbunjenost među Englezima oko pitanja jesu li crni afrički ljudi ljudska bića ili čudovišta:

> Često se kaže da je Renesansa otkrila čovjeka, te da su nedoumice oko tog otkrića bile temeljite. Ali i uz to, otkriveni čovjek je bio poznat momak, bijeli Europljanin. Kada su, otprilike u isto vrijeme, istraživači

> bacili nazadne, tamnopute, ne-Europljane u središte pažnje javnosti, kada su kući donijeli i pričali svoje priče o golim ljudožderima, dešavalo se nešto više od proširenja europskog uzorka roda *Homo*. Ovdje se radilo, ili se bar tako činilo, o drugačijoj vrsti čovjeka. Ali da li su oni zaista ljudi? Našli su se oni koji su rekli da nisu. (Hodgen, 358)

Hodgen navodi slučaj Antonia Malefantea, putnika u Afriku, koji je pisao u drugoj polovici šesnaestog stoljeća kako bi dokazala svoju tvrdnju. Ona kaže da su "prema [njemu], ljudi južno od Sahare bili životinje: 'veoma jadni, veoma crni i veoma loši' i 'ako su uopće ljudi, njihova ljudskost je unižena'." (Hodgen, 363) I Leo Africanus, čije je poznato djelo bilo dostupno Englezima na latinskom od 1556. godine, a na engleskom od 1600. godine, opisuje Afrikance iz "Crnozemlje" na dehumanizirajući način: "crnci ...vode zvjerski način života, budući da su posve lišeni razuma, spretnosti, domišljatosti i svih umjetnosti. Zaista, ponašaju se tako kao da su stalno živjeli u šumi sa divljim zvijerima." (1:187)

Moći i trajnosti ovih negativnih prizora i pretjerivanja svjedoče njihovi odjeci koji još odzvanjaju niz hodnike kasnijih stoljeća, usprkos prolasku vremena. Dabydeen and Wilson-Togo navode anti-crnačke polemike britanskog lorda Chesterfielda. Njegov stav o Afrikancima je bio da su "najneukiji i najneuglađeniji ljudi na svijetu, neznatno bolji od lavova, tigrova, leoparda i drugih divljih zvijeri." (84) Do kasnog sedamnaestoga stoljeća, kada su Afrikanci postali dio londonskog javnog života "navodno se govorilo za pomodnu damu da 'uvijek ima dva neophodna dodatka uz sebe; crnca i malog psa.' To nije bio prvi (a ni posljednji) put da su crnci u Engleskoj bili postavljeni na nivo životinjskog carstva." (Walvin, 11)

Ovo stalno ponižavanje Afrikanaca tako popularno kod renesansnih putopisaca je imalo i druge oblike. Ne samo da su crni Afrikanci izjednačavani sa najnižim od niskih bića, nego su i stalno bili povezivani sa paklom i đavolom. Ono za što se vjerovalo da je odraz đavolje prirode Afrikanaca, za kršćanske Elizabetance je bio osnovni defekt koji je jasno razdvajao crnce i bijelce. Čak i fizički opis Afrike jasno podsjeća na pakao. Prema Walvinovim indikativnim izrazima, za razliku od "stupnjevanih godišnjih doba Europe", Afrika se doimala kao jedna "prava peć" čije je jedno godišnje doba "dugi sparni pakao". (18)

Prizor Afrike koji je stvorio Richard Eden je "olujni", "zagušljivo vreli", "pečeni" svijet gdje kiša pada u "vrelim pljuskovima", a vjetrovi "prže" (Hakluyt, 6:170); čak i mjesec u Africi odaje toplinu. Ljudi "se ponekad doimaju da žive u pećinama, te kao da su već na pola puta do čistilišta ili pakla." (Hakluyt, 6:170) Englezima su đavolski crni Afrikanci bez sumnje bili na prikladnom mjestu. Zbog zajedničke navike pisaca da svoje "znanje" o Africi temelje samo na onim dijelovima koje su posjetili ili o kojima su čuli, postojanje različitosti klimatskih uslova na afričkom kontinentu, koji variraju od pržeće vreline pustinja i nizina do veoma hladnih klima brdovitih predjela, ostalo je nepoznato ili se zanemarivalo.

Moralni stav pun oštrih riječi Thomasa Herberta, koji je u Afriku putovao u sedamnaestom stoljeću, izražen je u vjerojatno najdehumanizirajućem tekstu o crnim Afrikancima. On je vjerovao da su Afrikanci, "po boji a i po stanju ništa manje nego utjelovljeni đavoli. Đavo ... je ulio golemo idolopoklonstvo u njihova srca, dovoljno da bi zasladio svoje nepce i uvećao njihovo mučenje kada dobije priliku da isprži njihove duše, baš kao što je podivljalo Sunce već ispržilo njihova ugljen-crna trupla." (citirao Tokson, 14) Kumulativni efekt takvih opisa na već, čini se, lakovjerno englesko građanstvo se ne može precijeniti.

U kontekstu kršćanskog diskursa, Englezi su smatrali Afrikance simbolom paganstva, odnosno moralne izopačenosti. Afrikanci nisu obožavali "pravog" kršćanskog Boga kao Englezi. Englezi su ovo protumačili kao još jednu "manifestaciju općeg odbijanja [od strane Afrikanaca] da zadovolje standarde..., [drugim riječima] neuspjeh da budu Englezi ili barem civilizirani." (Jordan, 24) Jedan od najranijih engleskih opisa Afrike, onaj Richarda Edena iz 1556, naglašava nedostatak kršćanstva kod Afrikanaca kao važan biljeg koji ih razdvaja od Engleza, a povezuje sa đavolom. Iden opisuje Afrikance u jednoj sveobuhvatnoj izjavi: oni su "ljudi zvjerskog življenja, bez Boga, zakona, vjere ili države." (Hakluyt, 6:167) Prema njemu, "sve regije Gvineje su čisto nevjerničke i idolopokloničke, bez izražavanja bilo koje religije i drugog znanja o Bogu, po zakonu prirode." (6:144), što je značilo, koristeći Jordanov izraz, da crni Afrikanci "nisu bili Englezi." (Jordan, 24)

Putopisi su bili tako krcati začuđujućim pričama o moralnoj manjkavosti Afrikanaca da su "mnogo prije prvog susreta Engleza sa zapadnom Afrikom, stanovnici doslovno cijelog kontinenta bili dokazani pohotljivci i bludnici u europskoj književnosti." (Jordan, 33) U umovima Engleza, epiteti kao "lascivan", "bludan" i "pohotan" su bili atributi koji su dobro odgovarali zvjerskim Afrikancima. Englezi su vjerovali da su crni Afrikanci "raskalašni, pohotni i razuzdani ljudi." (Jordan, 32) Mišljenje Samuela Purchasa o crnim Afrikancima predstavlja osjećanja većine Engleza tog doba: "[Afrikanci] nemaju znanja o Bogu; među čudnim ljudima sa sela oni koji trguju i koji su upućeni su uljudniji nego obična sorta ljudi, a oni su veoma pohlepne izjelice i jednako su pijanice i veoma su bludni i lopovski i jako naviknuti na nečistoću: jedan čovjek ima onoliko žena koliko je u mogućnosti da drži i održava." (Purchas, 6:251)

Leo Africanus i sam izvještava da "nema nijedna nacija pod nebom sklonija bludničenju," (1:180) te "Crnci imaju među sobom mnoštvo bludnica, našto se lako može zaključiti način njihova življenja." (1:187) Jean Bodin je ponovio isto: "u Etiopiji...ljudska rasa je veoma požudna i bludna." (citirao Jordan, 34) Mit o seksualnim podvizima je jedan od mnogih trajnih stereotipa o crnim afričkim muškarcima koji je proizašao iz takvih ukrašenih izvještaja i, kao što Volvin ističe, "naširoko rasprostranjena podrška ovom mitu je možda bila jedan od najjačih faktora pri oblikovanju rasnih stavova između dvije strane." (Walvin, 53) Ili su

ovi pisci bili previše zaslijepljeni njihovim osjećajem moralne nadmoćnosti da bi vidjeli sličnosti između načina života afričkih grupa koji su osudili kao nemoralan i priležništva i vanbračnih veza koje su se mogle naći na svakom kontinentu, pa i Europi, ili su odlučili potisnuti to znanje. Renesansni putopisci možda nisu znali da određene afričke kulture zabranjuju seksualni promiskuitet, ali i da su znali, znanje o tome nikada nije zaustavilo oglašavanje tog stereotipa u dominantnim diskursima. Istina je čak suprotna, stereotipi djeluju tako što potiskuju takvo znanje tako da *Drugi* mogu biti zaslon za potisnuta i odražena zla *Sebe*.

Postoje i drugi navodni prekršaji standarda ponašanja povezani sa Afrikancima koje su opisali putopisci. Melchior Petoney, trgovac u Africi iz šesnaestog stoljeća, za crne Afrikance je rekao da su "nestalni crnci" kojima se ne može vjerovati. (Hakluyt, 5:49) Leo Africanus kaže da Afrikanci iz Zanfara regije imaju "ćud koja je posve divlja i surova." (3:831) a one iz Numedije optužuje da su "uglavnom ovisni o izdaji, prevarama, ubojstvu, krađi i pljački." (1:187) U uvodu za tekst Lea Africanusa, John Pory za Afrikance kaže da su "idolopoklonici... [i] vrlo barbarski." (1.91) Poznati engleski trgovac, John Hawkins, ljutito osuđuje Afriku kao naciju u kojoj se "istina... rijetko ili nikad ne nalazi." (Hakluyt, 7:54) Ova vrsta stigmatiziranja Afrikanaca je bez sumnje bila namijenjena promociji engleskog "imidža" nauštrb onih koje se smatralo ili stvaralo engleskim *Drugima*, a neki, ako ne i većina tih stereotipa postoje i danas.

Moglo bi se tvrditi da su te negativne opisne formule samo puno vike nizašto, budući da, kao što su neki kritičari utvrdili, nisu bile jedinstvene za crne Afrikance. Slični epiteti divljaštva, životinjske gluposti, neobuzdanosti, nečistoće u odijevanju, hrani i mjestu stanovanja vrijedili su također i za druge marginalizirane grupe koje su Englezi smatrali svojom etnološkom antitezom: irske papiste, Škote, urođeničke narode Novog svijeta, itd. Kao što Lynda Boose ističe u svom članku 'The Getting of a Lawful Race' ("Prihvatanje zakonite rase") "eksplicitno iskazani stav Engleza prema skoro svim oblicima kulturne razlike je bio otvoreno preziran." (37) Ipak, kroz nekolicinu izazovnih pitanja koja ona postavlja o rasnoj raspravi u ranoj modernoj Engleskoj, Boose također aludira na mogućnost da je boja kože bila temeljni diskriminatorni element u raspravi o razlici.

Od ovih pitanja, dva su posebno važna za problem boje kože. "Da li je boja kože bila najvažnija osobina za izgrađivanje koncepta *Drugih* u Engleskoj šesnaestog stoljeća? Kako se tačno stavovi prema crnim afričkim likovima dramatizirani u Shakespeareovim ili dramama njegovih suvremenika razlikuju od opštog prezira gotovo nekritički upućenog raznim stranim državljanima/strancima/Drugima/izopćenicima elizabetanske Engleske?" (Boose, 36) Prema čemu Ann Thompson kaže u svojoj recenziji toma *Women, "Race," and Writing in the Early Modern Period* (*Žene,' rasa' i spisateljstvo u ranom modernom periodu*) autorica Hendricks i Parker, "mada je ideja 'rase' konačno bila povezana sa pigmentacijom kože, anglocentrični pisci [šesnaestog i sedamnaestog stoljeća] su

bili naviknuti da Špance, Turke, Irce i Jevreje poistovjećuju sa demonima u istoj mjeri (ili možda više) kao i crne ljude budući da su drugačije i inferiorne 'rase'." (Thompson, 29; vidi također Hodgen, 364-65)

Iz Thompsonove izjave može se zaključiti da je boja kože igrala malu ili nikakvu ulogu u demoniziranju engleskih *Drugih* u elizabetanskom periodu, te da su svi oni koji su označeni kao etnički različiti od Engleza bili jednako ponižavani. Ova tvrdnja bila bi ispravna kada ne bi zanemarivala boju kože kao ključni aspekt razlikovanja između Engleza i Afrikanaca u ovom periodu. Boja kože možda nije bila osnovno svojstvo za izgrađivanje svih engleskih *Drugih*, posebno budući da su ostale marginalizirane grupe koje Boose i Thompson navode također bile bijele. Mada je istina da su ove grupe bile potisnute na periferiju, što je išlo uz status engleskih *Drugih*, njihovo demoniziranje se temeljilo samo na njihovom ponašanju ili zajedničkim osobinama pripisivanim svakoj grupi ponaosob ili na količini (ili nedostatku) njihove civiliziranosti u očima Engleza.

Demoniziranje crnih Afrikanaca je, s druge strane, bilo dodatno omalovažavajuće, jer je bilo posebno ukorijenjeno u boji njihove kože i protjerivalo ih je na sami kraj društvene ljestvice nasuprot bijelaca. Po već navedenim indikacijama, od svih uzročnika etničkoga razlikovanja u povijesti crno-bijelih susreta tijekom šesnaestoga i ranog sedamnaestoga stoljeća, nijedan nije načinio tako dubok i trajan dojam na Engleze kao boja kože crnih afričkih naroda. Crna koža se sama vidljivo predstavljala kao nešto strano i zastrašujuće; i najvećim dijelom zbog toga "putnici u Afriku su tvrdili da su domoroci Tamnog kontinenta potjecali od ranijeg i višeg stanja barbarstva" (Hodgen, 373) nego što su to bile ostale periferne grupe popularno označene kao barbari. Problem se ne nalazi toliko u činjenici da su anglocentrični spisatelji tog doba opisivali druge engleske marginalizirane etničke grupe kao demonske i kao "možda i više" demonske nego crne afričke ljude, nego u tome da su Europljani spremniji utemeljiti status Afrikanaca kao *Drugih* na boji njihove kože. Tamna put većine Afrikanaca je bila jedina osobina odgovorna za vjerovanje da posjeduju određene urođene karakteristike različite čak i od onih koje su posjedovali bijeli Europljani koje je Engleska smatrala njenim podređenima.

Anglocentrična prikazivanja engleskih *Drugih* su bila koncentrisana oko stava da su Englezi bili nadmoćni nad crnima i bijelima zbog engleske civiliziranosti i dostignuća, a sve druge bijele grupe su sa svoje strane određene kao bolje od Afrikanaca zbog svijetle boje kože. I Irci i Afrikanci su, na primjer, ocrnjavani u engleskoj književnosti, ali je trenutačna vizuelna privlačnost određivala njihovo mjesto na društvenoj, pa čak i na ljudskoj ljestvici u bilo kojem vrednovanju razlike. Hijerarhijsko redanje engleskih *Drugih*, kao i eksplicitni i implicitni stavovi prema njima možda se najbolje odražavaju u poznatom odjeljku iz pisma romanopisca Charlesa Kingsleya njegovoj ženi u povodu njegovog posjeta Irskoj. Kingsley je pismo napisao 1860. godine, ali arogancija i predrasude kamuflirane

kao uvjerenja o crnom afričkom i irskom narodu potekla iz "zdravog razuma" potječu iz ranoga modernog perioda:

> Uznemirile su me ljudske čimpanze koje sam vidio putem u tih stotinu milja grozne zemlje. Ne vjerujem da su naša krivica. Vjerujem da ih ne samo ima puno više nego ranije, nego su i sretniji, bolji, ugodnije nahranjeni i nastanjeni pod našom vlašću nego što su ikada prije bili. Ali vidjeti bijele čimpanze je užasno – da su crni, taj osjećaj ne bi bio tako jak, ali njihove kože, osim gdje su potamnile od sunca, su bijele kao naše. (citirao Lloyd, 76, prijevod autora; vidi također Innes, 12; Gibbons, 96)

Ovaj stav se naoko slaže sa stavom Booseove da je "terminologija ponašanja primata osmišljena da opiše Afrikance kao inferiorne bila korištena i kod Iraca." (Boose, 37) To ipak ne znači da su Irci i Afrikanci bili smatrani jednakima. Mada su u ovom scenariju izričitih etničkih i rasnih predrasuda i Afrikanci i Irci srozani na status životinja, engleski promatrač je očito uznemiren komplikacijom u postojećem ortodoksnom sistemu razlikovanja, sličnosti i poretka identiteta koji su se dugo temeljili na boji kože. Ovaj odlomak nas poziva da uvidimo vezu između čimpanzi i crnih Afrikanaca kao "prirodnu" dok se ista sa bijelim Ircima već vidi kao neprirodna: "da su oni [Irci] crni, taj osjećaj ne bi bio tako jak."

Kingsleyeva upotreba slike čimpanzi u ovom odlomku odražava njegovu potrebu da se udalji od Iraca koji su očito bijeli kao i on, ali u samom činu udaljavanja, on također nenamjerno izgrađuje prizor "bijelih crnaca" (pogrdni termin za Irce koji je Thomas Carlyle volio koristiti) koji ga uznemirava jer je samookrivljavajuća. On je očito skandaliziran onime što vidi pred sobom: vezu između bjeline i majmuna. Njegova pometnja podvlači važnost koju se pridaje boji kože kao glavnom faktoru pri određivanju statusa ili stepena ljudskih odnosa, jer je u odlomku natuknuta pretpostavljena nadmoć Engleza nad Ircima i bijelih Iraca nad crnim Afrikancima. Boja kože Afrikanaca je ono što ih degradira na samo dno društvene i ljudske skale. Kao što G.K. Hunter bilježi "osnovni stav običnog čovjeka [Engleza] je bio da su svi stranci čudni i podređeni, što više strani, to više podređeni, kao u poslovici koju je naveo Purchas: 'Tri Maura za Portugalca; tri Portugalca za Engleza'. Također su imali i temeljni drevni osjećaj da je crna boja grijeha i smrti." (Hunter, 33)

Prethodne tvrdnje ne trebaju ni na koji način umanjiti razmjere do kojih su engleski spisi, i pisani i usmeni, demonizirali i klasificirali kao barbare bilo koje etničke grupe koje se nisu uklapale u englesku shemu postojanja, ali postoji dovoljno dokaza za tvrdnju da zbog svoje boje kože Afrikanci u anglocentričnim spisima pripadaju najdemonizirajućem dijelu engleskih *Drugih*. Na postavljanje bijelih i crnih afričkih skupina na više i niže pozicije su bez sumnje utjecale postojeće standardne engleske definicije crnine i bjeline. "Crno" je samo kao riječ već imalo negativne konotacije. Walvin i Jordan dijele mišljenje da je u

Engleskoj, više nego igdje drugo u Europi, "koncept crne puti bio opterećen intenzivnim značenjem". Baš kao i bijelo, njegova simbolička suprotnost. "Crno i bijelo su imali dodatno značenje [potpunih suprotnosti:] čistoće i prljavštine, djevičanstva i grijeha, vrline i niskosti, ljepote i ružnoće, dobročinstva i zla, Boga i đavola." (Jordan, 7; vidi također Walvin, 23; Snowden, 179)

Walvin pravi jednu još interesantniju primjedbu koja ističe engleske pretenzije na nadmoćnost nad nacijama i, posebno, nad crnim *Drugima*. "Bjelina i čistoća su postali još važniji poslije dolaska ... kraljice [Elizabete] na prijestolje, budući da su bili simboli kraljičine ljepote i manifestacija čistoće kraljičine djevičanske vladavine. [Njena je] vladavina bila vrijeme kada su se kulturne vrijednosti i norme ljepote počele izražavati upravo terminima boja." (Walvin, 23 & 27) Ono što je značajno jeste da je uzdizanje bjeline u vezi sa kraljicom potvrđivalo, opravdavalo i utvrđivalo niskost crnine sa svim njenim asocijacijama, a *Oksfordski rječnik engleskog jezika*, mjerodavni tekst za "kraljičin jezik", to potvrđuje. Prema Rječniku, čak i prije šesnaestoga stoljeća, "crno" je dijelom značilo "duboko umrljano prljavštinom, zablaćeno, prljavo, zagađeno... Ono koje ima mračne ili smrtonosne namjere, maligno, vezano za ili uključujući smrt, smrtonosno; pogubno, katastrofalno, zlokobno... [P]okvareno, grozno, užasno, zlobno... Upućuje na sramotu, cenzuru [i] podložno kažnjavanju." (*OED*)

Što se tiče povezivanja većine afričkih ljudi sa crninom, po Jordanu, Englezi su ti koji su zapravo opisali Afrikance kao crne, "što je pretjerani izraz koji sam po sebi navodi na zaključak da je put crnaca ostavila snažan utisak na njihovu percepciju. Čak su se i narodi sjeverne Afrike činili tako tamni da su ih Englezi nazivali 'crnima'... Crna put je postala tako općenito povezana sa Afrikom da se svaki Afrikanac činio crnim čovjekom." (7) Među Englezima, prema tome, crno je bila "emocionalno pristrasna boja, pomagačica i simbol niskosti i zla, znak opasnosti i odvratnosti." (Jordan, 7) Baš se ova ideja nalazi u Šekspirovoj drami *Nenagrađeni ljubavni trud* (*Love's Labour's Lost*) gdje je crno opisano kao "tama puna / Strašnog pakla, zatvor pun tamnine, / Mrgodnost noći." (Shakespeare, *Celokupna dela*, IV.iii.250-51) Ova definicija "crnog" sa paklom povezanim izrazima automatski čini sve asocijacije negativnima, a to uključuje sve tamnoputе afričke ljude. S vremenom, ove su asocijacije primile i klice nemirnih odnosa između crnih Afrikanaca i bijelih Europljana, budući da su osiguravale lako opravdanje za nejednake odnose između ta dva naroda.

3. Zaključak

Afrička boja kože je bila tako oprečna njihovoj vlastitoj, da su Englezi sveli Afrikance na objekte dvojake fascinacije: podređene ljude ili nadređene životinje. Samo određivanje crnine je uključivalo ono što Edward Said, dajući komentar na svoj orijentalistički diskurs, naziva "već objavljenom procjenjivačkom

presudom [vidljivog] identiteta koji je najbolje opisati kao, nažalost, tuđinski." (*Orientalism*, 207) Prikazati crni subjekt, prema tome, znači automatski zamisliti predmet razlike. Takve podjele se stalno izgrađuju i ozakonjuju u putopisima kao i u drami prihvatanjem moralnih i estetskih suprotnosti dobra i zla, ljepote i ružnoće. Prikazivanje crnih Afrikanaca uključuje reprodukciju hijerarhijskih, no međusobno ovisnih veza između dominantne kulture i njenih kulturno podređenih *Drugih*. Da bi stvorili i održali mit ljudske rase koja je prirodno podijeljena na nadmoćne i podređene, engleski putopisci su morali stalno definirati i redefinirati sami sebe marginaliziranjem ili isključivanjem *Drugih*. Sam čin isključivanja je sastavni dio njihovog identiteta. Englezi ne mogu tvrditi da su nadmoćni ukoliko se ne postave nasuprot nekoga podređenog. Takva razlika potkrjepljuje sistem krajnosti uzdignutih i poniženih.

U cjelini, putopisi kasnoga šesnaestog i ranog sedamnaestog stoljeća su rudnik informacija iz kojih su dramatičari i drugi umjetnici slobodno preuzimali likove i ideje, bez obzira na to jesu li primljene informacije bile autentične ili ne. Tekstovi koje su napisale ili skupile ličnosti kao Leo Africanus, a naročito engleski propovjednik Richard Hakluyt, godinama su smatrani autoritativnim i utjecajnim izvorima usprkos skepsi koja je postojala u vezi sa većinom od njih. (vidi Greenblatt, *Marvellous Possessions*, 31-34) Zbog toga su sve informacije u njima smatrane empirički istinitima, te su uspješno opravdavale i utvrđivale negiranje crnih *Drugih*. Ovo djelomice objašnjava zašto se u tako jake, skoro otrovno negativne stavove o Africi i Afrikancima toliko vjerovalo na zapadu stoljećima. Engleski čin nazivanja i prikazivanja tamnoputih Afrikanaca "crnima" je bio neprikladan, ali su imali privilegiju posjedovanja jezika i moći imenovanja ili "krštenja".

Afrikanci su, s druge strane, bili pasivni predmeti prikazivanja, koji nisu govorili, nego se u njihovo ime govorilo. Bili su prikazivani u skladu sa hegemoničnim porivom po kojem su bili stvarani kao stabilan i jedinstven entitet. Po tvrdnji Edwarda Saida, "moć pripovjedanja ili blokiranja stvaranja i pojave tuđih naracija je veoma važna za kulturu i imperijalizam, te čini jednu od glavnih veza među njima." (*Culture and Imperialism*, xiii) Procesom podređivanja preko reproduciranih stereotipa koji izobličavaju afričku stvarnost, engleska kultura prakticira onu vrstu moći koju je definisao Stephen Greenblatt, odnosno "*moć* čiji je suštinski znak sposobnost da se svijetu nametnu nečije izmišljotine: što su izmišljotine skandaloznije i manifestacija te moći je impresivnija." (*Self-Fashioning*, 13)

To daje još jedan razlog zašto se mora imati na umu da dok je pisana riječ engleskih putnika i kroničara bila autoritativna za neke čitatelje, njena "cijela istina" se mora razmatrati s oprezom. Ova zamisao se zasniva na tri važne točke ukratko prikazane u daljem tekstu: prvo, Europa je razvila koncept crnog identiteta poslije putovanja zaradi otkrića i pokrštavanja u petnaestom i šesnaestom stoljeću, te je ovaj koncept nametnula drugim ljudima i kontinentima.Drugo, en-

gleski putopisi su imali svoje interese, njihova funkcija nije bila samo bilježenje, nego i promoviranje engleske kulturne nadmoći, kao i njenog nacionalizma u začetku i imperijalne politike prekomorskog širenja. I treće, pouzdanost autora i sakupljača ovih opisa, kao što Greenblatt navodi u vezi sa Mandevilleovom pouzdanošću (*Marvellous Possessions,* 30-34, 48-49), ostaje upitna.

Nametanje europskoga viđenja crnog identiteta ostatku svijeta je imalo ogroman utjecaj na opće stavove o afričkim crncima, ali je još važnije da se radilo o jednostranoj, eurocentričnoj verziji. Potpunu sliku crnih afričkih ljudi u engleskim renesansnim putopisima su svojim riječima stvarale skupine vladajuće kulture po svojim privatnim planovima. Pisci su imali jednu prednost nad predmetima svog proučavanja: oni su kontrolirali povijest i riječi. Posjedovali su ne samo ekskluzivno pravo pripovjedanja nego i ekskluzivnu moć sprječavanja pojavljivanja drugih naracija. Povijest i opis Afrike, Lea Africanusa na primjer, otkriva da se afrička književna kultura razvila tijekom godina, barem u onim dijelovima Afrike o kojima on piše. Davno prije nego što su Talijani nastanili sjevernoafričku obalu i pokorili "te afričke provincije" i davno prije nego što su Arapi izvršili invaziju na Afriku i "spalili sve afričke knjige... Afrikanci su u prošlim vremenima imali svoju pravu i posebnu književnost u kojoj su opisivali svoja djela i poduhvate." (1:165-166) Imali su govornike i pjesnike, svoje knjige, (2:305-306, 2:473) i obrazovne institucije kao "plemeniti fakultet" u Maroku (2:267-68).

Nakon svega, ono što omalovažavanje Afrikanaca u engleskim renesansnim putopisima jasno pokazuje jeste da su Englezi često uzimali za shodno mjeriti afričke standardne djelatnosti svojim metrom (Jordan, 25), poričući pri tome postojanje afričke stvarnosti. Od sredine šesnaestoga do ranog sedamnaestog stoljeća, pisani opisi engleskih putnika su djelovali kao dominantni kolektivni glas, koji je naglašavao razliku između takozvanih bijelaca i crnaca, gradeći, otvoreno ili ne, izuzetno suprotstavljene i hijerarhijske definicije nadmoćnih i podređenih subjekata. Kao dio razvijajuće, moćne socio-političke grupe u središtu engleske kulturne i političke moći, ovi su engleski putnici dobili, njihovom razmjenom sa crnim afričkim *Drugima*, privilegiju i ovlast da definiraju i poredaju čovječanstvo u hijerarhiju. Pošto su oni sami bili na sigurnom mjestu *Nas*, postavili su afričke *Njih* na same margine kulture. Afrički crnci su time zaposjeli važno i simbolički moćno mjesto u engleskom umu, bez obzira na, a možda i zbog, njihove društvene marginalizacije.

Utjecaj putopisa na maštu tjudorskih/stjuartovskih pisaca fikcije se ne može potcjenjivati. Po tvrdnjama Winthropa Jordana,

> pisane bilješke nisu samo fosili trenutnog mišljenja nego su karike u lancu kulturnog prijenosa. U promjenjivoj mjeri, svaki pisani izraz stava i mišljenja utiče na svakog čitatelja. Utoliko koliko su onda bili naširoko rasprostranjeni, pisani izrazi mišljenja o crncima (ma kako indirektni) su

> djelovali kao tragovi društvenog pamćenja, fiksne referentne i polazne tačke. (Jordan, 587)

Zaista, beletristika tog vremena koja je postala značajna karika u ovom lancu kulturnog prijenosa dobro pokazuje istinitost Jordanovih tvrdnji. Putopisi i drugi umjetnički mediji su se pokazali kao posebno utjecajni faktori oblikovanja engleskih stavova kao i pogrešnih ideja o crnim afričkim likovima. Ovo se posebno iskazuje u reprodukciji negativnih stereotipa o crnim Afrikancima koji su kružili u paradama, maskeratama i dramama, bilo kroz simboliku ili direktno putem likova i radnje.

Literatura

Bhabha, Homi. *The Location of Culture*. London & New York: Routledge, 1994.

"Representation and the Colonial Text: A Critical Exploration of Some Forms of Mimeticism." in *The Theory of Reading*. Ed. Frank Gloversmith. New Jersey: Barnes & Noble Books, 1984. 93-122.

Boemus, Johann. *The Fardle of Facions Conteining the Anciente Maners, Customes, and Lawes, of the Peoples Enhabiting the Two Partes of the Earth Called Affrice and Asie*. London: Eld and Burton, 1611.

Boose, Lynda. "'The Getting of a Lawful Race'": Racial Discourse in Early Modern England and the Unpresentable Black Woman." in Hendricks and Parker 35-54.

Bratlinger, Patrick. "Victorians and Africans: The Genealogy of the Myth of the Dark Continent." *Critical Inquiry* 12 (1985): 166-203.

Comaroff, Jean and John Comaroff. "Africa Observed: Discourses of Imperial Imagination." in *Perspectives on Africa: A Reader in Culture, History and Representation*. Ed. Roy Richard Ginker and Christopher B. Steiner. Oxford: Blackwell, 1997. 689-703.

Dabydeen, David and Nana Wilson-Togo. *A Reader's Guide to West Indian and Black British Literature*. London: Rutherford Press, 1980.

Gibbons, Luke. "Race Against Time: Racial Discourse and Irish History." *The Oxford Literary Review* 13.1-2 (1991): 95-117.

Greenblatt, Stephen. *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.

ed. *Representing the Renaissance*. Berkeley: University of California Press, 1988.

Marvellous Possessions: The Wonder of the New World. Chicago: University of Chicago Press, 1991.

Hakluyt, Richard. *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques & Discoveries of the English Nation*. 1589. 12 vols. Glasgow: James MacLehose and Sons, 1903-05.

Hammond, Dorothy and Alta Jablow. *The Africa That Never Was: Four Centuries of British Writing About Africa*. New York: Twayne, 1970.

Hendricks, Margo and Patricia Parker., eds. *Women, "Race," and Writing in the Early Modern Period*. London & New York: Routledge, 1994.

Hodgen, Margaret T. *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1964.

Howard, Jean and Marion O'Connor F., eds. *Shakespeare Reproduced: The Text in History and Ideology*. New York & London: Methuen, 1987.

Hunter, G.K. *Dramatic Identities and Cultural Tradition: Studies in Shakespeare and His Contemporaries*. New York: Barnes & Noble, 1978.

Innes, C.L. *The Devil's Own Mirror: The Irishman and the African in Modern Literature*. Washington, D.C.: Three Continents Press, 1990.

Jordan, Winthrop D. *White Over Black: American Attitudes Towards the Negro, 1550-1812*. New York: W.W. Norton, 1968.

Leo Africanus. *The History and Description of Africa and the Notable Things Therein*. 1600. Transl. John Pory. Ed. Robert Brown. New York: Burt Franklin, 1974. 3 vols.

Lloyd. David. "Race Under Representation." *The Oxford Literary Review* 13.1-2 (1991): 62-94.

Loomba, Ania. "The Colour of Patriarchy." in Hendricks & Parker 17-34.

Nederveen Pieterse, Jan. *White on Black: Images of Africa and Blacks in Western Popular Culture*. New Haven: Yale University Press, 1992.

Oxford English Dictionary at www.oed.com

Purchas, Samuel. *Hakluytus Posthumus Or Purchas His Pilgrimes, Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lands Travells by Englishmen and Others*. 20 vols. Glasgow, 1905-07.

Said, Edward. *Orientalism*. New York: Pantheon, 1978.

Culture and Imperialism. New York: Alfred A. Knopf, 1993.

Snowden, Frank. *Before Color Prejudice: The Ancient View of Blacks*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983.

Šekspir, Viljem. *Celokupna dela*. Ed. Nikola Bertolino et al. Beograd: Bigz-Narodna knjiga-Nolit-Rad, 1978. Prevod: Danko Angjelinović et al.

Thompson, Ann. "The Ethnic Perspective." *TLS* 4817 (July 1995): 29.

Tokson, Elliot. *The Popular Image of the Black Man in English Drama, 1550-1688*. Boston: G.K. Hall, 1982.

Vaughan, Virginia M. *Othello: A Contextual History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Walvin, James. *Black and White: The Negro and English Society, 1555-1945*. London: Penguin, 1973.

Demir Alihodžić

Mit o Jevreju kao zločincu u elizabitanskoj kulturi

Po srednjovjekovnom vjerovanju Jevrej je smatran utjelovljenjem zla, odnosno doslovno đavola. Budući da su bili povezani sa Judom, izdajnikom iz Novog zavjeta, Jevreje se smatralo odgovornima za navodne zločine njihovih biblijskih praotaca i, konačno, za raspinjanje Krista. Jevrejski rituali, kao obrezivanje i slavljenje Pashe, smatrani su đavolskim podrivanjem crkve. Zbog toga, Jevreji su bili optuživani za razna zlodjela, uključujući trovanje izvora, ritualna ubojstva i jedenje kršćanskih beba, što se sve preslikavalo na prikaze Jevreja na pozornici. Budući da im je društvo zabranilo većinu uglednih poslova i profesionalnih zanata, kao i posjedovanje imanja, mnogi Jevreji su našli izlaz u lihvarstvu. Kršćansko građanstvo je posuđivanje novca sa bilo kakvim kamatama smatralo pakosnim grijehom i ovo je vjerovanje dodalo stigmu "zgrtača novca" kulturnom mitu. Jevrej na pozornici – sa krivim nosom i crvenom kosom (što je predstavljalo vezu sa đavolom) – postao je žrtveni jarac i izvor zla u elizabitanskim svečanostima i dramama.

Mit o Jevreju kao zločincu usko je vezan za sudjelovanje Jevreja u raspinjanju Krista, što je zabilježeno u Bibliji, u Novom zavjetu. Kršćani su smatrali da za Isusovu smrt treba kriviti Jevreje, a ne Rimljane, jer su oni bili ti koji su zahtijevali Njegovu smrt. Arhetip Jevreja zločinca počinje sa Herodom: "ubojici djece i čovjeku koji je pod krinkom htio ubiti Krista," (Rosenberg, 19) neiskreno rekavši: "[K]ada ga nađete, javite mi, da i sam mogu doći i obožavati ga." (citirao Rosenberg, 19) A Juda, učenik koji je izdao Isusa, te skupina Jevreja koji su došli gledati Isusovo raspinjanje i pljuvali po Njemu dokaz su jevrejskog zločina u Svetom pismu. Zbog tog prvotnoga grijeha kristoubojstva, jevrejskom plemenu su pripisivane negativne osobine koje su postale neizbrisive u tradicionalnim kršćanskim društvima. Na primjer, po riječima sv. Pavla (Saint Paul), Jevreje se oštro optuživalo da su "puni nepravičnosti, zla, žudnje za materijalnim stvarima,

zlobe, zavisti, ubojstva, razdora, prevare, podmuklosti; šaptači, klevetnici; mrzitelji Boga; bezobrazni, bahati, hvalisavi, izumitelji zlih stvari; prekršitelji zavjeta; lišeni prirodne privrženosti; bez samilosti." (citirao Rosenberg, 20)

Tijekom srednjega vijeka, teme crkvenih prikazanja su većinom preuzimane iz Novoga zavjeta, a jevrejski likovi su u njima uglavnom prikazivani "s velikim nosom, crvenom kosom i crvenom bradom." (citirao Grebanier, 33) Često su oslikavani kao Isusovi mučitelji, kao u tjelovskoj drami (*The Play of Corpus Cristi*), koja je izvedena 1415.godine. U predstavi je bilo više od 50 jevrejskih likova, a njihove uloge su ih uglavnom postavljale protiv Krista:

> Pilat, Kajfa, dva vojnika, tri Jevreja, *Juda prodaje Isusa...*
>
> Isus, te *Juda ga izdaje poljupcem.*
>
> ... i četiri *Jevreja koji proganjaju i bičuju Isusa.*
>
> ... i četiri *Jevreja koji optužuju Isusa.*
>
> Isus, prekriven krvlju, nosi Svoj križ do Kalvarije; Šimun iz Kirene, *Jevreji Ga tjeraju da nosi Križ...*
>
> Križ, Isus raširen na njemu na zemlji, *četiri Jevreja Ga bičuju i vuku konopcima.* (citirao Rosenberg, 23, moj kurziv)

U moralitetima, Jevrej je postao personifikacija kvazi-komičnog Poroka, a čak i đavola u ljudskom obliku. Na primjer, Launcelot Gobbo opisuje Shylocka kao "otjelotvorenu satanu" (II.ii.25) u *Mletačkom trgovcu,* a to je nedvojbeno opis koji je u skladu sa dominantnim predrasudama Shakespeareovog vremena.

Nadalje, "budući da su Jevreji tradicionalno bili na glasu kao doktori, to ih je činilo lakim metama optužbi za vještičarstvo." (Rosenberg, 24) Zato što se vjerovalo da su posebno spretni u trovanju, za njih se "istovremeno mislilo da su sposobni stvoriti čudesne lijekove i da posjeduju demonsku žudnju za smrću njihovih kršćanskih pacijenata." (Meyers, 35) Zbog ove raširene pretpostavke, Jevreji su bili optuženi za trovanje zaliha vode za vrijeme Crne kuge, a te su neutemeljene optužbe izazvale masakre koji su odnijeli nebrojene jevrejske živote. U *Malteškom Jevrejinu* Christophera Marlowea, na primjer, detalji o njegovoj zločinačkoj karijeri koje Barabas iznosi u govoru Ithamoru su vjerovatno odraz ove optužbe, koja je kružila u četrnaestom stoljeću – "Nekada idem naokolo i trujem bunare..." (II.iii.177) Tako se i njegovo ubojstvo Ithamora i Pilije-Borze otrovnim cvijećem, hinjenje smrti "makom i hladnim sokom mandragore" (V.i.80), te donošenje čorbe začinjene "svim otrovima Stigijskog jezera" (III.iv.97) u ženski manastir, dobro uklapaju u stara praznovjerja o jevrejskim apotekarima. Stvorivši Barabasa kao utjelovljenje svih negativnih osobina koje su se tradicionalno pripisivale Jevrejima, Christopher Marlowe je iskazao svoju ambiciju da načini svog Jevreja književnom reprezentacijom arhizlikovca bez premca.

I prije nego što je Shakespeare napisao *Mletačkog trgovca*, priča o funti mesa je već bila popularna i bila je dramatizirana u raznim verzijama. Za jevrejsku žudnju za prolijevanjem kršćanske krvi vjerovalo se da potiče od raspinjanja, kada su se Jevreji veselili prolijevanju Isusove krvi. Rezultat svega je da se jevrejska žudnja za kršćanskom krvlju nalazi u samom središtu antisemitske noćne more. Ovo vjerovanje se može iskoristiti kako bi se objasnio užas čitatelja u kasnom šesnaestom stoljeću zbog Shylockovog inzistiranja na uzimanju funte Antonijevog mesa. Uz sve ostale klevete, Jevreji u srednjem vijeku nisu bili pošteđeni optužbi za "ritualno ubojstvo". Odnosno, bili su optuženi da u sklopu svojih vjerskih ceremonija nude ljudske žrtve. Po Bernardu Grebanieru, "jedan od najranijih zabilježenih 'slučajeva' ritualnog ubojstva je bilo takozvano ubojstvo kršćanskog djeteta u Norwichu u Engleskoj 1144. god." (23) Navodno su Jevreji u tom gradu prvo kupili, onda mučili dijete baš kao što su njihovi preci mučili Isusa, te su ga naposlijetku zakopali da bi proslavili dolazak Pashe. Kasnije, slični slučajevi "su bili zabilježeni 1168. godine u Gloucesteru, te 1181. godine u Bury St. Edmundsu." (23) Od svih legendi koje su pomogle pri učvršćavanju reputacije da su Jevreji ritualni ubojice, nijedna priča nije nanijela više štete Jevrejima kao priča o malom Hughu iz Lincolna (Hugh of Lincoln), kojeg su 1255. godine navodno ubili Jevreji u ritualne svrhe. Više od 20 verzija ove priče je preživjelo do danas, a najpoznatija je Chaucerova *Nadstojničina priča* (*Prioresses Tale*) u *Kanterberijskim pričama.* Slično ritualnim ubojstvima, još jedna primitivna praksa se također vezala za Jevreje u srednjem vijeku – ljudožderstvo. Bili su optuživani za "gošćenje kršćanima kad god su to mogli, doslovno su ih jeli." (Gross 1994, 29)

Mada je *Mletački trgovac* napisan u kasnome šesnaestom stoljeću, povijesna činjenica da je Edward I 1290. god. istjerao Jevreje iz Engleske i da nisu ponovo primljeni do 1656, neizbježno postaje važan faktor kojeg kritičari moraju uzeti u razmatranje pri prosuđivanju je li namjera elizabitanske Engleske da promovira antisemitizam. Postoji neznatna mogućnost da je bilo Jevreja u elizabetanskoj Engleskoj koji su živjeli tajno kao preobraćenici na kršćanstvo (neki znameniti historičari, ipak, tvrde da se ne zna da su preobraćeni Jevreji živjeli u elizabetanskoj i ranoj stjuartovskoj Engleskoj), te se mogućnost da je Shakespeare ikada upoznao nekog od njih dovodi u sumnju. Zbog gotovo potpunoga nedostatka Jevreja u državi, nije ni potrebno naglašavati da Englezi nisu imali ličnih poznanstava sa protjeranim plemenom. Ipak, prastara zamjerka koju su kršćani imali protiv Jevreja nije nestala sa nestankom Jevreja iz Engleske. Budući da je "ta vrsta postala nepoznata i egzotična" (Grebanier, 31), postalo je moguće za ne-Jevreje vjerovati bilo što o njoj bez neke posebne zle namjere. Tradicionalne kršćanske predrasude o Jevrejima su potom bile uvećane, a pridjev "jevrejski" je postao pogrdan izraz u kršćanskom svijetu. Zapravo, za one stvari i ljude koje kršćani nisu odobravali se smatralo da imaju nešto "jevrejsko" u sebi, jer se radilo o "nekoj posebnoj podlosti" (Grebanier, 31) koja je bila urođena Jevrejima.

Stoga, "nesretni rezultat ovog neznanja su bile daleko raširena mržnja i predrasude o cijeloj hebrejskoj rasi," (Clark, 200) a razlozi ove pojačane antipatije

su bili i vjerski i ekonomski. Kroz svoju propagandu koja je ponižavala Jevreje kao odbačeni narod kažnjen zbog svog zločina na Kalvariji, kršćanstvo je učilo svoje vjernike da preziru jevrejsko pleme od samoga početka: Jevreje su crkveni oci kao Ephraem Syrus (četvrto stoljeće) zvali "obrezane skitnice" (citirao Grebanier, 20); Grgur Veliki (Papa od 590. do 604.) je jevrejsku religiju proglasio "praznovjerjem, izopačenošću i nevjerstvom" (citirao Grebanier, 20); a Ambrose, milanski biskup (340.-397.), je za jevrejske sinagoge mislio da su "dom izopačenosti gdje se na Krista huli svaki dan." (citirao Grebanier, 20) U srednjem vijeku sudbina Jevreja je postala još gora, osobito u Engleskoj, Francuskoj i Njemačkoj, gdje su Jevreji masakrirani u mnogim gradovima. Pored ove vjerske stigme, "averzija kršćana prema jevrejskom lihvarstvu" (Clark, 200) je bila još jedan razlog za pojačanu mržnju. Kao djelatnost koju je vjera proklela, lihvarstvo je kršćanska crkva otvoreno osudila u srednjem vijeku. Na primjer, sv. Jeronim (Saint Jerome) je jednom izjavio da "nema razlike između lihvarstva, prevare i nasilne pljačke, ili kao što bi se moglo reći, onaj koji je lihvar je varljiv, lažni čovjek, lutajući lopov i krajnji iznuđivač." (citirao Rosenberg, 28) Oni koji su se bavili lihvarstvom su bili osuđeni na pakao, a i Dante je odredio sedmi krug svoga Pakla za lihvare. Budući da je lihvarenje bilo zabranjeno kršćanima, cijeli posao posuđivanja novca je dat Jevrejima u ruke u zemljama u kojima im je bilo dozvoljeno živjeti. Bili su također kritizirani zbog visokih kamata. Mogući razlog za tako ogromne kamate se nalazi u činjenici "da im je Kruna stalno oduzimala njihovo blago i nametala im velike poreze." (Grebanier, 24) Ovaj običaj je možda poslužio kao model za Fernezeovo iznuđivanje polovice vlasništva Jevreja u Marloweom *Malteškom Jevrejinu*. Prikazivanje Jevreja kao posuđivača novaca, kao što je to Shakespeareov Shylock, počelo se ponavljati u književnosti i konačno postalo dramski kliše do kraja šesnaestoga stoljeća. "Mada je lihvarstvo bilo legalizovano u Engleskoj 1571. god. i mada su se kršćani njime otvoreno bavili, u osnovi su ga još uvijek smatrali jevrejskom djelatnošću." (Rosenberg, 27-28)

Tip lihvara, utemeljen na srednjovjekovnoj društvenoj misli je bio čvrsto uglavljen u popularnu mitologiju elizabetanske Engleske. Mada je Zakon protiv lihvarstva uvjetovano ozakonio pobiranje kamate od deset postotaka na pozajmice, malo se toga promijenilo u postojećim stavovima društva. John Gross navodi:

> Zakon iz 1571. god. je bio osmišljen da bi regulisao postojeće stanje. Priznavao je neugodne činjenice [o promjenjivim ekonomskim osnovama], te se trudio da ih ublaži: maksimalna dozvoljena kamatna stopa je bila određena na deset odsto. Ipak, stara su osjećanja istrajala i osude lihvarstva su se nastavile kao i prije. Dvije ili tri generacije nakon 1571. god., pa sve do dugo poslije Shakespeareovog doba srednjovjekovno osuđivanje bilo kakvog uzimanja kamata se nastavilo. A mada je izraz lihvarstvo bio korišten neprecizno, odnoseći se na bilo koji vid iznuđivanja ili jednostrane pogodbe, i sama upotreba je bila važna. Za tradicionaliste,

> posuđivanje novca uz profit je ostalo pravi *tip* izrabljivanja. (Gross 1992, 36, moj kurziv)

Konačno, stereotipni prizor lihvara na pozornici u elizabetanskim dramama je bio podržan stvarnim društvenim predrasudama prema posuđivanju i posuđivačima novca. Ovi stereotipni likovi su uglavnom prikazivani kao pohlepni, škrti starci. Kao takva, karakterizacija Jevreja "se prilagođava konvencionalnom tipu." (Gross 1992, 37) Ova karakterizacija je djelomice uzrokovana činjenicom da je Stari zavjet Jevrejima dozvoljavao lihvarenje u određenim situacijama, dok nijedan vid lihvarenja nije bio dozvoljen kršćanima. (Gross 1992, 36)

Jevrej elizabetanske Engleske nije bio stvaran. Jevrej je zapravo bio simbolična reprezentacija narodnih strahova od stranih ideologija, kao i ideologija vlastitih zajednica/zemlje. Odnosno, lik kao što je Shylock je postao predstavnik straha od ideoloških promjena koje su pratile širenje kapitalizma, i usprkos tome što su:

> bili stranci, egzotični, ili "drugi", Jevreje su u Engleskoj počeli predstavljati kao tipične "Renesansne ljude"... U trenutku kad je ta kultura bila uglavnom svjesna moći inovacija i brzine promjene, tjeskobe oko oba fenomena [Jevreja kao društvenih pokretača u stvarnosti i priči] su drevni stranci, koji su ujedno bili i preci, mogli smatrati paradoksnima. (Berek, 129)

Lik pozorišnoga Jevrejina je, nadalje, bio dramatični prikaz ovog kulturnog straha. Jedan od strahova koje je izrodio kapitalizam u početku je bio strah društvene pokretljivosti u sistemu koji je suštinski bio hijerarhijski uređen. Drugim riječima, bio je to strah motiviran idejom da će oni za koje se smatralo da su nedostojni moći u feudalnom sistemu biti u mogućnosti da se, sirovom snagom ekonomskoga zgrtanja, uzdignu na pozicije moći i spriječe čak i ideju ponovnoga spuštanja na hijerarhijskoj ljestvici. Dramatičari toga doba odražavali su ovaj strah na likove koji su utjelovljivali *Druge*, koji su u isto vrijeme bili i *Domaći*. Berek zaključuje da je:

> pozorište 1590ih bilo opsjednuto mogućnošću da se identitet može ostvariti po želji ili odabrati, te da se do društvene pozicije može doći djelima, a ne rođenjem... Marani, ili iberijski Jevreji koji su tvrdili da su se preobratili na kršćanstvo, su uvjerljivi prikazi ideje da identitet nije stabilan i da ga sami pojedinci mogu stvoriti. Štaviše, tek nastale ideje o tečnosti identiteta su bile usko povezane sa novim oblicima poduzetništva i društvenom pokretljivošću. Tradicionalna veza Jevreja i posuđivanja novca, te drugih oblika komercijalnih poduhvata, je činila Jevreje u doba elizabetanske Engleske, pa i otada, pogodnim prikazima dvojakih osjećaja prema ekonomskim inovacijama i društvenim promjenama. (Berek, 130)

Jevrej je, stoga, kao lihvar i zločinac bio tipični predstavnik kolektivne noćne more kršćanske društvene svijesti, pa je postao gotovo potpuni, zločinački *Drugi* kojeg se mora uništiti kako bi se očuvalo društvo.

Godinu ili dvije prije nego što je Shakespeare napisao *Mletačkog trgovca*, doktor Roderigo Lopez, kraljičin jevrejski ljekar je bio optužen za veleizdaju zbog pokušaja trovanja vladarice. Sedmoga juna 1594. god. je bio prenesen do gubilišta u drvenom okviru i potom smaknut. Prema Williamu Camdenu, povjesničaru tog vremena, "Lopez je na Tiburnu ustvrdio da voli kraljicu kao što voli Isusa Krista," (Meyers, 32) ali se rulja počela smijati čuvši takve riječi iz usta jednog Jevreja. John Stow u svom dnevniku piše da je Lopez onda bio "obješen, skinut još živ, ljudi su ga pribili na zemlju, raskomadali, izvadili mu utrobu, obezglavili ga i raščetvorili, pa su njegove komade stavili na kapije grada." (citirao Meyers, 32) Istina je da su postojali znakovi da ni sama kraljica nije vjerovala u optužbe protiv Lopeza, ali su se njegovi politički neprijatelji, uključujući i earla od Essexa, potrudili da uzbude dvor i londonsku rulju protiv jevrejskoga liječnika. A javno je ushićenje zbog Lopezovog slučaja najvjerovatnije povećalo popularnost *Malteškog Jevrejina.* John Wilders u svojoj studiji o Shakespeareu prenosi da je Marloweov *Malteški Jevrejin* bio ponovo postavljen na pozornicu tijekom trajanja Lopezovog suđenja i smaknuća, te da je bio izveden najmanje petnaest puta te godine. Koristeći trendove, Shakespeare je također, po Wildersovom vjerovanju, bio inspiriran Lopezom i napisao *Mletačkog trgovca* kako bi povećao prihod pozorišta za koje je radio u to vrijeme.

Kao pripadnici religije koja je raspela Krista, Jevreji su bili uglavnom klasificirani kao đavolski zločinci. Gross navodi da su, budući da je mali broj Elizabetanaca vidio ijednog Jevreja, kulturna vjerovanja da su Jevreji "vragovi iz bajki sa ogromnim nosevima i crvenim perikama" (Gross 1992, 16) bila posve prihvatljiva. Jevreji sa elizabetanske pozornice su bili obrazovani ranijim kulturnim stavovima, a naročito onim srednjovjekovnim.

Literatura

Berek, Peter. "The Jew as Renaissance Man." *Renaissance Quarterly* 51 (1998):128-162.

Clark, Cumberland. "Jewish Character." in *Shakespeare and National Character*. Ed. Clark. New York: Haskell House, 1972. 200-212.

Grebanier, Bernard. *The Truth about Shylock*. New York: Random House, 1962.

Gross, John. *Shylock: Four Hundred Years in the Life of a Legend*. London: Chatto and Windus, 1992.

Shylock: a Legend & Its Legacy. New York: Simon & Schuster, 1994.

Marlowe, Christopher. *The Jew of Malta*. Ed, Peter J. Smith. London: Nick Hern Books, 1994.

Meyers, William. "Shakespeare, Shylock, and the Jews." *Commentary* 101.4 (April 1996): 32-37.

Shakespeare, William. *The Riverside Shakespeare*. Ed. G. Blakemore Evans et al. Boston: Houghton Mifflin, 1974.

Šekspir, Viljem. *Celokupna dela*. Ed. Nikola Bertolino et al. Beograd: Bigz-Narodna knjiga-Nolit-Rad, 1978. Prevod: Danko Angjelinović et al.

Wilders, John, ed. *Shakespeare: The Merchant of Venice: a Casebook*. New York: Macmillan, 1970.

Mirela Berbić

Parodija ideologije i simulacija u romanu hibridne strukture *Povijest pornografije* Gorana Tribusona

Uvod

U tekstu koji slijedi pozornost ću usmjeriti na parodiju, tačnije ideologiju, a kako primjećuje Hutcheon, upravo se ideologija nalazi u žiži intertekstualnog parodijskog preispitivanja. Ideologija se svojom prirodom nameće kao izvrstan materijal za parodijsko poigravanje. Pojmu totalitarnog sistema, te funkcionisanju svijeta, stvarnosti u njemu po principu Baudrillardovog simulakruma, onog što će Epsthein nazvati hiperrealnošću, a vođen idejom simulacije i proizvodnjom stvarnosti, izvan koje nema druge, koja zamjenjuje odsutnu realnost, posvetit ću također pažnju pokazujući da u biti paralelni tekst *Povijesti pornografije* u **Povijesti pornografije** ne samo da se realizira kao još jedan simulakrum, već nam paradoksalno rekonstruira i način njegovog postanka. U skladu s tim postavlja se pitanje: u kojem momentu realnost prelazi u svoje hiper-stanje i prestaje značiti bilo kakav oblik suprotstavljanja ?!

Povijest pornografije kao tekst hibridne strukture

Međutim, prije nego se počnemo baviti nekim intertekstualnim relacijama u romanu i parodijom ideologije, ukazat ću na njegovu žanrovsku određenost. Goran Tribuson, a i kritika, uglavnom **Povijest pornografije** određuju kao tzv. bildungsroman. Mislim da ne bismo trebali prihvatiti ovu odrednicu, a da prethodno ne analiziramo i propitamo u kojoj se mjeri, ako se uopće, **Povijest pornografije** kreće u ovom žanrovskom određenju. U suštini, a prema definicijskom određenju, **Pornografija** doista iznosi priču o odgoju i obrazovanju u periodu jednog

ideološkoga sistema, tj. komunizma, ali problem nastaje sa drugim dijelom definicije prema kojem se odgojem i obrazovanjem kao takvima treba potvrditi vladajuća epistema.

Epistema i njeno potvrđivanje ne samo da u romanu nisu realizirani, već su štaviše podvrgnuti dubokom parodiranju i ironijskom (uz britki, zasijecajući humor Tribusona) izvrtanju *tobožnjih* odgojnih metoda te i takve vladajuće ideologije:

"*Milan Grabar dobio je serumski hepatitis. Isto se tako ponavljalo da je batina odgojno sredstvo iz arsenala starih, nenarodnih pedagogija, prvenstveno kapitalističke, te da njoj u socijalističkoj pedagogiji nema mjesta. Vjerovatno nas stoga nisu kažnjavali batinama, nego šamaranjem, klečanjem u kutu i čupanjem za kratke dlačice kose pored uha.*"[1]

Bildungsroman u kombinaciji sa tzv. *prozom u trapericama*, umjesto da potvrdi ideologiju i sistem pedagoškog komunističkog modela kao neprikosnovenoga i uspješnog, sa pozicije margine (odakle se i pripovijeda u prozi u trapericama) tu ideologiju propituje i narušava djelujući po principu subverzije. O tome ću reći nešto više poslije, sada bih se vratila na proces hibridizacije teksta i postupka involviranja različitih žanrova kako bi se realizirala posebna struktura i na neki način i potvrdila u teoriji poznata tzv. *protejska priroda* romana kao književne vrste.

Jedan dio rada posvetit ću i obradi žanra, pokazujući da unutar teksta uklopljeni dijelovi realiziraju različite odnose. Za **Povijest pornografije** kao hibridni tekst posebno je interesantno promatrati odnose koje ima Mikijev imaginarni, interpolirani tekst *Povijesti pornografije* u **Povijesti pornografije** (pri čemu se sve ukazuje kao ironijska tekstualna igra značenja).

Ali krenimo od pregleda poližanrovske strukture.

Priča o Jaromiru Kraliku postaje na kraju klasična priča o djelovanju represivnih metoda vlasti na pojedinca, priča o Sonji i Stanislavu postaje klasična storija sa ljubavnim zapletom. Navodim ovo samo kako bih pokazala da u **Povijesti** neće doći do ispisivanja jednog žanra, pri čemu bi akcenat strukture romana bio podvrgnut onim zahtjevima žanra koji se pri tome realizira, već da je riječ o tekstu hibridne strukture, koji se pokazuje u svom osnovnom značenju kao poližanrovski.

Vidjet ćemo sada u kojoj mjeri je **Povijest pornografije** upravo hibridni žanr. Za postmodernizam je svojstveno miješanje masovne i elitističke kulture, ukidanje dubokog ponora kojeg je proizveo hermetični i visoko-elitistički modernizam.

Međutim, dok smo npr. roman Dževada Karahasana (**Istočni diwan**)[2] mogli čitati kao višestruko kodiran tekst u kojem ako i dođe do ispisivanja određenog

[1] Tribuson, Goran, *Povijest pornografije*, Večernji list, 2004, str.31.

[2] Kao što imamo npr. u trostrukom obrascu detektivske/špijunske priče prikazane u Karahasanovom **Diwanu,** priča o Mukaffi, Tawhidiju i Halladžu .

žanra, on će paradoksom svojstvenim postmodernizmu funkcionirati po principu imitiranja ili parodiranja. Žanr tako samo služi da se esejistički pasaži teksta pripitome za širu čitateljsko-tekstualnu komunikaciju. Međutim, kod Tribusona ćemo susresti i doslovno ispisivanje žanra, i to onog najpopularnijega iz domena masovne kulture: ljubavnog. Ljubavna priča, realizirana po principu, za ovaj žanr, dosta uobičajenog ljubavnog trokuta, upletena je u pripovijedno tkivo preko ljubavnog zapleta između Delona, Irene Orešar i Ljube Brabeca.

Politička priča se razvija isprepletena sa kriminalističkom pričom i to preko koncepta ubistva. Međutim, sva dalja priča o krimi strategiji ovdje prestaje. Motiv ubistva (Jaromirovog oca) poslužio je samo kao pogodan temelj da se realizira politički intoniran žanrovski fragment romana, koji će nas uvesti u priču o funkcioniranju totalitarnih režima i moći, te njihovih represivnih metoda. Ljubavna priča, politički intoniran fragmenat romana, priča sa enigmom u svom zapletu (Jaromirova potraga za identiteom u žiži koje stoji razrješenje afere sa pornografskom trakom), elementi pornografskog štiva, sve utkano ili protkano prozom u trapericama ukazuju nam na polifoničnost romana sa žanrovskog stajališta.

Svojom pričom o komunizmu, vlasti, te odnosu vlasti spram pojedinca **Povijest pornografije** uspostavlja intertekstualne veze sa doista širokom tradicijom pisanja. Tradicijom koja nam neprestano pokazuje totalitarni svijet kao svijet moći i vlasti, dominacije i kanonizacije, svijet u kojem svako odstupanje biva kažnjeno, a svako povinovanje ideologiji nagrađeno.

Intertekstualnost, parodija i simulacija

Membrana teksta izrazito je propusna. Svaki fragment, riječ, sintaksa na neki način razbija njene granice i otvara tekst za komunikaciju sa drugim fragmentima, drugim tekstovima, nastavljajući se u njima, ali i u kontekstu u najširem značenju.

Svaki tekst, dakle, nužno prema teoriji intertekstualnosti čuva u sebi tragove drugih tekstova koje preobražava. Vođeni Riffaterreovom idejom "*prepoznavanja*", onog osluškivanja intertekstualnih silnica u tekstu krenut ćemo u potragu za odnosima koje ovaj roman uspostavlja prema tradiciji pisanja.

Međutim, prije nego ukažemo na te odnose, bilo bi potrebno naglasiti da ako krenemo u potragu za intertekstualnim vezama vrlo lahko dolazimo u opasnost da odgonetamo izvore, porijeklo ili utjecaje u intertekstualnoj igri. Tada smo na vrlo klizavom terenu i postoji mogućnost da suprotno postmodernističkoj teoriji afirmiramo ideju izvornosti teksta. Zbog toga u traganju za intertekstualnim pretvorbama u novom tekstu, pokušala sam samo vođena *prepoznavanjem*, "prisjećanjem na druge tekstove", pronaći one koji afirmiraju slične teme, likove, situacije, ili samo aludiraju na njih. Zbog toga svaka potraga za intertekstualnim

vezama u ovom radu nije podrazumijevala i težnju da se otkrije izvornost odnosa, već samo da se potvrdi postojanje beskonačnoga teksta, odnosno *nemogućnost postojanja izvan njega*.

Činjenica je da se ideja intertekstualnosti različito realizirala kod teoretičara (od Bahtina, Kristeve, Barthesa do Eca i mnogih drugih), ali je ona uvijek počivala na ideji dijalogizacije. Dijalog, o kojem govori Bahtin u centru je te ideje. On podrazumijeva međuodnos, komunikaciju među tekstovima, a koja se ne zasniva samo na citatnosti ili uplivu "tuđe riječi" u vlastitu pripovjednu strukturu već vrlo širok spektar pripovjednih odnosa: dijaloga među likovima, temama, idejama, motivima, čak i sa kulturom i svjetonazorom određenog vremena, ili sa "*korpusom žanra kao stvaralačkog pamćenja."*[3] U ovom posljednjem smislu odnose koje uspostavlja postmoderni roman posmatramo upravo najčešće kroz parodiju prema čvrstoj određenosti žanra. Ili prema ideologiji koju žanr reprezentira, kao što je slučaj sa ideologijom vladajuće episteme komunizma parodirane u **Povijesti pornografije**. Parodija se uspostavlja dvostruko: kroz realizaciju teksta kao tipa proze u trapericama, te kroz Mikijevu *Povijest pornografije* unutar teksta romana. O tome ću govoriti nešto više poslije.

Tako **Povijest pornografije,** kroz realizaciju priče o totalitarnim sistemima uspostavlja veze sa drugim tekstovima književnosti. U ovom romanu ova priča se realizira kroz dva pripovijedna toka, ili bolje reći na dvije pripovjedne razine:

- prvi se ostvaruje kroz priču o Jaromiru Kraliku, ubistvima, te "metodama vlasti", i kroz priču o Stanislavu Ivančiću i problemu instrumentalizacije teksta od strane vladajućega sistema, kako bi se izbjegao svaki oblik individualnog identiteta, a suprotan kolektivnom koji se afirmira od strane režima;
- drugi plan je širi i obuhvata i **parodijsko potkopavanje ideologije.** Ta subverzija sistema u ovoj romanesknoj strukturi postignuta je na dva načina: kroz realizaciju romana kao tipa *proze u trapericama* i kroz stvaranje interteksta Mikijeve *Povijesti pornografije* unutar **Povijesti**.

Proza u trapericama ili tzv. jeans proza javlja se 60-ih godina kao svojevrsna opreka dubokoj intelektualističkoj i moralizatorskoj prozi proteklih godina. Glavni lik, marginalac, zajedno sa svojom klapom, a afirmirajući vlastitu kulturu, vladajućoj se suprotstavlja. Tako se kao subverzivni element vladajuće ideologije u **Povijesti pornografije** pokazuje importna kultura Zapada (od filma, muzike, rocka, vlastitog jezika-slanga) koju društvena skupina suprotstavlja vrijednosnom sistemu komunizma (ili bilo kojeg drugog režima koji nastoji da se nametne kao dominantna ideologija) osporavajući tradicionalne društvene i kulturne norme.

[3] Moranjak- Bamburać, Nirman, *Retorika tekstualnosti*, Sarajevo: Buybook, 2003, str.29.

Bivajući dio tog sistema, klapa prvo oponira sistemu (istupajući iz šablona odgojno-obrazovnih metoda, pokušavajući pronaći put vlastitom glasu kroz muziku, film, stil, jezik-slang i sl.), a sa druge strane paradoksalno zadovoljava osnovnu namjeru parodije: ona svojom promašenošću ruši sistem čiji je vlastiti reprezentativni dio.

Ona je ustvari objekat za preoblikovanje. Pasivni "*mediokriteti*", kako ih u jednom trenutku naziva i Miki Grabar, jedan od likova u romanu, idealan su materijal, glina pogodna za preobliku, utapanje/potapanje u masovni identitet u kojem ideologija usisava pojedinca, uvodeći ga od "*embrionalne faze* " u poredak i takav sistem zadanih vrijednosti koji se prezentira kao jedini, pa zbog toga upravo i važi za simulakrum.[4]

Oni postaju dio tih metoda, koje komunizam kao vladajući sistem nužno prezentira ne samo kao jedini validan, ispravan, nego izgleda i kao jedini moguć! U jednom takvom sistemu nema mjesta za promašenu generaciju:

"*Bile su to godine prekrasnog entuzijazma i jasne perspektive, tako da su* ***zabludjeti mogle samo budale****. Jer sve su stvari bile bjelodane, očigledne; našem intelektualnom obzoru nudile su se sasvim jasne opozicije, kao što su: kapitalizam-komunizam, (...) patriotizam--izdaja, stara Jugoslavija, tamnica naroda-FNRJ i slično."*[5] (istakla M. B.)

U ovakvom sistemu apsolutne ispravnosti, nije moglo biti pogreške. Takav sistem koji sebe predstavlja kao ideju prosperiteta i bazira se na politici teleološkog razvoja nužno ne bi mogao proizvesti takve jedinke. Ipak, on ih proizvodi što i omogućava Tribusonu da realizira parodiju prema jednom takvom apsolutnom sistemu vlasti i takvoj vladajućoj ideologiji. Na kraju svi su "promašili" u životu, kako zaključuje i Miki Grabar na kraju ovog ironijski intoniranog romanesknog štiva.

Za propitivanje ideologije i pronalaska tekstualnih aporija u kojima se "bildungs-epistema" potkopava u tekstu je ključni odnos koji uspostavlja *Povijest pornografije* u **Povijesti pornografije.** U tekstu koji je svojevrsni pastiš različitih žanrova, fragmenata "kulturnog pamćenja", ali i onog što se realizira kao mit u društvu, kao mitologija vremena i epohe upravo involvirani Mikijev tekst postaje dominantno mjesto sa kojeg se društvo i mitovi problematiziraju i podvrgavaju **parodijskom** preispitivanju. Odnos se realizira na metaforičnom posuđivanju značenja pornografskog političkom, komunističkom i društvenom.

Propitivanje ideologije realizira se po principu "teksta u tekstu", *Povijesti pornografije* u **Povijesti pornografije,** pri čemu se na sam pojam pornografije gleda

[4] Osnovna razlika koju Epštein naglašava između Baudrillardova pojma simulakruma i kopiranja stvarnosti jeste nedostatak predloška sa kojeg se kopira. U kopiji on uvijek postoji, dakle kopija podrazumijeva orginal, dok izvan simulakruma nema druge stvarnosti, i zbog toga se upravo ta realnost i predstavlja kao jedina (proizvedna stvarnost).

[5] Tribuson, Goran, nav. djelo, str.37.

kao na metaforu, *ne*/mogućnost individualnog prekoračenja društvene zadanosti, pornografije kao slobode, ili onog što Miki Grabar naziva "*sublimiranjem individualne energije*". Kao takva ona je nepoželjna i prema tome zabranjena u komunističkoj Jugoslaviji.

Stav represivnih sistema prema individualnom ispoljavanju mišljenja stav je koji vladajući Centar uspostavlja prema "potlačenim", odnosno prema svojoj periferiji. Ili kako metaforično pokazuje Grabarova *Povijest* : "*Stav represivnih sistema prema pornografskoj proizvodnji dvojakog je karaktera*: *oni koji njenu tenziju drže oslobađajućom zabranjuju je potpuno..*"[6]

Upravo na ovom mjestu otvara nam se i značenje pojma pornografije. On ovdje označava upravo metaforu za "*individualno prekoračivanje društvenih zabrana*",[7] odstupanje od kolektivnog i oslobađanje vlastite svijesti, stava ili "*sublimiranje vlastitih individualnih energija.*"[8]

Tako **Povijest pornografije** uspostavlja vezu sa političkim sistemom i ideologijom vlasti, pri čemu pornografska terminologija ili žanrovska igra unutar "pornoteksta" funkcionira kao aluzija na vlast, moć, onu stvarnost u kojoj likovi egzistiraju.

Brojne su paralele u tekstu. Šezdesete su godine *strip-teasa*, "*što je pomalo začudno, jer je taj žanr u nas poznat još odranije.*"[9] Postavlja se zato pitanje otkud da u šezdesete Miki smjesti dominaciju ovog pornografskog žanra. Riječ je o aludiranju na političku situaciju, vrijeme kada je počelo otopljavanje stege režima i skidanja maski sa lica vlasti, svlačenje lažne ideologije i konačna istupanja protiv totalitarnih režima. Godine su to studentskih nemira, revolucija, buna i buđenja, Praškog proljeća i sl.

Vrlo je indikativna pojava *peep-showa*, koja sa pornografskog aspekta podrazumijeva ideju glumljenja seksualnog čina. To značenje se proširuje na pojavu "pretvaranja i glume"- ponašanja usklađenih sa onim što sistem od nas zahtjeva, jer je to jedini način da se u njemu opstane, da se izbjegnu njegove represivne metode. Klasična pojava zataškivanja, prekrivanja izazvana je začuđujućom količinom (i to proizvodnog !) straha spram političke torture jednog "prosperitetnog" doba.

Tu je još mnoštvo veza, a pornografija postaje samo način da se progovori o onome što je inače cenzurom zabranjeno. Kao takva **Povijest pornografije** kroz *Povijest pornografije* neprestano aludira na stvarnost i podvrgava je preispitivanju, a pokazuje se i kao bolji način da se iskaže stav pojedinca u totalitarnom sistemu, bolji od Stanislavljevog pokušaja sa romanom *Samoupravljanje u osnivanju* (koji je cenzuriran od strane sistema).

[6] Isto, str.12.
[7] Isto, str.12
[8] Isto, str.12.
[9] Isto, str.164.

Povijest pornografije, Milana Grabara, kao unutarnji tekst u romanu možemo čitati i sa aspekta problematizacije samog pisanja odnosno nemogućnosti pisanja u totalitarnim režimima u kojima upravo alegorija postaje najadekvatniji način ispoljavanja mišljenja i stava suprotnog kolektivnoj zadatosti.

Vratimo se sada na prvi pripovijedni tok. Priču o totalitarnim sistemima i strukturama čitamo i kroz odrastanje Jaromira Kralika, i ubistva njegovog oca, te kroz stav koji ovakvi sistemi imaju prema neinstrumentaliziranoj književnosti (mislim na priču o romanu *Samoupravljanje u osnivanju*, autora jednog od likova **Povijesti**).

Krenimo od Jaromira. Sina kinooperatora Tončeka Kralika, Jaromira, društvo nepravedno žigoše kao informbiroovsko dijete, nakon očevog samoubistva i pronalaženja navodnih dokaza o njegovoj saradnji sa Kominformom. Međutim, Tončeku su te dokaze, ustvari, podmetnula trojica udbaša kako se ne bi saznalo da su se za njih u dvorani, u kasnim noćnim satima davale nedozvoljene projekcije pornografskog filma. Ovaj nadimak će Jaromira pratiti cijelog života, i on će poput **Faruka** (**Šahrijarov prsten, Dževad Karahasan**) svoju potragu za istinom o ocu doživjeti kao potragu za uspostavljanjem narušenog identiteta. Faruku je oduzeta mogućnost da spozna istinu o ocu i famoznoj aferi duhana, kao što je ona oduzeta i Jaromiru u potrazi za istinom o famoznoj aferi sa pornografskom trakom. Nedostatak osnovnog elementa u identifikacijskom procesu *(drugog* prema kojem se uspostavlja naše *ja*; ovdje *drugo* podrazumijeva oca, tačnije društveno prihvatljivu **predstavu** o ocu) uvjetovao je potragu. Takav subjekt, "*out of place* "(Borislav Pekić, **Besnilo**), depersonalizirajući, raspršen, lišen je svoga mjesta: "*u posljednje vrijeme ništa mi ne ide od ruke, nikako da nađem svoje* ***mjesto***..."[10] (istakla M.B.)

Ta se potraga završava ubistvom, Jaromir saznaje istinu (za razliku od Faruka), i osvećuje smrt oca.

Međutim, djelovanje vlasti prema pojedincu koji protiv iste istupa subverzivno, najočitije je prikazano kroz pjesmu Jaromira objavljenu u školskom listu. Uz to i najviše ironiziran i parodiran pojam cenzure i otkrivanja tzv. *političkih krivaca.*

Pjesma se bez znanja autora našla u školskom listu, i pročitao ju je Ljubo Brabec, partijski funkcioner i na osnovu šest riječi našao da pjesma ni u kom slučaju ne govori o napretku, kako je sugerirao i njen naslov: "*Pogledaj sad tu pjesmu. Govori tobože o napretku, a na šest mjesta stoje riječi koje su varijante nazatka: natrag, povratak, zastoj, pad, bijeg, natraške.*"[11] Ubrzo, bez očite veze među pojavama Jaromir biva optužen za antirevolucionarno ponašanje.

Upravo na ovom mjestu tekst otvara procijep za ulaz mnoštva aluzija na slične situacije u književnoj tradiciji, tragajući za intertekstualnim vezama, prema onom principu Riffaterrea, tekstova kojih se čitatelj *pri*sjeti.

[10] Tribuson, Goran, nav. djelo, str.108.

[11] Isto, str.97.

O čemu se ustvari radi? Proces tzv. razotkrivanja krivca krajnje je ironiziran. Kao što je to urađeno i u **Šahrijarovom prstenu** u sceni kada Figanija optužuju za tekst koji nije njegov (riječ je o prijevodu, a ono za što bi i mogao biti okrivljen obesmišljeno je činjenicom da je rečeno bez pretenzije razornog djelovanja na vlast, aludiram na Figanijeve stihove), tako isto je i ovdje proces obesmišljen činjenicom da do njega neće ni doći (Jaromir samostalno napušta školu), a jedinu analizu teksta "sumnjivog sadržaja" dat će Ljubo Brabec. Cijela ta situacija u kojoj otac ispituje sina (onog koji o pjesmi ne može znati više od njezinog autora) ironizirana je procesom u kojem se do tobožnje istine ne dolazi preko "krivca", a potom je humorom i u potpunosti obezvrijeđena:

"*- Tko je napisao ovu sramotu?- upitao je drug Brabec (...)*

- Kakvu sramotu?- upitao je Ljubo, kojeg je školski list zanimao jedva više od mezopotamskih pločica.

- Ovu pjesmu! – rekao je strogo drug Brabec. Zove se 'Naprijed'.

Ljubo se nagnuo preko očevih leđa da zaviri u novu Prosvjetu, a onda je mirno i pribrano rekao:

- Pa, piše ti..

- Gdje piše?

- Tu dolje, ispod pjesme. Jaromir Kralik.

- Aha, tu smo. Znači, dolje!- spazio je sad i drug Brabec.

- A zašto dolje? Zašto ne gore? Valjda da se bolje prikrije?"[12]

Opet imamo tzv. *političkog krivca* koji istupa protiv vlasti. Svi ovi likovi u književnoj plejadi istupaju kao oni koji verbalno, javno ili pismenom formom djeluju kao opasnost. Opasno je sve što je drugačije, što sa pozicije društvene osviješćenosti subjekta potkopava identitet sistema i njegovu ideologiju. Opasnost je svako ko ne pristaje na odgovore bez njihovih razjašnjenja. Jaromir nikada nije mogao pristati na činjenicu da mu je otac optužen za suradnju sa Kominformom, nije pristao na njihovu istinu, tražio je vlastitu. Čim je pokazao elemente odstupanja, ili da se poslužimo riječima režima *"zastranjenja",* postao je prijetnja. Onaj koji se pita stvarni je neprijatelj totalitarnog režima, ili kako to kaže Kundera u svojoj **Nepodnošljivoj lakoći postojanja**: "*Pitanje je kao nož koji rasijeca platno naslikane kulise kako bismo zavirili da vidimo šta se krije iza nje*."[13]

Vratit ću se sada na trenutak pornografiji kao polju *sublimiranja individualnih energija.* Pornografsko, kao metafora "oslobođenja" u sebi krije nešto od Bahtinove karnevalizacije. Međutim, kako Bahtin pod tim pojmom podrazumijeva osporavanje društvenih zadatosti, hijerarhiziranih vrijednosti (npr. onih zadatih od

[12] Isto, str.96.

[13] Kundera, Milan*, Nepodnošljiva lakoća postojanja*, Sarajevo. Veselin Masleša, 1985, str.301.

komunističkog totalitarnog sistema) postavlja se pitanje šta se dešava sa karnevalom koji također postaje oružje u rukama tog sistema. Naime, ako bismo pornografsko posmatrali u karnevalesknom smislu u kome su svi ideali podvrgnuti *neprestanom ispitivanju i ironičnom izvrtanju*, kroz ispoljavanje individualnih energija, onda dolazimo do veze koju ovaj tekst ima sa **Šahrijarovim prstenom**. Ta veze ne ide linijom izgrađivanja karnevalizacijskog, već njegovog potkopavanja i problematiziranja. Ako je u **Prstenu** karneval obesmišljen činjenicom da i sam biva unaprijed izrežiran (od strane vladajuće strukture), što se pokazuje kroz Bellov prolazak kroz grad kao maskiranog kralja-puha (cjelokupan karneval nije ništa drugo nego dobro unaprijed osmišljena predstava razularene gomile), u **Pornografiji** biva obesmišljen u onom momentu kada pornografsko bude dozvoljeno, i kada apsolutno prestaje mogućnost za bilo kakvo prekoračenje granice, jer su granice pomjerene i prividne. To je u tekstu sugerirano kroz prvo javno prikazivanje pornića u legalnoj kinomreži, u Jugoslaviji, nakon čega Miki Grabar zaključuje: "*Dečki - rekao je - ako je ovo službena kanonizacija pornića u Jugi, onda je **jednoj krasnoj tajnoj i privatnoj zanimaciji odzvonilo**"*.[14] (istakla M.B.)

Kao takva, bivajući dozvoljenom, ona postaje snaga u rukama režima. Uviđajući njenu moć, legalizacijom pornografije sistem svraća pozornost sa sopstvenog nedostatka:

"*Daju nam pornografiju da bismo zaboravili na sve one stvari koje nam ne daju"*.[15] Na taj način i sama pornografija - pornografsko postaje tek dio proizvedene stvarnosti (zamjene za stvarnost), realizirajući se i sama kao simulacija slobode (stvarnog oslobođenja nema). Postaje, dakle, legitimni konstitutivni element simulirane realnosti.

Stav represivnih sistema, totalitarnih režima je i takav da podrazumijeva nužno poricanje individualnoga identiteta, a sve u cilju da se on svede na jedan kolektivni, te stalna nadgledanja koja omogućavaju upliv u intimu, a onemogućavaju iznošenje bilo kakvog stava, misli, ideja, pisanih ili verbalnih, koje bi mogle predstavljati subverzivni elemenat spram totalitarnog režima. U tome smislu najpouzdanije sredstvo postaje špijunaža, to tzv. "*nadgledanja i kažnjavanje*" (Michel Foucault), koje budno motri na svaki pogrešan korak pojedinca. Izgleda da u ovom smislu beskonačni tekst književne tradicije nudi mnoštvo veza, intertekstualnih "*posuđivanja* " tuđih ideja i riječi, odnosno tematike špijuniranja. U **Povijesti pornografije**, kao i u Mikijevoj *Povijesti,* ideja se realizira u skladu sa, kroz cijeli tekst prožetom, dozom ironiziranja i humora, npr.u komičnoj situaciji sa komšinicom Evom. Međutim, strah, izazvan osjećanjem motrenja kao glavne represivne metode koju vlast poduzima nikada ne prestaje. Neprestano u tekstu pratimo izraze tipa: "*ne govori gluposti pred djecom! Ako izlanu nešto sve će nas pohapsiti",* ili: "*ne lajte okolo o tome*", ili "*budeš li lajao naokolo, mogu te još*

[14] Tribuson, Goran, nav. djelo, str.390.

[15] Isto, str.391.

uhapsiti" i sl. Upravo na ovom mjestu tekst uspostavlja vezu sa **Nepodnošljivom lakoćom postojanja**, u kojoj je ideja špijuniranja i doušništva realizirana kroz priču o Tomašu i Terezi, stalnom nadgledanju svakog Tomaševog koraka zbog njegovog teksta o Edipu, u kojem uzgred kazano i Kundera problematizira ideju odgovornosti, odnosno tereta odgovornosti kojeg stavlja ispred osjećaja nepodnošljive lakoće postojanja.

Razrađenim sistemom nadgledanja i prijavljivanja režim budno motri svaki iskorak koji svojim djelovanjem prijeti narušavanju ideologije koju isti uspostavlja.

Jednu od najintrigantnijh metoda vlasti, špijuniranje, prikazao je i Orwell, fantastičnom **1984**-tom, slikom društva u kojem vlast potčinjava stanovništvo koristeći se osjećajem straha. Još jedan roman na ovoj relaciji pronalazi svoj put ka kreiranju intertekstualnoga odnosa na istu temu. To je Andrićeva **Prokleta avlija**, u kojoj je Haimovo nervozno osvrtanje upravo proizišlo iz osjećaja straha i opreza: "*Jer, i pored sve svoje živahnosti i vatrene potrebe za govorom, on je povremeno snižavao glas do nerazgovetnosti i bacao ispitivačke poglede oko sebe, kao čovek koga mnogi gone i koji u sve sumnja."*[16]

U tekstu **Povijesti pornografije** Tribuson će, koristeći se metaforom "orvelovske godine" i aludirajući na slavno djelo Georga Orwella **1984.**, prekodirati njezino značenje sa metaforično-alegorijskoga označavanja mračne slike totalitarnog režima, tj. općenitog i globalnog značenja na pojedinačno, individualno. Na taj način će afirmirati *malu priču*, puštajući pojedinačne sudbine da svojom *orvelovskom godinom* progovore u polju globalnih, historijskih zbivanja.

"*Da je 1984. zla orvelovska godina, to su iskusili i drugi na svojoj grbači. Pri* ***tome ne mislim na opće poteškoće*** *u obliku enormne inflacije, pada standarda, nezaposlenosti i slično, jer su po tome i 1985. i 1986., kao i mnoge druge godine, bile na neki način orvelovske,* ***nego mislim na ono što se događalo sa mojim najbližim****. Mikija su temeljito zezali na radiju i prijetili mu otkazom, zato što je govor jednog utjecajnog druga u regiji, koji je govorio o ideološkim zastranjenjima u općini, pustio u eter većom brzinom od normalne..."*[17] (istakla M.B.)

Afirmirajući sudbinu pojedinca prikazat će kako se globalna historijska zbivanja prelamaju kroz pojedinačne sudbine i na taj način akcent staviti na *malu priču*, suprotstavljajući se metanaracijama komunizma i modernističkom afirmiranju Velike priče općenito.

Čini se da komunizam kada pređe u svoju suprotnost, prestaje biti obrazac stvarnosti, simulacija i postaje vlastiti dekonstruirajući element. Vrlo brzo sva ideologija komunizma, režima koji je svoje odgojne metode pretpostavljao drugima, koji je kreirao stvranost, bivajući njenim apsolutnim sastavnim dijelom

[16] Andrić, Ivo, *Prokleta avlija,* biblioteka Dani, Sarajevo, 2004, str. 40.
[17] Tribuson, Goran, nav. djelo, str.360.

(o proizvodnji stvarnosti u **Povijesti pornografije** imamo sjajan primjer organizacije štafetnog trčanja) prerasta u vlastitu dijalektičku suprotnost. Na ovom primjeru možemo pratiti izgradnju simulakruma, stvarnosti koja je dakle i nadstvarnost, ali i jedina koja postoji, pa kao takva dovodi i do vlastite suprotnosti prikazane kroz godine koje će ubrzo uslijediti.

"*Mislim da smo te 1973. godine već znali na čemu smo, ili nam se bar tako činilo. Vjerovanje da neko čeka da mi pozavršavamo fakultete i ukrcamo se u život pokazalo se naivnom tlapnjom. Fakulteti koje smo završili ispali su besmisleni i uglavnom nekorisni, poslove koje smo namjeravali raditi nigdje nije bilo, a čitav život izgledao nam je poput pretrpanog vlaka na koji se nikako ne možeš uspeti."*[18]

Suština Baudrillardove teorije jeste da namjesto stvarnosti živimo u svijetu simulacije, zamjene za stvarnost. Problem je u tome što Baudrillard smatra da simulacija u suštini prethodi zbilji, što će reći da zbilje i nema. Osim one koju , npr. u ovom slučaju, izgrađuje jedna utopija komunizma (ili bilo kojeg totalitarnog sistema; manje-više je i moderna civilizacija sinonim za pojam totalitarne ideologije). Na ovaj način Baudrillard smatra da se hronotop naše egzostencije ništa bitnije ne razlikuje od reality-showa (prividno slika stvarnosti, ali znamo da nas nadgledaju, pa ponašanje biva uslovljeno tom činjenicom - dakle, ipak je u pitanju gluma). S tim što bi ovaj drugi bio neka vrsta simulacije simulakruma.

Simulakrumi funkcioniraju kao proizvodnja pomoću određenog modela, „*nečeg stvarnog bez porijekla i stvarnosti: nečeg nadstvarnog*."[19] Proizvodnja stvarnosti prema modelu komunizma uspostavlja se u romanu preko priče o odrastanju Stanislava i njegove klape, a dekonstruira uvidom u unutarnje krizne tačke takvog modela.

Postavlja se pitanje kako izaći iz simulakruma. Komunistički režim koji Tribusom prikazuje u **Povijesti** (kroz neku vrstu "geneze") je baziran na dokidanju individualnog identiteta i kreiranje jednog kolektivnog. Nasuprot tome egzistira polje pornografskog: seksualne revolucije, ali i oponiranja klape kroz domen tzv. proze u trapericam. Međutim, i sama pornografija, kako to ubrzo biva pokazano postaje tek dio *proizvedene stvarnosti* (u onom momentu kada bude legalizovana, jer iz oslobađajuće djelatnosti prelazi u dozvoljenu, dakle, proizvedenu od strane vladajućeg režima).

Ono na što sada treba obratiti pozornost jeste problem oponiranja i potkopavanja simulakruma unutar vlastito jezgre. Na ovom mjestu teorija Epšteina je vrlo indikativna. Upravo ona pokazuje na neki način i "crnu rupu" u samom simulakrumu. Ako neko stanje dođe do prezasićenja ono prelazi u svoju suprotnost, da parafraziram navedenoga taoretičara. Kada "klapa" unutar sistema postaje

[18] Tribuson, Goran, nav. djelo, str.209.

[19] Baudrillard, Jean, *Simulakrumi i simulacija*, Novi Sad: Svetovi, 1991, str. 5.

njegov oportunitet simulakrum je poljuljan. U čemu je paradoks ovog romana? On s jedne strana daje priču o totaliranoj ideologiji koja proizvodi realnost i pornografsko koje prevodi u polje simulacije, a sa druge strane i priču o kontradiktornom slomu jedinki vladajućeg režima koji svojim "*malom* pričom" prestaju da izgrađuju i počinju da "propituju realnost". Naravno, ideja Baudrillardovog simulakruma ne završava se ovdje. Ona obuhvata i prostor medija (npr., klasičan je primjer verbalna ili pismena cenzura kroz medij pisane riječi, tj. književnosti ili radioemisije na samom završetku radnje romana).

Na taj način komunistički utopizam, ta zemlja arkadijske idealizacije, prosperiteta i razvoja prelazi u vlastitu suprotnost i vlastiti dijalektički oponirajući element. Komunistička ideologija, negirajući sve tamne strane svoga razvoja, od Golog otoka, Dahauskih procesa, propadanja preduzeća i konačnog raspadanja društva, na koncu upravo unutra vlastite materije biva potkopana. Iluzatorski svijet koji je komunizam propagirao u jednom će trenutku biti poništen iznutra, a kako bi to rekao Epštein, parafraziram, suprotnost koja je od samog početka negirana, **i to namjerno**, u jednom će momentu steći nadmoć.

Upravo to će pokazati i godine odrastanja jeans-generacije o kojoj govori Tribuson u svojoj **Povijesti pornografije**, a kao najjača suprotnost ideologiji komunizma i njegovoj prosperitetnosti pokazat će se ta tzv. promašena generacija, koja "*bespomoćno, naivno i pomalo priglupo"* nije čekala da odraste sama od sebe, nego da ih drugi na "*najpedagoškiji način odrastu."*[20]

Tako da paradoksalno, iako djelujući vlastitom kulturom (importnog Zapada i izgrađivanja vlastitog identiteta u polju onog od režima predviđenog) kao oponirajuća pojava jeans-genercija mladih, Stanislav i njegovi prijatelji kao dio toga sistema bivaju potpuno destruirani pedagogijom i tobožnjim idejama napretka i kao takvi postaju i najjača antiteza komunističkoj tezi općeg progresa i napretka. Jednostavno kazano, postaju primjer onog najviše negiranog, a koje se pokazuje kao stvarno stanje unutar ideologije i kao takvi postaju *-pseudo* oblik svoje realnosti. S druge strane pornograsko kao polje sublimiranja individualnih energija, dakle kao prazni označitelj, u kojem bi u ovom slučaju upisali značenje oslobođenja, prestaje značiti to i prerasta u metaforu poraza generacije. Tako simulirana stvarnost u sebi sadrži element koji će je i potvrditi i potkopati.

"*Nitko, prijatelju. Samo koraci u noći*." (Raymond Chandler, *Playback*)

Upravo ovaj citat sa predstranica Tribusonove **Povijesti pornografije** govori o promašenoj generaciji, generaciji mladih koja je u jednom sistemu kakav je u romanu prikazan svedena na korake u noći, deindividualizirana, uništena i u potpunosti izgubljena između arsenala odgojnih metoda i totalitarnog sistema sa jedne i pokušaja da vlastitim djelovanjem pomaknu granice zadatog polja egzistencije s druge strane. A da u totalitarnim sistemima ne postoji mogućnost da se

[20] Isto, str. 134.

subverzira i da se ispolji, pokazuje nimalo optimističan završetak romana. Život, neki bolji započet će se izvan kruga, simbolično prikazan PAN AM--ovom kartom u džepu Mikija Grabara.

Još simboličnije odricanje mogućnosti izmjene i pobune dato je kroz emisiju Mikija i Stanislava. Osveta nekadašnjeg partijskog člana Mikija Grabara postaje naivna i parodirana, besmislena i suvišna, jer je već "**isključen**" iz emisije na njenom samom početku, baš kao što su i sami bili **isključeni** iz vlastitog života "*naivno i priglupo puštajući da ih drugi na najpedagoškiji način odrastu*".

Zaključak

Povijest pornografije neće u svojoj narativnoj strukturi graditi Veliku priču. Kao takva, ona ne samo da će njoj suprotstaviti periferiju *male priče*, nego će razarati i sve ostale tzv. metanaracije, mitske, uporišne matrice komunističke ideologije i na takvoj osnovi izgrađivanog društva. Destrukcija tih mitova jedno je od osnovnih obilježja postmodernizma koji ne dopušta bilo kakvo preimućstvo Velike priče. Destrukcija ideologija osnovno je obilježje romana. Tribuson se pri tome koristi i vjerovatno najdjelotvornijim, a sa druge strane i najbezbolnijim oružjem: humorom "kroz" parodiju.

Onakav kakav jeste u svojoj suštini, potpuno dekonstrukcijski i neutralan postmodernizam će afirmirati *malu priču*. Zbog toga se i proza u trapericama izvrsno uklapa u ovakvu postulaciju, jer i ona prepuštajući glas margini razara vladajući *Centar*, a uz bildungsroman konstruira se priča koja će razoriti mitove svoga vremena. Uz sve to, kako smo vidjeli na prethodnim stranicama, komunizam je sa svojom totalitarnom ideologijom proizvodio stvarnost, kao jedinu moguću, ali koja se izrodila u vlastitu suprotnost i u sebi već sadržala svoj subverzivni elemenat – Stanislavljevu generaciju. Subverzivno djelujući prema ideologiji socijalizma i komunizma Stanislav i njegova klapa oponirat će svim Velikim pričama na kojima je insistirao komunizam. Tako, godine koje će označiti njihovo odrastanje postat će i godine destrukcije metanaracija njihovog vremena. Urušavaju se svi politički i društveni mitovi. Ustvari, već na samom početku istupa glas pojedinca koji će potkopavati ideologiju, ukazujući na alogičnosti u samoj jezgri te Velike priče. U tom smislu vrlo je indikativno što taj glas progovara iz pozicije infantilnog pripovjedača, dakle, onog ko još uvijek nije uveden u proces socijalizacije i koji sa svoje pozicije najbolje prečitava priču koju kolektiv ispisuje: "*Kada sam došao kući, upitao sam oca kako to da današnja socijalistička medicina, oslobođena građanskih zabluda, uopće dopušta da umru takvi velikani kao što su drugovi Kidrič i Pijade.*"[21]

[21] Tribuson, Goran, nav. djelo, str.42.

Literatura i izvori

Andrić, Ivo, *Prokleta avlija*, Sarajevo: Dani, 2004.

Baudrillard, Jean, *Simulakrum i simulacija*, prevod sa francuskog Frida Filipović, Novi Sad: Svetovi, 1991.

Butler, Christopher, *Postmodernizam*, Sarajevo: Šahinpašić, 2007.

Beker, Miroslav, *Uvod u komparativnu književnost*, Zagreb: Školska knjiga, 1995.

Biti, Vladimir, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska, 1996.

Denić-Grabić, Alma, *Otvorena knjiga (Elementi postmodernog diskursa u romanima Istočni diwan i Šahrijarov prsten Dževada Karahasana),* Zagreb-Sarajevo: Zoro, 2005.

Epštein, Mihail, *Postmodernizam*, Beograd, 1998.

Flaker, Aleksandar, *Proza u trapericama*, Zagreb: Sveučilišna naklada Libar, 1983.

Hutcheon, Linda, *Poetika postmodernizma*, Novi Sad: Svetovi, 1996.

Karahasan, Dževad*, Šahrijarov prsten*, Bosanska knjiga, 1994.

Kazaz, Enver, *Bošnjački roman XX vijeka,* Zagreb–Sarajevo: Zoro, 2004.

Lešić, Zdenko, *Nova čitanja*: *poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo: Buybook, 2002.

Moranjak- Bamburać, Nirman, *Retorika tekstualnosti*, Sarajevo: Buybook, 2003.

Solar, Milivoj, *Povijest svjetske književnosti (kratki pregled),* Zagreb: Golden marketing, 2003.

Šuvaković, Miško, *Postmoderna (73 pojma)*, Beograd: Narodna knjiga, 1995.

Tribuson, Goran, *Povijest pornografije*, Zagreb: Večernji list, 2004.

Miladinka Vasić

Elementi postmodernoga diskursa u *Mansardi* Danila Kiša

I. Uvod

O postmodernoj epohi počelo se govoriti već sedamdesetih godina XX. stoljeća kada su se na širem općekulturnom planu počele uočavati razne promjene.

Prema definiciji Miška Šuvakovića "*postmoderna je posthladnoratovska internacionalna kultura svojstvena za post-tehnološko, informacijsko i semiotičko društvo"*.[1]

Karakterizira je nestajanje ideoloških totalitarnih sistema i prevlast potrošačkih i informacijskih modela birokratskoga i tehnokratskog upravljanja društvom. Kao epohalna pojava i globalna kultura razvija se kao "kritička nostalgija"(L. Hutcheon) prema kanoniziranoj tradiciji i njezinoj Velikoj priči.

U povijesti književnosti postmodernizam se najčešće shvata kao razdoblje, ali se u širem kulturološkom smislu povezuje i zamjenjuje sa pojmom postmoderne kojim se nastoji odrediti cjelokupna nova povijesna epoha. Pri tome je redovito pojam postmoderne širi i obuhvatniji od pojma postmodernizama, koji se uglavnom upotrebljava samo u književnosti, u nekim drugim umjetnostima, i, ponekad, u odgovarajućim pojavama u znanosti i filozofiji s jedne, a u suvremenoj masovnoj kulturi, osobito u reklami, s druge strane.

Ono što je karakteristično za postmodern/u/izam jeste odbijanje neprikosnovene vjere u Velike priče koje je u svojoj prosvjetiteljsko-dekartovsko-teleološkoj zabludi moderna stvorila. To su zapravo tri metanaracije moderne o kojima govori Lyotard: teleologija duha, emancipacija čovječanstva i hermeneutika smisla. U uvodu svoje knjige *Postmoderno stanje* on o pojmu postmoderne govori

[1] Šuvaković, Miško*, Postmoderna* (73 pojma), Beograd: Narodna knjiga, 1995, str. 120

kao u stanju kulture nakon preobražaja koji je uslijedio krajem 19. stoljeća zajedno sa kapitalističkom krizom, krizom pomenutih modernističkih Velikih priča, poznatom kao kriza "metanaracija".

Među velikim brojem teoretičara koji se bave problematikom ove stilske formacije postoje brojna neslaganja. Jedno od centralnih pitanja koje se nameće u svim znanstvenim razmatranjima postmoderne je njena kauzalnost i odnos prema moderni. Neki smatraju da se episteme smjenjuju prevratom i/ili potpunim raskidom, dok je npr. za druge postmoderna samo nastavak moderne.

Najveći broj djela koja nastaju u postmodernom dobu su zapravo književnost o književnosti. Nasuprot ranijem razumijevanju djela za koje je bila karakteristična cjelovitnost i dovršenost, imamo tekst koji obiluje pluralnošću, fragmentima itd. Takav tekst, uključujući i sebe, uspostavlja veze sa drugim tekstovima. Radi se o jednoj od osobina postmoderne koju nazivamo intertekstualnost. Svojom intertekstualnošću tekst razvija beskrajni dijalog kroz historiju i kao takav on nema jasno utvrđeno i definirano značenje. I pozicija autora se mijenja. Sada autor nije više onaj koji kontrolira oko sebe, on postaje svjedok, priređivač citata ili čak junak. Smrt autora je neminovna jer se akcent stavlja na tekst. Pored intertekstualnosti, još neki od elemenata postmodernoga diskursa su citatnost, aluzija, dokumentarnost, metatekstualnost, katalogizacija, parodija itd.

Kratko rečeno, ovo je diskurs koga karakterizira polireferencijalnost, heterodoksičnost, marginalnost, smrt utopija, smrt autora, deformacija, dekonstrukcija, nepristajanje na funkcionalnost, dekonstrukcija, nelinearni pogled na historiju, fragmentiranost…

II. Intertekstualnost i parodija kao intertekstualni postupak

Intertekstualnost je jedan od osnovnih pojmova postmodernističke paradgime. Sam pojam u književnu raspravu ulazi preko Bahtinovog učenja o heteroglosiji i dijaloškoj naravi jezičkih fenomena. Bahtin smatra da su sve pojave u jednoj vrsti međusobnoga odnosa, da su naši iskazi raznijezični, tj. heteroglotni. Jedno književno djelo ne možemo promatrati kao zatvorenu strukturu, ono predstavlja odgovor na ostala djela, a u nekim slučajevima i na cijelu kulturu. Znači, tekst je uvijek u dijaloškom odnosu sa drugim tekstovima bilo kao aluzija ili imitacija i on kao takav živi dodirujući se sa drugim tekstovima. Tako je Julija Kristeva, posluživši se Bahtinovom terminologijom intertekstualnost definirala kao " *odnose što ih tekst može imati sa drugim tekstovima. Ti intertekstualni odnosi uključuju anagram, adaptaciji, parodiju, pastiš, imitaciju"*.[2]

Pored Bahtina i Kristeve mnoštvo je autora koji su se bavili ovom temom i problemom intertekstualnosti(Roland Barthes, Riffaterre, Vladimir Biti). Međutim,

[2] Beker, Miroslav, Uvod u komparativnu književnost, Zagreb: Školska knjiga, 1995. str.48

svi oni intertekstualnost i intertekst shvaćaju kao mrežu citata, korpus fragmenata i tekstova kojih se čovjek pri čitanji sjeti. Bitno je naglasiti, da su možda citat i citiranje ključni pojmovi u pokušaju teorijskoga promišljanja i definiranja pojma intertekstualnosti..

Jedan od najčešće isticanih postupaka kojim se uspostavljaju i preispituju odnosi među tekstovima unutar jednog djela jeste parodiranje. Samo pojam parodije "*ulazi u književnu raspravu oko postmodernizma, zajedno sa pojmovima aluzije, citata, dijaloga*, *hibrida, karnevala, pastiša…"*[3]

Postmoderni roman parodijom osvjetljava sam umjetnički postipak, skrećući pažnju čitatelja na svoj vlastiti artefekt. Koristeći mnoštvo aluzija, adaptacija, citata, montaže i parodiranja i Kiš nam u svojoj *Mansardi* pruža mogućnost za ispitivanje intertekstualnih odnosa koje ovaj tekst uspostavlja sa drugim tekstovima.

III. Intertekstualnost i intertekstualni postupci u **Mansardi**

PARODIJA, ALUZIJA, CITATNOST

Promatrajući strukturu ovoga kratkog Kišovog romana ili satirične poeme, kako je on naziva, na prvoj intertekstualnoj razini otkrivaju se odnosi koje ovaj tekst uspostavlja sa antičkim mitom o Euridici I Orfeju. Iz mita je poznato da je Orfej bio jedan od najvećih pjesnika kojemu je Apolon poklonio svoju lautu, a Muze su ga naučile da svira na njoj tako lijepo da je očaravao ne samo divlje zvijeri nego i stijenje i kamenje.

"Kamenje je pred njim otvaralo svoje dveri, sijali se Andi, Kordiljeri"...[4]

Međutim, u skladu sa postmodernističkom praksom, mit se dekonstruiše, reinterpretira i parodira.

Bezimeni pripovjedač povremeno se, u pojedinim dijelovima, poistovjećuje sa Orfejem, da bi u jednom momentu izjavio kako ne umije da svira,, "*čime se vrši detronizacija ne samo mitske figure, već I čudesnih moći koje ta figura posjeduje"*.[5]

Saznanjem da njegova voljena Euridika baš i nije ono za šta se predstavljala, da je i ona poput Marije iz prizemlja obična prostitutka, kurva kamenjarka, kako je u izljevu svog bijesa naziva, ruši se mitski ideal vječne ljubavi. Samim tim, mit se parodira. A lauta postaje simbol njegovog duševnog stanja:

---

[3] Isto, str. 261

[4] Kiš, Danilo, Beograd: Prosveta, 1987, str.26

[5] Pantić, Mihajlo, *Kiš,* Novi Sad: Svetovi, 1998, str.18

"*...lauti sam bio kose iščupao da me ne draži, usta sam joj bio začepio prljavim krpama da ne uzdiše, da ne čuje"...*[6]

Prije nego li se pređe na sljedeću intertekstualnu razinu koju ovaj roman uspostavlja sa poezijom Tina Ujevića, obratit ćemo pažnju na sam naziv romana.

Naime, naziv *Mansarda* otkriva nam dvostruki niz aluzija i asocijacija. Prva aluzija povezuje se sa boemom, a znamo da mansarda predstavlja svojevrsno mjesto na kojemu se obavljaju aktivnosti umjetnika, njihova okupljanja i sl.

Drugi niz aluzuija i asocijacija mansardu prikazuje kao prostor koji osim funkcije stanovanja posjeduje i funkciju skladišta, odlaganja stvari koje još uvijek nisu za potpuno odbacivanje. S jedne strane, odrednica boema u tekstu je jasno određena, dok odrednica skladišta funkcionira ma metaforičkoj razini.

"Da bi se Mansarda ovjerovila kao interketst u čijem se središtu nalazi boemsko sazrijevanje umjetnika potrebno je u njoj otkriti i intertekstualne manifestacije kojima bi se pridao smisao tome tematskom kompleksu".[7]

Ovdje Kiš ukazuje na prisustvo poezije Tina Ujevića. Naime, u poglavlju *Lauta ili veliki festival*, jedan od dijaloga koji vode dva prijatelja, završava se izjavom našeg bezimenoga pripovjedača:

"O ovome što iz mene niče. S korenom u srcu, sa cvatom na suncu. S peludom u oku".[8]

Ovo je zapravo intertekstualna obrada Ujevićeve antologijske pjesme *Kolajna:*

"S ranom u tom srcu, tamnu I duboku
S tajnom u tom trudom I prokletom biću
Sa zvijezdom na čelu, sa iskrom u oku
Gazi stazom varke mrtvi Ujeviću[9]

Iščitamo li ovu Ujevićevu pjesmu do kraja, možemo je tumačiti u kontekstu njenog nastanka.

To je period poslije Prvog svjetskoga rata koji je u jugoslovenskim književnostima bio određen specifičnim mračnim osjećajem života. Kroz pjesmu dominira ideja smrti. Međutim, Ujevićeva pjesma posjeduje pjesničko "ja" za razliku od bezimenoga pripovjedača *Mansarde* i njegovoga prijatelja Jarca Mudrijaša koji je također lišen imena. Na taj se način zapravo simbolizira nedostatak identiteta ili njegovo još-ne-postojanje.

---

[6] Kiš, Danilo, Mansarda, Beograd:Prosveta, 1987, str.64

[7] Beganović, Davor, Pamćenje traume(Postapokaliptična proza Danila Kiša), Zagreb-Srajevo:2007, str. 65

[8] Kiš, Danilo, Mansarda, Beograd:Prosveta, 1987, str.69

[9] Ujević, Tin, PjesmI,Zagreb: Znanje, 1963, str.131

Dalje, u poglavlju *Valpurgijska noć ili začetak zaborava* pojavljuje se još jedan "ujevićevski kod" upisan u tekst *Mansarde.*

"Onda pripalih cigaretu. Pušio sam neko vremen, ćuteći. Jedan čist zrak mesečine kliznu kroz mansardu, Kao daleki zvuk fis-harmonike. Zatim iščeznu, iznenada".[10]

Pjesma *Fis-harmonika* je jedna od najznačajnijih Ujevićevih pjesama koja je obilježila njegovu kasnu stvaralačku fazu. U njoj je upisan cjelokupni pjesnikov boemski život.

Evo nekoliko navoda iz pjesme:
Nas će obuzeti gorostasna šuma
Izrast će biće čak I povrh uma
Je li usna zbori ili nebo svira?
Gostiona uz put sjedište je mira.
…

A kad mlaz svjetlosti pane povrh pjesme
Probudit će lugom pozaspale česme
I presahla vrela i umorne rijeke
Kojim vjetar nosi sve jeke daleke.
Eto, zbori zemlja: eto šuma plače:
Kad krčma na drumu dočeka svirače.
I ta svirka naše razgovore priječi,
I ti sneni zvuci jesu naše riječi.
Nužno, neko fali, kad nas pjesma smami.
Gledamo se blijedi. Falimo mi sami.[11]

I u ovoj pjesmi se otkriva Ujevićev pesimizam, no nije to više onaj pesimizam iz mladalačkih dana. Ovaj je obiljožen starošću i gorkim talogom iskustva.[12]

Gostionica koja se nalazi uz put predstavlja središte mira, a dolazak svirača unosi buku u taj prostor, priroda se budi.

"Krčma" je mjesto koje priziva razbijanje tišine. Međutim, u svemu tome nedostaje "netko". Taj netko zapravo smo mi sami, taj neki simbolizira gubitak identiteta. Rekonstruirana atmosfera iste ove krčme nalazi se u *Mansardi.* To je krčma "Kod dva desperadosa". Ona je ovdje postavljena u funkciji stajališta na kojemu posjetioci vrše samoubojstva oružjem koje im se servira kao sastavni

[10] Kiš, Danilo, Mansarda, Beograd: Prosveta, 1987, str. 75

[11] Ujević, Tin*, Pjesme II,* Zagreb: Znanje, 1963, str. 125

[12] Ovdje pravim intertekstualnu igru. Naime, *Gorki talog iskustva* jeste intervju kojeg je Kiš dao 1972. u kojem vidimo upisan ujevićevski kod kao središnju odrednicu cjelokupnog boemskog kompleksa u romanu *Mansarda.*

dio posluženih jela. Kupili su sve moguće instrumente, čak i fis-harmoniku. U početku je sve išlo dobro:

" Tako je to sve počelo. U početku je, bogami, išlo dobro. Slušali smo, u kasne zimske večeri, mornarske tuge na harmonici, postali smo lučka ispovedaonica, postali smo zvučna školjka koja kada se prinese uvu svira glasom sirene. Tu i tamo gorela je tek pokoja sveća i "Kod dva desperadosa"se uvek pevalo pobožno, kao na misi. No uskoro, i to je sve pošlo đavola, kao što san zna da bankrotira. Postali smo svratište besprizornih, lopovsko gnezdo, javna kuća, špilja krvavih obračuna…A kunem vam se, sve je to moglo biti, sve je to bilo tako lepo zamišljeno".[13]

Znači, umetanjem u tekst *Mansarde* stihovnoga ritma, te vještim umetanjem tek naslova pjesme, na poseban način je prikazana boemska pozadina kao dominantno organizacijsko načelo ovog romana. Upisivanje ovog "ujevićevskoga" koda kao središnje odrednice cjelokupnoga boemskog kompleksa u romanu *Mansarda* naći će dodatnu potvrdu i u autobiografskom Kišovom iskazu "*Gorki talog iskustva"*.

"Došavši u Beograd, ja sam zagnjurio u taj svet tzv.boemije, u "Tri šešira", u "Prešernovu klet". I pio sam pošteno, na gladan stomak, ali do dna, uvek na eks, ali sam čuvao kao svoju tajnu formulu opstanka, jedinu moguću, koju sam pronašao, ne u kafani nego takođe u nekoj knjizi. Verovao sam u verodostojnost te spasonosne formule, te anegdote, jer ju je rekao onaj čiji život i čije knjige nisu bile protivrečne. "Kako ste uspeli, gospodine Tin, da opstanete uprkos boemiji, da toliko naučite, dok su oni koji su s vama pili, manje ili više, svi potonuli?" Pisac je odgovorio: "Ja sam noću pio, a danju radio." Eto, u toj se anegdoti krije ta čarobna formula koju sam čuvao za sebe i koje sam se držao.[14]

Ovo Kišovo svjedočanstvo obilježava ulogu koju su u njegovom stvaralaštvu igrali autobiografski faktori, otkrivajući detalje iz piščeva života čak i u jednom tekstu naizgled toliko zagledanom u samoga sebe i u vlastitu literarnost poput *Mansarde*.

Na sljedećoj intertekstualnoj razini ovaj roman uspostavlja vezu sa jednim od najvećih djela svjetske književnosti XX stoljeća, romanom *Čarobni brijeg* Thomasa Manna, koji možemo svrstati u red tzv. obrazovnog romana. I ovaj se tekst, kao i *Mansarda,* bavi procesom sazrijevanja umjetnika. U poglavlju *Povratak* na francuskom jeziku se, kako je to i u orginalu, navodi dijalog madam Šoše i Hansa Kastropa, što bismo mogli označiti kao intertekstualno citiranje, dakle, u

[13] Kiš, Danilo, *Mansarda,* Beograd: Prosveta, 1987, str. 98

[14] Kiš, Danilo, *Po-etika*, knjiga druga, Beograd, 1974, str. 54

pitanju je citatnost, također jedan od elemenata postmodernoga diskursa. Prema Šuvakovićevoj klasifikaciji[15] ovdje je u pitanju odnos tekstova istoga ranga, što znači citiranje književnosti u književnosti.

U *Mansardi* se citat nalazi u poglavlju *Povratak,* a orginalni citati u Mannovom *Čarobnom brijegu* sa kojim gradi vezu su u poglavlju *Valpurgijska noć.* I u Kišovoj verziji, a i u orginalu, tekst je na francuskom jeziku, s tim što Mann daje prijevod na njemački jezik dok kod Kiša prijevod ne postoji.

Međutim, kako bi prilagodio tekst svojoj narativnoj strukturi, Kiš skraćuje orginalni tekst i izbacuje određene dijelove koji se ne uklapaju u njegov sardžaj.

Ono što je zajedničko Kišu i Mannu zapravo je privrženost prema dvojici glavnih likova. Obojica su jedna vrsta umjetnika koji u procesu sazrijevanja pokušavaju doseći suštinu svoje platonske ljubavi. Ali, obojica na kraju napuštaju te nestvarne svjetove i odlaze u susret realnosti.

Igrajući se sa Ujevićevom poezijom i Mannovim *Čarobnim brijegom*, šifrirajući i prikrivajući ih, Kiš je uspio promijeniti značenja što su u njih upisali njegovi prethodnici.

IV. Metatekstualnost i pozicija pripovjedača

Metatekstualnost i metatekstualne relacije nalaze se posvuda u tekstu *Mansarde.* Metatekst bi najkraće mogli definirati kao tekst koji je nastao pod utjecajem drugog teksta. On predstavlja jedan vid međutekstualnoga nadovezivanja između dva ili više tekstova.

Kiš se služi tradicionalnim pripovjednim tehnikama, pripovjedač *Mansarde* istovremeno je i njezin pisac koji uz opisivanje svojih osobnih iskustava pripovijeda i o procesu nastajanja romana. Pomagači u tom procesu su dva lika, Jarac Mudrijaš kojega srećemo na samom početku romana, te Osip koji se javlja pri kraju romana u poglavlju *Mansarda II*. Obojica su od velikoga značaja, s tim da je Jarac Mudrijaš mnogo češći sagovornik i njegov lik zauzima mnogo više prostora u tekstu. On je neprestano uz bezimenoga pripovjedača poput sjenke, on je njegov savjetodavac.

" *Opet me Jarče Mudrijašu koriš zbog egoizma. Pišeš mi: bilo bi bolje da napišeš jedan roman u stilu Dafnida I Hloe ili već tako nešto, da bih se tako, oslobodio prvog hica(ovdje si pogrešno, nisi valjda namjerno, otkucao hica mesto lica. Zapravo, na šta si mislio, osloboditi se prvog hica ili lica? Ne zaboravi da mi to objasniš!?)…*

[15] Šuvaković navodi pet citatnih odnosa a to su: tekstovi istog medijskog ranga, vlastiti tekstovi gdje citiramo vlastita djela, zatim tekstovi o tekstovima, tekstovi različitog medijskog ranga i vanumjetnički tekstovi.

...Dovoljno je preko glave što I ja moram kao nekakvo Ja ponavljati iz stranice u stranicu, kao das am kakva izmišljotina ili fabulan. Ili fantom. [16]

Pripovijedanje u prvome licu i pripovijedanje koje za cilj ima stvaranje pravolinijske fabule ironizirano je igrama riječi. Treba se riješiti prvoga lica ili prvog hica, a pripovjedni Ja pretvoren je u Fabulana. Prvo lice je za Kiša sredstvo kojim se čitatelj uvodi u svijet knjige na izravan način. Zato sa sigurnošću možemo reći da je *Mansarda* na toj razini rascijepljena. Dijalog Jarca Mudrijaša i našeg bezimenoga pripovjedača može se tumačiti kao dijalog sa samim sobom, tj. unutarnji monolog.

Jarac Mudrijaš predlaže pripovjedaču pisanje djela koje bi se priklonilo žanrovskoj liniji ljubavnih romana čiji se korijeni nalaze još u antici. To se odnosi na kanonski roman Dafnis i Hloe, koji je kao kanonski roman služio i pastoralnim romanina šesnaestoga stoljeća. I na kraju mu ostaje pisanje modernog ljubavnog romana kao čija se paradigma pojavljuje *Mansarda.*

V. Katalogizacija, dokumentarnost

Prije nego li se spomene katalogizacija kao još jedan elemenat postmoderne poetike, kratko ćemo se vratiti na onu već spomenutu aluziju mansarde koja ima metaforičku funkciju skladišta. Osim boemske funkcije ova prostorija je pripovjedaču I Jarcu Mudrijašu služila i kao ostava za predmete koji su van upotrebe i koji su izgubili prvobitnu vrijednost, ali koji još uvijek nisu zreli za potpuno odbacivanje. Mansarda postaje skladište predmeta koji u skladu s tim dobivaju svoj poredak. Nakon smještanja na Mansardu, oni se moraju katalogizirati.

Već na samom početku knjige daje se spisak pitanja iz života kojima je zaokupljen glavni junak i na koje grozničavo traži odgovore. Počinje pitanjem o besmrtnosti duše a završava dvojbom između smrti i samoubojstva.

Dalje, tu se nalaze uskladištene knjige koje također treba katalogizirati. Mjesto skladišta tih knjiga je ironično, to je stakleno zvono ukradeno iz jedne kafane baš za tu namjenu.

"...To je stakleno zvono zdipio u tu svrhu Jarac Mudrijaš iz Tri slona; jednostavno ga je nabio sebi na glavu i izjavio pred svima: putujem s ovim zvezdama bliže, a svi su se,čžak i konobar, smejali tome kao duhovitoj i za njegove godine ambicioznoj šali"... [17]

Spisak knjiga koji se nalazi pod zvonom je raznovrstan, nasumičan, žanrovski hibridiziran, te obuhvata djela i niske i visokoprofilirane književnosti. To je još jedan parodijski ključ u ovome romanu.

[16] Isto, str. 30
[17] Isto, str. 89

"...Pod tim smo zvonom držali ove knjige: Spinozinu Etiku na latinskom, Sveto pismo na hebrejskom, Don Kihota, Priručnik o dijetalnoj ishrani, Stendalovu knjigu o ljubavi...jedno džepno izdanje van Gogovih reprodukcija i jedan internacionalni red vožnje..."[18]

Sve ove knjige nasumice povezuje nasumičnost izbora, nema nikakvoga kriterija pripadnosti. Katalogizacija je svako nabrajanje i sistematizacija različitih fenomena po različitim kriterijima i principima, čak i nabrajanje stanara *Mansarde* na samome kraju romana.

"Kovač Alek, ložač; 1912, žena mu je nedavno umrla. Pre godinu-dve. Setih se da mi je nastojnica pričala nešto o tome. .."[19]

Sagorijevanjem posljednje šibice pripovjedač završava svoj posao. Spisak, odnosno inventar je gotov. Samim tim promijenila se i njegova priroda, on postaje jedna vrsta dokumenta. Naime, svaki oblik primjene stvarno postojećega ili izmišljenog dokumenta dio je Kišove narativne strategije. Dokumentarnost je bitna odrednica cjelokupne njegove proze. Ovaj spisak stanara pripovjedača vraća u realnost života mansarde. Shvata da je na njoj živio kao na zvijezdi. Odlučuje promijeniti svoj pristup životu tako što će napraviti novi spisak koji sadrži i obaveze koje mu valja iuspuniti u procesu poboljšanja vlastite osobe i koji sugerira put njegovog sazrijevanja, i ljudskoga i stvaralačkog.

"*Krajnje je vreme da se I ja uvedem u spisak"*.[20]

Ova izjava je putokaz koji nas vodi saznanju da je bezimeni pripovjedač sazrio, kao umjetnik, ali i kao čovjek. Proces formiranja individualnoga identiteta dosegao je svoju krajnju tačku.

VI. Zaključak

Jedna je od bitnih odrednica Kišove *Mansarde* dvostruko značenje teksta. S jedne strane, možemo pratiti Kišovo osobno iskustvo koje je upisano u tekst, trnovit put koji ga je pratio u procesu sazrijevanja i postajanja umjetnika, a s druge strane tekst će nadrasti tu autobiografsku razinu i uputiti se pitanjima koja se tiču položaja individue u društvu i mogućnosti profiliranja identiteta definiranoga pobunom protiv auroriteta zajednice. *Mansarda* je djelo pisca koji se koleba između poezije i proze. Zapravo, on piše to svoje kolebanje, piše satiričnu poemu. Gledajući kontekst romana suočavamo se sa nedorečenim i na svojevrstan

[18] Isto, str. 23
[19] Isto, str. 117
[20] Isto, str. 118

način duhovitim tekstom koji i sam odbija da se do kraja poveže u jednu čvrsto organiziranu cjelinu. Zato je akcent mnogo više na kontekstu nego na samom tekstu. Ovo je prvi Kišov roman koji se vješto služi intertekstualnim elementima. Vidjeli smo da se kroz čitav roman proteže mit o Euridiki i Orfeju ali se on, kako to nalaže postmodernistička praksa, reinterpretira, dekonstruira i parodira, na osnovu čega zaključujemo da Kiš ne želi čvrsto definirati svoj tekst, on odbija svaku žanrovsku kanonizaciju. *Čarobni brijeg* Thomasa Manna je još jedan intertekst koji je Kiš uklopio u svoj roman te tako ironizirao i parodirao žanr obrazovnog romana.

U funkciji interteksta su i Ujevićeve pjesme, te čitava jedna mala biblioteka u kojoj se nalaze i djela visoke književnosti ali su pod istim zvonom sa knjigama koje nisu književnost, a sve je to jedan veliki parodijski ključ. Osim toga, vrlo vješto je u tekst *Mansarde* uklopio i ostale elemente postmodernog diskursa kao što je dokumentarnost, katalogizacija, metatekstualnost, citatnost.

Literatura i izvori

Kiš, Danilo, Mansarda, Beograd: Prosveta, 1987.

Ujević, Tin, Pjesme II, Zagreb: Znanje, 1963.

Šuvaković, Miško, Postmoderna (73 pojma), Beograd: Narodna knjiga, 1995.

Spahić, Vedad, Vrt Bašeskoja, Tuzla: Bosnia ars, 2005.

Hutcheon, Linda, Poetika postmodernizma, Novi Sad: Svetovi, 1998.

Biti, Vladimir, Pojmovnik suvremene književne teorije, Zagreb: Matica hrvatska, 1996.

Beganović, Davor, Pamćenje traume (Postapokaliptična proza Danila Kiša), Zagreb-Sarajevo: 2006.

Pantić, Mihajlo, Kiš, Novi Sad: Svetovi, 1998.

Bart, Rolan, Rolan Bart po Rolanu Bartu, Novi Sad-Podgorica, 1992.

Nadira Puškar

Elementi crkvenih prikazanja u *Malom Trgu* Milana Grgića

Književnost srednjega vijeka, osim dominantnosti crkvenih ili religijskih tema i latinskoga jezika u ulozi ondašnjega globalnog medija komunikacije, karakterizira i pojava hibridnosti na polju žanra. Žanr je "interpretacija vrste" i on "smjera nekim ciljevima koji se upravo takovom interpretacijom vrste žele postići."[1] Općenito, novi ili hibridni žanrovi nastaju iz pokušaja spajanja različitih književnih oblika u jednu jedinstvenu cjelinu. Potrebno je naglasiti kako je klasificiranje srednjovjekovne književnosti složen proces kod kojega se osim oblikovnih determinanti u obzir trebaju uzeti tematske, pa čak i izvanknjiževne odrednice. Točnije, takozvana *crkvena prikazanja* nastala su i razvijala se neovisno o crkvenoj vlasti, te su bila produkt pučke kulture u potrazi za vlastitom katarzom i spasenjem.[2] Europska medijavelistika ne uspijeva dati precizan odgovor kada je u pitanju podrijetlo srednjovjekovnoga kazališta, ali zato njegovu didaktičku funkciju proglašava neupitnom. Temeljna poveznica srednjovjekovnih drama (mirakuli, moraliteti, misteriji i sl.) nalazi se u kršćanskoj svetoj knjizi Bibliji u kojoj posebno mjesto zauzimaju moralni principi ili "obrasci" lijepoga i uzoritog ponašanja jednoga kršćanina. Ovaj rad nastoji doprinijeti opusu interpretacija semantički bogatoga tročinskoga dramskoga teksta "Mali Trg" autora Milana Grgića.[3] Detaljnim iščitavanjem teksta pokušat ćemo dokazati kako se "Mali Trg" može svrstati u kategoriju "hibridnoga žanra", te da je isti produkt in/direktnoga utjecaja srednjovjekovnih crkvenih prikazanja. Dvije osnovne podudarnosti između "Malog Trga" i crkvenih prikazanja su nezaobilazni društveno-moralni kontekst i nastojanje izricanja pouke (didaktičnost). Iako srednjovjekovna crkvena prikazanja Grgiću služe kao predložak, logično je da ona transportirana kroz

[1] P. Pavličić, *Književna genologija,* Zagreb, 1983.

[2] Car-Mihec, *Dnevnik triju žanrova*, str.71.

[3] Dramu "Mali Trg" publicirala je izdavačka kuća "Matica Hrvatska" u Zagrebu 2002.godine.

povijest i prilagođena autorovom vremenu dobivaju jednu sasvim novu dimenziju. Primjetno je da Grgić ponegdje briše granice zadanoga poetičkog okvira, ali ne u smislu njihovog potpunog poništavanja već ih on jednostavno prilagođava, odnosno opravdava njihov smisao u vremenu u kojem živi. "Mali Trg" u žanrovskom smislu objedinjuje elemente mirakula, misterija i moraliteta, ali ne u njihovom izvornom obliku već u osuvremenjenim verzijama gdje autor pomoću aluzije i ironije na novi način interpretira i moralizira o najpoznatijem biblijskom zapisu-patnji Isusa Krista.

Polazište ovoga rada je smještanje " Malog Trga" u prostorni i vremenski kontekst. Na ovaj način pokušat ćemo rasvijetliti semantičku dimenziju djela koja je prije svega u svezi sa njegovom moralnom poukom.Vrijeme i prostor su u prvom redu apstraktni što podrazumijeva tvrdnju kako je riječ o "bezvremenskom" kontekstu.

Osim hrvatskih imena likova (Jelena, Ivan, Jura, Vilma i sl.) ne postoje specifične didaskalije prema kojima bi se djelo moglo kontekstualno odrediti. Drugim riječima, Mali Trg mogao bi biti trg iz bilo kojega dijela Hrvatske, a radnja bi se mogla dešavati bilo kada. Ovo je prvi pokazatelj autorove težnje da posezanjem za srednjovjekovnim žanrovima (moralitetom, misterijem i mirakulom) i njihovim osuvremenjivanjem odašilje univerzalnu i bezvremensku moralnu pouku.

Metaforički govoreći, drama "Mali Trg" ima ciklički oblik jer se već od samoga početka stiče dojam kako je riječ o začaranom krugu što se potvrđuje kroz reminiscenciju likova na slavnu prošlost i trenutno stanje materijalne i moralne degradiranosti društva. Dodatni dokazi za ovu tvrdnju su ponovni dolazak materijalnoga blagostanja, ali paralelno sa time i još dublji moralni pad stanovnika uništenih vlastitom pohlepom i zlobom.

VIKTOR: (...) No? Je li to vino, ili što je.

ČANGIJA: Pa, kiselo je...

VIKTOR: Točno. Kiselo je.

ČANGIJA: Malo steže, ali...

VIKTOR: Ali tebi prija, je li tako? Ti bi sada od šale skresao u sebe tri litre ove tekućine. Čangija, propadaš! Toneš sve dublje i dublje. Podsjećam te, da si nekad zbog ovakvog vina bio u stanju prevrnuti sve ove stolove, i porazbijati Juri pola krčme. Nekad si-bio dostojanstven!(...) A sjećaš li se Čangija Male Gospe? One Male Gospe od prije nekoliko godina, kad smo izgradili ono čudo tamo? (Pokaže prema česmi). Sjećaš li se? Reci, kakvo se onda vino pilo? Kakvo i koliko?

ČANGIJA: To je bilo onda... Davno...

VIKTOR: Malvazija! Žuta kao cekin! Ruke su ti se lijepile od svake njene kapi. Na bačve se ispijalo, do đavola! Eh, Čangija!

ČANGIJA: Dobro znam koje vino vrijedi. Ali kažem, to je bilo onda, kad nam je išlo.

VIKTOR: Da, išlo je. Mala Gospa, zaštitnica naša, bila nam je vraški naklonjena. Kakvo slavlje! Procesije, lampioni... Sve ovuda mali platneni kućerci puni drangulija. Djeca! Koliko je samo djece bilo, mila majko! (...)[4]

Oslikani kroz motive bolesti i presušene česme, postojeći materijalni nazadak i siromaštvo koji su nam predočeni na početku drame upotpunjuju sliku duhovne i moralne degradiranosti stanovnika Malog Trga. Nedostak blagoslova i božije milosti očigledno su posljedice kontinuiranoga skretanja sa "pravog puta" i srljanja u otpadništvo.

Usprkos svjesnosti o postojanju božijeg prokletstva u Malom Trgu kroz vidljive pokazatelje (siromaštvo, bolest, stalni nazadak i sl.) njegovi stanovnici ostaju dosljedni svojoj općenito zloj i iskvarenoj prirodi. Opća atmosfera odaje kako je riječ o mjestu razložno napuštenom od Boga jer su se ljudi odali najgorim porocima: bludu, kocki i piću. Iako im Bog uvijek iznova pruža novu šansu, On ih istovremeno i testira kako bi zaključio zaslužuju li da ih se izvede na pravi put. Usprkos tome, novi sjaj bogatstva i općenito materijalnog izobilja ponovno će zaslijepiti stanovnike Malog Trga koji se odlučuju protivu moralnoga i duhovnog, a u korist materijalnoga.

Formiranje poveznice između srednjovjekovnih crkvenih prikazanja i djela " Mali Trg" prvenstveno je postignuto uporabom aluzije. Autor namjerno izbjegava direktno citranje ili parafraziranje Biblije kako bi stvorio ironijski odmak, što će mu u konačnici omogućiti osuvremenjavanje srednjovjekovnih žanrova i izricanje vlastite moralne pouke kroz dekonstrukciju mita o suštinskoj dobroti čovječanstva. Suprotstavljanjem logosa mitu autor ne želi poljuljati temelje vjere u Boga, već upravo suprotno tome, on modernizacijom srednjovjekovnih žanrova (mirakula, misterija i moraliteta), u očigledno većinski bezbožničkom svijetu, nastoji nanovo osvijestiti, poučiti i upozoriti. Fundamentalna aluzija koju autor upotrebljava je ona na lik i djelo Isusa Krista. U drami "Mali Trg" Isusa Krista indirektno utjelovljuje Ivan, mladi povučeni čovjek koji ničim osobitim ne privlači pažnju okoline, a jedino po čemu od ostalih "odudara" su njegovi samilost i dobrota. Ivanovo prvo pojavljivanje zbiva se u sredini i pred kraj prvoga čina: prvo, kada dolazi upravu Malog Trga moliti za pomoć bolesnom dječaku Bobi i drugo, kada čudom preuzima Bobinu bolest na sebe i time uzrokuje dječakovo ozdravljenje. Prvi čin završava slavljem u Malom Trgu. Narod je saznao za Ivanovu čudnovatu moć i Bobino iznenadno ozdravljenje.

AGNUS: Narod slavi čudo! Slavi trenutak kada je Spasitelj došao u njihove kuće i dvorišta. Nema više bolesti! (Viče prema Tamnoj ulici gdje je graja postala jaka.) Ovamo! Pustite svirača prvog. Naprijed, Čižek!

(*Na pozornicu upada narod. Na čelu je slijepi svirač Čižek. Rasteže svoju harmoniku. Za njim muškarci, žene. Hrušt se posebno uzmuvao, pravi reda. Pale*

[4] Grgić, *Mali Trg*, str. 8-9.

se svijetla Jurine krčm. Narod viče: Dobročinitelju! Čudotvorče!... Živio naš čudotvorac!... Hvala ti veliki Bože!... Graja neopisiva.) (...)

VIKTOR: (Viče izvan sebe.) Naredniče Hrušt! Što je ovo?

HRUŠT: Čudo, šefe, čudo! (Na gomilu.) Polako...! Bez guranja! Čekaj! Stani!... Najprije dječaka! Gdje je dječak!

UZVICI GOMILE: Dajte dječaka! Mjesta! Gdje je dječak! (*Gomila se naglo raširi. Svi utihnu. U sredini su ostali Vilma i Jelena. Između njih je dječak Bobo. On stoji. Zdrav je.)* (...)

VIKTOR: (Jedva dolazi do riječi.) Bobo... Ovo djete hoda...(*Do dječaka dotrči Jelena. Podigne ga visoko na ruke.*) (...)

VIKTOR: Ljudi, prijatelji ništa ne shvaćam! Kako?... Kako se ovo zbilo... (...)

(*Pljesak, uzvikivanje. Dolje, Viktor uzbuđeno priđe Agnusu.)*

VIKTOR: (*U opću galamu*.) Ilustrisime! Agnus! Hodi, je li ovo istina ili sam ja lud?

AGNUS: (*Više za sebe, uzbuđen je.*) Pojavio se iznenada. Blijed poput zida. Bez riječi je prišao krevetu, zagledao se u dječaka... Zatim je podigao obje ruke... Bože, zar je to moguće!? Među nama je tvoj čovjek!... Dotakao si njegovu ruku i prenio milost svoju u njegovo tijelo!

VIKTOR: To ne može biti! Ne, ne može biti!

AGNUS: Vidio si dječaka! Hoda, trči!... Ivan je uzeo njegovu nevolju na sebe!(...)

(*U tom trenutku naglo nastane opća tišina. Gomila je nepomična. Slijepac prestaje svirati. Svi se zagledaju u pravcu Tamne ulice. Iz pravca Tamne ulice dolazi Ivan. Ružno šepa. Rukom se upire u bolesnu nogu... Stane. Nepomičan je... gomila također... Gomila polako krene prema Ivanu. Strahopoštovanje i nijemo divljenje... Gomila ga formalno okruži, tako da se on gotovo i ne vidi. Neki padnu na koljena. Svi su apsolutno nepomični.)*[5]

Pojava čuda u Malom Trgu, odnosno svetačke moći koje Uzvišeni podaruje Ivanu, nanovo defirniraju koncept i prirodu drame. Autor na početku u sociorealističkom stilu predstavlja osiromašeno i bolešću pogođeno društvo i ne postoje vidljivi znakovi povezanosti drame sa srednjovjekovnim crkvenim prikazanjima. Međutim, preobrazba Ivana iz običnog dobrodušnoga čovjeka u sveca u dramu unosi elemente srednjovjekovnih crkvenih prikazanja, misterija i mirakula. Potrebno je još jednom naglasiti kako se kod " Malog Trga" radi samo o podudarnosti sa pojedinim elementima crkvenih prikazanja jer ova drama nije doslovna u slijeđenju zadanih poetičkih normativa istih. Srednjovjekovni misteriji obrađuju starozavjetni ili novozavjetni materijal, te obuhvaćaju širok raspon događaja opisanih u Bibliji, od stvaranja svijeta do raznih čuda i događaja vezanih za Isusa

[5] Grgić, *Mali Trg,* str. 22, 23, 24.

Krista. Općenito, to su tekstovi vezani za sudbinu čovječanstva sa Isusom kao središnjim likom.[6] Središnji lik drame"Mali Trg" nije Isus Krist doslovce, ali ipak postoje dokazi kako autor aludira upravo na njegov lik. Prema zapisima u svetoj kršćanskoj knjizi Bibliji, Isusa Krista je Bog iz svoje dobrote i samilosti prema ljudima učinio njihovim spasiteljem, te je Isus nakon preuzimanja ljudskih patnji na sebe razapet na križu za njihove grijehe. Upravo to preuzimanje patnje drugih na sebe i žrtvovanje vlastitoga života za iskupljenje drugih opravdava tvrdnju kako autor kroz lik Ivana aludira na Isusa Krista. Postoje aluzije i na još neke biblijske likove poput Marije Magdalene(Jelena), Jude(Agnus), Viktor(Poncije Pilat) i dr. Ipak, treba napomenuti i to da se radi o našoj osobnoj interpretaciji i da se osuvremenjeni likovi po mnogo čemu razlikuju od izvornih biblijskih. Vidljivo je kako su biblijski zapisi autoru poslužili samo kao polazišna točka ili predlošci na temelju kojih je autor dalje razvijao svoju priču.

Spomenuli smo kako se drama "Mali Trg" prema svojim žanrovskim atributima, osim sa misterijem, može dovesti i u vezu sa srednjovjekovnim mirakulom. Misterij i mirakul imaju mnogo sličnosti (struktura pozornice,tematika, kontekst i sl.), a osnovna razlika između ova dva srednjovjekovna žanra sadržana je u statusu glavnoga junaka koji je u mirakulu ljudsko biće. Cilj mirakula je približiti se gledalištu na duhovnom nivou, pružiti im priliku da se užive u ulogu mučenika, ali i iskupljenika. U miraklu je veoma važan postupak identifikacije kroz koji se gledateljima pruža šansa da zavire u svoju nutrinu i suoče se sa svojim nadanjima i strahovima, te da na taj način eventualno dožive katarzu.[7] Mirakul u osnovnoj liniji ima veze i sa nesvakidašnjim i "vanzemaljskim" moćima pojedinih ljudi da bez pomoći bilo kakvih "opipljivih" medija liječe druge ili jednostavno izvode čuda. U "Malom Trgu" ovakove moći posjeduje Ivan, prostodušni i suosjećajni mladić čija "glupa" dobrota nailazi na tihi podsmijeh okoline. Kada stanovnici Malog Trga kasnije uvide kako Ivana mogu iskoristiti za unaprijeđenje kvalitete svojih života, oni ga prozivaju svecem i obezbjeđuju mu poseban novi stan sa nadom kako će Ivan učiniti najviše baš za svakog od njih. Već u drugom činu naziru se vanjske promjene u Malom Trgu.

SCENA.*Ista. Mali Trg. Dan.Ipak, za razliku od prethodne scene, ova je nešto dotjeranija. Tako, na primjer, stolovi imaju stolnjake, stolice kao da su popravljene, smeće uz uglove kuća je otklonjeno... Gredice cvijeća pred platoom su nove, netom posuđene, svježe. Tih nekoliko cvjetova daju trgu veseliji izgled. Uopće, osjeća se da su na svakom koraku poneki sitniji detalji uređeni i dotjerani.*[8]

Ivan je postao "narodni heroj", ali i "projekt" uprave Maloga Trga-Viktora i družine. Svaki od njih sada želi neku korist za sebe. Agnus se želi riješiti svoga

[6] Car-Mihec, *Dnevnik triju žanrova*, str. 76-80.
[7] Car-Mihec, *Dnevnik triju žanrova*, str.82-83.
[8] Grgić, *Mali Trg, str.26.*

fizičkog nedostatka, te moli Ivana da preuzme njegovu grbu na sebe kako bi mogao oženiti svoju lijepu bivšu učenicu Iris. Viktor bi htio postati još bogatiji. Jura želi novi luksuzni restoran, a Jelena vlastitu javnu kuću. Već nakon prvog "izliječenja" na vidjelo izlaze osobni interesi pojedinaca, a interesi zajednice se potiskuju u drugi plan . Kako bi oslikao istinsko unutarnje stanje društva autor se služi kontrastom. Paralelno sa rastom materijalnoga blagostanja događa se i moralni pad društva čije se kretanje nastavlja sada već predvidljivo silaznom putanjom. Na ovoj razini teksta, kada smo već upoznati sa ranijim moralnim stanjem društva koje možemo usporediti sa unazađenim sadašnjim, nazire se moralizatorski stav autora i elementi moraliteta. Srednjovjekovna definicija moraliteta ovaj žanr opisuje kao onaj u kojem *"ne nalazimo individualizirani dramski lik, već lik čovjeka u načelu, običnog čovjeka, bilo kojeg smrtnika suočenog sa smrću."*[9] Suočavanje sa smrću ostavlja jednako snažan dojam na sve ljude, pa je samim time pojačana i didaktička funkcija moraliteta. Smrt kao pojam je od samoga početka prisutna u Malom Trgu i u metaforičkom, ali i u doslovnom smislu. Simboli smrti poput bolesti, nedostatka djece i dječijeg smijeha, materijalno siromaštvo i siromaštvo duha, najavljuju katastrofu. Autor polemizira o društvu koje je u svojoj sebičnosti zaboravilo na Boga, pa je i Bog zaboravio na njih. Svi stanovnici Malog Trga na Ivanovo žrtvovanje gledaju kao na nešto što je prirodno i što se podrazumijeva, a nitko ne misli na njegovu dobrobit i njegova osjećanja. Međutim, Ivan poput pravoga Krista potpuno preuzima odgovornost spašavanja svijeta na sebe: od Agnusa uzima grbu, od slijepca sljepilo, ne sluteći kako je tama istovremeno i blagoslov i prokletstvo. Blagoslov je, jer neće moći vidjeti lica unakažena zlobom, a prokletstvo jer se u času svoje najveće nemoći neće moći suprotstaviti neprijateljima. Autor kroz Ivanov lik upotrebljava element moraliteta gdje autor kao subjekt moraliteta s ciljem zastrašivanja i upozorenja moralitet popunjava likom čija je moć slabija od moći gledatelja u trenutku prikazivanja.[10]

Kulminacija drame nastaje u trećem činu. To je naglašeno i još vidljivijim bujanjem prosperiteta u Malom Trgu. Scena je u potpunosti promijenjena. Mali Trg je izašao iz zapećka anonimnosti i postao poznati trg na kojem stanuje čudotvorac Ivan i o kojem pišu najtiražnije novine.

SCENA. Poslijepodne. Scena ista, ali sasvim renovirana. Nova. I kuće su novooličene, prozori također novi, krčma je preuređena u skoro modernistički objekt. Stolovi od sjajnog metala itd. Sve je novo i čisto. Česma je pokrivena velikom plahtom- spremna je za puštanje u pogon. Svi prozori su okićeni cvijećem i zastavicama.(...) Tu i tamo preko trga prođe poneki dobro odjeveni građanin ili građanka. Šetaju. Na svakom koraku se osjeća blagostanje i opće zadovoljstvo.

[9] Car-Mihec, *Dnevnik triju žanrova*, str.84.

[10] Car-Mihec, *Dnevnik triju žanrova*, str.85.

Preko pozornice projure dvoje djece u dječijim automobilima. Pred krčmom su Viktor i Agnus, te Jura i Čangija koji namještaju platno i stalak. Svi su veoma dobro odjeveni, po posljednjoj modi. Viktor puši skupe cigare. On je ljut dok se ostali drže pokunjeno. Pred njima je gotovo ispijena flaša vina. Pijuckaju. Agnus je bez grbe-ravan.[11]

Usprkos boljim materijalnim prilikama likovi u trećem činu ne doživljavaju "duhovno očišćenje" jer sa rastom bogatstva u Malom Trgu raste i njihova pohlepa. Posebno nezadovoljstvo iskazuje upravnik Viktor koji svoju družinu kori zbog upropaštenih prilika koje su im mogle donijeti nove milijune. Posebno tešku zadaću ima policajac Hrušt koji je zadužen za čuvanje Ivana kojega salijeću prosjaci koji žele da Ivan i njima besplatno pomogne u njihovom ozdravljenju. Posljednji projekt uprave je osobito monstruozan, a sastoji se u tome da Ivan za ogromnu svotu novaca na sebe preuzme smrtonosnu gubu od bogatog Amerikanca. Svi, osim Viktora koji je plan razradio do najsitnijih detalja, skeptični su i uplašeni jer znaju o kakvoj opasnoj bolesti se radi.

AGNUS: O kakvoj se bolesti radi?

VIKTOR: Guba.

(*Svi se trgnu, uplaše.)*

AGNUS: (*Uzbuđeno.)* Ako smo dobro čuli, ti si rekao...

VIKTOR: Muž bogate Amerikanke je neizlječivi gubavac. Tijelo mu se raspada. Zaudara na dvadeset metara. Živi mrtvac. To vrijedi neopisivo mnogo novaca.

AGNUS: To... To je opasno, Viktore. Ne smiješ to učiniti! Gubavac ne smije stupiti nogom na ovaj trg!

ČANGIJA: Da, da, opasno je! Zarazit ćemo se svi!

JURA: Od bolesti se umire!

VIKTOR: A čime mislite zaraditi milijune, gospodo? Upalom slijepog crijeva, iskrivljenim dlanovima, hemoroidima? (*Skoči do slike.)* Gle- daj samo! Sve što je vrijedilo-prodali smo! Ove bijele površine ne vrijede ni koliko jedan rabljeni automobil.

AGNUS: Ali u pitanju je guba! Zarazit ćemo se!

JURA: Slažem se! Ne treba nam takva zarada!

VIKTOR: Nama, gospodo, neće pasti ni vlas s glave. Čim Ivan obavi svoj zadatak, smjestit ćemo ga na sigurno mjesto. Recimo- u kavez. Osim toga, ova bolest je toliko uznapredovala, da pacijentu ostaje malo od života. Ivan će izdržati mjesec dana. A možda i manje.[12]

[11] Grgić, *Mali Trg,* str.42.

[12] Grgić, *Mali Trg*, str. 46.

Zadnji čin prikazuje jednu potpuno dehumaniziranu društvenu sredinu u kojoj vladaju zloba i pohlepa. Proces dekonstrukcije biblijskoga mita o suštinskoj dobroti čovječanstva počinje se odmotavati pred sami kraj drame. Začarani krug se ne zatvara, niti u negativnom ni u pozitvnom smjeru, već nastavlja svoju beskrajnu putanju- od božijeg testa preko iskušenja, pa do posezanja za "zabranjenom jabukom" koja izgoni iz raja i vodi u pakao. Ivan, izbavitelj i dobročinitelj Malog Trga, na kraju biva uhvaćen u klopku – natovare mu kugu i strpaju ga u pravi pravcati kavez. Jedan po jedan, svi oni koji su se zaklinjali kao njegovi najbolji prijatelji okreću mu leđa.

IVAN: Viktore!...

VIKTOR: Govori Ivane, slušamo te!

IVAN: Sad sam gubav. To je teška bolest, je li?(*Nesigurno kreće prema ostalima, ovi se uplašeno razmiču.*) Teška bolest, ali ja je još ne osjećam. Ne boli me. Više mi smetaju noga, i ostalo... Viktore, kakav sam? Kako izgleda ta guba?

VIKTOR: Koža je izmijenila boju.

IVAN: Koža... Kakva je?

VIKTOR: Drukčija nego prije. Crvena. (*Dok s njim govori. Viktor polako leđima izmiče prema otvorenom kavezu i razgovarajući s Ivanom, mami ga za sobom Ostali shvate ovaj Viktorov manevar i ustuknu.*) Ali, sad se to toliko ne vidi... Samo malo... Jedva primjetno crvenilo.

IVAN: (*Teško kreće u pravcu njegovog glasa, to jest prema otvorenom kavezu.)* Poslije će biti jače? Vidljivije?

VIKTOR: Da, poslije... Kad prođe izvjesno vrijeme...

IVAN: Ova bolest donosi smrt, Viktore?

VIKTOR: Ni jedna bolest nije bezopasna, Ivane...(*Došli su do vrata kaveza. Viktor se tiho makne u stranu.*) Pred tobom je jedna stepenica. Ako ne podigneš nogu, past ćeš.

IVAN: Stepenica...(*Podigne nogu, zakorači u kavez. U tom trenutku Jura i Čangija hitro zatvore vrata. Hrušt brzo spusti rezu. Ostali s olakšanjem uzdahnu. Novinarki kao da je pozlilo, a Agnus je pridrži.)*

AGNUS: (*Histerično.)* Zatvori! Zatvori!

VIKTOR: (*Hruštu.*) Čuvaj. Odgovarat ćeš za njega glavom!

IVAN: (*Trese rešetkama.*) Viktore, Viktore!Šta se ovo događa? Gdje se nalazim? Kažite nešto, za Boga miloga!

Nakon scene u kojoj Viktor Ivanu hladnokrvno objašnjava kako se nalazi u kavezu i kako će tu i ostati jer je kao gubavac opasan po okolinu, svi se razilaze i ostavljalju Ivana neka se smrzava u kavezu. Policajac Hrušt je bijesan jer jedini mora ostati ispred kaveza i paziti na Ivana. Klimaks drame počinje kada pored kaveza, zgrožene unakaženošću Ivanove pojave, zastanu Jelena i Vilma.

IVAN: Jeleno! Jesi li to ti? Jeleno!

VILMA: Zove te!

IVAN: Hrušt, je li to Jelena?

JELENA: Ja sam, Ivane, što želiš?

IVAN: Ali, znao sam da si ti. Priđi bliže.
(*Jelena skida svoj kaput i baci ga pred vrata kaveza.)*

HRUŠT: Hej, šta to radiš?

JELENA: Treba mu.

VILMA: Vidiš kako se čovjek muči. Zar nemaš ni malo srca?(...)

IVAN: Jelena, Jelena!

JELENA: Pruži ruku, Ivane. Tu ti je kaput.

IVAN: Kaput?!...(*Pruži ruku i dohvati kaput.*) Ah, kaput... To je dobro(*Ogrće se kaputom.*) Hvala ti, hvala. Ti, ti mi uvijek pomažeš Jeleno. Jedina si, koja me nije napustila. Ostali-vidiš. Nema ih. Izdali su me... Imala si pravo. Trebalo je pobjeći, trebalo...

JELENA: Onda je bilo vremena. Sada više nemaš kud.

IVAN: O, kako da nemam! Našlo bi se negdje mjesto i za mene. Samo da me puste da odem kamo želim.

JELENA: Sam si kriv. Htio si svima pomoći. (*Skoro surovo.*) Više ne vrijediš ni za koga. Ni za koga, luđače. Porazdijelio si se na sve strane, kao da si komad krpe. Sad te bacaju u smeće. (*Skoro plačno.*) Ne vrijediš ni koliko mali smrdljivi štakor

IVAN: Kako, kako to govoriš, Jeleno?...

JELENA: Iz ovog kaveza put vodi na groblje! Niti tamo! Gubavce bacaju u jame i polijevaju ih vapnom. Umrijet ćeš!

IVAN: Nije istina!

JELENA: Istina je! Drugome činiš dobro, a sebe ubijaš. (*Ivan potpuno zanijemi. Jelena plače.*) A oni tamo te sada pljuju!

IVAN: Plačeš, zašto plačeš?

JELENA: Što su od tebe učinili... Što su učinili?... (*Vikne.*) Nisi smio pristati ni na šta! Morao si otići sa mnom i Bobom! Imao si samo bolesnu nogu, ali i nas! Mogli smo otići gdje smo htjeli!

IVAN: Čekaj! Jelena! Je li to istina!... O ljudi! Bože! Zar je to moguće! Jeleno, zašto mi to nikad prije nisi rekla? (*Viče.*) Prokletstvo! Prokletstvo! Da sam to znao ni vlas s glave ne bi žrtvovao ni za koga! Prokleti Mali Trg! Proklet bio!

U posljednjoj sceni “Malog Trga” saznajemo kako se dogodila katastrofa. Pobješnjelog Ivana iz kaveza je pustio slijepac kojemu je Ivan vratio vid- Čižek. Stanovnci “ Malog Trga” su uznemireni jer se boje da će Ivan baš njih zaraziti gubom.

VIKTOR: Ubio si Jelenu!

IVAN: Izdala me, shvaćate li?! Nije sa mnom htjela otići! A zbog nje... zbog nje sam i postao nakaza! Žrtvovao sam se za sve! A svi vi ste me prevarili. Svi! Lopovi! Ptičurine! (*Ustaje)* Uništit ću vas! Sve do jednog!(...)

Naravno, Ivan ne može učiniti ništa jer je slijep, a svi se, umjesto da mu barem pruže dostojanstvenu smrt iživljavaju na njemu. Drama završava Ivanovim ubojstvom.

HRUŠT: Ja sam, Hrušt. Tu sam ispred tebe. Mene si naročito mrzio.(...) Spor si... (*Hrušt ga pljune.*) Evo, pljunuo sam te. To i zaslužuješ. Da te svi ovdje popljuju. (*Ivan ide dalje za njim. Željan je ubijanja.Hrušt se povlači. Ostali kreću za Ivanom. Cijela skupina izlazi na desnoj strani pozornice. Neko vrijeme tišina. Pozornica je prazna. U tom trenutku odjekne pucanj. Opet tišina. Na pozornicu izlazi limena glazba. Svira nekakvu koračnicu. Na trg pristižu građani. Sve oživi. Svi su raspoloženi... Grupa koja je izašla izvan pozornice polako se vraća. Građani primjete ovo društvo.)*

UZVICI GOMILE: Evo ih! Dolaze!... Živio naš predsjednik! Živio! Živjela uprava! Živjela...!

(*Društvo je još malo pod dojmom ubojstva. Prvi se pribere Viktor. Digne obje ruke u zrak.)*

VIKTOR: Ovog trenutka svečano otvaram proslavu! Živjeli!

UZVICI GOMILE: Živio! Živio!

Opet zasvira muzika. Svi su raspoloženi. Viktora podižu na ruke. Nose ga prema česmi. Hrušt je već na čelu povorke- pravi reda. Netko je novinarki turio u ruku flašu šampanjca da je razbije o česmu. Sada su svi raspoloženi. Opća galama i razdraganost.

Djelo " Mali Trg" završava moralnom poukom koja se po svom sadržaju suprotstavlja kršćanskoj poruci bezuvjetne ljubavi i praštanja. Autor uporabom oštre ironije dekonstruira biblijski mit o suštinskoj dobroti čovječanstva i kritizira sebičnost društva, ali i naivnost i vjeru u ljubav i praštanje. Ipak, Grgićeva pouka ne asocira na beznadežnost, već više po sadržaju nalikuje na priručnik koji u sebi nosi biblijsku pouku: " Pomozi sebi i Bog će ti pomoći". Konačno, drama " Mali Trg" je semantički bogato djelo i nudi mogućnost za veliki broj interpretacija. Jedna od mogućih interpretacija je dovođenje drame u vezu sa srednjovjekovnim crkvenim prikazanjima.

U ovom smo radu nastojali doprinijeti opusu postojećih interpretacija povezivanjem djela sa srednjovjekovnim crkvenim prikazanjima. Pokazali smo kako autor kroz osuvremenjivanje srednjovjekovnih crkvenih žanrova (misterija, mirakula i moraliteta) kreira hibridni žanr prilagođen njegovom vremenu sa ciljem odašaljanja bezvremenske i univerzalne poruke.

Literatura

Car-Mihec, Adriana. *Dnevnik triju žanrova*. Hrvatski centar ITI-UNESCO, Zagreb,2003

Grgić, Milan. *Mali Trg* u zbirci drama i komedija *Ne daj se njofra*. Matica Hrvatska, Zagreb,2002.

Pavao Pavličić.Književna genologija. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1983.

KNJIŽEVNOST

Atif Kujundžić

Deset pjesama

ŠTA JE TO IZMEĐU NAS

Prva pjesma
Ibrahimu Ibn Kajanu
i
stotinu devetnaesta
Amiru Brki

Melek je spustio obavijest u moju
umrtvljenu dušu: o ibrahime! ovo je vijest:
ljudi ne postoje. tebi se pričinja da ih vidiš.
postoji samo ono što je između njih.

Ibrahim Kajan:
DRUGA BAJKA, OVO JE VIJEST, str. 55.

* * *

Ustrašen pitam se o svom razboru.
Telefoniram kako bih čuo glas.
Kako odranije nemam u vidu,
u mojoj šifri vaša lica
i radi sebe i zbog nas.

U posrednicima zuji daljina,
svemir je nemir.
Ukida nas rastojanje u biti.
Stišava se mir.
Krhko znanje potvrđuje stanje.
U Njemu nalazim Spas.

Pa pitam za sebe i za vas.
Provjeravam san i sebe.
San zebe kao na ledu kas.
Klize sanke i puca bič.
Možda je najviše ništa činit.
Ako već ovo nije ni za ič.

Šta je to između nas?
O, Ibrahime! O, Amire!
Dragi i dobri! Dajte od sebe glas!
Da nam samoće spoji
i potraje između nas.

Ali, ne! Uistinu, tačno jest.
Izmjerimo li udaljenosti,
prebrojimo brda, rijeke i mostove,
uočimo i razaberemo
stvarno i nepotrebno:
bez Njega u nama ničega.

Pukla pustoš bez kraja.
Jest samo On i među nama Jest.
Imamo sreće. O prijatelji.
*O srećo! Dobro je što ste tu.**
Bez vas i bez Njega bio bih.
Ali, sad?
Više, nikad.

Noćima snijem isti san:
Na Čaršiji špalir, a on prolazi.
Selami na obje strane.
Ne stiže odgovoriti.
Bože, Svemoćan Si.
Može li se ovako?
Sa selama na selam?
Kao s ruku na ruke?
Je li to na talasima živih
već plovi tabut naš?

Iz policije podmeću mi peticiju.
Građanin nepostojeće zemlje
i svijeta potpisujem svojom voljom.

Nema izlaza za čovjeka.
Ne treba ni da ga bude.
Čovjek je hrđa.
Hrđa jede gvožđe.

Umjesto grožđe.

14. Rebiu-l-ewel, 1424. h. g.
15. 05. 2003.

PAS I JA DOK JASENAK SJA

Jasenak prorasta
jesenji dan
i
boji kraj.
Širi crven sjaj.

Galame djeca
laju psi
čuju se motori i ljudi
i
svi
upijaju
sunčev sjaj.

Jasenak samo boji kraj.

Školsko zvono
donosi smiraj
slici koja širi sjaj.
Jasenak isijava
cijelo ljeto
u
njegov jesenji kraj.

Sada i u meni
raste kraj
pretvara me u svjetlo i sjaj,
pa psu sa kojim hodam
kažem:
Što šutiš sad?
Hajde, daj, hajde, laj!
Daj,
laj, laj, laj.

* * *

PRIJATELJSKA

Aliji Kebi Aleku

Nikad nije bilo
da je dobrih mnogo.
Ali, mada malo,
ima ih dovoljno.
Jasno, pouzdano ili proizvoljno

Pravu mjeru, On, uvijek zna.
Tačno. Najveće su
izgledale imperije zla.
Ali,
Dobrota tek,
je:
beskonačna.
Pobjeda njezina:
sigurna i tačna.

Satire ih njihova
zamisao mračna.
Ne mogu imati ljude kao mi.
Ni Zlu ne trebaju,
baš, toliko zli.

Zato je i ova, pouzdana, tačna:
To što činimo, od sveg srca,
Alek,
ima sve izglede.
Trajat će zanavijek.

* * *

ŠAPAT MEJJITNJAČE

To što sam miran dao,
sada me iznutra jede.

Nagriza, rastače, srče,
k'o pijandura čorbu.

Kome je sada važno,
što smo išli u borbu?

Klonule mejitnjače
na uzglavlju nsm sjede.

Šesta decenija jeste,
gleda je kako ko hoće.

Sada se samo čeka.
Odavno prošlo sve je.

Gnjili su oblici, koji,
nekada bijahu voće.

Sve je na licu mjesta,
a stiglo izdaleka.

Opstaju moćna slova,
slike i riječi.

Ne tražim rješenja
tek
u praznini zvečim.

Jer,
znam šta me čeka.
Putujem odavno i izdaleka.

EPITAF

Nevin i bodar
svijetom hođah,
dijeliti ga sa svima
hoćah.

U
susretanju putova
kozmos u meni
stade pa se širi.
Pa kako niče,
sve širi,
smislom kliče.

Jah.

I crna rupa smisla,
u kozmosu sinu,
uisavati poče njegovu širinu.
Tada,
dobih nepojamnu
briznu
pada
u
sklad.

Sjaktim u luku
i
dotičem vam ruku.
Vaš sasvim isti san.

Eto,
i
to gotovo je
sad.
U
CRNU RUPU PAD

* * *

JESEN

Koračamo travnjakom
pas i ja.
On njuši i piški
bokor cikorije.
Kosa i žuta svjetlost
Sunca koje sija
obliva već crven jasenak
i
cijelim krajem klija.

Žut leptir
kao žut list,
poskakuje kroz bistar zrak.

Plavi cvijet konjogriza
koloristički je akcent
u krajoliku,
čak i naspram
kobaltno-plavog neba.

Iz šume, šulja se,
spušta se, mrak.
Kao
sfumato
sliježe se u meni,
pa mislim na san.

Slika je događaj
moga
unutarnjeg sklada.
Inače,
redovno opstaje kao dio
godišnjeg doba.
Na kraju dana
i
maloga grada.
Oduvijek i Sada.

* * *

EVO IM GA NA

A. Mujkiću

Od riječi do riječi,
porivom do smisla, prolazi život.
Neću da izmišljam.

Nada nesuvisla.
I prijatelji. Znanci. I žene.
A, nema tebe. I, nema mene,
Brate Moj.

Na mezarju kiša. Od glasa tiša.
U sivo stopljeni
trajemo bez sjene.
Možda je pod zemljom svjetlosti Niša.

Stihovi se jave kao riječi prave.
S uštapa do mijene.
Da tuže i slave.

Lepršа vrijeme praznim rukavom.
U vjetru. U nebu.
Nad grobom i travom.
Zamršenom kosom.
Daljinom plavom.
Tamo smo rado odlazili glavom.
I danas mislim:
Opravdano. S pravom.

Sada vrijeme maše
kao želje naše.
Vasionom brate.
Kozmosom iz čaše
i
slavom koju samo sebi paše.
A, što nismo znali?
Pa, zar neko zna?
Mogu im reći.
Mogu da im dam.
Evo im ga, na.

* * *

JUTRO

Jutro u rosnoj izmaglici.
Vijugaju puti i tokovi riječni.
Sporo se budimo za susret u slici.
Dan počinje a mi umislili
da u tmini noći postadosmo vječni.

Jutro se rađa pa nas prebrojava.
Ljubi nam tjemena i zagleda lica.
Svježina se Sunca pribojava
pa u dan prelazi
da se uzrujava. Od Sna ostaje
za sutradan skica.

Jutrom uzmiče
crne noći prijetnja.
Dan je razabran.
Jasna mu je kretnja.

* * *

VRATI SE

Ivi Miji Andriću, prijatelju

Vrati se poznatim putom.
Čudo sinulog svjetla
okultno sija. Toplo i žuto,
nakon javljanja pijetla.

Vrati se bodar. Siguran. Jači.
Vedrina, kiša, inje, žega,
skamenjeni su. Brate, zaplači.
Već nestalo je mnogo čega.

Vrati se svoj. Po svoje idi.
Nada čeka. Mada si bio.
Ponoć i jutro. More i hridi.
Ogoljeni su.
San se skrio.

Vrati se, pa ne dolazi više.
Shvati, toliko još slab smiješ.
Zapiši. Ruka sama piše.
Što od sebe i ljudi kriješ.

Vrati se unazad sve do kraja.
Put je isti na ovoj strani.
Vjeruj. Iako nema sjaja
kojim bi želja da se hrani.

Vrati se.
Pusti i san i riječi.
Učini šutnjom što nisi stihom.
Niko ne može da te spriječi
kada se oviješ nadom tihom.

Vrati se.

* * *

TRAVANJ, TURALIBEGOVA

Za Z.

1974.

1999.

Turalibegova, bila je Titova.
U kafeu *Depadansa*,
nekad *Hotel Beograd*,
čekam da prođe vrijeme.
Imaš zabranu na lov kitova.
Dakle, takva je, šansa.

Čitam *Književnu reč*.
Ponekad *Oko*. Šaljem
pjesme da objave.
Gledam konobaricu.
Dobra. Ali kako,
one stvari da se obave?

Granitnu kocku
pere kiša. Miran,
čekam da stane. Okom
na pljusku želja dira
samoću koja u tebi raste.
Stuštit ćeš k meni,
čim pljusak stiša.
Možda i Sunce grane.

U Turalibegovoj trećoj
put. U trećem dobu, pri kraju.
Držim skut sreći.
Riječima o grobu,
većim dijelom pokrivam sezonu.
Cijelu. Čistu. Bijelu.

Ni riječi o Raju.

* * *

ODAVNO ME NEMA

Ocu

Nema me. Trajem tek u svijesti.
U pogledu oca koji pije vrlo.

Dan se u razumu sa ribama mrijesti.
San mu je tugom osušio grlo.

Odavno me nema, a sve još postoji.
Otac tetutra bolan. Na djedu raste trava.
Za smrt se spremaš, kaže, kao do sad i svi tvoji.
Kakvo li ti je srce kad ti je takva glava?
Ko se emrti ne boji.

Otac hoće da padne. Podmećem rame.
Ne daj se Stari, kažem, imaš sinove, kćeri.
Nije to u vama, sine. Imam ja svoje dane.
Hvala ti. Nisi dužan. O meni brigu ne beri.

Mene odavno nema, snove ti nudim, Stari.
Znam, nestvarniji sam nego svi oblaci Neba.
Neka te sine, neka, a moj život ne mari.
Pa, san je važniji oče, još samo san ti treba.

Kome ću to reći, već tebi kojeg nema.
Da li uopće treba prozboriti o tome?
Možeš li me čuti, dok se za tobom spremam?
Jer, sve je istinito, moj u snu smireni dome.

* * *

Melida Travančić

Pjesme

Ilustracija

SJENKA

Svaki dan mi se učini
da vidim nekoliko poznatih lica.

Centar moga svijeta
postao je tako isprazan.

Suština je da

nikad ništa i nije bilo u centru
sve se zadržavalo na margini.

A poznata lica i dalje
kao utvare
hodaju uokolo.

MARIONETA

Igra,

sve je igra.

Tako da sam jutros
igrajući se
pokvarila najljepšu lutku.

Slučajno sam joj otkinula glavu.

Kažem *slučajno*,
a jako sam to željela.

U jednom trenu sam osjetila
da mogu biti zločinac:
divlja, nemilosrdna žena.

Ostatak dana provela sam plačući,
jer zaista nisam željela pokvariti
najdražu igračku.

ILUSTRACIJA

Tri muškarca na vrhu solitera
s plamtećim bakljama
u rukama.

Komešaju se,
i svaki čas
jedan od njih može da padne.

Jeziv je taj prizor:

Grliš me,
obećavajući da će sve biti
u najboljem redu.

Strah me
da se naša sudbina
i treći put ne ponovi.

Odlaziš baciti smeće,
a onda ćeš skuhati kafu,
pa možemo sve ispočetka.

Nije mi svejedno.

Trčim uz stepenice
da onu trojicu spasim
od neminovnog pada.

Ali - posustajem...

Odustajem.

Isuviše su visoko.

MISTERIJ

Čini se da uopće nije svanulo,
mada me kafa na rubu stola
podsjeća da je već osam sati.

Dugo godina taložene
čestice prašine na knjigama
kao da su se baš ovog trenutka pokrenule
i sada lijeno kruže oko moje glave.
Guše me.

Prljavi zastor na prozoru
kazuje da ovdje već dugo nema života.

Ali, gle čuda:
u ovoj zagušljivoj prostoriji
živi pauk.

Polako, polako uspinje se
nevidljivom niti
prema plafonu.

Ustajem,
otvaram prozor.

SAN

noćima isti san
lik
meni nepoznate žene
tebe doziva

odlaziš
sa osmijehom

budim se
prizivajući majstora kastracije
da mi protumači
osmijeh na tvom licu

NIČEGA

ničega više nema

ni gradova naših
više nema

ni lastavica

ni pogleda u ogledalo
više nema

čak nema
ni onog proustoovskog sjećanja
potaknutog šoljicom čaja

nastanjen u meni
bukti nemir
sličan užarenoj masi
pokrenutih vulkana

u košmarnim noćima
samo za tren
desi se poneki lijep san

kao onaj
kada sam rodila dječaka

sjedio mi je u krilu
pogledom me milujući

SVOJ OTROV

Pjesnikinja i ja
jednog majskog dana
sjedimo
u hladu oronulog kafića.

Pijemo hladno piće.

Nastojimo ne uočavati
ljude oko sebe.

Jedna drugoj postavljamo
uobičajena pitanja -
pokušavamo razgovarati.

Godinama se nismo vidjele,
pa postaje mučno.

Pitam je da li je sretna.
- Trudim se biti,
onoliko koliko je to moguće.

S bolnim izrazom lica
dodaje:

- Ti?

- Ne znam - kažem.

Šutimo.

U istom trenu
ustima prinosimo
svaka svoj otrov.

KONTRAST

posmatram svijet
ljude
njihovu svakodnevnu
žurbu
nekamo
izučavam ustaljene norme
najsavršenije
žive vrste

dosadni su ti
ispitivački
i proždrljivi pogledi
kompleksaša

nisam lutkica
s kojom se mogu
tek-tako igrati

nepodnošljivi
ne poznaju mjeru

koliko puta
moram ponoviti
da me ovozemaljske
stvari
ni najmanje ne zanimaju

ja ne živim
nego lebdim
čekajući svoju
reinkarnaciju

a kada se vratim
u meni dopadljivom obliku
stvari će se drastično
promijeniti

DALEKO

Ukočenog pogleda
posmatram
kako dom u kojem živim
opkoljavaju crne mačke.

Jurišaju
prema ulaznim vratima.

Grebu, ciče.

U snovima je potpuno drugačije:
njih nekoliko
leže u mom krilu
mazeći me nježnim šapama.

Ljudi, koji, kao, sve znaju, kažu:
crne mačke donose nesreću.

Smiješim se njihovom (ne)znanju.

Gluha,
i već dovoljno nesretna,
probijam se kroz tminu.

Rukom ću dodirnuti to svjetlo
što negdje daleko treperi.

U ILUZIJI

tražila tražila tražila
godinama sam tražila
razlog svog postojanja

trčala za velikim malim
radostima
ne upoznavši suštinu

kretala se
u masi bezvrijednih tijela

a onda sam postala *ti*
svaki dan sam sve više uranjala
u iluziju
moguće sreće

sada itekako znam da postojim
strmoglavljena
u svoju osamljenost

ne želim više ništa
ne težim ničemu boljem

možda samo
zapati zaspati zaspati

ne i sanjati

Melida Travančić

Rođena je 22.3.1985. godine u Doboju. Osnovnu školu završila je u Tešanjci kod Tešnja, Gimnaziju „Musa Ćazim Ćatić“ u Tešnju, a diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Tuzli, Odsjek za bosanski jezik i književnost. Živi u Tešanjci, a radi u Centru za kulturu i obrazovanje Tešanj. Studentica je postdiplomskog studija književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Dobitnica je nagrade “Mak Dizdar” za neobjavljenu knjigu pjesama na manifestaciji *Slovo Gorčina* 2007. godine u Stocu.

Njena prva knjiga pjesama *Ritual* , objavljena 2008. godine (izd. Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj) dobila je nagradu “Anka Topić” kao najbolja knjiga bh. pjesnikinja za period 2002-2008. godine. Drugo izdanje ove knjige objavljeno je 2009. godine kod istog izdavača.

U Centru za kulturu i obrazovanje Tešanj 2009. godine objavljena je knjiga *Tešanj, grade - Usmena književnost u Tešnju, Tešanj u usmenoj književnosti* - koju je priredila M. Travančić.

Naida Mujkić

Cvijeta

I

Po smrti očevoj Cvijeta donese odluku da ubije.

Bilo je to u vrijeme kada je skupina *mladih entuzijasta* i kvazidomoljubaca sjela za sto i uz jeftinu gaziranu vodu sročila programske ciljeve nove političke partije, a koja bi trebala spasiti jednu *neuračunljivu domovinu*.

Pjesnik Zilhad K. je baš tada razmišljao da dâ ostavku na mjesto uvaženog profesora i posveti se pisanju pjesmica.

Cvijeta nija bila luda.
I nije bila tužna.

☺

A i nema mjesta tuzi kad se kopaju paprike.

Kako bi odagnao crve od solidno uređene mlade lijehe paprika, paradajza i cvijeća,Cvijetin stari je u zemlju mijesio pijesak.

Pijesak razdere crvića – kazivao je.

Uzaludno se Cvijeta nedjeljama trudila dokučiti zašto on i nekolicina sitnih ratara iz komšiluka mlade lijehe zovu rasadom, kad rasada, pročitala je u popularnom leksikonu, označava stakleni biser ili koral.

Imala je dvadeset četiri godine.

Mislila je o riječima.

##########

Ostavi se ćorava posla – kazivao joj je stari – i uzmi motiku u ruke.

Ali, Cvijeta nije mogla.

Po cijele sate, po cijele dane žudila je riječ koja će pokriti njene sumnje u značenja.

Što ću upotrijebiti, ako ne spoznam značenje – odgovarala mu je.

Sasvim je sigurno da bi Cvijeta spoznala, i da bi, ta i takva spoznaja, bitno izjela neke od suvremenih književnih teorija, da jednog predvečerja, sasvim namjerno nije obukla haljinu na crvene cvjetiće.

Sad moram u šetnju. Ili da skinem haljinu.

Stari je šutio duboko unesen u Dnevnik domovinske televizije. Eto.

@@@

Cvijeta, dakle, nije svukla haljinu na crvene cvjetiće, nego se drsko uputila ka centru sparnog grada.

U parku su neki članovi cirkusa i dva majmuna, što se stalno najavljuju kamionom po gradu, izvodili tačke s lasom i vatrom. Djeca su vrištala, i u agoniji iznenađenja puštala sladolede iz ruku.

Park je bio ljepljiv. S muhama i komarcima.

Cvijeta je pošla kući, ali samo što se okrenula tuđa ruka joj zgrabi rame.

Objavio sam ti ime u novinama – rekao je.

Stvarno? – upitala je Cvijeta – A otkud?

Pisao sam jedan tekst koji je ličio na tebe – odgovorio je.

_____ _____

Tekstovi liče jedan na drugi. (I žene na vjenčanjima uglavnom liče!)

Ali Cvijeta to nije znala. A i kako bi mogla. Ta ona se batrgala riječima.

Uzalud ga je nedjeljama nagovarala da scenarij pošalje na ugledno takmičenje državnih novina, Mak je odbijao. Zato su vascijele dane provodili u krevetu, i u seoskim restoranima.

Na tezgi je imao dvadeset godina više.

Nikada nisu razgovarali o njegovim godinama.

Možda zato što se Cvijeta bojala neuspjeha.

Kao Narcis.

Možda.

VI

Jednog dana Mak joj je pokazao pismo.

Na njemu je bio žig amerčke ambasade.

"Snimat će moj film u Americi" – rekao je.

→

Aaa. Filmovi se snimaju stalno. Ali novine u ratarstvu ne.

U nakani da ugnijezdi sunce u mlado povrće stari je zasjecao plastične flaše za jednu desetinu, odvrnuo bi im čepove i ukopao ih nježno u zemlju.

Ali, opet se sunce iznjedrilo.

Ovaj put zastalno. Ostale su puste plastične flaše.

I bašta.

Komšinica Saja je uredila sve isto, po dobro pokazanom receptu, ali jadna je zaboravila odvrnuti čepove na plastičnim flašama, pa su se biljčice žive skuhale. Ili nije znala. Ili su čepovi bili suviše stegnuti, pa nije mogla.

Svejedno je tužno.

No, Cvijeta je ipak prestala da plače.

Prestala je da misli o riječima.

Prestala je da misli.

↯

Prestala je da (po)stoji. Noge su je zaboljele, pa je zato čučnla. U žbunje. I čučala je satima. Posvuda je bila gusta magla. Cvijeta je osjećala da se kupa u pari uzavrelog mlijeka, dok je rukama čvrsto stezala metalnu cijev veličine kukuruznoga klasa. Tiho se cerekala. Čekala je bilo koga, pa da ga zaskoči i zatuče.

Razabirala je korake. Kad je bio na svega nekoliko do nje Cvijeta se digla iz one magle, opalila ga po sredini lobanje i svalila u jarak.

Uzaludno se Spasoje, sitni čovječuljak, otac nejake čeljadi, branio rukama. Krckale su kosti kao nedjeljni ručak.

Posljednje što je udahnuo bio je vonj krvničke pljuvačke.

Kapala mu je na lice.

Poput kišnice.

IX

Kišica, izlučevina nebeska, padala je nekoliko dana poslije, po zatvorskim oknima i staklu. Cvijetu su ulovili u kukuruzištu nadomak grada. Rekla je da joj se zamračilo i da je zato... nikako nije mogla otkinuti *ubila.*

U zatvorskoj ćeliji, Cvijeta se objesila plahtama.

Efendija, (školovan u Kairu!) sam joj je klanjao dženazu, a građani su ga redom napadali.

GRADOVKH

PRIKAZI

Ivan Nuijć

Božo Baničević, *Dalmatsko-romanski ostaci u toponimiji Hrvatske. De relictis dalmato-romanis in toponymia Croatie*, vlast. naklada, Žrnovo 2009, 479 str.

Od svih lingvističkih disciplina etimologija je možda ponajviše izložena amaterizmu. Tako se može dogoditi da naizgled ozbiljan rad, zbog autorove prevelike samouvjerenosti svojstvene revolucionarima, odnosno premalene samokritičnosti spojene s nedostatnom stručnošću, iako odjeven u znanstveno ruho, umjesto na policama znanstvene literature završi u diletantskom košu. Vrijedne i zanimljive spoznaje do kojih takav autor dođe osuđene su na propast i ne mogu biti ozbiljno shvaćene jer su izložene uz mnoštvo neistina ili poluistina do kojih se došlo neznanstvenim metodama.

Dokaz za to svakako je i knjiga *Dalmatsko-romanski ostaci u toponimiji Hrvatske. De relictis dalmato-romanis in toponymia Croatie*, koju je objavio Božo Baničević, župnik u Žrnovu na Korčuli. Autor je inače izvanredno studirao lingvistiku u Skopju, Sarajevu i Parizu, a svoj znanstveni interes, usredotočen na onomastiku, sažeo je u radovima *Imena župa na otoku Korčuli* (1989) i *Rječnik starinskih riječi u Smokvici na Korčuli* (2000) te napokon ovom knjigom, koju smatra *krunom svojih toponomastičkih istraživanja* (str. 479).

O kakvoj se kruni i krunidbi radi, naznačuje autor već u predgovoru svome djelu, kada pozivajući se na istinoljubivost i obranu Istine, odnosno obuzetost njome, istodobno priznaje da je ovo njegovo djelo "u mnogočemu sasvim *ex nihilo*" (str. 11). Ističući kako njegova knjiga "ne pozna domišljanja koje vodi u ispraznost suvišnog pisanja" (16), autor upozorava da je "najpogubnije oslanjati se na postojeću literaturu" (11) jer, po njegovu mišljenju, "svaki se hrvatski lingvist očito boji jer nema u sebi sigurnosti kad nešto tumači" (19). Svoje tvrdnje, najčešće neutemeljene, autor počesto iznosi apologetski oštrim i neznanstvenim

diskursom, predstavljajući sebe u najmanju ruku kao branitelja Istine, ako već ne kao njezinog spasitelja.

Knjiga je podijeljena na ukupno šest dijelova, kojima se pridodaju predgovor, zaključak (na hrvatskom, francuskom i njemačkom), sažetak, dodatak, kazalo toponima, popis literature i slovo o autoru, što sve zajedno obuhvaća impresivnih 479 stranica. U prvom dijelu razmatraju se opći problemi iz romanske leksikologije odnosno toponimije (13-76), a ostalima toponimi prema pojedinim latinskim riječima, odnosno porodicama riječi. Najopsežniji je peti dio (153-377), koji, čini se, predstavlja težište čitavoga djela. Tu se autor bavi toponimima izvedenima od lat. imenice *saepes, -is, f.* (plot, ograda) i glagola *saepio, 4. saepsi, saeptum* (ograditi, zagraditi, opasati), odnosno njihovih brojnih izvedenica, koje se doduše ne mogu naći ni u jednom rječniku, ali to autoru ništa ne smeta. Preopširno bi bilo nabrajati sve primjere autorove pretenzije da izvedenicama iz latinskoga jezika odnosno dalmatsko-romanskog latiniteta objasniti što je moguće više toponima ne samo u Hrvatskoj – što je cilj knjige, sudeći barem prema naslovu – nego i u BiH i drugdje na Balkanu, sve do Mađarske i Rumunjske, zatim po gotovo cijeloj južnoj Europi, pa čak i u germanskim zemljama, isključujući mogućnost da je u mnogima od tih područja vulgarni latinitet, zbog specifičnoga jezičnog supstrata i okruženja, imao bitno drugačiji razvoj. Držeći se dosljedno načela da su imena posljedica stvari, odnosno da se svaki toponim tumači povezano s položajem mjesta na kojem je nastao, autor apsolutizira važnost zemljopisnih datosti i flore. Pritom također ne samo da apsolutizira utjecaj dalmatskog i balkanskog vulgarnog latiniteta na oblikovanje naših toponima, nego i nepravedno zanemaruje sve ostale elemente koji su sudjelovali u tome procesu: antropološke, religijske, psihološke, ekonomske, političke itd.

Takav postupak dobro se ilustrira na primjeru latinske riječi *saepes* (ograda) i njezinih izvedenica, iz kojih je autor, zahvaljujući nevjerojatnoj domišljatosti, sposoban prepoznati nevjerojatno veliko mnoštvo toponima koji imaju posvema različitu fonetsku strukturu. Tako, od spomenute riječi autor izvodi nazive *Zemun* (zapravo potječe od *zemlja*, odnosno *zemunica*), *Bobovac*, *Bosna* (vjerojatno od ilirskog plemena *Basani*), *Brckovljani* (zapravo od imena sveca *Brcko*, *Brikcije,* lat. *Brictius*) itd., iz sintagme *saepes victa* (ograda-put) jednako izvodi ojkonime *Čakovec*, *Smokvica*, *Čepikuće, Đakovo, Gospić* i *Vogošća*, a očiti turzicam *Eminovci* (naselje kod Požege, nekoć najislamiziranijega kraja u Slavoniji) iz *saepena victa* (ograda-put); oronim *Majevica* izvodi iz sintagme *saepella victa* (ogradica-put), ojkonime *Bijeljina* i *Fojnica* jednako iz *saepelna* (ogradica) itd., a sve to da poredbena lingvistika romanskih, germanskih i slavenskih jezika uopće ne postoji, i kao da Turci i Mađari u naše krajeve nikada nisu kročili! Konačno, čitajući ovu knjigu stječe se osjećaj da je u kasnoantičko doba bilo gotovo nemoguće razlikovati mnoštvo toponima, ojkonima i oronima, jer su imali gotovo identične nazive, izvedene iz jedne te iste riječi – *saepes*.

Iako se pisac ove knjige na nekoliko mjesta poziva na autoritete poput P. Skoka i C. Fiskovića, objavljivanje ove knjige za našu filologiju predstavlja ipak veću štetu nego korist. Šteta što se nije našao nitko tko bi autora na vrijeme upozorio na metodičke i sadržajne pogreške, kako se ne bi dogodilo da tolike zanimljive spoznaje i toliki trud budu ukoričeni zajedno s toliko pogrešaka i nedostaka.

Alen Matošević

Brijezi i ljudi

Osvrt na (foto)monografiju Mijo Franković: *Župa Breške (Ogledi o župi u riječi i slici)*, recenzirao prof. dr. Ivan Šarčević, uredio i napisao predgovor Franjo Martinović, Breške – Tuzla, kolovoza 2009.

"*Postoje knjige koje su negdje na rubu, nisu znanstvene, a nisu ni književne. Mogli bismo ih nazvati spomenarskim knjjigama. One su mali zavičajni spomenari jednoga kraja i jednog broja ljudskih stvorenja. Ti zavičajni spomenari donose uspomene i sjećanja, više ili manje su dokumentirane i govore svojim posebnim jezikom: jezikom zavičaja.*"

fra Franjo Martinović, iz predgovora knjizi

Monografiju o župi Breškama, u svojih 234 stranice bogato popraćene fotografijama, čini pet cjelina i dodatak. Prvo nas poglavlje živo informira o zemljopisnom položaju i prirodnim obilježjima Brežaka; u drugom su poglavlju Breške obrađene dijakronijski, tj. kroz najvažnije povijesne epohe; trećem je poglavlju tematika također jednim dijelom povijesna, ali s naglaskom na nastanak i razvoj župe, a s druge strane opisuje se župa sinkronijski, sa svim svojim bogatstvom – duhovnim, geografskim, materijalnim; četvrti je dio knjige posvećen časnim sestrama koje su djelovale ili djeluju na Breškama; peto poglavlje predstavlja stanovništvo kraja, kulturološke i društvene osobiosti; dodatak pak donosi vrijedne podatke, kao što su popis župnika i kapelana koji su služili u brežačkoj župi te popis svećenika i sestara rodom iz župe.

Posebnu vrijednost knjige predstavlja preko 300 fotografija, koje vjerno oslikavaju sve što je rečeno i napisano. Na njima su krajolici, pejzaži, ljudi pojedinci, ljudi u skupinama i objekti – crkve, kapele, spomenici, kuće, na njima su

etnomuzejski eksponati i umjetnička djela – arhitekture, slikarstva, kiparstva, etnofolklora, na njima su matice, groblja, stećci, nadgrobnici... Bilo da su crnobijele ili u boji, stare desetljećima ili iz digitalnog doba, fotografije su brižljivo probrane, zorno prate tekst i dokumentiraju čari i opstojnost župe Breške.

I. Zemljopisni položaj i prirodna obilježja

"*Ovdje se duboko spajaju povijest i priroda u magično jedinstvonovog životnog savršenstva kamenih križeva kršćanstva i cvjetne palete boja i zvukova prirode. Brežački su krajolici privlačnost pojavnosti na koji se može odgovoriti bez riječi, ljepotom pogleda i pjesmom ptica.*"

M. F.

U prostorno-organizacijskom smislu župa Breške prostire se na tri područja: Dokanj, Breške i Obodnicu Gornju. Za Dokanj se ističe da s raspoznatljivim antropogeografskim karakteristikama postoji još od prije dolaska osmanske vlasti i da katoičko-hrvatska komponenta u njemu nije nikad prekinuta, usprkos snažnim negativnimpovijesnim procesima, kao što su islamizacija, ratovi, kuga, nerodne godine, nasilnae migracije i diskriminacija. Breške, smještene 11 km od Tuzle, svojom visinskom superiornošću dominiraju nad tuzlanskom dolinom, o čemu svjedoči i samo ime naseljenog mjesta. Još dublje u Majevicu zalazi Obodnica Gornja smjestivši svoje zaseoke na njenim stranama. Svakako vrijedan pomena jest jedinstven obodnički krajolik Zeleni kamen, prirodni fenomen velikog geomorfološkog i reljefnog značaja. Osim pomenutih naselja brežačkoj župi pripadaju i naselja Tisovac i Trstje, iako su infrastrukturnom u sastavu Gornje Lipnice.

Zbog izrazite blizine tradicionalnom industrijskom središtu Tuzli, cijela je župa funkcionalno podređena, iako su uvjeti za voćarsku proizvodnju, stočarstvo i pčelarstvo idealni.

Od putne infrastrukture okosnicu predstavlja regionalni put Tuzla – Dokanj – Spomenik – Šibošnica – Čelić. Riječ je o povijesnom putukoji je još od srednjeg vijeka postojao kao karavanski put, da bi dolaskom osmanske uprave dobio strateški važnu ulogu veze tuzlanskog područja sa Slavonijom i izlaskom na rijeku Savu.

U prostornom smislu ovo područje pripada zemljopisnoj cjelini Majevice, a funkcionalno je potpuno okrenuto Tuzli. Reljefno gledajući župa Breške predstavlja najizraženiji orografski oblik na području općine Tuzla.

Hidrološki, teritorij župe pripada slivu Crnog mora, a prema ekološko-vegetacijskoj rejonizacijiu cijelosti je sastavni dio Pripanonske oblasti. Najzastupljeniju biljnu zajednicu čine brdske visoke šume bikve, čiste i s drugim lišćarima. Ipak,

ima i visoke šume kitnjaka, običnog graba te šumske kulture četinara. Najčešće su grmolike vrste zova, žestika, kozokrvina, drijen, glog i smreka. Zastupljeni svijet divljih životinja uglavnom je karakterističan za navedene biljne zajednice: zec, srna, fazan, jarebica, divlja svinja i mnogobrojne vrste ptica.

Župa je bogata prirodnim rijetkostima zahvaljujući niskom stupnju graditeljskih intervencija u smislu promjene reljefa. Npr. od botaničkih vrijednosti ističe se prisutnost drvenaste vrste lipe (*Tilia l.*), pravog ukrasa brežačkoga krajolika uopće te posebno atraktivnog pejzažnog elementa užeg lokaliteta župne crkve na Breškama. Na majevičkim stranama u svibnju cvjeta i zaštićena vrsta crvena udika (*Viburnum opulus L.*). Od životinjskih rijetkosti, u Crnom Blatu, na lokalitetima Bor i Triješanj u vrlo interesantnom močvarnom staništu evidentirana je prisutnost rijetke, ugrožene i zaštićene vrste kornjača. Period njihova hranjenja i razmnožavanja traje svega nekoliko tjedana u svibnju i lipnju, nakon čega se povlače u skloništa pod zemljom, gdje sigurno zaštićene svojim oklopima padaju u duboki san iz kojeg se bude tek naredne godine kad se steknu pogodni uvjeti vlažnosti i topla vremena. U obodničkom zaseoku Lameši dominira geološki profil s lako uočljivim ogromnim kamenim blokovima izrazito zelene boje, čija cjelina prezentira izvanredan geološki fenomen, a i potencijalnu turističku atrakciju. Radi se o magmatskim stijenama serpentinita. Po njemu je i širi lokalitet dobio naziv Zeleni kamen. Hidrološki raritet jest izvorište rijeke Tinje, geološki značajnoga vodotoka na karti Bosne i Hercegovine. Također vrijedan spomena jest pokušaj obnove uzgoja vinove loze u Doknju i Nikolićima. Ta je kultura bila jako razvijena u srednjovjekovnoj Bosni i najviše zastupljena upravo u ovim krajevima. Vinogradarstvo je za vrijeme Osmanlija iskorijenjeno.

II. Slike iz povijesti

> "*Ovo je područje pod osmansku upravu palo tek 1512. godine. Naime, nakon osmanskog zaposjedanja Bosne 1463. godine, ugarski kralj Matija Korvin 1464. izvodi protuofenzivu na ovaj dio Bosne, oslobađa ga i uspostavlja vlast ugarske krune pod nazivom Srebrenička banovina, koja traje sve do 1512., kad Osmanlije konačno uvode svoju upravu.*"
>
> M. F.

U drugom se poglavlju izlaže presjek povijesnih tokova.

Za ovo je područje u starom vijeku, u ilirsko doba, karakteristična gradnja tvrđavica na brežuljcima, o čemu danas ostaju uglavnom samo nazivi (Gradina, Gradac, Grad, Gradište...). Na nekim mjestima na Majevici pronađeni su materijalni ostaci iz vremena Ilira. Prema Benkoviću, gradina na Gradovrhu izvorno je ilirsko utvrđenje s kasnijim dodacima rimskih kulturnih slojeva.

Arheološki nalazi u Solima potvrđuju da je kršćanstvo ovdje bilo prisutno već u rimsko doba.Najbliža lokacija sačuvanih ostataka prve kršćanske crkve nalazi se u Skelanima kod Srebrenice. U srednjem se vijeku doseljavaju Slaveni, a u 9. st. dolaskom Mađara u Panoniju osjeti se i njihov utjecaj.

Ništa se ne zna zasigurno, unatoč nekim izvorima, je li područje župe Breške u ranom srednjem vijeku pripadalo župi Soli, koju prvi put spominje Konstantin Porfirogenet sredinom 10. st. Godine 1225. sljedeći put spominje se ponovno župa Soli kad kralj Andrija II. nakratko oduzima od matične zemlje ovo područje i poklanja katoličkom nadbiskupu Ugrinu. Sljedeći je spomen u *Darovnici kralja Bele IV.* po kojom je bosanskom biskupu Ponsi priznata desetina u Usori, Solima, Donjim Krajima i drugim župama. Jedino je sigurno da je područje Majevice bilo pod punom vlašću Mađara od 1464. do 1512. u okviru Srebreničke banovine.

Za osmanske uprave područje župe Breške pripada Zvorničkom sandžaku, Tuzlanskom kadiluku, a Gornjotuzlanskoj nahiji. Za to doba karakteristično iseljavanje započelo je 1512., a neprekidno traje do kraja 17. st. kad se drastično i povećava.

Od kraja 13. st. u svim krajevima djeluju franjevci, u najstarijim samostanima na Gradovrhu, u Donjoj Tuzli, Gornjoj Tuzli, Skakavi, Gornjoj Bukovici, Starom Teočaku, Zvorniku. Zahvaljujući njima iseljavanje je ublaženo, a njihov je doprinos u duhovnom i kulturnom životu nemjerljiv. Jedan je od značajnijih fratara fra Stjepan Matijević, rođen u Breškama 1580. godine, a umro 1654. u službi misionara u Italiji. Službovao je u Sarajevu i u drugim mjestima Bosne, a značajno je i njegovo misionarsko djelovanje u Transilvaniji u Rumunjskoj. Jedan je od pionira književnosti u Bosni zajedno s fra Matijom Divkovićem.

Uspostavom austro-ugarske vlasti podižu se značajni industrijski pogoni, zapošljava se veliki broj ljudi s područja župe, a s obzirom na veliki vojni kontingent stacioniran u Tuzli povećana je potražnja poljoprivrednih proizvoda, tako da se brzo i naglo razvija i poljoprivreda na području župe Breške.

Mirno političko razdoblje završava se Prvim svjetskim ratom i usponom kraljevine SHS, a uzroci su uglavnom napetosti između Zagreba i Beograda. Nadalje, veliki broj života odnijeli su svjetski ratovi i španjolska gripa – kuga 1819.

Period socijalističke Jugoslavije značajan je po naglom porastu zaposlenosti i populacijskom bumu, ali je taj razvoj usporen krajem šezdesetih.

Rat 1991.–'95. jako utječe na iseljavanje.

III. Župa Uznesenja BDM Breške

"(...) *a oltarna slika u mozaiku izdvaja se kao izuzetno uspjelo umjetničko djelo. Slika predstavlja Gospu okruženu ženama i majkama s*

djecom. Sve je na toj slici shvatljivo i prihvatljivo, određeno i jasno, ali je istodobno sve u svojoj jednostavnosti uzvišeno pa pomnu motritelju zastane dah i on se osjeti primoranim stati s neusiljenim udivljenjem i upitati se – pa je li to moguće? **"**

fra Vjeko Božo Jarak

Sadašnje područje župe Breške tijekom 16. st. i do kraja 17. st. pripadalo je staroj povijesnoj župi Dragunja, koja je bila u sastavu samostanskog područja samostana sv. Marije na Gradovrhu. Kada su franjevci napustili samostan na Gradovrhu 1688. godine i otišli s većim dijelom vjernika preko Save, preostali dio vjernika s fratrima koji su tu ostali, sjedinio se sa župom Tuzla. Tako je do1925. kada Breške opet pripadaju Dragunji kao samostalnoj župi. U okviru Tuzlanske župe zbog teških i sudbonosnih uvjeta toga vremena nastala je Lipnička kapelanija koja se 1836. preseljava na Breške. 1839. kapelanija na Breškama postaje župa Uznesenja Blažene Djevice Marije.

Župna je crkva sagrađena 1890., a rekonstruirana je 1987. Za umjetničko uređenje enterijera jedne od najljepših crkava u kraju zaslužan je akademski kipar Zdenko Grgić. Najvrjednija pomena jest oltarna slika *Gospa s narodom*, ali veličanstveni su i vitraji, reljefi u bakru, bronci i drvetu.

Područna crkva u Doknju podignuta je 1990. godine, a posvećena sv. Iliji Proroku. Od molitvištā tri su stara i u potrajnosti bogoslužja. Na lokalitetu Grebljice u Jarićima nalazi se jako staro molitvište, o čijoj starosti svjedoči katolička nekropola s ndgrobnicima iz raznih epoha. Kapela je posvećena Glavosijeku sv. Ivana Krstitelja. Na lokalitetu Spomenik na Staroj Majevici slavi se sv. Antun Pustinjak. U obodničkom zaseoku Dvor nalazi se spomen-molitvište s jednostavnom kapelicom na čast Gospi Lurdskoj. Osim župne crkve u Breškama, područne u Doknju i pomenutih pučkih molitvišta, župnu infrastrukturu čine suvremene područne i grobljanske kapele u Trstju, Tisovcu, Breškama.

Opća slika župe Breške slična je najvećem dijelu katoličkih župa u Bosni i Hercegovini po jednoj zajedničkoj osobini, koja se odnosi na stalno smanjivanje broja vjernika, članova župnih zajednica.Prema podacima iz 2009. evidentirano je 1730 župljana u 685 obitelji, što je za 60 članova manje nego prethodne godine.

Od crkvenih događanja u tijeku liturgijske godine jest blagdan Uznesenja BDM. Na sam blagdan okupi se na glavnoj svetoj misi više tisuća vjernika iz župe i drugih župa Tuzlanskog dekanata te iz dijaspore. Drugi je crkveni događaj proslava zaštitnika područne crkve u Doknju sv. Ilije Proroka. Misna slavlja održavaju se po svim grobljima, u Doknju, Donjim Breškama, Gornjoj Obodnici i Matićima, te na područnim kapelama.

Župske su matice temeljni administrativni dokumenti župe kao žive zajednice vjernika, koje evidentiraju osnovne mijene u životu čovjeka člana župske

zajednice, kao što su: krštenje (rađanje), vjenčanje i smrt. Pored šireg sociološkog i demografskog značenja one imaju i višestruki kulturni značaj. Daju nam podatke o pojedinim narodima, imenima i prezimenima, o rodovima, porijeklu pojedinih rodova, dokumentuju kretanje stanovništva, bračnom moralu, o obiteljskim zajednicama, duljini životnog vijeka u pojedinim vremenskim razdobljima, dokumentira općepovijesne nezgode (ratovi, glad i nerodne godine, epidemije). Posebno imaju ogromno značenje za nacionalnu, crkvenu i vjersku povijest. Najstarije matice u župi Breške vode se od 1823. godine kao jedinstvene evidencije i krštenih i umrlih župljana. Matice su sve do početka prošloga stoljeća vođene na latinskom jeziku. Najstarija matica župe Breške počinje s "*p. Elias Ilich de Varesh eorum capellanus Lipnicaensis*" (Ilija Ilić, od Vareša, kapelan lipnički). Pod rednim brojem 1. bilježi se smrt supružnika Ilije Dugonjića iz Drijenče u 90. godini života, blagovremeno opremljenog svetim Sakramentima.

U župi Breške tijekom njezine povijesti svoje pastoralne dužnosti obavljali su mnogi poznati i značajni fratri. Nemoguće je završiti ovo kazivanje, a ne spomenuti fra Ljudevita Luju Zloušića, poznatog profesora matematike i fizike i odgojitelja mnogih franjevačkih đaka, duhovnika, obnovitelja Olovskog svetišta, publicista i na kraju instruktora iz matematike mnogih gimnazijalaca i studenata u to vrijeme (instruirao oko 1000 studenata i đaka) među kojima je i autor ovih redova.

U Breškama je službovao i fra Petar Pejčinović 1930. godine kao kapelan. Neposredno pred početak Drugog svjetskog rata napušta franjevački red. Poslije 1945. godine otvaranjem Filozofskog fakulteta u Sarajevu, osniva katedru za latinski jezik, gdje ostaje na njezinu čelu sve do svoje smrti, kao poznati latinist i javni radnik.

U pastoralnom svećeničkom zboru bio je i fra Anđeo Mutić, svećenik franjevac, koji je 1937., dok je obavljao službu župnika, postigao doktorat teoloških znanosti iz Novog Zavjeta.

IV. Brežačke časne sestre

Uz 170. obljetnicu župe Breške ujedno je i 125. obljetnica dolaska i početka djelovanja časnih sestara Družbe Kćeri Božje ljubavi. Njihov rad na župi trajno je obilježio brojne oblike života mnogih generacija župljana ove župske zajednice. Sestre su živjele i radile za svoju crkvu i za svoj narod. Pored rada na svojoj ekonomiji obavljale su gospodarske i poljske radove i po selima pomažući siromašnim obiteljima, gdje nije bilo radne snage. Svojim likarijama po rasutim obroncima Majevice bile su i liječnice i veterinari te u tom smislu pomagali svakome bez obzira koje vjere bio.

Nakon 67 godina boravka i djelovanja na Breškama sestre su morale napustiti samostansku zgradu 1. 3. 1950. godine.

V. Stanovništvo, kulturološke i društvene znamenitosti

Stanovništvo župe Breške u etno-povijesnom pogledu pripada Brežačko-lipničkoj hrvatskoj skupini kojoj pripadaju i Hrvati Drijenče. To govori o istoj ili sličnoj predajnoj kulturi, običajima, folkloru i općenito o materijalnoj kulturi načina života. Narodno predanje da su stari stanovnici Majevice bili Madžari ima svoju povijesnu opravdanost, jer su u Srednjem vijeku prije dolaska Osmanlija ovi prostori bili pod mađarskom (ugarskom) vlašću. Dok u susjednoj Drijenči još uvijek postoje predanja vezana za Mađare, na području župe Breške takva predanja i kolektivna pamćenja na Mađare nisu se sačuvala. Etničku i demografsku sliku najviše su mijenjale epidemije kuge i iseljavanje stanovništva. U velikim iseljavanjima stanovništva Tuzle i okoline u Slavoniju i Bačku svakako je sudjelovalo i hrvatsko stanovništvo ove župe. Znatan broj stanovništva ove župe preselio se na područje župe Drijenča.

U običajnoj ili tradicijskoj kulturi Hrvata Bosne i Hercegovine, pa tako i ovog područja prisutne su dvije vrste naslijeđenih kulturnih slojeva iz dalje i veoma daleke prošlosti Hrvata BiH. To su slavensko-paganski običajni elementi i orijentalni (osmanski) elementi naslijeđa u običajnoj hrvatskoj kulturi. Postoji znatan broj običaja koji su isti ili veoma slični običajima muslimanskog stanovništva. To se u prvom redu odnosi na profani dio običajnog prostora, npr. običaji pri gradnji kuće (svečano obilježavanje početka gradnje – *temelj*, završetka gradnje – *šljeme* te useljenje – *naselje*), društvene igre (igra *prstena*) i druge igre, dijelovi narodne nošnje, stari glazbeni instrumenti, zajednički folklorni elementi, način kićenja (srma, dukati, mamdije i drugo). Naravno da su mnogi elementi nestali ili su dobili drugu formu ili kontekst značenja.

Iako je narodna nošnja dobila muzejski status na temelju onoga što je sačuvano, možemo reći da je ona potpuno identična s narodnom nošnjom svih ostalih župskih područja Drenačko-brežačko-lipničko-sprečke hrvatske skupine. Zajednička karakteristika za tu nošnju jest dominacija bjeline. Izvorna narodna nošnja, izuzimajući starije žene, uglavnom ima folklorno-prezentacijski značaj. Međutim sjećanje na tu nošnju kao tradiciju drage uspomene posljednjih je godina oživjelo, tako da bi se narodnoj nošnji mogla dodati još jedna značajka i to ona memorijalna. Etnografskim rječnikom rečeno ta narodna nošnja dobila je status stajnog oblačaja, dakle to je odjeća koja se oblači povremeno za blagdanske skupove i folklorne i druge kulturne manifestacije.

Područje župe Breške posjeduje više lokaliteta na kojima se nalaze stećci ili mramorovi, kako ih narod od starina zove. U majevičkom kraju narod češće za stećke kaže da su to mađarska groblja, pod kojima se tu podrazumjeva njihova velika starost i porijeklo još iz doba kada su ovdje vladali Mađari. Postavljeni su pojedinačno kao usamljeni spomenici ili pak u skupinama te predstavljaju nekropole stećaka, odnosno stara katolička groblja. Po svojoj brojnosti, oblikovnoj i dekorativnoj vrijednosti, a posebno pejzažnim značajkama, područje župe

Breške može se označiti matičnom oblasti ovoga specifikuma kršćanskog sepulkralnog naslijeđa. Najznačajniji lokaliteti sa stećcima jesu katolička goblja u Obodnici Gornjoj, Donjim Breškama i u Doknju.

Osnovu kulturnog profila župe Breške čine tradicionalna kulturna događanja i kulturne udruge. Kada je riječ o kulturnim događanjima koja se svake godine održavaju u isto vrijeme, onda na prvom mjestu treba spomenuti najstarije kulturne manifestacije Listari i Lilanje, koje pripadaju posebnom dijelu kulturne baštine, tzv. nematerijalnoj baštini. Veoma su starog porijekla zato što su motivirane rađanjem prirode, proljeća i novog života. Obje nose u sebi kultno-paganske elemente iz slavenskog perioda, na koji su kasnije slojevani kršćanski običajni elementi.

GRADOVRH

PSIHOLOGIJA I PEDAGOGIJA

Tamara Efendić-Spahić

Percepcija pozitivnih relacija sa roditeljima i zadovoljstvo životom u adolescenata

1. Uvod

Prema Kuburić (2001), uloga roditelja u razvoju ličnosti djeteta nesumnjivo je primarna. Unutar porodice omogućeno je stvaranje osnovnog uzora za emocionalni život djeteta. U psihološkom smislu, članovi porodice su upućeni jedni na druge prije svega zato što je to mjesto primarnih emocionalnih razmjena (Acherman, 1966; prema Kuburić, 2001). U okviru porodice svaki član zadovoljava ili očekuje da će zadovoljiti niz svojih emocionalnih potreba. Ova emotivna davanja i primanja nisu uvijek ljubav i nježnost, već to mogu biti i mržnja i netrpeljivost i grubost. U porodici se pojedinac može osjećati prihvaćenim, ali i odbačenim i nesretnim i nesigurnim. Sve ove emotivne struje podliježu promjenama, kako u pogledu kvantiteta, tako i u pogledu kvaliteta (Kondić, 1980; prema Kuburić, 2001). Procesom raspodjele, zadovoljenja, ali i uskraćivanja potreba rukovode roditelji, a cjelokupna razmjena osjećaja između članova porodice oscilira oko ovog centralnog osjećaja ljubavi i mržnje (Ackerman, 1966; prema Kuburić, 2001). Emotivna klima ili uobičajeni stil komunikacije stvara odnose koji su u većoj ili manjoj mjeri pogodni za zdrav ili odstupajući psihički razvoj svakog člana porodične grupe.

Prema Penezić (2006) zadovoljstvo životom ili subjektivna dobrobit odnosi se na globalnu evaluaciju vlastitog života i smatra se kognitivnom komponentom subjektivne dobrobiti, koju čini još i emocionalna komponenta – raspoloženja i emocije. Iako bi se očekivalo da postoji dosta teorijskih pristupa koji se bave shvatanjem koncepta zadovoljstva životom, zapravo je malo izvornih teorija, a i one su tek dijelom povezane sa životnim zadovoljstvom.

Teorija krajnjih tačaka polazi od pretpostavke da se zadovoljstvo životom postiže zadovoljavanjem osnovnih potreba ili ciljeva. Willson (1960., prema Diener, 1984., prema Penezić, 2006) daje teorijski postulat po kojem zadovoljavanje potreba dovodi do sreće (zadovoljstva) i obrnuto, konstantno nezadovoljavanje potreba dovodi do nezadovoljstva i osjećaja nesretnosti. Druga teorija, teorija ugode i bola također polazi od zadovoljavanja potreba, pri čemu se pretpostavlja da su ugoda i bol povezane. Sljedeća je teorija aktiviteta koja polazi od pretpostavke da će osobe biti zadovoljnije ako su uključene u neku zanimljivu aktivnost. Međutim, pretjerano teške aktivnosti dovode do pojave anksioznosti, a pretjerano lake dovode do dosade. Konačno, asocijacionističke teorije polaze od mogućnosti postojanja svojevrsne mreže pozitivnih asocijacija i naučene sposobnosti da se stalno reaguje na pozitivne načine. Na taj način dolazi do određene vrste atribucija od nekog pojedinca, a koje se učvršćuju na osnovi događaja. Dio navedenih teorijskih pristupa polazi od postojanja određenih vrsta poređenja sa drugim pojedincima. Kroz takva poređenja i odnose pojedinci bivaju uključeni u socijalnu mrežu oko njih, te oblikuju svoje odnose. Stoga kao sljedeću skupinu teorija navode se teorije procjene koje polaze od već spomenute pretpostavke da ljudi postižu i odražavaju svoju razinu sreće i zadovoljstva na osnovu poređenja sa drugim pojedincima.

Posebno je pitanje može li se zadovoljstvo životom posmatrati kao crta ličnosti. Vjerovanje o životnom zadovoljstvu kao o crti ličnosti odnosi se na slično vjerovanje o temperamentu i njegovim urođenim karakteristikama. Stoga, poboljšanje svih životnih uslova neće dovesti do toga da se poveća zadovoljstvo životom. Evaluativna reakcija ostaće približno ista. Neka socijalna ponašanja pokazuju tendenciju da su češća kod zadovoljnijih (aktivnost, izlasci, prijateljstva), mada se mogu opaziti i kod manje zadovoljnih pojedinaca. Neverbalni podaci i znaci kao što su smješkanje ili entuzijastički pokreti umjereno su povezani sa zadovoljstvom životom mjerenim upitnicima (Myers i Diener, 1997., prema Penezić, 2006). Pojedinci koji su nezadovoljni svojim životom mogu davati izjave o tome da su zapravo zadovoljni. Na ovo može utjecati i pokušaj zaštite vlastitog ega, ali i socijalna poželjnost odgovora. Činjenica da su ljudi zadovoljni ili prilično zadovoljni ne znači i da prenaglašavaju svoje zadovoljstvo. Vrlo je moguće da je većina pojedinaca zaista zadovoljna svojim životom. Također, postoje dobri razlozi zašto većina pojedinaca misli da su zadovoljniji životom nego većina drugih ljudi (odnosno zadovoljniji od prosjeka). Jedan od razloga leži u tome što većina ljudi može vjerovati da je većina drugih nezadovoljna zato što su poteškoće salijentnije nego zadovoljstvo. Zadovoljstvo životom povezano je sa brojnim različitim obilježjima fiziološkog i psihološkog funkcioniranja pojedinca. Tako Acton i Argyle (prema Penezić, 2006) zadovoljstvo životom povezuju sa depresijom, mentalnim zdravljem, samopoimanjem, lokusom kontrole, opaženim zdravljem, brigama, stresom, alijenacijom, socijalnom podrškom, porodičnim funkcionisanjem, roditeljskim zadovoljstvom, zadovoljstvom poslom i naporima.

2. Ciljevi, problemi i hipoteze istraživanja

2.1. Ciljevi istraživanja

Osnovni cilj ovog istraživanja je ispitati kako adolescenti percipiraju odnose sa svojim roditeljima, te da li postoji povezanost između percepcije pozitivnih odnosa sa ocem i majkom i zadovoljstva životom.

U skladu sa postojećim istraživanjima u oblasti odnosa između roditelja i njihove djece (Bolby, 1969; Rosenberg, 1979; Zern, 1984; Alder, 1985; Haris i Howard, 1985; Lacković–Grgin, 1984-8; E. Erikson; 1958) opravdano je očekivati da percepcija odnosa sa roditeljima ima važnu ulogu u adaptivnom ponašanju adolescenata. Rezultati istraživanja uloge percepcije odnosa sa roditeljima (Rohner, 1984; 1992; Bezinović, 2000; Kuburić, 2001; Vulić-Prtorić, 2002), ukazuju da adekvatni odnosi sa roditeljima predstavljaju najvažniji protektivmi faktor u razvoju djece i adolescenata, pa samim tim i na osjećaj subjektivne dobrobiti (zadovoljstva životom).

Stoga, u skladu sa teorijskim postavkama, i dosadašnjim istraživanjima uloge i važnosti roditelja za razvoj pojedinca, cilj ovog istraživanja usmjeren je na ispitivanje povezanosti između percipiranog odnosa sa roditeljima od strane adolescenata i zadovoljstva životom kod adolescenata.

2.2. Problemi istraživanja

U skladu sa navedenim ciljevima, definisani su sljedeći problemi istraživanja:

1. Ispitati percipirane odnose sa roditeljima u skupini mladića i djevojaka.
2. Utvrditi u kojoj su mjeri elementi percepcije pozitivnih odnosa sa roditeljima - percepcija brige i pozitivnih odnosa značajni prediktori za objašnjenje zadovoljstva životom u adolescenata.
3. Utvrditi da li je percepcija pozitivnih odnosa od strane adolescenata sa roditeljem istog spola prediktivnija za objašnjenje zavisne varijable istraživanja

2.3. Hipoteze

U skladu sa postojećim teorijskim konceptima koji govore o važnosti percepcije odnosa sa roditeljem, kreirane su glavne hipoteze istraživanja:

1. S obzirom na činjenicu da percepcija roditeljske prihvaćenosti i topline igra važnu ulogu u razvoju adaptivnih oblika ponašanja kod adolescenata, očekuje se da će percepcija pozitivnih odnosa sa ocem i majkom biti značajan prediktor za objašnjenje zadovoljstva životom kod adolescenata.

Tako se očekuje da će pozitivni odnosi sa majkom i ocem, odnosno percepcija brige i podrške od strane oca i majke značajno doprinositi objašnjenju zadovoljstva životom u adolescenata.

2. S obzirom na isticanje važnosti uloge roditelja istog spola u procesima identifikacije i individualizacije adolescenata, opravdano je očekivati da će u poređenju sa percepcijom odnosa sa roditeljem suprotnog spola percepcija odnosa sa roditeljem istog spola biti značajniji prediktor za objašnjenje zavisne varijable istraživanja.

3. Metodologija istraživanja

3.1. Sudionici

Istraživanje je obuhvatilo prigodni uzorak od 135 ispitanika, 81 djevojku i 54 mladića, studenata sa Univerziteta u Tuzli, starosne dobi od 19 do 21 godine. Svi ispitanici su iz potpunih porodica, žive sa roditeljima ili starateljima, a podjednak broj ih potječe iz gradskih i seoskih sredina..

3.2. Mjerni instrumenti

U ovom istraživanju korišteni su sljedeći upitnici i skale:

3.2.1. Upitnik percepcije prošlih odnosa sa roditeljima

Upitnikom prošlih odnosa sa roditeljima ispituje se odnos sa majkom i ocem u prvih 15 godina života, što je jasno definirano uputom u upitniku. Na skali koja se sastoji od 42 tvrdnje Lihterovog tipa (od 0 – nikad, do 4 – uvijek) procjenjuje se učestalost javljanja određenog ponašanja oca i majke. Upitnik sačinjavaju tri subskale: briga, kontrola i odbacivanje (posebno za oca i posebno za majku). Ukupni rezultat određuje se kao linearna kombinacija procjena na pojedinim subskalama. Visok rezultat na **subskali brige** upućuje na percepciju roditeljske brige, topline i prihvatanja. Visok rezultat na **subskali kontrole** upućuje na percepciju većeg roditeljskog nametanja, kontrolisanja i zaštićivanja, visok rezultat na **subskali odbacivanja** imaju ispitanici koji procjenjuju češće kažnjavanje od strane roditelja i hostilan odnos. Distribucije rezultata na dimenziji brige i odbacivanja značajno odstupaju od normalne distribucije, što je za očekivati s obzirom na prirodu ovih dimenzija odnosa sa roditeljima.

3.2.2. Upitnik percepcije sadašnjih odnosa sa roditeljima

Upitnikom sadašnjih odnosa sa roditeljima ispitanici procjenjuju sadašnji odnos sa ocem i majkom. Na skali Lihterovog tipa (od 0 - uopće ne opisuje, do 4

– u potpunosti opisuje) procjenjuje se u kojoj mjeri tvrdnja opisuje oca i majku, odnosno njihove sadašnje osjećaje prema ocu i majci. Skala se sastoji od 42 čestice i dvije subskale - negativnih odnosa sa roditeljima i percepcije podrške od oca i majke. **Subskala negativni odnosi** sadrži najviše tvrdnji koje se odnose na takozvanu konfliktnu nezavisnost i otuđenje. **Subskala podrške** sadrži čestice povjerenja i afektiviteta. Ukupni rezultat određuje se kao linearna kombinacija procjena na pojedinim subskalama.

3.2.3. .Skala zadovoljstva životom

Zadovoljstvo životom predstavlja kognitivnu evaluaciju cjelokupnog života, a kroz koji pojedinac procjenjuje svoj vlastiti život. Velika šarolikost ovog instrumenta za ispitivanje zadovoljstva životom potakle su autora (Penezić, 1996; 2002) na izradu nove skale zadovoljstva životom. Skala se sastoji od 20 čestica. Na procjenu globalnog zadovoljstva odnosi se 17 čestica, dok 3 čestice služe za procjenu situacijskog zadovoljstva. Skala je nastala uključivanjem skale zadovoljstva životom, sastavljene od 5 čestica, skale opšteg zadovoljstva sastavljene od 7 čestica, 5 čestica iz skale pozitivnih stavova, te 3 čestice iz skale uživanja u životu (za procjenu situacijskog zadovoljstva). U ranijim istraživanjima skala je pokazala jednofaktorsku strukturu sa iznimno visokom pouzdanošću (Crombach alpha je iznosio 0,939), a u nekim kasnijim istraživanjima pouzdanost se kretala između 0,84 i 0,95. Skala pokazuje visoku pozitivnu povezanost sa samopoštovanjem i optimizmom, dok je visoka negativna povezanost sa mjerama samoće, pesimizma i anksioznosti od budućnosti (Penezić, 1999; prema istom autoru, 2002). Ispitanici odgovaraju zaokruživanjem odgovora na skali Lihterovog tipa od 1 do 5, a ukupan rezultat se formira kao linearna kombinacija procjena. Pri sumaciji procjena potrebno je dvije čestice obrnuto bodovati. Viši rezultat označava i više zadovoljstvo životom, a rezultati se kreću u rasponu od 20 do 100.

3.3. Postupak

Proces prikupljanja podataka trajao je 2 mjeseca. Ispitivanje je bilo dobrovoljno i anonimno. Ispitivanje se provodilo u manjim grupama, do 20 ispitanika, kako bi im se omogućilo vrijeme za rad i potrebna privatnost. Vrijeme za popunjavanje upitnika nije bilo ograničeno, i u prosjeku je iznosilo između 60 i 90 minuta. Svi ispitanici su dobivali standardiziranu uputu za rad.

4. Rezultati

U obradi podataka prvi korak je bio izračunavanje srednjih vrijednosti i indeksa raspršenja za nezavisne i zavisne varijable, te utvrđivanje koeficijenata

pouzdanosti za svaku varijablu u istraživanju. Rezultati su prikazani u tabelama koje slijede:

Srednje vrijednosti i indeksi raspršenja percepcije odnosa sa roditeljima	N	M	Std. devijacija
Ukupni rezultat na subskali briga - otac	126	70.79	13.92
Ukupni rezultat na subskali briga - majka	129	77.57	12.44
Ukupni rezultat na subskali percepcija podrške od oca	131	40.46	9.60
Ukupni rezultat na subskali percepcija podrške od majke	132	43.64	7.37
Ukupni rezultat na skali zadovoljstva životom	131	76,66	10,88

Tabela 4.1. *Srednje vrijednosti i indeksi raspršenja za procjene prošlih i sadašnjih odnosa sa roditeljima i zadovoljstva životom*

Naziv skale/subskale	Broj čestica	alpha
Briga – otac	23	0,918
Briga – majka	23	0,882
Percepcija podrške – otac	13	0,901
Percepcija podrške – majka	13	0,924
Skala zadovoljstva životom	20	0,913

Tabela 4.2. *Koeficijenti pouzdanosti za svaku skalu/subskalu (Crobach alpha)*

Kako se može vidjeti iz Tabele 4.2. koeficijenti pouzdanosti mjerenja za instrumente korištene u ovom istraživanju su relativno visoki, i kreću se između 0,882 i 0,924 što je u skladu sa mjerama koje su predstavljene u opisu instrumentarija.

Za provjeru hipoteza našeg istraživanja korištena je multipla regresijska analiza. U skladu sa teorijskim postavkama ovoga rada, i dosadašnjim istraživanjima na području percepcije odnosa sa roditeljima (Rohner i Britner, 2001; Jagodić-Keresteš, 2000; Smojver-Ažić, 2000; Kuburić, 2001; Vulić-Prtorić, 2002), nezavisne varijable (percepcija prošlih i sadašnjih odnosa sa roditeljima) su podijeljene u grupe: pozitivne i negativne odnose sa roditeljima, a kao mjera pozitivnih odnosa sa roditeljima uzeti su rezultati na subskalama bige i percepcije podrške od roditelja. Ovi skupovi nezavisnih varijabli formirani su posebno za oca i posebno za majku.

U tabelama koje slijede prikazani su koeficijenti multiple korelacije, sa pripadajućim beta ponderima i nivoima značajnosti kojim je utvrđena povezanost između pozitivnih odnosa sa majkom i ocem, i zavisnih varijabli. U Tabelama

4.3. – 4.6. prikazani su koeficijenti multiple korelacije pozitivnih odnosa sa ocem i majkom i značajnih kriterija, posebno za skupine mladića i djevojaka:

KRITERIJ	PREDIKTORI	BETA	t	p	R	F	p
Zadovoljstvo životom	Briga – majka	0,233	1,637	0,106	0,555	15,809	0,000
	Percepcija podrške – majka	0,364	2,560	0,013	**R^2=0,308**		

Tabela 4.3. *Rezultati multiple regresijske analize faceta pozitivnih odnosa sa majkom (prediktori) te zadovoljstva životom (kriterij) za skupinu djevojaka*

Kako se može vidjeti iz Tabele 4.3. pozitivni odnosi sa majkom pokazali su se kao značajni prediktori za objašnjenje zadovoljstva životm u skupini djevojaka (R=0,555; F=15,809; p=0,000) te se pozitivnim odnosima sa majkom može objasniti 30,8% varijance zadovoljstva životom kod djevojaka. Kao značajan prediktor za objašnjenje zadovoljstva životom pokazala se percepcija podrške od strane majke (β=0,364; t=2,560; p=0,013) dok se percepcija brige od strane majke nije pokazala značajnim prediktorom za objašnjenje zadovoljstva životom u skupini djevojaka.

KRITERIJ	PREDIKTORI	BETA	t	p	R	F	p
Zadovoljstvo životom	Briga – majka	0,313	1,289	0,106	0,285	1,990	0,149
	Percepcija podrške – majka	0,036	0,147	0,013	**R^2=0,081**		

Tabela 4.4. *Rezultati multiple regresijske analize faceta pozitivnih odnosa sa majkom (prediktori) te zadovoljstva životom (kriterij) za skupinu mladića*

Kako se može vidjeti iz Tabele 4.4. percepcija pozitivnih odnosa sa majkom nije se pokazala kao značajan prediktor za objašnjenje zadovoljstva životom u skupini mladića (R=0,285; F=1,990; p=0,149). Percepcija brige i podrške od strane majke u multiploj regresijskoj analizi objašnjavaju tek 8,1,% varijance zadovoljstva životom kod mladića, što upućuje na vrlo skroman doprinos nezavisnih varijabli u objašnjenju zadovoljstva životom.

KRITERIJ	PREDIKTORI	BETA	t	p	R	F	p
Zadovoljstvo životom	Briga – otac	0,285	1,556	0,122	0,626	21,959	0,000
	Percepcija podrške – otac	0,365	2,005	0,049	**R^2=0,392**		

Tabela 4.5. *Rezultati multiple regresijske analize faceta pozitivnih odnosa sa ocem (prediktori) te zadovoljstva životom (kriterij) za skupinu djevojaka*

Kako se može vidjeti iz Tabele 4.5. percepcija pozitivnih odnosa sa ocem pokazala se kao značajan prediktor za objašnjenje zadovoljstva životom za skupinu djevojaka (R=0,626; F=021,959; p=0,000), te se precepcijom pozitivnih odnosa sa ocem može objasniti 39,2% varijance zadovoljstva životom. Kao značajan prediktor percepcije pozitivnih odnosa sa ocem pokazala se percepcija podrške od strane oca (β=0,365; t=2,005; p=0,049), dok se percepcija brige od strane oca nije pokazala kao značajan prediktor za objašnjenje zadovoljstva životom u skupini djevojaka.

KRITERIJ	PREDIKTORI	BETA	t	p	R	F	p
Zadovoljstvo životom	Briga – otac	0,025	0,90	0,929	0,300	2,227	0,120
	Percepcija podrške – otac	0,278	0,995	0,325	**R^2=0,090**		

Tabela 4.6. *Rezultati multiple regresijske analize faceta pozitivnih odnosa sa ocem (prediktori) te zadovoljstva životom (kriterij) za skupinu mladića*

Iz rezultata multiple regresijske analize prikazanih u Tabeli 4.6. percepcija pozitivnih odnosa sa ocem nije se pokazala značajnim prediktorom za objašnjenje zadovoljstva životom u skupini mladića, te se prercepcijom odnosa sa ocem može objasniti tek 9% varijance zadovoljstva životom u skupini mladića. Kako percipirani odnosi niti sa ocem niti sa majkom značajno ne objašnjavaju zadovoljstvo životom mladića, iz navedenog se može pretpostaviti da je zadovoljstvo životom kod adolescenata muškog spola zacijelo determinirano nekim drugim socijalnim, te situacijskih determinantama.

5. Završna razmatranja

Rezultati istraživanja koje je imalo za cilj ispitati doprinos percepcije pozitivnih odnosa sa roditeljima u objašnjenju zadovoljstva životom kod adolescenata – mladića i djevojaka, upućuju nas na očigledne razlike u doprinosu roditeljskih kvaliteta kod mladića i djevojaka, barem kada je u pitanju zadovoljstvo životom. Naime, percipirani odnosi sa majkom i ocem pokazali su se kao značajni prediktori za objašnjenje zadovoljstva životom u skupini djevojaka, ali se nisu pokazali značajnim za objašnjenje zadovoljstva životom kod mladića. To znači da percepcija brige i podrške od strane oca i majke značajno ne sudjeluju u osjećaju subjektivne dobrobiti kod adolescenata muškog spola. Razlozi ovakvim razlikama između mladića i djevojaka kada je u pitanju važnost percipirane podrške od strane roditelja mogu se objasniti njihovim razlikama u adolescentnom periodu. Iako adolescenti bez obzira na spol u ovom razvojnom periodu imaju naglašenu potrebu da pokažu svoju neovisnost i izraze osobenosti svog identiteta u odnosu

na svoje roditelje, ova potreba je ipak više izražena kod mladića. S obzirom da adolescenciju koju karaketerizira usvajanje i spolnih i društvenih uloga, preuzimanje uloge muškarca ima puno veću dozu neovisnosti u odnosu na roditelje, nego što je to slučaj sa djevojkama. S obzirom da se uspješnost u današnjim životnim prilikama i za adolescente očituje u usmjeravanje na izbor zanimanja, obrazovanje i izgradnju karijere, opravdano je očekivati da će posebno mladići izvor životnog zadovoljstva pronalaziti u ispunjavanju društvenih normi koje reflektiraju njihovu samostalnost, nego privrženosti porodici. Značajnost percipiranih odnosa sa majkom i ocem za skupinu djevojaka može biti determinirana i nešto različitom ulogom koju žena ima u društvu. Naime, iako su uloge muškarca i žene danas sličnije nego ikada prije, porodične vrijednosti su ipak značajan dio identiteta djevojaka. Evidentno je da djeca ženskog spola izražavaju manju potrebu za neovisnosti od porodice u periodu izgradnje vlastitog identiteta, te da tokom svih životnih razdoblja ostaju više privržene porodici i preuzimaju za nju više brige i odgovornosti. Što se tiče faceta koje statistički značajno doprinose objašnjenju zadovoljstva životom kod djevojaka, važno je istaći da se percepcija podrške od strane oca i majke pokazala statistički značajnim prediktorom za objašnjenje zadovoljstva životom, dok percepcija brige roditelja ne sudjeluje kao statistički značajan prediktor za objašnjenje zadovoljstva životom kod djevojaka. Može se pretpostaviti da je percepcija brige važnja determinanta ranijih razvojnih stadija djece (djetinjstvo, pubertet) dok je u peridu adolescencije roditeljska podrška kao potvrda ispravnosti odluka koje djevojke prave u tom razvojnom periodu iznimno važna.

6. Zaključci

Na osnovu istraživanja povezanosti faceta percepcije pozitivih odnosa sa majkom i ocem, te zadovoljstva životom na prigodnom uzorku mladića i djevojaka, studenata Filozofskog fakulteta u Tuzli, došlo se do sljedećih zaključaka:

1. Percepcija pozitivnih odnosa sa majkom i ocem pokazala se kao značajan prediktor za objašnjenje zadovoljstva životom u skupini djevojaka, a kao značajni prediktori zadovoljstva životom djevojaka pokazali su se percepcija podrške od strane majke i oca, dok se percepcija brige od strane roditelja nije pokazala statistički značajnim prediktorom. Stoga se dio hipoteze koji se odnosi na značajan doprinos percepcije pozitivnih odnosa sa majkom i ocem za objašnjenje zadovoljstva životom u skupini djevojaka prihvaća.
2. Percepcija brige i podške od roditelja nije se pokazala značajnim prediktorom za objašnjenje zadovoljstva životom za skupinu mladića, što se može objasniti većom potrebom za njihovom neovisnosti od strane porodice u periodu adolecencije, te traženjem izvora zadovoljstva i potvrde vlastitih izbora i vrijednosti u referentnim skupinama i obrazovnim i profesionalnim

uspjesima. Stoga se dio hipoteze koji se odnosi na značajan doprinos percepcije pozitivnih odnosa sa roditeljima za objašnjenje zadovoljstva životom u skupini mladića odbacuje.

3. Kako se percepcija pozitivnih odnosa sa oba roditelja pokazala značajnim prediktorom za zadovoljstvo životom samo u skupini djevojaka, hipoteza o primarnoj ulozi roditelja istog spola za objašnjenje zadovoljstva životom se odbacuje. Rercepcija pozitivnih odnosa sa oba roditelja pokazala se podjednako važnom samo za skupinu djevojaka, tako da se može pretpostaviti da u relaciji roditeljskih odnosa i zadovoljstva životom kod adolescenata veću ulogu igra spol adolescenta nego spol roditelja.

Literatura

Anić, N. (1990): "Praktikum iz kognitivne i bihejvioralne terapije III" Društvo psihologa, Zagreb

Bezinović, P., Smojver-Ažić, S. (2000): "Negativni odnos roditelja i agresivnost adolescenata: uloga spola roditelja i spola adolescenta"; Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja vol.36, broj 1, str.87-98.

Bowlby, J. (1973): Attachment and Loss: Separation. Basic Books, New York

Efendić-Spahić, T. (2007) Percipirani odnosi sa roditeljima, i njihova povezanost sa samopoimanjem, osobinama ličnosti i elementima prilagodbe u adolescenata. Magistarski rad.
Filozofski fakultet. Univerzitet u Sarajevu

Fulgosi, A.(1985): "Psihologija ličnosti – teorije i istraživanja"; Školska knjiga, Zagreb

Grgin–Lacković, K. (1994): "Samopoimanje mladih"; Naklada Slap, Jastrebarsko

Halmi, A. (2003): "Multivarijatna analiza u društvenim znanostima"; Alinea, Zagreb

Kuburić, Z. (2001): "Porodica i psihičko zdravlje djece"; Čigoja štampa, Beograd

Kuterovac-Jagodić, G.; Kereseš, G.(1997): "Perception of parental acceptance-rejection and some personality variables in young adults" Društvena istraživanja, 4-5, 477-492.

Lacković-Grgin, K, Proroković, A, Ćubela, V, Penezić, Z. (Ur.). (2002): "Zbirka psihologijskih skala i upitnika "; Zadar, Filozofski fakultet.

Milas, G. (2005): Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima. Naklada Slap, Jastrebarsko

Penezić, Z.. (2006): "Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj životnoj dobi"Društvena istraživanja, Zagreb, Br. 4-5, str. 643-669.

Petz, B. (1997): "Osnovne statističke metode za nematematičare"; Naklada Slap, Jastrebarsko

Smojver-Ažić, S. (1999):"Privrženost roditeljima, te separacija-individualizacija kao odrednice psihološke prilagodbe studenata" Doktorska disertacija, Filozofki fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Vulić–Prtorić, A; (2002): "Obiteljske interakcije i psihopatološki simptomi u djece i adolescenata"; Suvremena psihologija broj 5, 1, 31-51.

Ivana Milosavljević

Emocionalna inteligencija i školski uspjeh

Sažetak

Ovim istraživačkim radom nastojali smo doprinijeti razumijevanju koncepta emocionalne inteligencije i utvrditi povezanost između njenih različitih kriterija i sociometrijskoga statusa, školskog uspjeha, spoli i dobi. Na uzorku od 133 učenika prvih i četvrtih razreda srednje škole ispitani su međusobni odnosi rezultata dobivenih primjenom pokazatelja sposobnosti emocionalne inteligencije.

Ustanovili smo da sposobnosti emocionalne inteligencije, zajedno sa sociometrijskim statusom, spolom i dobi značajno doprinose predviđanju varijance školskoga uspjeha. Pri tome prediktorski set varijabli predviđa 14,3 % ukupne varijance školskog uspjeha. Kao snažan pojedinačni prediktor školskoga uspjeha vidimo spol, dob i sposobnost izražavanja i imenovanja emocija koje predstavljaju statistički značajne prediktore školskog uspjeha. Na osnovi sposobnosti upravljanja i kontrole emocija možemo predvidjeti sociometrijski status. Primijetili smo da sposobnost emocionalne inteligencije u negativnom smjeru predviđa sociometrijski status, tako da manja pojavnost ove sposobnosti predviđa viši sociometrijski status učenika. Rezultati ukazuju na postojanje spolnih razlika u prvom kriteriju emocionalne inteligencije, gdje su učenice, za razliku od učenika, sposobnije u uočavanju i razumijevanju emocija. Pronađene su, također, i statistički značajne razlike između učenica i učenika u školskom uspjehu, pri čemu su učenice ostvarile veći uspjeh. Rezultati ukazuju na to da ispitanici oba spola prosječno imaju jednake sposobnosti izražavanja i imenovanja te sposobnosti upravljanja i kontrole emocija.

I. Teorijske osnove

Uvod

Premda je korijene poimanja emocionalne inteligencije moguće tražiti još u radovima teoretičara inteligencije s početka prošloga stoljeća, većina empirijskih istraživanja i znanstvenih publikacija o ovom konstruktu objavljena je u posljednjih petnaestak godina. Ideja o postojanju individualnih razlika u emocionalnim vještinama i potencijalnim povezanostima tih vještina sa stvarnim životnim ishodima, osobnim ili profesionalnim uspjehom, izazvala je golemo zanimanje u znanstvenim i stručnim krugovima, ali i u široj javnosti, osobito u poslovnom svijetu i području upravljanja ljudskim potencijalima (Vesna Buško, Odgojne znanosti: Vol. 8, br. 2, 2006). Takva ekspanzija interesa za ovo istraživačko područje dobrim se dijelom temelji upravo na uvjerenjima o potencijalnom značaju emocionalne inteligencije u različitim primijenjenim okolnostima i u svezi s brojnim praktičnim životnim kriterijima (Vesna Buško, Odgojne znanosti: Vol. 8, br. 2, 2006). Tako je emocionalna inteligencija proklamirana kao gotovo univerzalno rješenje za teškoće u području učenja i poučavanja, rada i zaposlenja, kliničkoj praksi, domeni socijalnih i interpersonalnih odnosa i sl. (Grewal i Salovey, 2005; Zeidner, Matthews i Roberts, 2001; Zeidner i sur., 2002). Zahvaljujući njezinoj popularnosti, u posljednjih desetak godina kreirani su brojni specifični intervencijski programi u obrazovanju usmjereni na razvoj emocionalnih kompetencija, a mnogi postojeći programi socijalnoga i emocionalnog učenja masovno primjenjivani u SAD, naknadno su proglašavani tretmanima iz područja emocionalne inteligencije, bez obzira na njihovu eksplicitnu inicijalnu namjenu (Vesna Buško, odgojne znanosti: Vol. 8, br. 2, 2006.).

Školsko okruženje nedvojbeno pripada najvažnijim ili najpogodnijim kontekstima za učenje kompetencija i vještina vezanih uz razumijevanje ili upravljanje vlastitim ili emocijama drugih ljudi. Stoga je razumljiv interes istraživača i stručnjaka u području obrazovanja, kako za pitanja implementacije i djelotvornosti manje ili više sustavnih oblika treninga emocionalnih vještina, tako i za mogućnosti procjene emocionalne inteligencije kao potencijalnoga prediktora školskog uspjeha i postignuća, kao i drugih aspekata prilagodbe učenika. Rezultati dosadašnjih empirijskih provjera, međutim, čini se još ne daju dovoljno znanstvene potpore konstruktu emocionalne inteligencije, shvaćanjima o njezinoj pretpostavljenoj strukturi, tvrdnjama o praktičnoj relevantnosti, niti opravdanosti većine postojećih operacionalizacija, što se naročito odnosi na upitničke načine mjerenja, to jest instrumente temeljene na samoprocjenama ljudi (Vesna Buško, odgojne znanosti: Vol. 8, br. 2, 2006).

1. Emocionalna inteligencija

Emocionalna inteligencija je relativno novo područje u psihologiji i novi predmet psihologijskih istraživanja koji u posljednjih petnaestak godina uvelike

privlači interes javnosti i medija. Postala je česta tema knjiga i časopisa, od kojih je najpoznatija ona Daniela Golemana, predavača na američkom sveučilištu Harvard i dopisnika New York Timesa, pod naslovom "Emocionalna inteligencija".

Prvi put se pojavila u znanstvenoj literaturi u ranim devedesetima, za što su zaslužni autori koncepta, Peter Salovey i John D. Mayer. Definirali su je kao skup sposobnosti koje bi trebale doprinijeti točnijoj procjeni i izražavanju svojih emocija, kao i procjeni tuđih emocija i uporabi osjećaja u motiviranju, planiranju i postignuću ciljeva u životu (Takšić, 1998). Dakle, ona označava tip inteligencije koji uključuje sposobnost procesiranja emocionalnih informacija (Roberts, Zeidner i Matthews, 2001).

Premda razni autori spore oko samog naziva "emocionalna inteligencija" te navode kako je to samo novi naziv za nešto što je od ranije već poznato, ona se odnosi na sposobnost prepoznavanja značenja emocija i njihovih veza, korištenja emocija kao temelja razumijevanja i rješavanja problema. Nadalje, uključuje korištenje emocija za poboljšanje kognitivnih aktivnosti (Mayer, Salovey, Caruso i Sitarenios, 2003). Emocije su organizirani mentalni odgovor na događaj, a uključuju psihološki, iskustveni i kognitivni aspekt. Osobito je važno to što se emocije obično javljaju u kontekstu odnosa. Kako se mijenja odnos neke osobe prema drugoj osobi ili objektu, mijenja se i njezina emocija prema toj osobi ili objektu. Bilo da su ti odnosi stvarni, pohranjeni u sjećanju ili zamišljeni, praćeni su osjetnim signalima koje nazivamo emocijama.

Sa stajališta teorije emocionalne inteligencije, onaj tko posjeduje takve sposobnosti smatra se dobro prilagođenim i emocionalno vještim pojedincem, a onaj tko ih ne posjeduje u dovoljnoj mjeri može biti oštećen u emocionalnom i socijalnom funkcioniranju (Mayer, DiPaolo i Salovey, 1990; prema Mayer, Salovey i Caruso, 2000). Autori konstrukta ističu da je vrlo važno razumjeti da emocionalna inteligencija ne isključuje opću inteligenciju, već je jedinstveni spoj jednoga i drugog te kombinira afekt s kognicijom i emocije s inteligencijom. Postojeća istraživanja sugeriraju da će vjerojatno zauzeti mjesto uz druge važne psihologijske konstrukte kao prediktor različitih faktora uspješnosti u školi i na poslu.

1. 5. Procjena emocionalne inteligencije

Emocionalna inteligencija je u literaturi različito definirana, te stoga ne postoji uniformni način mjerenja iste. Nejasnoće oko definicije prave zbrku među istraživačima i otežavaju procjenu. Najviše pokušaja mjerenja učinili su autori samog konstrukta, Mayer i Salovey (2003), koji emocionalnu inteligenciju definiraju preko modela višestrukih sposobnosti. Oni su postavili i kriterije valjanoga mjerenja i procjenjivanja te tako postoje tri najčešća načina procjene emocionalne inteligencije – neposredno mjerenje (pomoću psihologijskih instrumenata koji izravno mjere sposobnost osobe za rješavanje problema - npr. identificiranje

emocija na licu, slici ili u nekoj priči, ali su malobrojni te nedovoljno provjereni, pogotovo na dječjem uzrastu), zatim samoprocjene ispitanika i procjene od strane vršnjaka. Premda sva tri načina procjene imaju prednosti i nedostatke, Kaukiainen i sur. (1999) navode kako se pokazalo da je u istraživanju agresivnosti i socijalnih vještina međusobna procjena vršnjaka najuspješnija mjera procjene. Autori navode kako pri samoprocjenama socijalnih vještina teško dobivamo točne rezultate jer su ispitanici rijetko objektivni kada se radi o njima samima. Također, samoprocjene su često pod utjecajem socijalne poželjnosti odgovora te se ispitanici mogu prikazati u ljepšem svjetlu nego što to realno jest, pogotovo ukoliko postoji dovoljno velika "prozirnost" čestica. U ovom kontekstu, ako procjenjivač nema razvijene sposobnosti emocionalne inteligencije a pri tom sam sebe procjenjuje, tada njegovi odgovori neće biti valjani jer neće moći adekvatno procijeniti svoju sposobnosti, kao ni sposobnosti druge osobe.

Premda na međusobne vršnjačke procjene mogu utjecati neke osobine procjenjivane osobe koje nisu u vezi s emocionalnom inteligencijom (npr. simpatičnost, fizička privlačnost, dob, komunikativnost i sl.) s obzirom na teorijske spoznaje o ranoj adolescenciji moguće je da su vršnjaci ipak sposobni percipirati i opisati nečije ponašanje na nepristran način, te da više opažača pridonosi većoj objektivnosti. Također, učenici srednje škole međusobno se dobro poznaju, te je stoga vrijedno provjeriti možemo li procjenama vršnjaka zahvatiti konstrukt emocionalne inteligencije i na temelju njega predviđati neke aspekte uspjeha učenika.

Vjerojatnost da postoji vjerodostojan standard za evaluaciju odgovora ovisi o prirodi čestice testa emocionalne inteligencije. Čini se da je temeljne sposobnosti moguće najobjektivnije procijeniti. U tom slučaju se mišljenje stručnjaka čini prikladnim i nema mjesta za konsenzus. No bodovanje čestica kojima ispitujemo sposobnost upravljanja emocijama je složenije, jer se određene emocionalne reakcije mogu procijeniti samo prema osobnim i društvenim standardima.

Mayer i njegovi suradnici suglasni su da se određivanje točnog odgovora pomoću mišljenja stručnjaka i pomoću konsenzusa preklapaju do određenog stupnja, te bi ga, zato što se konsenzus pokazao kao pouzdanija mjera i iz njega proizlazi bolja faktorska struktura, trebalo koristiti (Mayer i sur., 2003).

Koncept EI je nastavak jedne od dviju tradicija načina gledanja na odnos između emocija i logičkoga mišljenja u psihologiji. Jedna tradicija zastupa stajalište da su emocije i logičko mišljenje oprečni jedno drugome, odnosno, da emocije ometaju, pogrešno usmjeravaju i općenito negativno utječu na pokušaje racionalnoga funkcioniranja čovjeka. Nasuprot ovoj, druga tradicija zastupa stajalište da su emocije dio logičkog mišljenja i da općenito pridonose inteligenciji i uopće kvaliteti funkcioniranja u mnogim aspektima života. Autori koncepta ističu da je vrlo važno razumjeti da emocionalna inteligencija ne isključuje inteligenciju, da ona ne predstavlja "pobjedu glave nad srcem" – to je jedinstveni

spoj jednoga i drugog. Emocionalna inteligencija kombinira afekt s kognicijom, emocije s inteligencijom (www.emotionaliq.com).

Postojeća istraživanja sugeriraju da će EI vjerojatno zauzeti mjesto, uz druge važne psihologijske varijable, kao prediktor različitih faktora uspješnosti na poslu, u školi i kod kuće.

Koncept EI snažno se preklapa s Gardnerovom predodžbom socijalne inteligencije, koju je on odredio kao tip osobne inteligencije. On je, naime, u svoj model višestrukih inteligencija među sedam uvrstio i dva oblika osobnih inteligencija. Uz muzičku, tjelesno – kinestetičku, logičko – matematičku, lingvističku i spacijalnu, u kategoriju inteligencija svrstao je i interpersonalnu, te intrapersonalnu inteligenciju. Intrapersonalnu inteligenciju definirao je kao sposobnost pristupa u svoj emocionalni život, identificiranja, opisivanja i razlikovanja vlastitih osjećaja, te njihovog simboličkog predstavljanja. Interpersonalnu inteligenciju definirao je kao sposobnost prepoznavanja raspoloženja, namjera i želja drugih ljudi (Roberts, Zeidner, & Matthew, 2003).

Oni koji pišu o emocionalnoj inteligenciji obično pretpostavljaju da je visoka razina emocionalne inteligencije povezana s uspjehom u važnim aspektima života, kao što su obrazovanje, posao i odnosi s ljudima. Goleman tako navodi da brojni dokazi potvrđuju da osobe koje imaju visoko razvijene emocionalne sposobnosti, koje dobro poznaju i upravljaju vlastitim osjećajima i koje iščitavaju i učinkovito reagiraju na osjećaje drugih, imaju prednost u svim područjima (Goleman, 1995). No, kako emocionalna inteligencija još uvijek nije dovoljno istražena, ne zna se puno o tome što ona predviđa.

Pretpostavka je da emocionalno kompetentna djeca upravljaju svojim postupcima, mislima i osjećajima na prilagođen i fleksibilan način u raznim kontekstima, iskazuju samoefikasnost, samopouzdanje i osjećaj povezanosti s drugima (Salovey i Slyter, 1999), te možemo pretpostaviti da su i bolje prihvaćena od strane vršnjaka, što ćemo provjeriti u ovom istraživanju.

1. 6. Sociometrijski status

Socijalni status pokazuje kako neka grupa prihvaća osobu i kako je osoba socijalno adaptirana grupi. Socijalna adaptiranost se, između ostalog utvrđuje i različitim sociometrijskim postupcima. U takve tehnike ubrajamo sociometrijski test kao sredstvo za proučavanje obiteljskih, radnih i školskih grupa. Sociometrijski test omogućuje da se odredi prihvaćenost pojedinca u grupi. Prednost ovog testa pred psihometrijskim testovima je u tome što umjetne situacije zamjenjuje prirodnim situacijama koje se javljaju u svakodnevnom životu.

Sociometrijsku metodu je razvio J. L. Moreno 1934. godine. Prema njemu sociometrija ima nekoliko funkcija, a to su:

1. Sociometrija predstavlja istraživačku tehniku koja služi kako bi se proučila organizacija grupe ili grupa;
2. Sociometriju shvaća kao dijagnostičku proceduru kojom se treba odrediti položaj pojedinca u grupi i položaj grupe u široj društvenoj zajednici;
3. Sociometrija uključuje i psihoterapijsku tehniku koja pomaže pojedincu ili grupi da se bolje prilagode.

U najjednostavnijem obliku sociometrijski upitnik sadrži pitanja upućena svakom članu grupe da označi među ostalim članovima grupe one s kojima bi želio sudjelovati u nekoj aktivnosti ili one s kojima ne bi.

Aktivnosti za sudjelovanje u kojima se ispituje odnos prihvaćanja ili odbijanja nazivamo sociometrijskim kriterijima. U sociometrijskom ispitivanju se može koristiti jedan ili više kriterija. Kriteriji moraju biti logični i moraju se odnositi na aktivnosti značajne za pojedinca. Ispitivanje se provodi u malim grupama, a uvjet za primjenu je da se djeca međusobno poznaju i da su zajedno provela određeno vrijeme. Poželjno je da ispitivanje bude anonimno. Sociometrijski položaj pojedinca u grupi može se odrediti pomoću tri vrste informacija. To su pozitivna, negativna biranja i neutralni glasovi.

Postoje različiti sociometrijski postupci kao što su, npr.:

1. Tehnika imenovanja – od pojedinca se traži da imenuje određeni broj članova grupe koji mu se jako sviđaju ili ne sviđaju. Broj biranja može biti ograničen (npr. 3 ili 5 mogućih biranja) ili neograničen.
2. Tehnika rangiranja – od pojedinca se traži da prema nekom kriteriju poreda sve članove grupe.
3. Tehika usporedbe u parovima – pojedincu se iznesu imena dvoje članova iz grupe i on mora izabrati onoga tko mu se više sviđa.

Nakon procjene svih mogućih parova dobije se rezultat koji pokazuje koliko se pojedincu sviđa svaki član grupe.

Podaci dobiveni sociometrijskim ispitivanjem mogu se prikazati kvantitativno (sociometrijskim matricama, te grupnim i individualnim indeksima) i grafički (sociogramom). U slučaju većih grupa sociogram je nepregledan, te se ne koristi. Sociometrijski upitnik je vrlo prilagodljiv različitim grupama i koristi se u različitim područjima ljudske djelatnosti: u industriji, školama, domovima, vojnim jedinicama itd. Primjenjuje se svugdje gdje su neki kolektiv ili grupa nastali ili bi ih trebalo formirati unutar jednog šireg, već nastalog, kolektiva.

U ovom istraživanju sociometrijski upitnik je upotrijebljen kao mjera prihvaćenosti u grupi vršnjaka. Ako pretpostavimo da su sposobnosti emocionalne inteligencije nužne za razvijanje različitih emocionalnih i socijalnih vještina koje

osiguravaju veći sociometrijski status u grupi vršnjaka, odnosno da pojedinci koji imaju razvijenije sposobnosti emocionalne inteligencije imaju i veći kapacitet za razvoj socijalnih vještina, tada možemo očekivati da razina sposobnosti emocionalne inteligencije objašnjava dio varijance sociometrijskog statusa učenika u razredu.

1. 7. Školski uspjeh i emocionalna inteligencija

Istražujući faktore koji određuju školsko postignuće najviše se ispitivala inteligencija učenika, no utvrđeno je da ona objašnjava samo dio varijance. U traženju drugih faktora koji bi mogli utjecati na uspjeh djece u školi, istraživani su socijalni faktori, kao što je obiteljsko porijeklo i socio-ekonomski status, faktori ličnosti i motivacijski faktori. Cattel, Sealy i Sweny (1966) su se bavili ispitivanjem povezanosti školskog uspjeha s faktorima ličnosti i motivacije i pronašli da od ukupne varijance školskog postignuća testovi inteligencije objašnjavaju između 21- 23%, motivacijske osobine 23-27%, a crte ličnosti 27-36%.

U novije vrijeme javila se ideja da bi se barem dio uspješnosti u području školskog i profesionalnog uspjeha mogao objasniti emocionalnom inteligencijom. Još je Kahneman (1973) tvrdio da to koliko je osoba u stanju držati pod kontrolom ostale, za osnovnu aktivnost irelevantne misli i događanja utječe na uspjeh u obavljanju osnovne aktivnosti (Takšić, 1998). Goleman također opisuje važnost upravljanja emocijama za uspjeh u školi: “Razmjeri do kojih emocionalna uzrujanost može utjecati na mentalni život za učitelje nisu ništa novo. Učenici koji su nervozni, ljutiti ili deprimirani ne uče; osobe koje su obuzete ovim stanjima ne primaju informacije na učinkovit način ili s njima postupaju lošije. Snažne negativne emocije prebacuju pozornost na njihove vlastite preokupacije, ometajući pokušaje da se usredotoče na nešto drugo.” (Goleman, 1995, str).

U okviru modela Mayera i Saloveya, logika u osnovi pretpostavke da bi sposobnosti emocionalne inteligencije mogle imati pozitivne učinke na uspjeh u školi temeljila se uglavnom na dijelu modela koji razrađuje način na koji emocije facilitiraju mišljenje (razina B). Takšić je u svom istraživanju došao do zaključka da varijable emocionalne inteligencije značajno dodatno doprinose objašnjenju školskog uspjeha. Varijable emocionalne inteligencije su povećale za 13.5% postotak varijance školskog uspjeha objašnjene općom inteligencijom (Takšić, 1998).

Čimbenik osobnosti objašnjava samo mali dio životnih priča, pa bi se doprinos emocionalne inteligencije od 10% mogao smatrati vrlo velikim (Salovey i Sluyter, 1999).

II. Metodologija istraživanja

1. 1. Definicija, cilj i značaj problema istraživanja

Emocionalna inteligencija se odnosi na sposobnost prepoznavanja značenja emocija i njihovih veza, korištenja emocija kao temelja razumijevanja i rješavanja problema. Uključuje sposobnosti brzog zapažanja, procjene i izražavanja emocija; sposobnost uviđanja i generiranja osjećanja koje olakšava mišljenje; sposobnosti razumijevanja emocija i znanje o emocijama; sposobnost reguliranja emocija u svrhu promocije emocionalnog i intelektualnog razvitka.

Škola predstavlja jedan od glavnih faktora intelektualnog, socijalnog i emocionalnog razvitka djeteta, te u skladu s tim provodimo naše istraživanje.

Cilj je ovoga istraživanja bio provjeriti u kakvom su odnosu školski uspjeh, sociometrijski status, spol, dob i različiti pokazatelji sposobnosti emocionalne inteligencije.

U okviru zadanog cilja istraživanja postavljeni su sljedeći problemi:

1. *Utvrditi međusobnu povezanost spola, dobi, školskog uspjeha, sociometrijskog statusa i različitih pokazatelja sposobnosti emocionalne inteligencije: sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija, sposobnost izražavanja i imenovanja emocija i sposobnost upravljanja i kontrole emocija.*
2. *Ispitati postoje li spolne razlike u sociometrijskom statusu učenika, školskom uspjehu i različitim pokazateljima sposobnosti emocionalne inteligencije.*
3. *Ispitati može li se na temelju spola, dobi i različitih pokazatelja sposobnosti emocionalne inteligencije predvidjeti školski uspjeh i sociometrijski status.*

Očekujemo pozitivnu međusobnu povezanost spola, dobi, školskog uspjeha, sociometrijskog statusa i različitih pokazatelja sposobnosti emocionalne inteligencije.

Također, očekujemo statistički značajnu razliku između rezultata muških i ženskih ispitanika na različitim pokazateljima sposobnosti emocionalne inteligencije, sociometrijskom statusu učenika i školskom uspjehu.

Očekujemo da se na temelju spola, dobi i pokazatelja sposobnosti emocionalne inteligencije može predvidjeti u određenoj mjeri školski uspjeh i sociometrijski status učenika.

Ako pretpostavimo da su sposobnosti emocionalne inteligencije nužne za razvijanje različitih emocionalnih i socijalnih vještina koje osiguravaju veći sociometrijski status u grupi vršnjaka, odnosno da pojedinci koji imaju razvijenije sposobnosti emocionalne inteligencije imaju i veći kapacitet za razvoj socijalnih

vještina, tada možemo očekivati da razina sposobnosti emocionalne inteligencije objašnjava dio varijance sociometrijskog statusa učenika u razredu.

1. 2. Uzorak istraživanja

1. 2. 1. Ispitanici

Istraživanje je provedeno na uzorku od 133 sudionika, učenika prvih i četvrtih razreda Opće gimnazije KŠC "Sv. Franjo" u Tuzli, ukupno dva prva i tri četvrta razreda (Tablica 1). U uzorku je 43 muških i 90 ženskih učenika, odnosno 56 učenika prvog razreda i 77 učenika četvrtog razreda. Prosječna dob ispitanika iznosi 17,48 godina, a varira u ukupnom rasponu od 15 do 20 godina. Glavno ispitivanje je provedeno u školi sa skupinama od 24 do 30 učenika tijekom redovite nastave. Provedba ispitivanja, uključujući i primjenu dijela instrumentarija, trajala je ukupno 30 minuta po skupini.

Tablica 1.

Broj ispitanika prema spolu i razredu

		Razred					Ukupno
		1.a razred	**1.b razred**	**4.a razred**	**4.b razred**	**4.c razred**	
spol	**Muško**	10	8	7	9	9	43
	Žensko	18	20	17	19	16	90
Ukupno		28	28	24	28	25	133

Tablica 2.

Broj i postotak ispitanika prema dobi

	Dob	**Frekvencije**	**Postotak**
	15	17	12,8
	16	38	28,6
	17	1	,8
	18	18	13,5
	19	52	39,1
	20	4	3,0
	Total	130	97,7
Missing	0	3	2,3
Ukupno		133	100,0

Od ukupnog broja učenika 3,0 % učenika pokazuje uspjeh dobar, 30,8 % pokazuje uspjeh vrlodobar, a većina (63,9 %) pokazuje uspjeh odličan, što govori da su učenici jako uspješni u školi (Tablica 2). Ovo pokazuje da učenici ostvaruju svoje potencijale, posjeduju sposobnost učenja, redovito uče, škola ih ne odbija, ne posjeduju strah od škole.

Školski uspjeh bitan je jer kroz njega djeca dobivaju povratnu informaciju ne samo o tome koliko znaju, nego i o tome koliko vrijede i koliko se trude.

Tablica 3.

Broj i postotak ispitanika prema školskom uspjehu

	Školski uspjeh	**Frekvencija**	**Postotak**
	dobar	4	3,0
	vrlodobar	41	30,8
	odličan	85	63,9
	Total	130	97,7
Missing	0	3	2,3
Ukupno		133	100,0

1. 3. Istraživačke metode i tehnike

1) *Analitičko-deskriptivna metoda i metoda teorijske analize*

Ovom metodom smo prikazali najvažnija teorijska razmatranja i empirijske priloge vezane za ovaj problem. Utvrdili smo postojeće činjenice koje govore o emocionalnoj inteligenciji i njenim vezama sa školskim uspjehom i sociometrijskim statusom u grupama. Utvrdili smo odnose u odgojno-obrazovnoj stvarnosti, koji su značajni za problem koji istražujemo.

2) *Serwey metoda*

Predstavlja postupak u istraživanju, gdje se predmeti i pojave istražuju onakvi kakvi oni jesu u stvarnosti, te kombinaciju više drugih tehnika istraživanja.

Od istraživačkih tehnika služili smo se skaliranjem, uređivanjem i statističkom obradom podataka. Nakon prikupljenih podataka, uredili smo ih i statistički obradili dobivene rezultate.

Obrada podataka u cijelosti je provedena pomoću aplikacije SPSS 10.0 for Windows.

1. 4. Instrumenti i materijali

1. 4. 1. Upitnik emocionalne kompetentnosti (UEK-45; Takšić, 2002)

Upitnik emocionalne kompetentnosti sastavljen je od četrdeset i pet čestica raspoređenih u tri subskale za samoprocjenu sposobnosti: a) uočavanja i razmijevanja emocija, b) izražavanja i imenovanja emocija i c) upravljanja i kontrole emocijama. Za svaku od 45 čestica (Npr. "Dobro raspoloženje mogu zadržati i ako mi se nešto loše dogodi", "Mogu dobro izraziti svoje emocije") ispitanici su trebali procijeniti koliko se određena tvrdnja odnosi na njih na skali Likertovog tipa od 1 do 5, pri čemu je 1 označavalo izrazito neslaganje s tvrdnjom, a 5 izrazito slaganje s tvrdnjom. Ukupni rezultat nastao je zbrajanjem odgovora na svim česticama, pa je prema tome teoretski raspon odgovora od 5 do 25 i to na način da viši rezultat na skali odražava veću razvijenost vlastite sposobnosti iz domene emocionalne inteligencije.

Procjene četrdeset pet čestica, koje čine tri dimenzije različitih sposobnosti emocionalne inteligencije u originalnom instrumentu, podvrgnute su faktorskoj analizi i provjeri pouzdanosti. Analiza glavnih komponenti u ovom istraživanju pokazala je kako se rezultati na četrdesetpet čestica mogu objasniti na temelju naknadno ekstrahirane tri komponente koje objašnjavaju 32,23 % ukupne varijance. Temeljem toga i analize saturacija čestica na faktorima može se zaključiti kako skala mjeri tri pokazatelja emocionalne inteligencije: sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija (15 čestica), sposobnost izražavanja i imenovanja emocija (14 čestica) i sposobnost upravljanja i kontrole emocija (16 čestica). Na temelju druge provedene faktorske analize gdje se od tri faktora prvog reda ekstrahira jedan faktor višeg reda koji objašnjava 63,63 % ukupne varijance, može se zaključiti da tri subskale (sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija, sposobnost izražavanja i imenovanja emocija i sposobnost upravljanja i kontrole emocija) mjere jednu dimenziju pod nazivom emocionalna inteligencija. U ovom istraživanju pouzdanost tipa nutarnje konzistencije (Cronbach α) za subskalu Sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija iznosi 0,85 za sve ispitanike, za subskalu Sposobnost izražavanja i imenovanja emocija 0,82, te za Subskalu sposobnost upravljanja i kontrole emocija iznosi 0,68 (Tablica 4.).

Tablica 4.

Mjerne karakteristike UEK-45

	N čestica	**M**	**SD**	**Raspon**	**α**
S. uočavanja i razumijevanja emocija	16	60,22	7,95	16-80	0,85
S. izražavanja i imenovanja emocija	13	47,29	7,11	13-65	0,82
S. upravljanja i kontrole emocija	16	61,68	6,12	16-80	0,68

U Hrvatskoj se upotrebljava Upitnik emocionalne kompetentnosti (UEK-45; Takšić, 2002.god). To je skraćena verzija Upitnika emocionalne inteligencije UEK-136 (Takšić,1998.) konstruiranog po modelu Mayera i Saloveya (1996.; 1997.). Do sada je ispitano više od 7000 ispitanika različite dobi i spola, a skala je prevedena na engleski, švedski, finski, portugalski, španjolski, japanski, slovenski i talijanski jezik. Na IX. Europskom kongresu psihologa u Granadi 2005. organiziran je poseban Simpozij rezultatima UEK-45 (odnosno ESCQ-45) u nekoliko zemalja (Faria i Lima Santos, 2005.; Räty, 2005.; Molander i sur., 2005.; Avsec, 2005.; Extremera i Fernández-Berrocal, 2005.; Takšić, 2005.; Takšić, 2005.; Toyota, 2005). Psihometrijske osobine UEK-45 uglavnom su dobre, pa je tako pouzdanost cijelog Upitnika u različitim uzorcima od 0,88 do 0,92. Pouzdanosti pojedinačnih skala također su prihvatljive. Tako je ona za Skalu sposobnosti uočavanja i razumijevanja emocija najveća i iznosi od 0,82 do 0,88, za Skalu sposobnosti izražavanja i imenovanja emocija je između 0,78 i 0,81, a nešto je niža za Skalu sposobnosti upravljanja emocijama gdje su dobivene vrijednosti od 0,68 do 0,72 (Takšić,2002.a; Faria i sur., u tisku). Korelacija između pojedinih supskala kreće se od 0,35 do 0,51, pa se ukupan rezultat može formirati kao mjera opće emocionalne kompetentnosti, s pouzdanošću između 0,87 i 0,92. Konvergentna i divergentna valjanost UEK-45 provjerena je na korelacijama sa skalama samoprocjena vlastite EI (Schutte skala emocionalne inteligencije – SEIS i Torontske skale aleksitimije – TAS-20) i onima sličnih konstrukata.

Prema očekivanjima, najveće korelacije skala i ukupnoga rezultata na UEK-45 bile su sa skalom iz istoga koncepta EI kao osobine ličnosti (SEIS), što bi govorilo u prilog konvergentnoj valjanosti Upitnika. Povezanosti nisu jako visoke, jer SEIS sadrži čestice o regulaciji neugodnih emocija, a UEK-45 ima sve čestice orijentirane u pozitivnom smjeru. Relativno su visoke i korelacije s konstruktom aleksitimije, gdje najveću (negativnu) korelaciju ima Skala izražavanja i imenovanja emocija iz UEK-45, jer je najbliža samoj definiciji pojma aleksitimije.

1. 4. 2. Sociometrijski status

U sociometrijskom upitniku korištena je tehnika imenovanja, te ograničen broj pozitivnih i negativnih biranja. Sadržavao je tri kriterija, dva emocionalna i jedan funkcionalni. Zadatak učenika je bio da navedu imena po tri učenika iz razreda s kojima bi željeli sjediti u klupi (emocionalni kriterij), sudjelovati u školskom projektu (funkcionalni kriterij) i ići na izlet (emocionalni kriterij), i po tri učenika iz razreda s kojima ne bi željeli sjediti u klupi, sudjelovati u školskom projektu i ići na izlet.

Zbog visokih međusobnih korelacija između rezultata na različitim kriterijima sociometrije, formiran je skupni rezultat koji predstavlja zbroj rezultata na

različitim kriterijima. Za svaku procjenjivanu sposobnost svaki je ispitanik dobivao po jedan rezultat koji je formiran prema sljedećoj formuli:

xij = 1 + (broj pozitivnih biranja – broj negativnih biranja) / ukupan broj biranja.

Na taj način izbjegnuto je dobivanje negativnih rezultata, a teorijski mogući raspon rezultata varira od 0 (što vrijedi za slučaj da su svi procjenjivači osobu svrstali među najmanje sposobne) do 2 (u slučaju da su svi procjenjivači osobu svrstali među najsposobnije). Način formiranja ukupnoga rezultata, izveden je analogno proceduri koju su osmislili i primijenili Papić i Kulenović (2003).

1. 5. Postupak istraživanja

Ispitivanje je provedeno u razdoblju od 2. do 07. ožujka 2009. godine, skupno za svaki razred, tijekom jednog školskog sata. Na početku testiranja zamolili smo ispitanike za pomoć, objasnili što je emocionalna inteligencija, i te tako dali opću uputu kojoj je svrha bila ukratko obrazložiti svrhu istraživanja i način provedbe testiranja, te motivirati ispitanike za sudjelovanje u ispitivanju. Naglašeno je da će se prikupljeni podaci koristiti isključivo za znanstvene analize, te da će biti zaštićeni uz poštivanje strogih pravila profesionalne etike. Nakon toga je ispitanicima naglas pročitana uputa za rješavanje upitnika.

1. 6. Rezultati i diskusija

1. 6. 1. Spolne razlike

Kako bi se utvrdilo postoje li spolne razlike u rezultatima različitih kriterija emocionalne inteligencije, sociometrijskog statusa i školskog uspjeha primijenjen je t-test. No, prije samog računanja t-testa provedeno je testiranje normaliteta distribucije rezultata na svima skalama koje ulaze u daljnju obradu rezultata.

Raspodjela rezultata na svim kriterijima provjerena je pomoću Kolmogorov-Smirnov testa čije vrijednosti možemo vidjeti u Tablici 5. Kolmogorov-Smirnov test pokazao je da distribucije rezultata sociometrijskog statusa i školskog uspjeha značajno odstupaju od normalne distribucije, dok kod rezultata različitih kriterija emocionalne inteligencije ne odstupaju. Iz toga se može pretpostaviti da se radi o heterogenim varijancama. Prema tome, može se dogoditi da dobivene rezultate ne možemo pripisati isključivo utjecaju spola, već možda i nekim drugim nekontroliranim faktorima.

Tablica 5.

	M	SD	Min	Max	Z	p
S. uočavanja i razumijevanja emocija	60,22	7,95	36	80	1,02	p>0,05
S. izražavanja i imenovanja emocija	47,29	7,11	24	63	0,60	p>0,05
S. upravljanja i kontrole emocija	61,68	6,12	26	74	1,17	p>0,05
Sociometrijski status	0,99	0,16	0,44	1,29	4,66	**p<0,01**
Školski uspjeh	4,62	0,55	3	5	1,56	**p<0,05**

Prikaz Kolmogorov-Smirnov testa normaliteta raspodjele rezultata na subskalama i skalama korištenim u analizi rezultata i deskriptivni podaci za iste skale

Međutim, iako navedene distribucije odstupaju od normalne raspodjele, rezultati su ipak obrađeni t-testom za nezavisne uzorke. Naime, ukoliko su ispitanici iz dobnih i spolnih skupina izabrani po slučaju iz populacije i obje su skupine jednake ili približno jednake prema broju, čak i veća odstupanja u odnosu na normalitet distribucije neće imati značajniji utjecaj na rezultat t-testa (Petz, 1997). Petz (1997), također, navodi kako je još uvijek opravdano koristiti parametrijsku statistiku ukoliko su distribucije pravilne (uvjet nije da budu potpuno simetrične, već da ne budu bimodalne ili U-oblika) te ukoliko su uzorci dovoljno veliki, jednake ili slične veličine.

Osim što bi se rezultati trebali distribuirati prema normalnoj raspodjeli, još jedan od preduvjeta upotrebe t-testa je homogenost varijanci. Homogenost varijanci provjerena je Levenovim testom. Iz Tablice 6. možemo uočiti kako postoje značajne razlike u varijanci jedne sposobnosti emocionalne inteligencije, a to je sposobnost upravljanja i kontrole emocija, što nam prethodni test nije pokazao. Također su pronađene značajne razlike i u varijanci sociometrijskog statusa i školskog uspjeha. Značajnost razlika u ovim subskalama gdje postoji heterogenost varijanci računat ćemo pomoću Welchove strategije iz 1947 (Howell, 1997).

Tablica 6.

Prikaz rezultata Levenovog testa homogenosti varijanci prije testiranja spolnih razlika na skalama sposobnosti emocionalne inteligencije, sociometrijskog statusa i školskog uspjeha

	F	p
S. uočavanja i razumijevanja emocija	0,96	p>0,05
S. izražavanja i imenovanja emocija	0,13	p>0,05
S. upravljanja i kontrole emocija	4,70	**p<0,05**
Sociometrijski status	5,05	**p<0,05**
Školski uspjeh	12,24	**p<0,05**

Rezultati t-testa ukazuju na postojanje spolnih razlika u sposobnosti uočavanja i razumijevanja emocija ($t_{(131)}$= -2,51; p<0,05; Tablica 7.). Stoga se može zaključiti kako su učenice, za razliku od učenika, sposobnije u uočavanju i razumijevanju emocija. No, s druge strane, rezultati također ukazuju da i ženski i muški ispitanici prosječno imaju jednake sposobnosti izražavanja i imenovanja, te upravljanja i kontrole emocija. Pronađene su, također, i statistički značajne razlike između učenica i učenika i u školskom uspjehu ($t_{(64,341)}$ = -2,62; p<0,05) pri čemu su učenice ostvarile veći školski uspjeh. Međutim, na osnovu prethodnih testova takav rezultat ne možemo pripisati isključivo spolu.

Tablica 7.

Prikaz deskriptivne statistike razlika u rezultatima na skalama emocionalne inteligencije, sociometrijskom statusu i školskom uspjehu prema spolu i značajnosti spolnih razlika

	Učenice		Učenici				
	M	**SD**	**M**	**SD**	**t**	**df**	**p**
S. uočavanja i razumijevanja emocija	61,22	7,68	57,53	8,32	-2,521	131	**p<0,05**
S. izražavanja i imenovanja emocija	47,48	7,38	46,26	7,01	-0,907	131	p>0,05
S. upravljanja i kontrole emocija	61,69	6,02	60,70	8,29	-0,701	63,926	p>0,05
Sociometrijski status	1,01	0,14	0,99	0,20	-0,568	63,277	p>0,05
Školski uspjeh	4,72	0,49	4,43	0,63	-2,617	64,341	**p<0,05**

1. 6. 2. Sociometrijski status

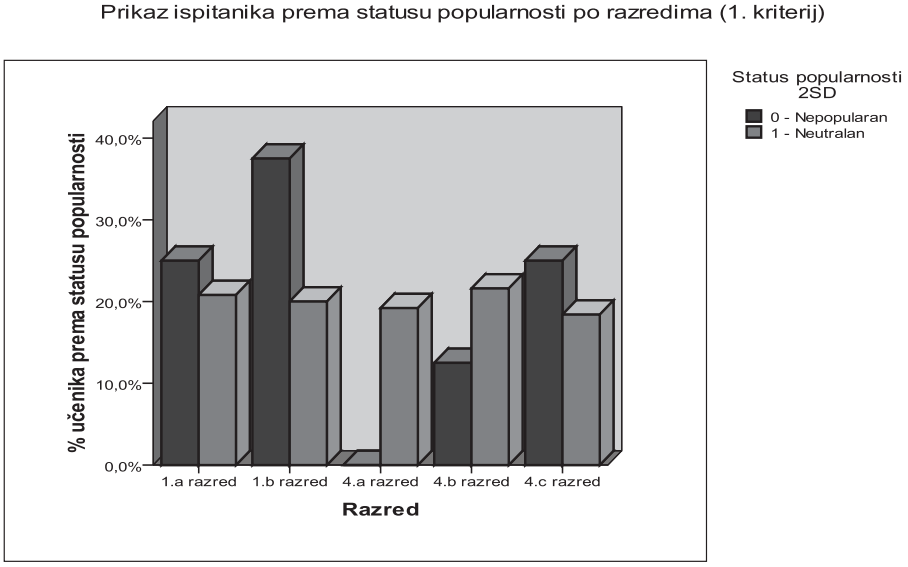
Ako grupiramo ispitanike po razinama sociometrijskog statusa odnosno popularnosti u školi (popularnost, neutralnost, nepopularnost) na temelju kriterija aritmetička sredina uvećana ili umanjena za dvije standardne devijacije (M ± 2SD), uočit ćemo da u 2.3 % slučajeva raspodjele rezultata, niti jedan učenik škole nije ušao u kategoriju popularnosti (uočljivo na Grafičkom prikazu 1.). Ovakav rezultat ukazuje na veću raspršenost davanja pozitivnih glasova među učenicima koja rezultira neutralnom popularnošću. S druge strane, učenici su mnogo više usuglašeni u davanju negativnih glasova zbog čega u kategoriju nepopularnosti ulazi osam učenika (Tablica 8.). Najviše učenika je u neutralnom statusu popularnosti, dakle niti su popularni niti nepopularni.

Tablica 8.

Broj učenika prema statusu popularnosti (1. kriterij) po razredima

		Razred					Total
		1.a razred	**1.b razred**	**4.a razred**	**4.b razred**	**4.c razred**	
Status popularnosti (1. kriterij)	0	2	3	0	1	2	8
	1	26	25	24	27	23	125
Ukupno		28	28	24	28	25	133

Grafički prikaz 1.



Tablica 9.

Broj učenika prema statusu popularnosti (1. kriterij) prema ostvarenom školskom uspjehu

		Školski uspjeh			Ukupno
		dobar	**vrlodobar**	**odličan**	
Status popularnosti (1. kriterij)	0	0	3	5	8
	1	4	38	80	122
Ukupno		4	41	85	130

Prema Tablici 9. uočavamo da prema 1. kriteriju popularnosti prema ostvarenom školskom uspjehu u skupini nepopularnih našlo se najviše odličnih učenika.

Prema drugome kriteriju grupiranja ispitanika (M ± 1SD) status popularnosti učenika formiran je kroz sve tri razine (Grafički prikaz 2.). U ovom slučaju na krajevima distribucije uzeto je 15.9 % krajnjih rezultata za opisivanje statusa popularnosti. Analiza je pokazala da devet učenika pripada nepopularnoj kategoriji, dok kategoriju popularnih učenika čini njih četrnaest. Nameće se zaključak da popularnost u školi postaje vidljiva samo ako se smanje kriteriji za kategorizaciju rezultata pri čemu se uzimaju u obzir oni učenici koji imaju najveći broj pozitivnih glasova, a koji prema prvom kriteriju nisu dovoljni za dobivanje statusa popularnosti. Stoga je popularnost učenika i dalje vrlo upitna zbog niskih sociometrijskih indeksa (kreću se u rasponu između 0,44 i 1,29; vidljivo u Tablici 10.)

Tablica 10.

Broj učenika prema statusu popularnosti (2. kriterij) po razredima

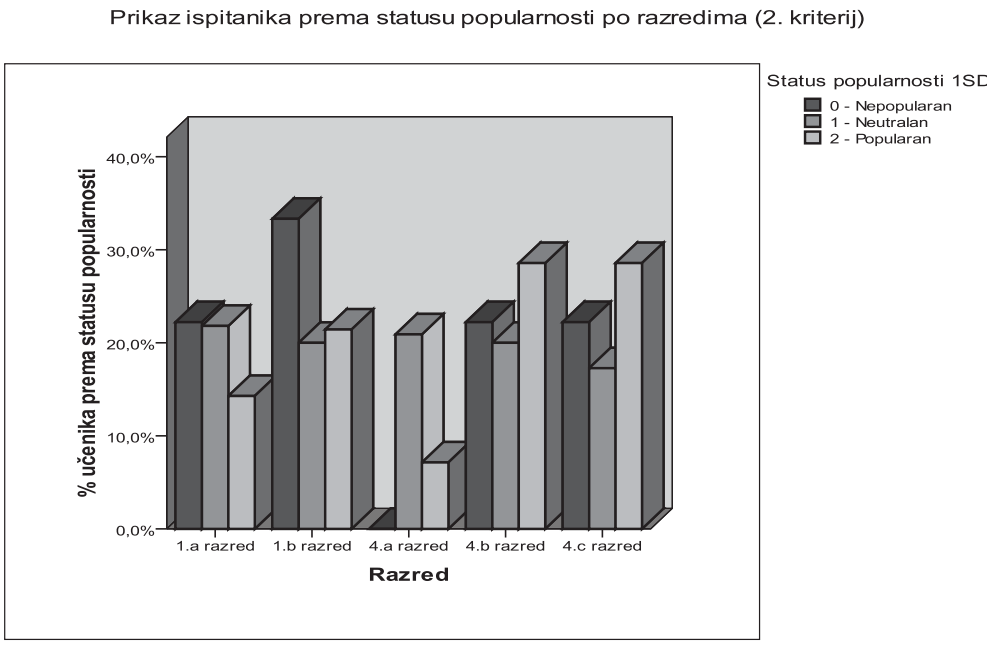
		Razred					Ukupno
		1.a razred	**1.b razred**	**4.a razred**	**4.b razred**	**4.c razred**	
Status popularnosti (2. kriterij)	0	2	3	0	2	2	9
	1	24	22	23	22	19	110
	2	2	3	1	4	4	14
Ukupno		28	28	24	28	25	133

Tablica 11.

Broj učenika prema statusu popularnosti (2. kriterij) prema školskom uspjehu

		Školski uspjeh			Ukupno
		dobar	vrlodobar	odličan	
Status popularnosti (2. kriterij)	0	0	3	6	9
	1	4	34	71	109
	2	0	4	8	12
Ukupno		4	41	85	130

Grafički prikaz 2.



Prema Tablici 11. uočavamo da prema 2. kriteriju popularnosti prema ostvarenom školskom uspjehu u skupini nepopularnih, kao i u skupini popularnih našlo se najviše odličnih učenika.

1. 6. 3. Korelacijske analize

Korelacijske analize omogućuju nam odgovor na postavljene probleme o povezanosti različitih kriterija emocionalne inteligencije, sociometrijskog statusa te spola i dobi. Korelacije svih varijabli prikazane su u Tablici 12.

Rezultati su pokazali kako spol statistički značajno korelira sa školskim uspjehom i prvim kriterijem emocionalne inteligencije - sposobnost uočavanja i prepoznavanja emocija (S1). Rezultati ukazuju na postojanje spolnih razlika u ovoj istoj sposobnosti ($t_{(131)}$= -2,51; p<0,05), gdje su učenice, za razliku od učenika, sposobnije u uočavanju i razumijevanju emocija. Pronađene su, također, i statistički značajne razlike između učenica i učenika i u školskom uspjehu ($t_{(64,341)}$ = -2,62; p<0,05) pri čemu su učenice ostvarile veći školski uspjeh. Međutim, na osnovu prethodnih testova takav rezultat ne možemo pripisati isključivo spolu.

Ostvarena je neznatna povezanost između dobi i školskog uspjeha.

Ostvarena je umjerena povezanost između školskog uspjeha i drugim kriterijem emocionalne inteligencije – sposobnost izražavanja i imenovanja emocija (S2). Rezultati ukazuju na to da i ženski i muški ispitanici prosječno imaju jednake sposobnosti izražavanja i imenovanja emocija.

Sociometrijski status je statistički značajno povezan s trećim kriterijem emocionalne inteligencije – sposobnost upravljanja i kontrole emocija (S3). Rezultati ukazuju na to da i ženski i muški ispitanici prosječno imaju jednake sposobnosti upravljanja i kontrole emocija.

Ispitane su međusobne korelacije mjera sposobnosti emocionalne inteligencije. Da bi rezultati istraživanja išli u prilog konceptu emocionalne inteligencije, trebala bi postojati umjerena pozitivna korelacija između mjera učinka triju sposobnosti emocionalne inteligencije. To bi značilo da te tri mjere zaista mjere različite sposobnosti koje su istodobno međusobno povezane, odnosno dio istog konstrukta, emocionalne inteligencije. Prema tome, rezultati i pokazuju da su kriteriji S1, S2 i S3 u međusobnoj pozitivnoj korelaciji. Najveće povezanosti ostvarene su između kriterija emocionalne inteligencije. Moguće je da nismo na prikladan način izvršili operacionalizacije sposobnosti ili da su neki uvjeti u kojima je provedeno testiranje utjecali na rezultate.

Tablica 12.

Interkorelacije svih varijabli uvrštenih u regresijske analize

	Spol	**Dob**	**ŠU**	**SS**	**S1**	**S2**	**S3**
Spol	1	0,006	0,247**	0,056	0,215*	0,079	0,068
Dob	0,006	1	-0,176*	0,068	-0,090	0,116	-0,128
ŠU	0,247**	-0,176*	1	0,041	-0,124	-0,189*	-0,071
SS	0,056	0,068	0,041	1	-0,057	0,046	-0,141
S1	0,215*	-0,090	-0,124	-0,057	1	0,486**	0,514**
S2	0,079	0,116	-0,189*	0,046	0,486**	1	0,359**
S3	0,068	-0,128	-0,071	-0,141*	0,514**	0,359**	1

**p<0,01; *p<0,05

LEGENDA:

ŠU – Školski uspjeh
SS – Sociometrijski status
S1 – Sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija
S2 – Sposobnost izražavanja i imenovanja emocija
S3 – Sposobnost upravljanja i kontrole emocija

1. 6. 4. Regresijske analize

Regresijskim analizama nastojalo se utvrditi u kojoj mjeri se školski uspjeh i sociometrijski status učenika mogu objasniti temeljem različitih sposobnosti emocionalne inteligencije, sociodemografskih varijabli spola i dobi. Kriterijska varijabla u prvoj analizi je školski uspjeh, a u drugoj sociometrijski status. Prediktorski set varijabli u prvoj analizi čine spol, dob, sposobnosti emocionalne inteligencije (sposobnost uočavanja i razumijevanja emocija, sposobnost izražavanja i imenovanja emocija i sposobnost upravljanja i kontrole emocija) i sociometrijski status, dok je u drugoj analizi uključen i školski uspjeh. Iako je školski uspjeh ordinalna skala i kao takva ne bi mogla ući u regresijsku analizu, smatra se da je linearni model kakav nudi regresijska analiza najbolji za ispitivanje odnosa uspjeha u školi s ostalim varijablama. Stoga će skala školskih ocjena kao takva biti uvrštena u regresijsku analizu.

Tablica 13.

Rezultati regresijskih analiza za dvije kriterijske varijable: školski uspjeh i sociometrijski status

	Školski uspjeh			**Sociometrijski status**		
	ß	**t**	**p**	**ß**	**t**	**p**
Spol	0,271	3,14	**p<0,01**	0,051	0,539	p>0,05
Dob	-0,177	-2,05	**p<0,05**	0,024	0,260	p>0,05
Sociometrijski status/ školski uspjeh	0,024	0,28	p>0,05	0,027	0,283	p>0,05
S. uočavanja i prepoznavanja emocija	-0,151	-1,40	p>0,05	-0,029	-0,246	p>0,05
S. izražavanja i imenovanja emocija	-,143	-2,44	**p<0,05**	0,118	1,116	p>0,05
S. upravljanja I kontrole emocija	0,002	0,24	p>0,05	-0,171	-1,597	**p<0,05**
Regresijski model	R= 0,379 R^2=0 ,143 R^2kor=0,101 $F_{(6,121)}$=3,373 ; **p<0,01**			R=0,190 R^2= ^{0},036 R^2kor= -0,012 $F_{(6,121)}$=1,751 ; **p<0,05**		

Rezultati provedene prve regresijske analize, prikazani u Tablici 13., pokazuju da koeficijent multiple korelacije između kriterija školski uspjeh i prediktorskog seta varijabli (R=0.38) ukazuje na to da sposobnosti emocionalne inteligencije zajedno sa sociometrijskim statusom, spolom i dobi značajno doprinose predviđanju varijance školskog uspjeha ($F_{(6,121)}$=3,373 ; p<0,01). Pri tome, prediktorski set varijabli predviđa 14,3 % ukupne varijance školskog uspjeha.

Pomoću β – pondera prikazan je doprinos pojedinih prediktora u objašnjenju kriterija. U prvoj regresijskoj analizi rezultati su pokazali da spol, dob i sposobnost izražavanja i imenovanja emocija predstavljaju statistički značajne prediktore školskog uspjeha (β=3,14, p<0,01, β=-2,05, p<0,05, β=-2,44, p<0,05). Iz pojedinačnih korelacija s kriterijem možemo vidjeti da ove varijable imaju statistički značajne korelacije s kriterijem. Prediktori dob i sposobnost izražavanja i imenovanja emocija u negativnom smjeru predviđaju kriterij školskog uspjeha. Tako predviđanje uspjeha u školi ostvaruje se temeljem niže dobi i manje sposobnosti izražavanja i imenovanja emocija, što nije u skladu s očekivanjima. Varijable koje predstavljaju rezultate na skalama sposobnosti uočavanja i prepoznavanja, sposobnosti upravljanja i kontrole emocija i sociometrijski status imaju vrlo niske i neznačajne korelacije s varijablom školskog uspjeha i ne doprinose značajno objašnjavanju varijance školskog uspjeha.

U drugoj regresijskoj analizi kao kriterij je uvršten sociometrijski status, a u prediktorski set varijabli dodan je školski uspjeh. Set prediktora pokazali su se statistički značajnim u predikciji kriterija sociometrijskog statusa ($F_{(6,121)}$= 1,751; p<0,01; vidljivo u Tablici 13. Koeficijent multiple korelacije iznosi 0,19 a postotak kojim je objašnjena ukupna varijanca kriterija na osnovi prediktora u našem uzorku iznosi 3,6%, ali je značajan. Pokazalo se kako varijable spol, dob, uspjeh u školi, sposobnost uočavanja i prepoznavanja i sposobnost izražavanja i imenovanja emocija nisu značajni prediktori sociometrijskog statusa učenika jer samostalno ne pridonose značajno objašnjenju statusa popularnosti učenika u školi. Sposobnost upravljanja i kontrole emocija pokazala se kao jedini značajan prediktor sociometrijskog statusa jer samostalno značajno pridonosi objašnjenju varijance kriterija (β=-0,171, p<0,05). Vrlo zanimljiv podatak je da ova sposobnost emocionalne inteligencije u negativnom smjeru predviđa sociometrijski status, tako da manja pojavnost ove sposobnosti predviđa viši sociometrijski status učenika.

1. 7. Zaključci

Nakon provedenog istraživanja na prvim i četvrtim razredima JU KŠC "Sv. Franjo" Opća Gimnazija, ustanovili smo da spol statistički značajno korelira sa školskim uspjehom i prvim kriterijem emocionalne inteligencije - sposobnost uočavanja i prepoznavanja emocija. Rezultati ukazuju na postojanje spolnih

razlika u ovoj istoj sposobnosti, gdje su učenice, za razliku od učenika, sposobnije u uočavanju i razumijevanju emocija. Pronađene su, također, i statistički značajne razlike između učenica i učenika u školskom uspjehu pri čemu su učenice ostvarile veći školski uspjeh. Međutim, na temelju prethodnih testova takav rezultat ne možemo pripisati isključivo spolu. Rezultati ukazuju na to da i ženski i muški ispitanici prosječno imaju jednake sposobnosti izražavanja i imenovanja emocija i sposobnosti upravljanja i kontrole emocija.

Ustanovili smo da sposobnosti emocionalne inteligencije zajedno sa sociometrijskim statusom, spolom i dobi značajno doprinose predviđanju varijance školskog uspjeha. Pri tome prediktorski set varijabli predviđa 14,3% ukupne varijance školskog uspjeha.

Analizom dobivenih rezultata utvrdili smo da spol, dob i sposobnost izražavanja i imenovanja emocija predstavljaju statistički značajne prediktore školskog uspjeha. Prediktori dob i sposobnost izražavanja i imenovanja emocija u negativnom smjeru predviđaju kriterij školskog uspjeha. Takvo predviđanje uspjeha u školi ostvaruje se temeljem niže dobi i manje sposobnosti izražavanja i imenovanja emocija što nije u skladu s očekivanjima. Varijable koje predstavljaju rezultate na skalama sposobnosti uočavanja i prepoznavanja, sposobnosti upravljanja i kontrole emocija i sociometrijski status imaju vrlo niske i neznačajne korelacije s varijablom školskog uspjeha i ne doprinose značajno objašnjavanju varijance školskog uspjeha.

Utvrdili smo da varijable spol, dob, uspjeh u školi, sposobnost uočavanja i prepoznavanja i sposobnost izražavanja i imenovanja emocija nisu značajni prediktori sociometrijskog statusa učenika jer samostalno ne pridonose značajno objašnjenju statusa popularnosti učenika u školi. Sposobnost upravljanja i kontrole emocija pokazala se kao jedini značajan prediktor sociometrijskog statusa, jer samostalno značajno pridonosi objašnjenju varijance kriterija.

Vrlo zanimljiv podatak je da ova sposobnost emocionalne inteligencije u negativnom smjeru predviđa sociometrijski status, tako da manja pojavnost ove sposobnosti predviđa viši sociometrijski status učenika.

Literatura

Goleman, D.(1997). Emocionalna inteligencija – zašto je važnija od kvocijenta inteligencije?. Mozaik knjiga, Zagreb.

Takšić, V.(1998). Validacija konstrukta emocionalne inteligencije. Doktorska dizertacija. Filozofski fakultet, Zagreb.

Roberts, R. D., Zeidner, M., Matthews, G. (2001). Does Emotional Intelligence Meet Traditional Standards for an Intelligence? Some New Data and Conclusions. Emotion

Lačković-Grgin, K., Proroković A., Ćubela V., Penezić Z. (2002.), Zbirka psihologijskih skala i upitnika

Boris Petz (1997.), Osnovne statističke metode za nematematičare, Zagreb

Dr. sc. Buško V. (2006), Odgojne znanosti Vol. 8, br. 2, Izvorni znanstveni članak

Kulenović, A., Balenović, T., Buško, V. (2000). Test analize emocija: jedan pokušaj objektivnog mjerenja sposobnosti emocionalne inteligencije. Suvremena psihologija

Salovey, P. i Sluyter, D. J.(1999). Emocionalni razvoj i emocionalna inteligencija: pedagoške implikacije. Educa, Zagreb.

www.emotionaliq.com

Vedrana Matošević

Ocjenjivanje učenika u nastavi matematike

Uvod

Vrednovanje učenika u nastavi je složen i kompleksan postupak, sastoji se od četiri aktivnosti: praćenje, provjeravanje, evidentiranje i ocjenjivanje. Jedina mogućnost da nastavnik sebi pomogne jest da u okviru svog nastavnog predmeta ostvari djelotvoran sustav praćenja, provjeravanja, evidentiranja i ocjenjivanja učenika.

Praćenje i provjeravanje učenikova razvoja nije više samo ocjenjivanje završnog rezultata, već je to proces tijekom kojeg učenik sazrijeva. Prati se i tijek i rezultat rada, nastoji se što bolje upoznati učenika, teži se da što više elemenata utječe na konačnu ocjenu i da se ona formira na osnovi različitih načina i oblika provjeravanja, usmenog i pismenog, primjenom što objektivnijih ispitnih postupaka, testovima znanja, sustavnim promatranjem i praćenjem učenika u svim nastavnim situacijama. Praćenje je aktivnost kojoj treba posvetiti posebnu pažnju i učeniku treba dati do znanja da se prati njegov rad, njegovo napredovanje, nazadovanje, odnos prema nastavi i doprinos realizaciji nastavnih sadržaja. To je najjednostavnije učiniti povremenim kratkim komentarima upućenim učeniku tijekom sata, a i poslije sata. Praćenjem nastavnik stvara realniju sliku o napredovanju, odnosno nazadovanju, učenika i dobija više elemenata za vrednovanje njegova rada.

Sva svoja zapažanja i primjedbe o učenicima nastavnici trbaju evidentirati radi definiranja konačne ocjene. tako se vode zabilješke o odgovorima učenika, učincima na pismenim ispitima, reakcijama i ponašanju učenika koje su relevantne za njegovo svestrano upoznavanje. Evidentiranje može imati motivacijsku, obrazovnu i odgojnu ulogu. Na taj način ocjenjivanje postaje kontinuirano i mnogostrano, ako već ne sveobuhvatno, ali ipak u skladu s načelom ekonomičnosti.

U sklopu stalnog praćenja razvoja učenika koje sprovodi nastavnik matematike, provjeravanje i ocjenjivanje znanja zauzima važno mjesto. Osnovni cilj provjeravanja i ocjenjivanja znanja učenika jest utvrđivanje obima i kvaliteta znanja, i na osnovu toga, preduzimanje pedagoških mjera u pružanju pomoći učenicima, kako bi postigli veća i kvalitetnija znanja. Provjeravanje znanja ne može se izdvojiti u zaseban oblik rada, ono mora biti sastavni dio nastavnog procesa i stalno prisutno, kako na satima utvrđivanja, vježbanja, usustavljivanja gradiva, tako i na satima obrade novog gradiva. Samo na taj način se može formirati pravi sud o znanju, zalaganju i sposobnosti učenika, i spriječiti kampanjski rad, koji obzirom na specifičnost sadržaja nikad ne daje trajna i kvalitetna znanja.

Svim učenicima je bitno omogućiti postizanje optimalnog usjeha, bez obzira na njihove materijalne, socijalne ili obiteljske prilike. Ponavljanje razreda treba svesti na najmanju moguću mjeru, jer te mjere često imaju suprotan učinak od onoga koji se očekuje i želi postići primjenom tih mjera.

Također, škola mora uvažavati individualne razlike učenika. Zbog toga se u školi provodi individualizacija nastave, uvodi se dopunska nastava, dodatna nastava, organiziraju se izvannastavne aktivnosti.

Ocjenjivanje učenika

Školsko ocjenjivanje, dokimologija (grč. dokimos: provjeren, ispravan; logos: znanost), je relativno mlada znanstvena disciplina, nastala tridesetih godina dvadesetog stoljeća u razvijenim zemljama Europe i Amerike, kada se pojavila potreba za prosudbom postignuća. Ljestvice ocjenjivanja već više desetljeća kod nas i nekih okolnih država dane su ocjenama: nedovoljan (1), dovoljan (2), dobar (3), vrlo dobar (4) i odličan (5). Iz ovakve ljestvice moguće je zaključiti je li nešto veće od drugoga, no i ne za koliko.

Ocjenjivanje učenika je vrlo složen i kompleksan posao koji utiče na učenika i nastavnika. Jednako je važno ocjenjivanje i u susjednim zemljama pa su nastali različiti sustavi ocjenjivanja, opisni, brojčani, a u nekim zemljama ni nema ocjena nego se praćenje učenika obavlja na drugačije načine. Naš sustav ocjenjivanja, brojčani, ima neke nedostatke, on jasno pravi razliku između pozitivne i negativne ocjene. On pruža dovoljnu mogućnost stepenovanja pozitivnih ocjena za usvojena znanja, od dva do pet, ali ne pruža jasnu razliku za nedovoljnu usvojenost znanja. Naime, trud učenika skromnijih mogućnosti treba ograditi od nerada i neradnika. Zbog toga pri ispitivanju učenika skromnijih mogućnosti treba voditi računa o uloženom trudu i ocjeni za pokazano znanje pridodati bodove za marljivost i trud. Bolji učenici ovo će ispravno shvatiti, jer je kod mladih potreba za pravdom izraženija, pa oni svoja znanja i postupke, te znanja i postupke svojih kolega ocjenjuju po vrlo visokim moralnim načelima. Nastavnici ovu činjenicu trebaju koristiti kao vodilju pri svakom ocjenjivanju, pohvaljivanju ili kažnjava-

nju, pa će odgojno djelovanje biti potpuno. Pružanjem mogućnosti napredovanja učenicima skromnih mogućnosti ne narušava se kriterij ocjenjivanja nego se on oplemenjuje pravičnošću i brigom za slabije.

S druge strane, učitelji i nastavnici trebaju izbjeći povlađivanje učenicima radi dopadljivosti i treniranje strogoće radi uspostave autoriteta. Povlađivanje davanjem boljih ocjena i pohvalama za prosječnost samo se devalvira sposobnost, rad i uspješnost, što učenici ne cijene, a treniranjem strogoće stvara se averzija prema nastavniku i svemu što on predstavlja (školi, učenju, sustavu).

Pravila ocjenjivanja

Da bi učenici bili zadovoljni ocjenama koju su dobili, a to je vrlo važno, njima se mora predočiti razlog i način ocjenjivanja. Oni trebaju znati elemente i kriterije ocjenjivanja odnosno oni moraju znati pravila ocjenjivanja. Za nastavnike kao tvorce pravilnika ocjenjivanja, elementi ocjenjivanja proističu iz cilja i zadatka okvirnog obrazovnog programa gdje je jasno definirano što učenici trebaju naučiti, odnosno koja znanja i koje vještine trebaju usvojiti. Pri formiranju elemenata i kriterija ocjenjivanja nastavnici moraju biti profesionalni i poštivati okvirne planove i programe. Oni trebaju utvrditi koja temeljna znanja učenici moraju usvojiti i tom temeljnom granicom odijeliti zadovoljavajuće znanje od nezadovoljavajućeg. Temeljna znanja moraju usvojiti svi učenici, a učenike skromnijih mogućnosti treba ispitivati češće i parcijalno. Rangiranje viših stupnjeva znanja treba počivati na učeničkom razumijevanju i primjenjivanju usvojenih znanja, odnosno na kreativnom odnosu prema usvojenom gradivu.

Na kraju, nastavnici se moraju pridržavati svojih pravila ocjenjivanja, a ako odstupaju od njih, onda to uvijek mora biti u korist učenika. Nastavnik ne treba od učenika tražiti visoke ocjene po svaku cijenu, nego im pružiti mogićnost da sukladno svojim sposobnostima i htjenjima odaberu razinu znanja koja je određena elementima ocjenjivanja. Davanjem slobode izbora ocjene, učenicima se zadovoljava jedna od osnovnih ljudskih potreba.

Prilikom ocjenjivanja mora se poštovati dobro poznato načelo rasporeda datih ocjena po Gaussovoj krivoj. S takvim pristupom sigurno se neće pogriješiti. Zašto u svakom odjelu ne bi bila barem jedna petica iz matematike? Kako se smije dogoditi da na pismenoj zadaći bude polovina ili čak i više negativnih ocjena? Do kada će pojedini nastavnici matemetike krivicu za učeničko neznanje prebacivati na učitelje ili nastavnike koji su im ranije predavali matematiku? Sigurno je jedno a to je da od toga svi imaju samo štete. Umjesto da se nastavnik potrudi da odmah na početku godine pravilno dijagnosticira "šupljine u znanju" i da sustavno pristupi njihovom brzom i efikasnom uklanjanju, uglavnom se dešava da se preko toga pređe, a onda se problemi i za učenike i za nastavnike uvećavaju.

Metode ocjenjivanja

Ocjene učeničkog znanja mogu se vršiti na osnovu:

- usmenog odgovora,
  - pismenog odgovora,
    a) brze provjere znaja,
    b) kontrolni radovi,
    c) pismene zadaće,
    d) testovi,
  - domaćih zadaća,
  - seminarskih radova,
  - projektnih zadataka,
  - aktivnosti učenika.

Radi dobijanja pouzdanijih podataka neophodno je primjenjivati češće i raznovrsnije oblike ocjenjivanja.

Usmeno provjeravanje se najčešće sastoji od postavljanja pitanja nastavnika i učenikovog usmenog odgovora. Iako je jednostavna ova metoda zahtijeva veliku poripremu i iskustvo nastavnika. Dobra strana usmenog provjeravanja je da omogućuje pravovremenu intervenciju, dobije se pravovremena informacija, svaki učenik osjeća da može dati odgovor, zadržava se pažnja učenika. Problem ovog načina je što zahtijeva puno vremena, što je u suprotnosti sa velikim brojem učenika u odjelu. Također, ovaj način nosi stalnu opasnost i rizik od uticaja subjektivnih faktora u procjenjivanju, kao što su: svaki nastavnik ima svoj kriterij ocjenjivanja koji ovisi o njegovoj ličnosti (blag, strog,...), emocinalno stanje i umor nastavnika, upotreba ocjenjivanja kao disciplinske mjere, ocjene iz drugih predmeta utiču ponekad na kriterij ocjenjivanja, neki učenici imaju bolju sposobnoist verbalnog izražavanja pa mogu dobiti bolju ocjenu, trenutno stanje učenika (umor, zdravlje, neraspoloženje). Zbog ovakvih slabosti ocjena dobivena usmenim odgovorima trebala bi biti kombinirana s ocjenom dobivenom drugim načinom ocjenjivanja.

Pismeno provjeravanje uglavnom se procjenjuje pomoću brzih provjera, kontrolnih radova, pismenih zadaća i raznih testova. Svaki zadatak u pismenoj provjeri se boduje određenim brojem bodova, koji se određuje obzirom na složenost pitanja. Pismeni ispit ocjenjuje se na osnovi postignutog broja bodova, odnosno tocnih odgovora (rezultata). Ispitivanja su pokazala da su bolje kratke, ali česte provjere znanja, nego velike i rijetke. Na taj način učenici su češće u prilici da na vrijeme korigiraju svoja znanja. Ali, kratke provjere znanja ne smiju biti i jedine. Prednost pismenog načina provjeravanja i ocjenjivanja je u tome što se istodobno provjerava znanje svih učenika u razredu iz jednog dijela programa.

Nastavnici sebi često postavljaju pitanja je li pismena provjera koju su pripremili zaista kvalitetna, da li su dobro odabrani zadaci, jesu li bodovani na pravi način, je li previše zadataka za predviđeno vrijeme... Međutim, spremajući svake godine zadatke za isto područje u prilici smo da otklonimo dosad uočene greške i tako popravimo kvalitet pismene provjere.

Prilikom pripremanja pismenih provjera potrebno je uložiti ogroman trud, kao i za pregledanje i ispravljanje tih radova. Bitno je napomenuti da pregledanje pismenih zadaća treba obaviti u neprekidnom vremenskom intervalu. Ni slučajno nastavnik ne smije napraviti vremenskudistancu u pregledanju radova, jer je tada pitanje dosljednosti i objektivnosti vrlo upitno.

Cilj svake provjere je dobiti rezultate u ocjenjivanju prema statistički normalnoj raspodjeli, odnosno raspored ocjena treba biti po Gaussovoj krivoj. Međutim, tu treba biti vrlo pažljiv i ne praviti vještački rezultat koji bi bio po normalnoj raspodjeli. Poznato je da taj princip polazi od zakona vjerovatnoće, i po njemu učenici u bilo kojim uvjetima mogu poporimiti normalnu raspodjelu. Ona pretpostavlja da je najviše učenika s prosjekom, nešto manje onih ispod prosjeka, a najmanje s ekstremnim uspjehom. Primjena statističkog kriterija ima pravog smisla tek onda kada je raspodjela normalna. Kako postići normalnu raspodjelu? MIšljenja sam da donji podiok na skali za pretvaranje bodova u ocjene za dovoljnu ocjenu treba biti 41%, onda se za normalnu raspodjelu pobrinuti pogodnijim izborom zadataka.

Međutim, najbolje je da svaki nastavnik sačini svoju skalu za pretvaranje broja bodova u ocjene, uvažavajuci mnoge činitelje, kao na primjer, složenost programa, složenost zadatka, odnosno pitanja u ispitnome materijalu, osobitostima razrednog odjela i sl. Tek ispravci pismenog ispita i analiza rezultata omogućuju provjeru njegove primjerenosti. Iz analize rezultata možemo zaključiti je li ispitni materijal bio primjeren, “lagan” ili “težak”. Ako smo dobili približno normalnu raspodjelu, možemo zaključiti da je ispitni materijal bio primjeren. Prednost pismenog načina provjeravanja i ocjenjivanja je u tome što se istodobno provjerava znanje svih učenika u razredu iz jednog dijela programa.

Diferencirano ocjenjivanje

Ovakvo ocjenjivanje je vrlo važno, ono predstavlja podjelu učenika u barem tri kategorije:

- učenici sa slabim znanjem iz matematike;
- učenici srednje razine znanja i
- učenici visoke razine znanja.

Zatim treba pripremiti posebne zadatke za svaku kategoriju, odabrane da svaki učenik može barem nekoliko zadataka uraditi. Ovakav način možemo primjenjivati prilikom i usmenog i pismenog provjeravanja.

U slučaju usmenog provjeravanja postići ćemo da nam tijekom cijelog nastavnog sata svi učenici budu maksimalno angažirani. Tako će učenici sa slabijim znanjem imati primjerene zadatke koji ih mogu barem malo motivirati na rad i otkloniti vječitu odbojnost prema matematici. Učenici sa prosječnim znanjem će biti motivirani da napreduju, jer se u ovoj grupi radi o učenicima koji su uvijek negdje na granici da rade ozbiljnije matematiku ili da je ostave. Učenici sa visokim znanjem matematike će konačno raditi zadatke koji su primjereni njima, neće im biti dosadno, kao kada su primorani raditi zadatke koji su njima lagani. Tamo gdje je moguće može se formirati i grupa sa najboljim učenicima koja će rješavati teške zadatke, zadatke s natjecanja.

U slučaju pismene provjere znanja se postupa na isti način. U oba slučaja se učenicima moraju objasniti pravila. U okviru svake grupe se definira maksimalna ocjena, ili napredovanje za ocjenu više, prelazak u višu grupu.

Zaključna ocjena

Pri zaključivanju mora doći do izražaja sposobnost nastavnika da sagleda cjelokupan rad tijekom godine. Ocjena ne smije biti zaključena na osnovu aritmetičke sredine svih ocjena. Za zaključnu ocjenu potrebno je precizno utvrditi snagu pojedine sastavnice po hipotetskom modelu (po modelu ponderisane aritmetičke sredine):

- usmeni odgovor – 20% zaključene ocjene,
- pismeni odgovor – 60% zaključene ocjene (brze provjere – 5%, kontrolni – 10 %, pismene zadaće – 25%, testovi – 20%),
- domaće zadaće, seminarski radovi i projektni zadaci – 10% zaključene ocjene,
- aktivnost – 10% zaključene ocjene.

Naravno, da će svaki nastavnik praviti ovu skalu prema svom nahođenju, ali ne bi trebalo praviti neka drastičnija odstupanja. Pismeni odgovori s pravom učestvuju u najvećoj mjeri u zaključnoj ocjeni. Usmeno ispitivanje treba svesti na razumnu mjeru i ne pretjerivati s tim. U mnogim zemljama svijeta sprovedena su opsežna ispitivanja vezana upravo za tu problematiku. Rezultat toga je da se velikom broju razvijenih zemalja svijeta danas koristi samo pismeni odgovor, bez usmenih. Razlozi su jednostavni: učenici se ne snalaze najbolje na usmenim odgovorima i ne daju na taj načim stvarnu sliku svog znanja.

Što se tiče učestalosti ocjenjivanja realno je i moguće da se u svakom polugodištu sve komponente praćenja ocijene dva, tri puta, što može biti već dovoljno za donošenje točnije slike o učeniku i preciznije definiranje konačne ocjene.

Osobna jednadžba, kontrast, halo-efekt

Svatko ima svoju osobnu jednadžbu. Neki nastavnici su blagi, više su skloni davati bolje ocjene, neki su pretežno strogi, daju niske ocjene. Ta osobina se zove osobnom jednadžbom. Ima je svatko. Prilično je stabilna, teško promjenjiva. Onaj tko je blag u ocjenjivanju, bit će blag bez obzira što ocjenjuje. Isto tako onaj tko je strog, bit će strog u ocjenjivanju i učenikova znanja i u ocjenjivanju biločega drugoga.

Zašto osobna jednadžba može biti uzrok pogreške u ocjenjivanju? Zato što nečije znanje može biti podcijenjeno ili precijenjeno. Tako učenik iz druge škole može imati bolju ocjenu za bodove na nekom upisu, a zapravo slabije znanje.

Sljedeća moguća pogreška u ocjenjivanju javlja se zbog kontrasta. Odgovara li učenik nakon nekog tko je dobio negativnu ocjenu, velike su šanse da se srednje znanje precijeni, ili obratno, odgovara li nakon izvanrednog učenika, velike su mogućnosti da se osrednje znanje podcijeni. Ovo se događa i kod ocjena školske zadaćnice, gdje ranije nije utvrđeno bodovanje.

Svaki profesor voli misliti o sebi kako je objektivan, da ocjenu donosi samo na osnovu znanja a ne i na osnovu halo-efekta. Halo-efekt je psihosocijalni fenomen koji se očituje u tome da prvi dojam inhibira kasnije dojmove. Ako je prvi dojam bio loš, on će još neko vrijeme utjecati na nepropuštanje pozitivnih dojmova, i obratno, prvi pozitivan dojam još će neko vrijeme utjecati na nepropuštanje negativnih dojmova. Halo-efekt još se u psihologiji naziva i "učinak aureole", a opisujemo ga kao svojstvo da je subjekt spreman prema općem dojmu ili jednom svojstvu ocjenjivati druge osobine i druga svojstva ocjenjivanje osobe, pa tako i znanje ispitanika.

Nastavnici trebaju obratiti pažnju na navedene uzroke neobjektivnosti, pokazalo se da oni koji to rade mogu popraviti svoje ocjenjivanje. Ocjenjivanje će biti objektivno ako na ocjenu samo utječe znanje učenika.

Literatura

Andrilović, V., i Čudina-Obradović, M. (1996). Psihologija učenja i nastave. Zagreb, Školska knjiga.

S. Kadum-Bošnjak, D. Brajković: "Praćenje, provjeravanje i ocjenjivanje učenika u nastavi", Metodički obzori 2 (2007).

Z. Kalinić: "Ocjenjivanje u školi", http://free- ri.htnet.hr

Ž. Burcar: "Ocjenjivanje učenika-jedan pristup ili kako izgraditi uspješnog pojedinca", http://free-zg.htnet.hr

D. Miletić: "Ocjenjivanje učenika-Problem metrijske nesavršenosti čovjeka", http://hrvatskijezik.forumotion.com

M. Pavleković: Metodika nastave matematike s informatikom, Element, Zagreb.

GRADOVRH

SOCIOLOGIJA

Srdjan Vukadinović

Determinante ispoljavanja kulture i umjetnosti u savremenim okolnostima djelovanja

Sažetak

Savremene tendencije u kulturi cjelokupnog evropskog prostora rezultat su nastojanja za demokratizacijom konkretnih društvenih realiteta, prije svih, onih u Jugoistočnoj Evropi. S obzirom da se struktura pomenutih društvenih ambijenata preobražava na kulturnom kodu čije prepoznatljive specifičnosti determinišu slobodne gradjanske inicijative i organizovano djelovanje države i njenih institucija, uz pomoć nevladinih organizacija, fondacija i asocijacija, to je ova oblast čovjekovog djelovanja ključna u (ne)uspješnosti sprovodjenja procesa tranzicije. Sfera kulture i njen preobražaj najvažniji su segmenti ukupne tranzicije jugoistočnoevropskih društava. Bez uspješno izvedene tranzicije u kulturi nije moguće uspješno izvesti ni politički, ni ekonomsku tranziciju, a o tranziciji svijesti u takvim (ne)okolnostima nije moguće ni govoriti. I pored značaja koji ima kultura (pojedinci i institucije) zatečeni su ušli u košmar tranzicije. Ciljeve tranzicije u kulturi nije moguće ostvariti ukoliko za polazište imaju nesistematizovana znanja i iskustva političara, menadžera i stručnih činovnika. Za tako nešto neophodna je i formalna i suštinska tranziciona strategija okrenuta razvoju kulture, a preko nje i cjelokupnom razvoju društva.

Ključne riječi

determinante – kultura – umjetnost – savremeno društvo

1. Strategija Evrope u konceptu kulturnog razvoja

Razmatranje kulturnog razvoja i strateških zakonitosti u jednom heterogenom prostornom realitetu kao što je Evropa izuzetno je složeno i kompleksno i nameće mnoge dileme.

Evropa je u geografsko – civilizacijskom smislu konglomerat različitih ambijenata koji čine nordijske, zapadnoevropske, srednjoevropske, istočnoevropske, mediteranske, balkanske i druge zemlje. Svaka od ovih zemalja u sadržinsko – kulturološkom okviru ima svoje specifičnosti prošlosti i sadašnjosti, kao i zahtjeve budućnosti. Na osnovu takvih pretpostavki evropske zemlje definišu svoju kulturnu politiku kao sistematizovani okvir aktivnosti institucija organizacije vlasti u sferi kulture. Svaka kulturna politika ima svoje ciljeve i svoje planove.

Pored sadržinsko – kulturoloških nesaglasnosti,protivurječnosti strateškim pravcima evropskih nastojanja razvoja u kulturnoj sferi predstavlja i nejednakost u razvojnim kapacitetima po svjetsko sistemskim projekcijama. Naravno,periferijski i poluperiferijski društveni razvoj kao i ekonomski, odnosno društva koja po konceptu svjetskog sistema stvaraju ono što spada u periferiju ili poluperiferiju svjetsko sistemskih zakonomjernosti, ne čine identične strukturne segmente kada je u pitanju kultura.

Zbog navedenih razvojnih egzistirajućih različitosti otežano je sprovodjenje evropske strategije u kreiranju kulturnog razvoja i kulturne politike. Na razmedju dva milenijuma problemi se još više usložnjavaju zbog toga što u bliskoj prošlosti nisu identifikovani na pravi način. Naročito je tako nešto značajno poslednjih desetak godina XX vijeka u kojima većina zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope nije sveobuhvatnije i temeljitije prišla problemu kulturnog razvoja i kulturne politike, kao odredjujućih pretpostavki tranzicije društvene strukture. Društva koja pripadaju ovim regionima na izvjestan su način bila ujključena u šira društvena, a i kulturna dešavanja. Jedan je to od ključnih razloga zbog kojih Evropa preko svojih institucija,prije svega, Savjeta Evrope i UNESCO-a insistira na standardizaciji kulturne politike i projekcija kulturnog razvoja. Proučavanja i istraživanja kulturnog razvoja zasnivaju se na vezi tradicijskog i savremenog. Zahtjev evropskih institucija je na povezivanju planiranja kulturne budućnosti sa kulturnom prošlošću, što je, zapravo, i misija svake kulturne politike.

Poslednjih godina drugog i prvih trećeg milenijuma posebnu aktivnost na planu kulturne politike evropskih zemalja ispoljavao je Savjet Evrope. Značajni projekti koji su se bavili pitanjima kulture i razvoja,evaluacijom kulturnih politika pojedinih zemalja članica,kao i privatizacijom i deetatizacijom u kulturi bili su u razdoblju tranzicijskih dešavanja u velikom dijelu evropskog ambijenta pokušaj i nastojanje prevazilaženja dnevnih i specifičnih konkretnih problema vizijom sadržajnije, potpunije i kvalitetnije kulturne, a samim time i svekolike budućnosti.

2. Specifičnost djelovanja u strateškim područjima u kulturi

Politiku Savjeta Evrope kreira i odredjuje Evropski parlament i godišnja Konferencija ministara evropskih zemalja za kulturu i obrazovanje. Svoju aktivnost na planu kulture Savjet Evrope ostvaruje kroz višegodišnje projekte i ad hoc akcije.

Sve evropske zemlje, a samim time i Bosna i Hercegovina, moraju ispuniti odredjene zahtjeve u evaluaciji kulturne politike koji se zasnivaju na modernizacijskim tendencijama razvojnosti kulture. Na jednoj strani to znači da se neophodno prilagoditi izazovima razvoja kulture evropskog prostora, a, na drugoj, upoznati se sa kulturnim politikama zemalja članica Savjeta kako bi se koncepcijski i metodološki okvir univerzalnosti evropske kulturne strategije inkorporirao u bosansko – hercegovački kulturni sistem. Na tako nešto obavezuje i Evropska kulturna konvencija Savjeta Evrope koju je bivša Jugoslavija potpisala i ratifikovala još 1954.godine, iako nije bila član Savjeta. Pomenuta Konvencija i početkom trećeg milenijuma predstavlja osnovu za medjudržavnu saradnju na području kulture. Iskustvo je pokazalo da je kulturni razvoj najintenzivniji u ambijentu u kojem postoji cirkulacija umjetnika,umjetničkih djela i institucija. U takvim društvenim realitetima kreirale su se idejno i sadržinski najbogatije kulture. Samim time to su prostori intenzivnog društvenog razvoja.

Strategija evropskih institucija po pitanju kulturnog razvoja zasniva se,prvenstveno,na rješavanju ključnih tema kada je u pitanju zakonodavstvo, zatim nekim vječitim dilemama kulturnog bitisanja kao što je odnos kulturno nasledje – savremeno kulturno stvaralaštvo, kao i razvoj kulture evropskog kontinenta u tranziciji. Dakle, tranzicija u kulturi je specifičnost Evrope kao cjeline, a ne samo bivših komunističkih/socijalističkih zemalja i nju odlikuje integracija/harmonizacija kulture svake evropske zemlje na skladan i harmoničan način u evropski kulturni prostor.

Specifičnost djelovanja na ključnim strateškim područjima kulturnog razvoja je u tome što na zakonodavnim pitanjima i na «vječitim» dilemama baština – savremenost, kao i ostalim razvojnim segmentima nisu angažovani političari i činovnici iz ministarstava kulture ili drugih državnih, političkih i izvršnih tijela. Pitanjima strateške prirode bave se institucije koje su svojevrsni stručni «servisi» odgovarajućih organa, kao što su centri ili zavodi za ispitivanje i izučavanje kulturnog razvitka. Prilikom integracije tranzicijskih zemalja koje prestrukturiraju cjelokupnu društvenu strukturu u evropski kulturni prostor jedan od osnovnih zahtjeva sadržan je upravo u konstituisanju svojevrsnih «servisnih» i ekspertnih institucija. Preko ovih institucija angažuju se zakonodavni eksperti, menadžeri u kulturi i istraživači kulture koji na terijsko – empirijski utemeljen način, a ne kroz politiku, razrješavaju pitanja strateških interesa Evrope na polju kulture u svakom konkretnom društvu pojedinačno.

Veoma zanimljiv je način na koji se vodi postupak evaluacije kulturnih politika zemalja koje su članice Savjeta Evrope, i onih koje imaju takvu namjeru i pred koje se postavljaju odredjeni zahtjevi. Specifičnost djelovanja tih zemalja u evaluaciji kulturne politike sastoji se u angažmanu kroz tri nivoa. Prvi nivo, predstavlja mišljenje nacionalnih eksperata svake zemlje pojedinačno o kulturnoj politici u dotičnom realitetu. Poslije toga svoje stavove iznosi grupa medjunarodnih eksperata iz različitih zemalja, da bi se na kraju organizovala rasprava u kojoj učestvuju članovi Komiteta za kulturnu saradnju Savjeta Evrope, predstavnici ministarstava kulture evropskih zemalja i grupa evropskih eksperata koja je učestvovala u drugom nivou evaluacije kulturne politike ili kulturnih politika pojedinih zemalja.

3. Kulturno povezivanje i savremeno društvo

Poslije jedne decenije konfliktnosti i kulturne izolacije zemalja Jugoistočne Evrope savremena društvena ambijentalnost pruža mogućnosti za projekte većih internacionalnih kulturnih povezivanja. Kada je riječ o integracijama u kulturi u prostornom realitetu Evrope treba naglasiti da se ne može govoriti o nekom univerzalnom povezivanju zemalja Jugoistočne Evrope sa svim evropskim zemljama. Diferenciranost kulturne razmjene naspram kulturnog univerzalizma u Evropi odredjuju specifičnosti kulturnih dešavanja u različitim društvima. Region Sjeverne Evrope je strukturno različit od regiona Zapadne Evrope,kao i područja Južne Evrope.

Prilikom nastojanja tumačenja i interpretacije kompleksnosti procesa kulturne razmjene i kulturnog povezivanja imaju se u vidu, prije svega, kulturne promjene koje se dešavaju u pojedinim konkretnim evropskim društvima. Promjene u sferi kulturnog egzistiranja neophodno je tretirati kroz dva fundamentalna aspekta. Na jednoj strani u nekim zemljama, naročito onima Jugoistočne Evrope, riječ je o dubokim promjenama koje su uslovljene društvenim relacijama sa simboličkim poretkom i na što posebnu pažnju treba da obrati sociologija kulture i umjetnosti koja proučava odnose društva i ovih djelatnosti. Na drugoj strani se javlja jedan društveni fenomen koji bitno utiče na karakter kulturne saradnje, a koji se ogleda u koegzistenciji dvije kontradiktorne tendencije prisutne u nekim društvima Jugoistočne Evrope. Jednu tendenciju konstituiše odnos prema stvaranju i funkcionisanju globalne kulture, a drugu odnos prema akcentovanju, odnosno naglašavanju kulturnog partikularizma odredjenih posebnih kultura.

Specifičnost kulture u savremenom društvu u odnosu na istorijski poznata društva iz ranijih razdoblja je onaj faktor koji je, možda po prvi put, toliko očigledan u savremenim dešavanjima, a koji se može odrediti kao simbolički poredak. Ovaj faktor savremene kulture predstavlja ispoljavajući manifestni fenomen koji je obdaren sebi svojstvenom autonomijom u odnosu na stvarnost, odnosno

realnost. Istovremeno je simbolički poredak i sastavna komponenta same stvarnosti. Tako se i priroda pokazuje u stvarnosti kao proizvod kulturnih dešavanja koja imaju svoj simbolički poredak. Različitost kulturnih formi i oblika ističe i naglašava konvencionalni i istorijski karakter neistovjetnih sistema značenja. Na taj način prikazuje se pristrasnim karakter svake kulture odredjenog duhovnog ambijenta. Ova specifičnost savremenog društva predstavlja limitirajući i ograničavajući,ali ne i negirajući faktor kulturne saradnje različitih evropskih strukturalnih segmenata.

Neprocjenjiv značaj i ulogu u prevazilaženju limitirajućeg ograničenja kulturnog povezivanja ima sociologija kulture i umjetnosti kao disciplina koja analizira odnos izmedju oblika simboličkog posredovanja i društva. Uloga ove discipline je izuzetno značajna i u preobražaju načina shvatanja kulture zasnovanog na kompleksnom iskustvu kulturnog procesa i promjena. Odnos prema simboličkom poretku kao konstituentu šireg definicijskog obuhvata kulture jedan je od ograničavajućih činilaca povezivanja kulturnih sadržaja.

. . .

Kreiranje kulturnog razvoja i strateški interes Evrope na početku trećeg milenijuma zasnivaju se na utvrdjivanju zajedničkih imenitelja kada su u pitanju zakonodavstvo,ciljevi i planovi razvoja. Strateški interes Evrope je zasnivanje kulturne politike zemalja na nekoiliko ključnih principa kao što su : promocija kulturnog identiteta,kulturne različitosti,kreativnost i aktivno učestvovanje većine populacije u kulturnim zbivanjima. Kulturne politike evropskih zemalja imaju dosta zajedničkih komponenti,a strateški cilj Evrope je u konstituisanju kulturnog razvoja i kulturne politike zasnovanih na interkulturalnim odnosima.

Savremeno shvatanje kulture determinišu širi socijalni i edukacioni fenomeni što sasvim razumljivo stvara odredjeni ambijent kvalitativno životnih različitosti koje utiču na intenzitet povezivanja. Kada se tome dodaju infrastrukturne i finansijske razlike, kao i mehanizmi političkog sistema i kulturne razmjene jasno je zbog čega postoji mala medjuregionalna i unutarregionalna kulturna saradnja u Evropi. Radi toga je neophodno formulisati metode i principe kulturnog povezivanja u evropskom prostoru kako bi se ostvario razvoj kulturne kooperacije izmedju regiona, kao i unutar njih. Različitosti izmedju pojedinih segmenata kulturnog povezivanja neće se time neutralisati, ali hoće smjestiti u red metodskih i strateških pravaca i prostora koji u savremenim društvenim uslovima stvaraju ambijent za jedan novi savremeni kulturni proces koji tek tada može zavisiti od konkretnih želja i inicijativa.

..0..

Literatura

Anonymous , The European Cultural Convention, Geneve , 1956.

Božović,Ratko , Kulturteme , «Čigoja» , Beograd , 2001.

Grbac,Željko , Kultura na društvenoj pozornici , Grafički zavod Hrvatske,Zagreb,1987.

Kloskowska,Antonina,Sociologija kulture , «Čigoja» , Beograd , 2001.

Vukadinović,Srdjan , Strateško istraživanje i planiranje u kulturi kao instrumenti kulturne politike u tranziciji ,Web izdanje- www.zaprokultursar.org.yu.

Srdjan Vukadinović, Ph.D.

THE DETERMINARE DEMONSTRATE CULTURE AND ARTS IN MODERN CIRCUMSTANCE TO ACT

- Summary -

The modern tendency in culture total areal Europe to result to strive for democration concrete social reality, before all in Southeast Europe. Althought that is structure to mention social ambient transformation in cultural code whose to recognize specific determinare freedom civil initiative and organization to act state and him institutions with support nongoverment organization , fondation and association that is this roundish home to act main in (non)successful to take the process transition. Cultural sphere and him transformation important is segments all transition society of Southeast Europe. Without successful to lead out perform transition in culture non must successful to lead out neither political, neither economic transition, as transition consciousness in that (non)circumstance must no neither calling. And near significance which is had cultura (individuals and institutions) caught in the to enter in nightmare transition. Targets transition in culture is not must to accomplish the more for starting had nosystematic knowlage and experience politicians, managers and expert employers. For this necessary is formal and essence strategy of transition to turn development culture as across him and total develop society.

Key words: determinare – culture – art – modern society.

GRADOVRH

ZEMLJOPISNO-ETNOLOŠKE TEME

Danijel Barišić

Stari svadbeni običaji Hrvata katolika tuzlanskoga kraja

Jednu od najbitnijih etnoloških karakteristika nekoga naroda čine svadbeni običaji. Među Hrvatima katolicima tuzlanskoga kraja takva vrsta običaja predstavlja vrlo bitnu odliku raspoznavanja u odnosu na ostale nacionalne zajednice u ovome dijelu Bosne i Hercegovine. Kroz stoljeća su ti običaji evoluirali, mijenjali se, postajali bogatiji ili siromašniji. Sve to zajedno čini dio kulturnoga identiteta i svjedočanstva o višestoljetnom postojanju na ovome prostoru.

Da je djevojka spremna za udaju znalo se onda kada se počne *kititi*[1] (najčešće između 16-te i 17-te godine). Kićenje se najčešće radilo prilikom odlazaka na mise povodom patrona župa, kao što su Jurijevo u Morančanima, Petrovo u gradu Tuzli, Gospojino u Breškama, ili na proljetne grobljanske mise i blagoslove polja. Tada bi majka i ostale ženske članice obitelji djevojku odijevali u najbolju *košulju*,[2] opasali je paftama, a na glavu joj stavljali taze uređen fesić ili podvezale lavur. Neizostavni dio odore bila je struka dukata oko vrata jer što je struka bila bogatija, djevojka bi privlačila više pozornosti i smatralo bi je se gazdićkom. Osobito je važno da se djevojka nikad nije kitila sama nego je načešće išla u paru s najboljom prijateljicom.

Ako je djevojka bila iz druge župe adet je da se poslije mise pozove na užinu kod rodbine ili poznanika. Nakon ručka, u večernjim satima priređivana su sijela uz violinu i šargiju te neizostavno kolo. Osim takvih sijela bila su organizirana i ona svake subote i nedjelje kad bi se omladina skupljala, igrala i pjevala.

Djevojke su na sijela vodile starije žene (više njih ako je bilo mnogo djevojaka) koje bi pazile na njihovo ponašanje i čuvale ih. Obično je jedna od tih starijih žena imala lampu gasaru kojom bi svijetlile put kad se vraćaju kući. Na takvim

[1] Kititi = uređivati, uljepšavati

[2] Košulja – dio narodne nošnje (haljina)



Slika 1. *Djevojka se sprema za sijelo*

sijelima su se momci i djevojke upoznavali i ukoliko bi zabegenisali jedno drugo "*fatali*" bi se u kolo jedno do drugog i tako igrali. Također, više djevojaka se moglo uhvatiti u kolo da *naporede* tj. da se nadmeću koja bolje igra i tada bi ih ostali, osobito žene izvan kola, rado komentirali i divili se njihovom umijeću ako dobro igraju, a rugali se ako je igranje loše i sporo. Ašikovanje se odvijalo

uglavnom izvan kola, ali uvijek na vidiku drugima, osobito ženi koja je djevojku dovela na posijelo.[3]

Kad bi djevojka tako upoznala momka i pristala na udvaranje on bi joj od tada u večernjim satima dolazio pod prozor i nerijetko znao zapjevati. Međutim, djevojci je moglo dolaziti više momaka pod prozor koji bi se smjenjivali jedan za drugim, a i momci su išli kod više djevojaka.

Nakon nekoliko mjeseci poznavanja i ašikovanja momak bi, ako je bio mušterija, djevojku pitao bi li ona pošla za njega tj. bi li se udala. Ukoliko je njezin odgovor bio potvrdan često je momku davala nešto u zalog da će ispoštovati danu riječ. Najčešće je to bila neka dragocjenost kao npr. dukat ili šorvan. Ako bi djevojka u međuvremenu prevarila momka ili čak pošla za drugoga, on joj nije bio dužan vratiti tu dragocjenost.

Vijest da su se njih dvoje obećali jedno drugom prvo se saopćavala roditeljima koji su mogli odobriti ili zabraniti ženidbu ili udaju ukoliko im djevojka/momak nisu bili po mjeri. Ako bi se roditelji složili sa njihovom nakanom o uzimanju, kroz nekoliko dana ili nekoliko tjedana, momkovi roditelji bi se najavili da dolaze u prošnju djevojke.

Djevojka se zaprosi najčešće 2-3 mjeseca prije svatova. Prošnja podrazumijeva dolazak momkove obitelji k djevojkinoj da bi se zvanično "pitalo" njezina oca pristaje li djevojku udati za njihovoga sina. U prošnju bi dolazili momkov otac, majka i njihova bliža rodbina (stričevi, ujaci, tetke s obiteljima), pri čemu se ponesu *milosti* (darovi) za ukućane. S obzirom da bi dolazili u predvečerje, poslužila bi im se večera, a kad se iznese slatko tj. kolači djevojka budućoj svekrvi opere noge i obuje čarape od vunice i cipele, a za uzvrat dobiva komad zlatnog nakita (najčešće ogrlicu) koju joj buduća svekrva *sveže* ispod vrata. Također, djevojka je kao dar momkovim roditeljima dodjeljivala i *boščaluk* (svežanj) u kojem je bila po truba beza za košulje i otkan čember. Nakon prošnje, najčešće tjedan dana prije svatova slijedi *prstenovanje*.

Prstenovanje podrazumijeva odlazak djevojke i momka u crkvu u pratnji jedne udane, starije žene kako bi se blagoslovili prstenovi koje će jedno drugome dati na dan vjenčanja. Tom prigodom se u crkvi objavi svadbeni navještaj u kojem svećenik iznese podatke o momku i djevojci (kad su rođeni, tko su otac i majka, iz koje su župe). Na taj način se davalo dovoljno vremena da se iznese *"na bijel*

[3] *Znalo se dogoditi da djevojka nakon subotnjega ili nedjeljnoga sijela ode s momkom njegovoj kući bez da je pitala svoje roditelje. Za takvu djevojku se kaže da se ukrala. Sljedećega jutra, kada bi momkovi roditelji vidjeli da im je sin doveo snau i ukoliko se slažu s njegovim izborom počinju s priprema odlaska djevojkinim roditeljima na mijer tj. pomirenje kako bi saopćili da prihvaćaju djevojku za snau da kod njih ostaje. Na mijer idu svekar, svekrva i članovi bliže obitelji. S njima dolazi i djevojka ali ne ostaje kod svoje kuće nego kući ide tek jedan dan prije svadbe, ako se dogovore da svatova bude. Ako iz nekog razloga ne žele organizirati svadba (pilav), onda se kod momkove kuće čini čestita tj. slavlje na koje se pozove rodbina i komšiluk.*

dan" neka eventualna zapreka tome vjenčanju. Pod zaprekom se najčešće smatralo jesu li momak i djevojka slučajno u rodbinskoj vezi o čemu se posebno vodilo računa ili postoji li neki drugi razlog zašto njih dvoje ne mogu stupiti u brak. Ukoliko bi bila riječ o rodbinskoj povezanosti za koju oni nisu znali, moguće je u međuvremenu otići do svećenika i kazati mu za tu okolnost, a svećenik je tada mogao zabraniti crkveno sklapanje braka.

Nakon prstenovanja, djevojka, buduća *mlada*,[4] je s momkom, njegovim roditeljima i najčešće s najboljom prijateljicom, nosila *prstensku užinu*, koja se blagovala nakon mise u župnoj crkvi u Tuzli. Tada su njegovi roditelji vodili djevojku kod obućara da *srežu cipile.* Obućar tada uzime mjere i sašije cipele koje bi, nakon što budu gotove, preuzeo netko od momkove rodbine ili sami njegovi roditelji i odnijeli ih svojoj kući, a djevojci bi ih uručili neposredno prije svadbe. Ako je bilo potrebe djevojka se odvede i kod terzije kako bi joj uzeo mjere za krojenje *ječerme* (Barišić, 2007.) ili prsluka koju će nositi na dan vjenčanja.



Slika 2. *Budući djever daruje djevojku na kolačima*

Nekoliko dana ili tjedana poslije prstenovanja, a prije svatova, momkovi roditelji bi ponovno odlazili kod djevojke na *kolače ili 'aljine*. Na kolače su dolazili momkovi roditelji u pratnji bliže rodbine (najčešće ženske). Tada momkova mati donese darove za mladu koje čini potpuna oprava za vjenčanje: gaće, košulja, pafte tkanica, ječerma i cipele (koje su naručene nakon prstenske užine) (Barišić, 2007.). Osim darova za mladu, donose se i *svežanj*[5] sa hranom u kojem se nalazi: oklagijom razvijana pita, nabrnjača (gurabija)[6] i pšenični kruh – samun koji se uz ostalu pripremljenu hranu blaguju tu istu večer. Ostatku obitelji se također donose darovi - djevojčinom ocu: bez za košulju i gaće, majci: bez za košulju i čember. Tada se i zvanično odredi datum svadbe.

[4] Mlada = mladenka

[5] Svežanj je bio tkani ili heklani

[6] Kolač koji se mijesio od svinjske masti, brašna i pekmeza a ukrašavao kockama šećera koje su se, kao dekoracija, zabadale u kolač sa gornje strane.

Na p*ilav* se zove otprilike 7-10 dana prije svadbe. Poziva se tako što se pošalju dvije osobe (najčešće rođaci) koji nose bocu rakije za nazdravljanje. Kad dođu pred nečiju kuću, pozdrave domaćina, nazdrave, pozovu u svatove ili u aščiluk.[7] Kad domaćin otpije rakije, zahvali se na pozivnici i dariva novcem.

Jedan dan prije svadbe momak i djevojka idu na ispovijed. Taj dan se odlazi na ispovijedanje kako ne bi sagriješili u međuvremenu pa se ne bi mogli pričestiti na dan svadbe.



Slika 3. *Djevojke u svatovima*

Na dan svadbe polazi se od vojvodine kuće. Vojvoda je osoba koja je vrlo često u rodbinskoj vezi sa mladoženjom ili njegov dobar prijatelj. Neizostavan dio vojvodine opreme su zastava koju on nosi dok vodi svatove i ploska u kojoj je rakija. Od vojvode se ide po kuma, kumu tj. enđu i djevera a od njih kod mladoženje. Kod mladoženjine kuće se skupljaju svatovi koje čine neoženjeni momci koji jašu na konjima - konjanici i djevojke koje se voze u fijakerima i *čezama*[8]. Fijakeri su bili ukrašeni vezenim i opkeranim čaršafima kojim bi se zastirale sjedalice i on bi visio sa zadnje strane kočije. Osobito su se kitili konji kojima bi se privezivale vunene loptice na *glavinu*, dok su se uzde omotavale papirom u boji.

Kad se svatovi skupe, vojvoda organizira povorku, na čijem je čelu, i krenu prema mladinoj kući. U zadnjem fijakeru, iza vojvode, konjanika i ostalih svatova u fijakerima, idu kum, kuma i djever čiji je zadatak da *preuzme i čuva* snau. Neposredno prije mladine kuće vojvoda zaustavlja svatove. Tu mu u susret izađe čajo s mezetom i rakijom i počasti vojvodu. Nakon što se *solno* vojvoda ide do mladine kuće ravno k njezinom ocu. Tu pozdravi oca, nazdravi mu rakijom i pita ga hoće li primiti svatove. Nakon što domaćin da dopuštenje i odobri im ulazak u avliju, vojvoda se vraća po svatove i zajedno s njima dolazi ispred mladine kuće. Za svo to vrijeme mlada se nalazi u kući sa svojim prijateljicama. Kad

[7] Ašče su osobe koje poslužuju na svadbenom veselju tj. posluga

[8] Ćeze – mala kočija u koju mogu sjesti 2 osobe i kočijaš



Slika 4. *Kumovska ploska*

svatovi dođu u dvorište, djever i enđa idu na vrata da izvedu mladu. Kuća biva zaključana, a na vratima stoje 2-3 osobe koje *"prodaju"* mladu. Djever mora simbolično platiti za ključ kako bi se otključala vrata i ušlo u kuću. Prije mlade izvedu se prvo 2-3 njezine drugarice (jedna po jedna) i pita se djevera je li to djevojka koju oni traže. Nakon što djever odgovori da nije, ide se dalje do sljedećih vrata koja su opet zaključana. Kada se opet plati za otključavanje dolazi se do prave mlade. U kuću po mladu ulaze djever i enđa. Enđa donosi duvak tj. veo koji stavlja mladoj na glavu i pokriva je. Kad izvedu mladu pred kuću, enđa nazdravlja zaprženom rakijom te časti prisutne orasima i suhim šljivama koje nosi djevojka koja ide u njezinoj pratnji. Nakon što se to obavi, sjeda se za sofre tj. da se ruča.

Ispred mladine kuće nalazi se nekoliko djevojaka – *djeveruše*, koje su najčešće njezine prijateljice (njih 4-5) i one pripijevaju tj. pjevaju. Prvo bi zapjevale kad dolazi svadba u bašču, a nakon toga počinje njihovo pripijevanje kad svatovi sjednu za sofre i kad se svi smjeste. Osobito se ističe njihovo pjevanje mladoženji, kumu i vojvodi koji djeveruše, nakon otpjevane pjesme, darivaju novcem.

Mladoženji se pjevalo sljedeće:

"Mladoženja mlado momče ti ne drijemaj cijelu veče',
da ti mlada ne uteče, da ti žao ne ostane, da ti drugom ne dopane".

Kumu i vojvodi pjevala se pjesma:

"Mi stajasmo i pjevasmo, našem kumu pripjevasmo
Čuješ li nas Bog te čuo, Bog te čuo i vidio

Dosta djece ti imao i sinove poženio
I veselje zapremio"

"Mi stajasmo i pjevasmo, i vojvodi pripjevasmo
Čuješ li nas Bog te čuo, Bog te čuo i vidio
Dosta djece ti imao i sinove poženio
I veselje zapremio"



Slika 5. *Mlada pod duvkom i enđa (kuma) za sofrom*

Za to vrijeme kuma prati muzika koju čine bubanj i pišće. Sofre su postavljene na sinije, a sjedilo se na stolkama. Jela koja se poslužuju su: *potkriža,*[9] gulaš, grah. Osim toga, služile su se pite (razvijane), pite maslenice, slatke pite ružice i gurabije nabrnjače. Za vrijeme objeda kroz narod je kružila kumovska i vojvodina ploska s rakijom kojom se nazdravljalo Većinu hrane su donosile zvanice tj. ljudi koji su došli u svadbu. Na kraju ručka iznosi se slatko tj. pite ružice i gurabije nabrnjače te poseban kolač koji se zove *pilavnica.*[10] Kada se iznesu

[9] Potkriža se pripremala tako što se sitno isiječe bajati (stari) kruh, prelije se proključanom vodom, poklopi i sačeka da odstoji par minuta. U to se doda sitno isječeni luk, posoli se i sve prelije topljenim čvarcima.

[10] Pilavnica je kolač kojeg danas zovu patišpanja. On se mijesio od jaja, šećera i brašna, te se zalije zašećerenom vodom.

kolači, tada tri djevojke svatovima podijele maramice, a vojvodi, djeveru i kumu se, osim maramica, pripnu tkani čuapni, crveni peškiri. Uz peškir se djeveru i vojvodi daju i rukavi beza. Mladoženji punica stavlja na đerđefu vezenu maramica koju je izvezla mlada te se na nju najčešće prišivao *šorvan*. Osobito važan običaj je bio da se na enđin (kumin) stol za sjedanje stavi perjanica (jastuk punjen perjem) kako bi joj bilo što udobnije i da ne bi šta 'atorila. Nakon što se podijele maramice vojvoda se obrati svatovima i obavještava ih da je vrijeme da se krene. Prije nego svatovi krenu mladoženja je dužan darovati punicu simboličnom svotom novca. Kad svatovi kreću od mladine kuće, nije se pjevalo jer su njezini roditelji tada bili u žalosti što im odlazi kćerka.

Od mladine kuće svatovi se upućuju k crkvi. Običaj je da mlada sjedi u fijakeru s enđom i djeverom, dok mladoženja ne smije biti u istoj kočiji s njima nego se vozi u drugoj.

Kad odu svatovi počinje se spremati komora tj. oprema koju su roditelji spremili za kćerku i ruho koje je ona vezla, tkala i šila dok je bila djevojka. Komora se utovarala u volovska kola, a obavezno je sadržavala sljedeće: tvrde jastuke (slamarice), meke jastuke (perjanice), jorgane, ponjave, čaršafe tkane, vezene i čupane, metla, prela, prakljača i dva ogledala koje su se stavljalo volovima između rogova. Od namještaja se stavljao: kredenac, stol, štokle (stolice bez naslona), a ako su roditelji bili imućniji spremili bi i namještaj za spavaću sobu. Komora mora doći prije svatova te se prije njih i istovari.



Slika 6. *Djevojke u fijakeru (svatovi)*

Putem do crkve djevojke su u fijakerima pjevale.

"Kad zapjevam poviš kuće svoje, majka veli čuj jabuke moje."

" Druguj drugo nećemo još dugo, ti do zime, a ja dogodine."

"Drugarice sa mnom naporedi i sa drugom pjesmicu zavedi"

"Grlo moje vene kad ne pjeva k'o ružica kad se ne zaljeva"

Dok su momci pjevali svoje pjesme:

“ Ja baraba i bio i prošo, nema cure kojoj nisam došo”
“ Ruko moja duža od rukava, bili znala kog si milovala”
“A što smo se sastali bećari pa ni jedan za kuću ne mari”

Uz put do crkve svijet je izlazio *na parmake* i na kapije vidjeti svatove, a vojvoda bi često znao zaustaviti svatove kako bi nazdravio poznanicima koje bi tako susretao, a u zdravljenju su mu se pridruživali kum i enđa. Također, dok svatovi idu k crkvi, vojvoda obilazi konjanike i fijakere s jabukom u koju oni zadijevaju kovani novac. Tu jabuku na kraju predaje mladoj koju ona čuva do momkove kuće.



Slika 7. *Jabuka s novcem*

Nakon obavljenoga crkvenog vjenčanja svatovi kreću k mladoženjonoj kući. Tamo ih na vratima dočekuju otac i majka te ostali gosti koji nisu išli u svatove. Kad mlada stigne pred mladoženjinu kuću, pozdravlja se s njegovim roditeljima i ide do kućnoga praga koji se prekrije vezenim peškirom i kojeg mlada mora poljubiti. Nakon toga joj u naručje daju muško dijete koje ona daruje kao zalog budućem blagoslovu djecom novoga bračnog para. Zatim mlada uzima jabuku s novcem koju joj je predao vojvoda i okrenuvši leđa svatovima baca ju, a naravno hvata ju najspretniji i najsretniji. Nakon toga sjeda se za sofre i počinje gošćenje. Na sinije se, pored ostale hrane (ista kao i ona što se služila kod mladine kuće), sada posebno iznese kumovsko i vojvodino pečeno prase i kruh, pita i na kraju slatko tj. nabrnjača. Nakon što se iznijelo slatko pristupa se dodjeljivanju *ruva*[11] tj. darova koje je mlada i njezina obitelj pripremili za svekrvu, svekra, kumu, kuma djevera, vojvodu. Nakon što se darovi iznesu, ako su dobri i kvalitetni, čajo govori: *“Mašala, mašala – zvrkala nije ‘rkala”.*[12] U ruvu se davalo sljedeće - kumu: jastuk tvrdi (punjen slamom),

[11] Ruvo = ruho

[12] Značenje: zvrkala – bila je vrijedna i pripremila je ruho; nije ‘rkala – nije hrkala tj. nije spavala i nije bila lijena

gaće i košulja u bezu, kumi: jastuk meki (punjen perjem), čember i truba beza za košulju, djeveru: jastuk, peškir i rukavi beza, vojvodi: peškir i truba beza. Simbolični darovi se daju još: svekru, svekrvi, ostalim djeverovima, jetrvama, zaovama, svakovima i sl. Tada svi oni koji su dobili ruvo zahvaljuju i plaćaju mladoj novcem. Svekar i svekrva najčešće plaćaju u zlatu (često je to bilo dukatima). Kada se ruvo podijeli, nastavlja se veselje koje se može otegnuti dugo u noć.

Kad mlada, sada sna, prvo jutro ustane uzme, ibrik koji na bunaru natoči vodom, zatim uzima leđen, peškir i sapun i polijeva ukućanima da se umiju. Često je išla i kumu i kumi bez obzira gdje se oni nalazili te i njima polijevala da se umiju. Peškir je bio vezeni i ona ga je donijela u komori.

Nekoliko dana nakon svadbe (uglavnom jedan tjedan poslije) momkova, sada zetova, obitelj ide u po'ode kod snaine obitelji. Tada svekrva priji i prijatelju nosi posebnu milost koju čine zaklano živinče (kokoš ili pijevac), niska od suhih šljiva i oraha – *grotulja*[13] i seljački kolači (slani kolači od pšeničnoga brašna) koji se nose se djeci. Također se nosio i kruh.

Stari svadbeni običaji se do danas nisu održali sa svim svojim nekadašnjim odlikama. neki od njih vremenom su se promijenili, a neki su skoro i iščezli iz prakse. Tako danas više nema prošnje djevojke kakva je nekad bila, dok se običaj "kolači ili 'aljine" više uopće ne prakticira. Na sam dan svadbe enđa (kuma) više ne donosi duvak tj. veo nego ga mlada iznajmljuje sa vjenčanicom i ostalom opremom, a jabuka u koju su se zadijevali novci je zamijenjena bidermajerom tj. buketom cvijeća. Iako je došlo do takvih promjena sam smisao svadbe i svatovanja nije izgubljen, ali se tradicionalni elementi sve više zanemaruju i nažalost moglo bi se dogoditi da se zaborave. Ovaj rad je doprinos očuvanju tradicijskih vrijednosti Hrvata katolika tuzlanskoga kraja, te amanet budućim generacijama.

Literatura i izvori

Barišić, D. (2007.): Gradovrh, časopis za književno-jezična, društvena i prirodoznanstvena pitanja, Matica Hrvatska Tuzla, Tuzla. str. 353-362.

Usmena predanja: gđa Mara Lugonjić, gđa Ljuba Divković, gđa Milka Divković, gđa Ljuba Barišić, gđa Marija Divković, gđa Ana Divković.

[13] Grotulja je niska koja se načinjava tako što se na dugi konac naizmjenično nižu suhe šljive i rezge oraha

Marija Jukić

Transformacija i strukturne promjene ruralnih naselja općine Kiseljak

Sažetak

Naselja općine Kiseljak uglavnom su ruralnog karaktera, osim naselja Kiseljak koje je okarakterizirano kao urbano.

Danas su ova ruralna naselja izložena fizionomskoj transformaciji što se ogleda u novom načinu gradnje, boljoj infrastrukturnoj opremljenosti (vodovod, kanalizacija, elektrifikacija, asfaltirani putovi). Tradicionalne načine poljoprivrede i stočarstva sporadično zamjenjuju tržišno orijentirane farme (kao što su u selima Višnjica, Brestovsko, Brnjaci, Žeželovo, Potkraj, Jehovac, Gromiljak).

Istovremeno se mijenja i morfološka struktura – raštrkana brdsko-planinska sela u kojima se stanovništvo isključivo bavilo poljoprivredom i stočarstvom (Stojkovići, Višnjica Mahala, Podastinjsko Brdo, Odrače, Brizje, Kotačala, Gradac) izložena su izumiranju a stanovništvo se preselilo bliže općinskom centru i cestovnim komunikacijama. Novonastala nizna naselja uglavnom imaju funkciju stanovanja. Prevladavajući mali posjedi nisu dovoljni za intenzivniju poljoprivrednu proizvodnju i uglavnom se pretvaraju u građevinske parcele.

U radu je pozornost usmjerena u nekoliko pravaca: posljedicama depopulacije ruralnih naselja (brdsko- planinska naselja iz kojih se stanovništvo preselilo bliže putnim komunikacijama i općinskom centru, kao što su: Doci, Katunište, Stojkovići, Odrače, Kotačala, Brizje, Mahala Višnjica); mogućnosti revitalizacije ruralnih naselja na temelju tržišno orijentirane poljoprivrede i otvaranja malih obiteljskih obrta ili industrijskih pogona.

Sve veću važnost u razvoju ruralnih područja ima i aktiviranje turističkih potencijala .

Podaci o trenutnom stanju u spomenutim selima dobiveni su na temelju terenskog istraživanja, razgovora s predstavnicima mjesnih zajednica i dostupnih statističkih podataka (općinskih službi).

Ključne riječi
transformacija ruralnih naselja, morfološka struktura, infrastruktura, depopulacija, obnova gospodarstva, turizam

Summary
Kiseljak muncipality settlements are mainly rural, except Kiseljak settlement wich is characterised as urban.

Today, these rural settlements are exposed to physionomic transformation wich is reflected in a new type of construction, better infrastructural equipment (plumbing system, sewage, electrification, asphalted roads). Traditional ways of farming and animal husbandry are sporadically replaced by market-oriented farms (such as in villages of Visnjica, Brestovsko, Brnjaci, Žeželovo, Jehovac, Gromiljak).

At the same time the morphological structure is also changing: scattered highland-mountain villages where the populatione used to be engaged solely in agriculture and cattle breeding (Stojkovići, Višnjica Mahala, Podastinjsko brdo, Odrače, Brizje, Kotačala, Gradac) are exposed to extinction since the populatione has moved closer to the muncipal center and to the road communicationes. New lowland settlements mainly have a residential function. Prevailing minor estates are not sufficient for intense agricultural production and are mainly converted into building parceles.

In this thesis, the attention is inteded into several directiones: depopulation conseqence of rural settlements (highland-mountain villages from wich the populatione moved closer to road communicationes and muncipal center, such as Doci, Katunište, Stojkovići, Odrače, Kotačale, Brizje, Mahala Višnjca). Possibilities of revitalization of rural settlements are based on market-oriented agriculture and the opening of small family crafts or industrial facilities.

The activation of tourist potential has an increased importance in the develpomentof rural areas. Information about the current status in these settlments were obtained on the basis of field research, discussions with local community representatives and the available statistical data (of the muncipal services).

Key words
transformation of rural settlements, morphological structure, infrastructure, depopulation, economic reconstruction, tourism

Uvod

Na prostoru općine Kiseljak prema popisu stanovništva iz 1991. godine nalazilo se 82 naselja, od toga 81 naselje je bilo ruralnog karaktera.

Ova su naselja danas uvelike izložena ne samo fizionomskoj transformaciji, već se mijenja i morfološka struktura. Sela koja su udaljena od putnih komunikacija i općinskoga centra, s lošom infrastrukturom, zahvaća depopulacija. Iako postoje prirodni preduvjeti za bavljenje različitim oblicima privrede ruralnih sredina (poljoprivreda, stočarstvo, turizam, obiteljski obrt) -čista voda, izvori termalne i mineralne vode, plodno tlo, povoljna klima, ova naselja sve više siromaše i populacijski se prazne.

Dosadašnja istraživanja vezana za ruralna naselja općine Kiseljak uglavnom su parcijalna i odnose se isključivo na antropološke i kulturno-povijesne segmente.[1] Zato je ovaj rad zamišljen kao svojevrsni početak istraživanja vezanoga za transformaciju i strukturne promjene ruralnih naselja općine Kiseljak. Istraživanje i pažnja posvećeni su ne samo promjenama koje su zahvatile ova naselja, nego i mogućnosti obnove i razvoja gospodarskih djelatnosti u ruralnim sredinama. To se posebno odnosi na mogućnosti demografske i gospodarske obnove onih ruralnih naselja koje je zahvatila djelomična ili potpuna depopulacija.

1. Geografski položaj općine Kiseljak

Općina Kiseljak nalazi se na prostoru regije Srednja Bosna. Administrativno pripada Kantonu Središnja Bosna, Federacija Bosne i Hercegovine.

Površina općine iznosi 164 km², a prema matematičko-geografskom položaju nalazi se u polju geografskih koordinata 17º59'02"-18º12'09" istočne geografske dužine i 45º50'01"- 44º02'09"sjeverne geografske širine. Općina Kiseljak administrativno graniči s općinama Fojnica, Busovača, Kreševo, Visoko, Hadžići i Ilidža.

U geotektonskom smislu prostor općine se nalazi unutar geotektonskog sklopa središnjih Dinarida. Reljefno, područje općine vezano je za doline rijeka Fojnice, Lepenice, Kreševke i potoka Mlave i čini jugoistočni obodni dio sarajevsko-zeničkog basena. Prosječna nadmorska visina općine je 475 metara. Klima je umjereno kontinentalna i prema Kepenovoj klasifikaciji klima pripada području Cfb klimata. S hidrografskog aspekta, kroz prostor općine Kiseljak protječu rijeke Fojnica, Lepenica, Kreševka, Mlava i Rotiljski potok (Jevtić, Ž., 1963., str. 16). Na ovom prostoru su rasprostranjene dvije vrste tala- automorfna (litosol, rendzine, kalkokambisol, distrični kambisol i luvisol) i hidromorfna (fluviosol i glej). Biogeografski, ovaj prostor je predstavljen je šumama bukve, jele, hrasta kitnjaka, hrasta lužnjaka i običnoga graba.

[1] Lepenica(Monografija) posebno izdanje naučnog društva Bih, Knjiga III., Sarajevo, 1963.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine općina Kiseljak je imala 24164 stanovnika raspoređenih u 82 naselja. Prosječna gustoća naseljenosti iznosila je oko 155 st./km²

2. Naselja i stanovništvo općine Kiseljak

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, na području općine Kiseljak nalazila su se 82 naseljena mjesta, koncentrirana u 9 mjesnih zajednica. Samo je općinski centar Kiseljaka okarakteriziran kao naselje urbanoga tipa, dok su ostala naselja ruralnog karaktera.

Tablica 1. Mjesne zajednice, naselja i br. stanovnika općine Kiseljak 1991. godine

Mjesna zajednica	Broj naselja	Br.stanovnika 1991. god.	Naselja
Brnjaci	4	1.420	Brnjaci, Čalikovac, Ljetovik, Paretak
Brestovsko	17	3.092	Hrastovi, Velike Sotnice, Dugo Polje, Medovići, Gunjače, Krčevine, Duke, Medovići, Orahovo, Demići, Banje, Hadrovci, Rauševac, Kazagići, Male Sotnice, Devetaci, Odrače
Bilalovac	9	2.034	Datići, Pobrđe Milodraž, Malinovići, Bilalovac, Brizje, Radeljevići, Markovići, Šahinovići, Miroševići
Bukovica	4	1.181	Bukovica, Zabrđe, Toplica, Solakovići
Draževići	6	1.550	Draževići, Radanovići, Buzuci, Kovači, Han Ploča, Grahovci
Gromiljak	20	4.974	Gromiljak, Višnjica, Jehovac, Svinjarevo, Behrići, Bliznice, Kotačala, Lug, Gomionica, Gomionica Mahala, Križići, Hercezi, Mrakovi, Dubrave, Višnjica Polje, Višnjica Mahala, Gaj, Doci, Katunište, Stojkovići
Kiseljak	11	6.324	Čizma, Kiseljak, Parževići, Podastinje, Završje, Borina, Gornji Palež, Donji Palež, Rotilj, Podastinjsko Brdo, Gradac
Lepenica	9	2.685	Kuliješ, Azapovići, Tulica, Homolj, Boljkovići, Ivica, Gojakovac, Žeželovo, Čubren
Topole	2	904	Duhri, Potkraj
Ukupno	82	24.164	

Izvor: *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., Republički zavod za statistiku, Sarajevo, 1991.*

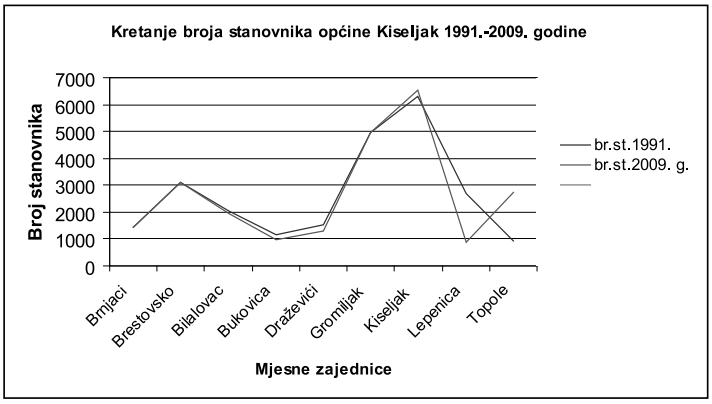
2.1. Depopulacija ruralnih naselja

Na osnovu procjene broja stanovnika za 2009. godinu[2] općina Kiseljak imala je 23815 stanovnika. Terenskim istraživanjem u razdoblju od 20.3.-10.4.2009. godine došlo se do podataka da je nekoliko ruralnih naselja općine Kiseljak zahvatila potpuna depopulacija. Iako službeni podaci općinskih službi ne govore o tome, a što potvrđuju i podaci uneseni u Prostorni plan općine Kiseljak (str. 5-6),[3] rezultati terenskih istraživanja govore drugačije:

Tablica 2. Kretanje broja stanovnika i broja naselja 1991.-2009. godine u općini Kiseljak

Mjesna zajednica	Broj naselja 1991. godine	Br. stanovnika 1991. godine	Broj naselja 2009. g.	Broj stanovnika 2009. g.
Brnjaci	4	1.420	4	1.418
Brestovsko	17	3.092	16	3.114
Bilalovac	9	2.034	8	1.925
Bukovica	4	1.181	4	962
Draževići	6	1.550	6	1.281
Gromiljak	20	4.974	16	4.958
Kiseljak	11	6.324	9	6.520
Lepenica	9	2.685	9	892
Topole	2	904	2	2.745
Ukupno	82	24.164	74	23.815

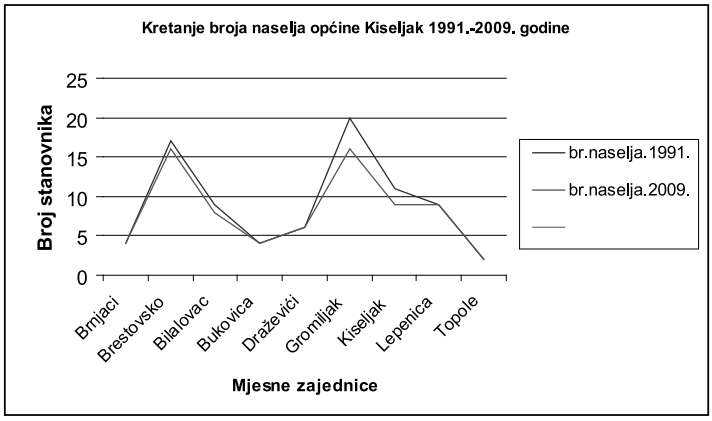
Izvor: *Statistički godišnjak BiH 1992. , terensko istraživanje i podaci općinske službe za gospodarstvo općine Kiseljak*



Izvor: *Tablica br. 2*

[2] Općina Kiseljak, Služba za civilnu zaštitu, januar/siječanj 2009.

[3] Prostorni plan općine Kiseljak 2002-2026. godine-nacrt, Urbanistički zavod BiH, Sarajevo, 2008. godine



Izvor: *Tablica br. 2*

Kako prikazuju priloženi grafikoni i tabela, u općini Kiseljak se smanjio broj stanovnika u odnosu na 1991. godinu. Također se u nekoliko mjesnih zajednica demografski "ugasilo" nekoliko sela.

Tablica 3. Popis naselja 1991.-2009. i demografski ispražnjenih naselja

Mjesna zajednica	Naselja 1991. godine	Naselja 2009. godine	Demografski "ugasla" naselja
Brestovsko	Hrastovi, Velike Sotnice, Dugo Polje, Medovići, Gunjače, Krčevine, Duke, Medovići, Orahovo, Demići, Banje, Hadrovci, Rauševac, Kazagići, Male Sotnice, Devetaci, Odrače	Hrastovi, Velike Sotnice, Dugo Polje, Medovići, Gunjače, Krčevine, Duke, Medovići, Orahovo, Demići, Banje, Hadrovci, Rauševac, Kazagići, Male Sotnice, Devetaci,	**Odrače**
Bilalovac	Datići, Pobrđe Milodraž, Malinovići, Bilalovac, Brizje, Radeljevići, Markovići, Šahinovići, Miroševići	Datići, Pobrđe Milodraž, Malinovići, Bilalovac, Radeljevići, Markovići, Šahinovići, Miroševići	**Brizje**
Gromiljak	Gromiljak, Višnjica, Jehovac, Svinjarevo, Behrići, Bliznice, Kotačala, Lug, Gomionica, Gomionica Mahala, Križići, Hercezi, Mrakovi, Dubrave, Višnjica Polje, Višnjica Mahala, Gaj, Doci, Katunište, Stojkovići	Gromiljak, Višnjica, Jehovac, Svinjarevo, Behrići, Bliznice, Lug, Gomionica, Gomionica Mahala, Križići, Hercezi, Mrakovi, Dubrave, Višnjica Polje, Gaj, Doci,	**Kotačala, Višnjica Mahala, Katunište, Stojkovići**
Kiseljak	Čizma,Kiseljak, Parževići, Podastinje, Završje, Borina, Gornji Palež, Donji Palež, Rotilj,Podastinjsko Brdo, Gradac	Čizma, Kiseljak, Parževići, Podastinje, Završje, Borina, Gornji Palež, Donji Palež, Rotilj, Podastinjsko Brdo, Gradac	**Podastinjsko Brdo**

Izvor: *Statistički godišnjak BiH 1992. , terensko istraživanje*

Kako se vidi iz priložene tablice, najviše naselja stanovništvo je napustilo u mjesnoj zajednici Gromiljak. Sva ova naselja su napuštena uslijed ratnih zbivanja na području općine Kiseljak od 1993.-1995. godine. Svaki rat uništava i degradira životnu sredinu na području gdje se odvija (Lješević, M.A., 2005.). Međutim, depopulacija većine ovih naselja počinje još prije početka ratnih sukoba kada se mlado stanovništvo preseljava bliže putnim komunikacijama. Stanovnici koji su se bavili isključivo poljoprivredom i stočarstvom ostaju u ovim naseljima, kao i starija populacija.

Tablica 4. Kretanje broja stanovnika od 1948.-1991.g. u naseljima koja su danas demografski prazna

Popisne godine i broj stanovnika						
Naselja	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Brizje	28	33	44	46	47	60
Katunište	13	14	16	10	3	8
Kotačala	34	40	29	39	25	25
Odrače	58	59	59	39	37	16
Podastinjsko Brdo	129	134	109	136	97	39
Stojkovići	4	5	5	13	7	9
Višnjica Mahala	27	30	39	37	21	14

Izvor: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine-narodnosni sastav po naseljima, Zavod za statistiku, Zagreb, travanj 1995., str. 146-150*

Uslijed ratnih događanja dolazi do prisilnih migracija stanovništva unutar cijele općine. Po završetku rata, domovi se obnavljaju, a većina prognanih stanovnika vraća se u svoje domove. Jedino se u naselja iz Tablice br. 3 nitko od prijeratnih stanovnika nije vratio. To stanovništvo je izrazilo želju da svoj novi dom izgradi bliže putnim komunikacijama i općinskom centru. Naime, spomenuta naselja su prije početka ratnih sukoba imala vrlo lošu infrastrukturu (loši makadamski putovi, neriješeno pitanje vodoopskrbe, kanalizacijskoga sistema, elektrifikacije). Udaljena su od putnih komunikacija, područne škole su bile udaljene više od 4 km, kao i općinski centar. Što se tiče morfološke strukture, ovo su bila brdsko-planinska naselja raštrkanoga tipa.



Sl. 1. *Depopulizirano selo Mahala Višnjica* Foto: *Marija Jukić*

3. Transformacija ruralnih naselja općine Kiseljak

Tradicionalna definicija sela je: selo je naselje čije se stanovništvo pretežno bavi ratarstvom, stočarstvom ili ribolovom. Na području Bosne i Hercegovine, zahvaljujući prirodnoj i privrednoj osnovi formirala su se dva tipa seoskih naselja (Smlatić, S.,1982., str.147): raštrkana (disperzna) naselja u brdsko-planinskom području i grupirana naselja u ravničarskom području.

Na području općine Kiseljak, prema spomenutoj klasifikaciji, također se izdvajaju dva tipa sela: raštrkana brdsko-planinska sela i zbijena sela-odnosno nepravilno aglomerizirana sela koja su se formirala duž prometnih pravaca R 442 i R 443.



Sl. 2. *Naselje Brnjaci-formirano duž prometnog pravca R 442* Izvor: *www.brnjaci.ba*

Tablica 5. Kretanje broja stanovnika od 1991.-2009. godine u naseljima koje je zahvatila depopulacija

Naselja	Br. stanovnika 1991. godine	Broj stanovnika danas
Badnje	97	32
Bliznice	108	87
Boljkovići	92	73
Bukovica	452	389
Buzuci	109	46
Čalikovac	45	12
Datići	114	93
Demići	45	28
Devetaci	50	27
Draževići	461	260
Duke	51	21
Doci	185	150
Gornji Palež	151	79
Grahovci	72	35
Gunjače	162	71
Hadrovci	65	36
Hercezi	182	140
Kazagići	360	220
Mahala Gomionica	88	60
Maslinovići	41	14
Miroševići	71	35
Mrakovi	112	80
Paretak	166	120
Podastinje	499	450
Rotilj	472	400
Solakovići	305	252
Svinjarevo	294	220
Šahinovići	56	39
Tulica	280	226
Velike Sotnice	73	23
Zabrđe	331	241
Ukupno: 30	5.404	3.809

Izvor: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine-narodnosni sastav po naseljima, Zavod za statistiku, Zagreb, travanj 1995., str. 146-150 i podaci općinske službe za gospodarstvo općine Kiseljak*

Danas se brdsko-planinska sela raštrkanog tipa, u kojima se stanovništvo bavilo poljoprivredom, govedarstvom, svinjogojstvom demografski prazne. To su naselja Doci, Badnje, Buzuci, Hercezi, itd. (Tablica 4.) koja su udaljena od općinskog centra i glavnih putnih komunikacija. Infrastruktura je loše kvalitete (neasfaltirani putovi, loša vodovodna i nepostojanje kanalizacijske mreže), škole, domovi kulture, trgovine, također su udaljenie više kilometara od ovih naselja. Ova naselja napušta mlado i obrazovano stanovništvo koje odlazi najčešće zbog ekonomskih razloga. Poljoprivredne površine se zapuštaju, a stočarska proizvodnja propada.



Sl. 3. *Zapuštene poljoprivredne površine u selu Stojkovići* Foto:*Marija Jukić*

Istovremeno, na području općine Kiseljak formiraju se i nova naselja čija je funkcija prvenstveno stambena. Ova naselja formiraju se u razdoblju nakon 1995. godine i njih nastanjuje stanovništvo koje je napustilo svoja naselja uslijed ratnih događanja, a nakon rata više se u njih nije vratilo. To su stanovnici ne samo iz napuštenih sela općine Kiseljak, nego i stanovnici iz okolnih općina (Fojnice, Travnika, Vareša, Kaknja).

Naselja koja su u tom razdoblju formirana izgrađena su na vrijednom poljoprivrednom zemljištu čime je ovo zemljište pretvoreno u građevinske parcele veličine 500 m². Tako su formirana naselja Malinjak i Voćnjak uz regionalne pravce R442 i R443.

Naselja Brnjaci, Brestovsko, Bilalovac, Gromiljak koja su formirana uz glavne putne komunikacije čine sistem niznih naselja koja se sve više urbaniziraju

mijenjajući i svoju fizionomsku strukturu. Ova naselja uglavnom imaju stambenu funkciju, s izgrađenom infrastrukturom-riješen problem vodoopskrbe, javna rasvjeta, asfaltirani putovi, izgrađeni pločnici, u tijeku je rješavanje problema kanalizacije, a u izgradnji je i plinovod[4]. Međutim, problem je što se na području ovih naselja nalazi i poljoprivredno najvrjednije zemljište (I., II., i III. kategorije[5]) koje se, nažalost, intenzivno pretvara u građevinske parcele.



Sl. 4. *Naselje Malinjak formirano nakon 1995. godine na poljoprivredno vrijednom zemljištu* Foto: *Marija Jukić*

4. Stanje i perspektiva poljoprivredne proizvodnje

U ukupnom raspoloživom zemljištu općine Kiseljak (16.141 ha) pod šumama se nalazi 50% zemljišta ili 8.154 ha, poljoprivrednog je 49% ili 7.792 ha, dok je neplodnog zemljišta oko 1% ili 195 ha.[6]

[4] Prostorni plan općine Kiseljak 2002-2026. godine-nacrt, Urbanistički zavod BiH, Sarajevo, 2008. godine

[5] Poljoprivredno zemljište na području općine je nedovoljno iskorišteno, a posebno su zapuštene parcele od Grahovaca do Hadrovića koje se mogu intenzivno poljoprivredno iskorištavati.

[6] Prostorni plan Srednjobosanskog kantona 2001-2020. godine. Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje, Travnik 2002., Sarajevo, 2007. godine

Tablica 6. Struktura zemljišta općine Kiseljak

Struktura zemljišta	ha
Poljoprivredne površine	7.792
Obradive površine	6.965
Oranice i bašte	5.498
Voćnjaci	297
Livade	1.170
Pašnjaci	827
Šume	8.154
Neplodno zemljište	195
Ukupno	16.141

Izvor: *Prostorni plan Srednjobosanskog kantona 2001.-2020. godine*

Do početka 90-ih godina 20. stoljeća osnovni nositelji poljoprivrednog razvoja bili su OZO "Poljoprivreda" i OZO "Kooperacija" u suradnji sa individualnim proizvođačima (bilo je registrirano 7000 kooperanata i 80 udruženih poljoprivrednih proizvođača). 96, 6% poljoprivrednih površina bilo je u privatnom vlasništvu.[7]

Od šest kategorija zemljišta koje su zastupljene na području općine Kiseljak, poljoprivredno se intenzivno mogu iskorištavati I., II., i III. kategorija zemljišta (22,6% ukupne površine općine). Ova tla se nalaze u dolini rijeke Lepenice oko naselja Potkraj, Boljkovići, Homolj, Žeželovo, Bilalovac, Han Ploča, te uz rijeku Fojnicu-naselja Gromiljak, Bilalovac i Višnjica Polje. Tla IV., V. i VI. kategorije koriste se kao livade i pašnjaci.

Usljed ratnih događanja u razdoblju od 1993.-1995. godine na području općine Kiseljak osim prisilnih migracija stanovništva, uništena su i privredna i gospodarska dobra. Sve to se odrazilo i na stanje u poljoprivredi gdje prestaju postojati raniji nositelji poljoprivrednog razvoja OZO "Poljoprivreda" i "Kooperacija". Oko 750.000 m² zemljišta I. i II. kategorije ugroženo je minama (danas je deminirano oko 120.000 m ² zemljišta I. kategorije).[8] Već je naglašeno kako sela općine Kiseljak zahvatio je proces depopulacije, a time i deagrarizacije.[9]

[7] Urbanistički plan Kiseljaka 1987., Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu Sarajevo, 1987.

[8] Procjene MAC-a

[9] Prema podacima poljoprivredne zadruge "Agro" Kiseljak, danas je na području općine Kiseljak zapušteno 23% poljoprivrednih površina

Poljoprivreda je dio seoskog (ruralnog) ozračja i sudjeluje u njegovu razvitku. Na lokalnoj razini u pitanju je podržavanje ili provođenje mjera od kojih prioritet imaju neke specifične mjere za BiH, kao što su razminiranje zemljišta, povratak raseljenoga stanovništva, obnova oštećene infrastrukture i zapošljavanje (Ivanković, M. i sur., str. 929).

Iako postoje povoljni uvjeti za bavljenje poljoprivredom (0,29 ha obradive površine po glavi stanovnika što je dostatno za zadovoljavanje domaćih potreba), većina stanovnika općine Kiseljak poljoprivredom se bavi kao dopunskom djelatnošću (isključivo za vlastite potrebe).

Zapreke intenzivnijoj poljoprivrednoj proizvodnji su usitnjenost posjeda, nedovoljna iskorištenost poljoprivrednog zemljišta, pretvaranje ovoga zemljišta u građevinsko i nezainteresiranost stanovništva za bavljenje poljoprivredom. Ne postoje sabirni i prerađivački centri za otkup poljoprivrednih proizvoda, a problem je i niska otkupna cijena poljoprivrednih proizvoda. Problem je, također, i nepostojanje poljoprivrednih udruženja, a angažiranje lokalne zajednice, kao i države, u pomoći domaćoj proizvodnji vrlo je slabo. Dugoročno rješenje je povećanje produktivnosti poljoprivrednih površina (Matas, M. i sur. 1992., str 40) i zabrana gradnje na poljoprivredno vrijednom zemljištu.

4.1. Modernizacija poljoprivredne proizvodnje

Iako je evidentno teško stanje u poljoprivredi općine Kiseljak, postoji niz pozitivnih primjera modernizacije poljoprivredne proizvodnje. To se prije svega ogleda u formiranju obiteljskih tržišno orijentiranih farmi (uzgoj povrtlarskih kultura, proizvodnja voća-jagodičasto voće, uzgoj žitarica, farme koka nesilica, uzgoj svinja i mliječnih goveda, te uzgoj cvijeća).



Sl. 5. *Rasadnik cvijeća Lug-Kiseljak površine 5,0 ha* Foto: *Marija Jukić*

Tablica 7. Farmerski uzgoj poljoprivrednih kultura

Poljoprivredna proizvodnja	Ukupna površina ha	Broj obiteljskih farmi	Površina ha
Povrtlarske kulture	696	15	320
Jagodičasto voće	30	15	9
Žitarice	1.044	10	720

Tablica 8. Stočarstvo i broj farmi u općini Kiseljak

Stočarstvo	Broj farmi	Broj stoke na farmama	Ukupan broj stoke
Govedarstvo	20	300	700
Svinjogojstvo	8	420	850
Peradarstvo	13	13.000	20.000

Izvor: *Terensko istraživanje, "Agro" Kiseljak-poljoprivredna zadruga i općinske službe*

Modernizacija poljoprivredne proizvodnje na tržišno orijentiranim farmama očituje se u povećanju mehanizacije (traktori s priključnim sredstvima), uvođenju agrotehničkih mjera, edukaciji farmera organiziranjem različitih vrsta seminara za poljoprivrednike, itd. Ovo svakako smanjuje i potrebu za velikim brojem ljudske radne snage, što mlađim članovima obitelji ostavlja dovoljno prostora za školovanje i bavljenje nekom od nepoljoprivrednih djelatnosti što povećava i izvor prihoda. Mješovito gospodarstvo je u perspektivi ruralnog razvoja i vrlo poželjno (Cifrić, I., 2003., str 357-387).

Problemi s kojima se susreću poljoprivredni proizvođači spomenutih poljoprivrednih gospodarstava vezani su za nepostojanje bilo kakvog oblika poljoprivrednih udruženja,[10] slab poticaj od općinskih i državnih institucija, nisku otkupna cijena proizvoda.

5. Mogućnosti revitalizacije ruralnih naselja

Već je naglašen problem depopulacije ruralnih naselja općine Kiseljak, kao i problemi u većini tih naselja. Na osnovu terenskoga istraživanja, razgovora sa predstavnicima mjesnih zajednica općine Kiseljak, te na temelju podataka

[10] 5.2.2009. godine registrirana je poljoprivredna zadruga "Agro" Kiseljak, koja je sa radom počela početkom travnja 2009. godine.

općinskih službi iskristaliziralo se nekoliko mogućnosti koje bi pomogle demografskoj i gospodarskoj obnovi seoskih područja.

5. 1. Poljoprivreda

Kako bi se zaustavio prisutni proces deagrarizacije i migracije stanovništva sa sela potrebno je okrupnjavanjem poljoprivrednih posjeda, hidromelioracionim radovima i automatizacijom poljoprivrede postići veći doprinos, odnosno veću materijalnu dobit od poljoprivredne djelatnosti. Razvoj poljoprivredne djelatnosti (naročito zdrave hrane) i prehrambene industrije omogućio bi razvoj sela. Na brežuljkastom poljoprivrednom zemljištu postoje dobri uvjeti za uzgoj voća što je posebno značajno za brdsko-planinska naselja koja su u najvećoj mjeri zahvaćena depopulacijom. Ovdje bi također bilo značajno i ulaganje u razvoj sitnog stočarstva (uzgoj ovaca i koza) za što također postoje dobri preduvjeti. Jedna od perspektivnih grana razvoja poljoprivrede moglo bi biti uzgoj ljekovitoga bilja (u selu Bilalovac se nalazi 6 ha zemljišta pod ljekovitim biljem), na što bi se nadovezalo i pčelarstvo[11] za što postoje idealni uvijati u ruralnim brdsko-planinskim područjima.

5. 2. Obiteljski obrt i mali industrijski pogoni

Na području općine Kiseljak svi privredni pogoni su smješteni uz magistralni put M 442.

Među njima su najznačajniji:

Tablica 8. Veći privredni pogoni općine Kiseljak

Privredni pogon	**Naselje**
"Betonara"	Draževići
"Expo-trade"- tvornica namještaja	Brnjaci
AEO "Zrak"	Višnjica Polje
"Kontinental"-prerada drveta	Gromiljak
"Duno-lit"-obrada kamena	Lug
"Sarajevski kiseljak"	Kiseljak

Izvor: *Strategija razvoja općine Kiseljak*

[11] Trenutno je na području općine registrirano 11 pčelara koji imaju od 11-20 košnica pčela.

Osim ovih najznačajnijih pogona, na prostoru općine registrirano je još oko 294 poduzeća i obrta (njih 74% imaju manje od 5 uposlenih). 58% je trgovačkih poduzeća, a svega 4% su poduzeća iz sektora poljoprivrede, lova i šumarstva.[12]

Tako bi otvaranje malih industrijskih pogona za preradu mlijeka, voća, povrća, otkup i preradu šumskih plodova, punionica vode ne samo zadržalo stanovništvo na selu, nego omogućilo i demografski oporavak, osobito sela zahvaćenih depopulacijom. Svakako su za ovakav način gospodarskoga oporavka ruralnih područja općine Kiseljak potrebna velika financijska ulaganja, kao i edukacija lokalnoga stanovništva. Ovo bi se moglo realizirati preko razvojnih projekata općine, te putem kreditnih zaduženja.

5. 3. Turistički potencijali

Postojeći turistički kapaciteti[13] ekonomski su neiskorišteni i u lošem su stanju. Iako postoje prirodni[14] uvjeti za razvitak turizma, ova privredna grana vrlo slabo je razvijena.

Aktiviranjem turističkih potencijala pomogla bi se obnova i oživljavanje seoskih područja općine Kiseljak. Tako bi nositelji turističkoga razvitka bili oživljavanje banjsko-lječilišnoga turizma (termalni izvori na području naselja Kiseljak i Zabrđe), ribolovnog turizma (u dolinama rijeka Fojnice, Lepenice i Kreševke), lovnog turizma (područje Podastinja[15]).

Ruralni turizam općine Kiseljak mogao bi se vezati za poljoprivredu i za seljačka gospodarstva. Seljačka gospodarstva manje su gospodarske cjeline smještene u turistički atraktivnom kraju koja daju izvorni proizvod ili usluge gospodarstva, a u rad su uključeni svi članovi domaćinstva. Promicanje turizma na takvim gospodarstvima intuitivno je prihvaćeno kao prihvatljiv oblik gospodarskog razvitka u ruralnim područjima (Fleischer, A. – Felsenstein, D., 2000. str. 1007-1024). Ovakva vrsta turističkog privređivanja na području općine Kiseljak još je uvijek u procesu razvoja. Razlog takvog stanja jest nedostatak smještajnih kapaciteta i needuciranost domaćega stanovništva.

Na taj način bi se očuvao i tradicionalni način poljoprivrede i unaprijedila proizvodnja zdrave hrane na privatnim posjedima, što bi obogatilo i gastronomsku ponudu.

---

[12] Na području općine Kiseljak nema velikih poduzeća (preko 250 uposlenih), a samo 6% od registriranih su poduzeća srednje veličine (između 50 i 250 uposlenih). 10 % registriranih poduzeća su prerađivačke djelatnosti.

[13] Banjski kapaciteti za bavljenje rekreativnim i zdravstvenim turizmom

[14] Mineralne vode, termalne vode, bogat biljni i životinjski svijet

[15] Formirano zaštićeno lovište za uzgoj i lov divljih svinja površine 33 ha

Kiseljačka kotlina konfiguracijom terena pruža i mogućnost za organiziranje cikloturističkih ruta kroz cijelu općinu. Tako bi se na ekološki prihvatljiv način prezentirala bogata kulturno-povijesna i prirodna baština općine.



Sl.6. *Neiskorišteni potencijal termalne vode-selo Zabrđe* Foto: *Marija Jukić*

6. Zaključak

Da bi ruralna naselja općine Kiseljak odgovorila izazovu transformacije i sve prisutnije urbanizacije, potrebno je poduzeti konkretne mjere u cilju sprječavanja pretvaranja poljoprivrednoga u građevinsko zemljište. Iako postoje pozitivni primjeri uspješne poljoprivredne proizvodnje i prelaska s tradicionalne na tržišno orijentiranu poljoprivredu, ovaj proces je tek u začetku i potrebno je aktivnije uključivanje lokalne zajednice u ovaj proces. Da bi se zaustavila depopulacija brdsko-planinskih naselja i sve intenzivniji proces deagrarizacije, potrebno je prije svega riješiti infrastrukturne probleme i obnovom poljoprivredne proizvodnje, sitnog zanatstva i otvaranjem malih industrijskih pogona zaposliti lokalno stanovništvo. Također su potrebne i konkretne mjere države vezane za zapuštene poljoprivredne površine (porezi na neobrađeno zemljište), kako bi se stanovništvo "natjeralo" na intenzivniju poljoprivrednu, a time i gospodarsku rehabilitaciju. Na taj način bi se potaknuo ostanak stanovnika na selu, oživljavanje turističke ponude, a za što postoje prirodni i društveni preduvjeti.

Literatura i izvori

Cifrić, I. (2003.): *Ruralni razvoj i modernizacija, prilozi istraživanju ruralnog identiteta,* Institut za društvena izdavanja, Zagreb, str. 357-387

Fleischer, A. – Felsenstein, D. (2000.): *Support for rural tourism – Does it make a difference?,* Annals of tourism research, 27, str.1007 – 1024

Jevtić , Ž. i dr., 1963.: *Sarajevski kiseljak*, Zbornik II. i III., Kiseljak, str. 9-28

Lješević, M.A., (2005.): *Životna sredina sela i nenastanjenih prostora,* Geografski fakultet univerziteta u Beogradu, Institut za životnu sredinu i GIS, Beograd, str. 107-108

Matas, M., Simončić, V., Šobot, S. (1992.): *Zaštita okoliša danas za sutra*, drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 40 str.

Smlatić, S., (1982.): *Geografske regije Bosne i Hercegovine*, Enciklopedija Jugoslavije, tom 2 (Bje-Crn), drugo izdanje, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, str. 145-148

Bojnec, Š., Selak, V., Kolega, A., Ivanković, M., (2006*): Economic and Social Role of Agriculture in the Federation of Bosnia and Herzegovina* , Social Research

Journal for General Social Issues, No 4-5 str. 929.

Općina Kiseljak-*Strategija razvoja zasnovana na poštivanju ljudskih prava 2006-2013.*

UNDP, RAMP 2006.-nacrt, Kiseljak, 2007.

Prostorni plan općine Kiseljak 2002.-2026. godine (nacrt). Urbanistički zavod Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2008.

Prostorni plan Srednjobosanskog kantona 2001.-2020. godine. Travnik 2002. godine, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje, Sarajevo 2007. godine

Stanovništvo Bosne i Hercegovine-narodnosni sastav po naseljima, Zavod za statistiku, Zagreb, travanj 1995., str. 146-150

http://www.brnjaci.ba/index.php/obrnjacima - 54k

Marjana Antolović

Stanovništvo općine Žepče 1879. – 2007.

1. Uvod

Pri izradi rada najveći problem je predstavljala zastarjelost podataka Popisa stanovništva iz prošloga stoljeća, kao i nepouzdanost novijih podataka koji su u pravilu prilagođeni potrebama i ciljevima onoga tko ih daje. Podaci popisa stanovništva nisu usporedivi, jer je ovaj prostor trpio česta teritorijalna prekrajanja kako bi se postigao nacionalni sastav stanovništva prihvatljiv aktualnoj vlasti. Danas je to prostor koji ima demografsku sliku povoljnijih karakteristika nego država i regija, ali su lako uočljiva negativna demografska kretanja i karakteristike. Zbog toga je potrebno ovaj prostor što više istraživati, te izradom prostorno-planske dokumentacije pokazati pravce djelovanja prema rješenju problema.

Rad je podijeljen u sedam cjelina. U prvoj cjelini je predstavljen geografski položaj općine Žepče. U sljedećih pet cjelina napravljen je demografski prikaz općine Žepče za period do 1879. do 2007. godine (kretanje broja stanovnika, gustoća naseljenosti, prirodno kretanje stanovništva, mehaničko kretanje stanovništva, i strukturalne karakteristike stanovništva općine Žepče), a sedmo poglavlje istražuje stanovništvo općine Žepče u aktualnoj prostorno-planskoj dokumentaciji, s osobitim naglaskom na stanje okoliša.

2. Geografski položaj općine Žepče

Žepački kraj smješten je u najsjevernijim dijelovima Srednjobosanske regije,[1] u srednjem toku rijeke Bosne. U samome gradu je točka gdje se sijeku geograf-

[1] S. Smlatić: Sjeverna Bosna, Srednja Bosna, Visoka Hercegovina i Niska Hercegovina. U regiju Srednja Bosna ubraja se i općina Žepče.

ske koordinate na 44 stupnja i 26 minuta sjeverno i 18 stupnjeva i 02 minute istočno. Površina općine je 282 kilometra četvorna.

Područje općine Žepče vezano je dolinom rijeke Bosne prema jugu, preko Vrandučkog tjesnaca, sa Sarajevsko-zeničkom kotlinom. Na sjever, niz tok rijeka Bosne i Liješnice područje je otvoreno prema nizinskom dijelu BiH i Republike Hrvatske. Ova otvorenost teritorija je s prometnoga stajališta izuzetno značajna.

Planinski okvir općine Žepče čine Ravan planina, koja ga ograničava s istoka i Vlašić sa zapada. U područje općine ulaze kotlinska proširenja rijeka Bosne i Liješnice.[2]

Područjem općine prolaze kopne prometnice, koji su dio najprometnijega pravca BiH, uz tok rijeka Bosne i Neretve, označenoga kao put M17. Od njega se odvajaju regionalni putovi za Tuzlu (preko Zavidovića) i Tešanj (preko Novog Šehera). Područjem općine Žepče planirana je i izgradnja auto puta na koridoru Vc.

Administrativno-teritorijalna podjela u BiH mijenjala se tijekom života bivših država, što su pratila i prekrajanja teritorija općine, a ranije kotara, Žepče. Odlukom Viskog predstavnika Međunarodne zajednice u BiH 2001. godine formirana je općina Žepče u današnjim granicama.

3. Kretanje broja stanovnika

Od prvog popisa stanovništva BiH 1879. godine, pa do posljednjeg 1991., stanovništvo općine Žepče, a ranije kotara, u stalnom je porastu. Izuzetak čine dva perioda: između 1910. i 1921. godine, te između 1931. i 1948.godine. U periodu između 1910. i 1921. godine broj stanovnika opada sa 17.729 na 15.586, tj. opada za 2.143 ili 12,08%. Rezultat je to ratnih događanja Prvoga svjetskog rata. Od 1921. do 1931. godine broj stanovnika se udvostručio, točnije povećao se za 15.813 ili 147%.

Ovo povećanje rezultat je teritorijalnoga prekrajanja kotara, gdje kotar s 436 km četvornih dobiva razmjere od 719 km četvorna. Tim promjenama kotar Žepče prestaje biti većinsko hrvatski i katolički.[3] Može se zaključiti da je stanovništvo kotara Žepče u od 1921. do 1931. godine poraslo za 21.932 stanovnika ili 231,66 %. Najveći porast zabilježen je kod srpskog pučanstva za 6.320 ili 491%. Muslimansko stanovništvo imalo je porast 9.773. stanovnika ili 241,78%. Najmanji porast imali su Hrvati, samo 5.311 žitelja ili 128,75 %.

---

[2] Lijeva pritoka Bosne koja gotovo cijelom dužinom protječe područjem općine Žepče, a u rijeku Bosnu se ulijeva u naselju Liješnica koje pripada općini Maglaj

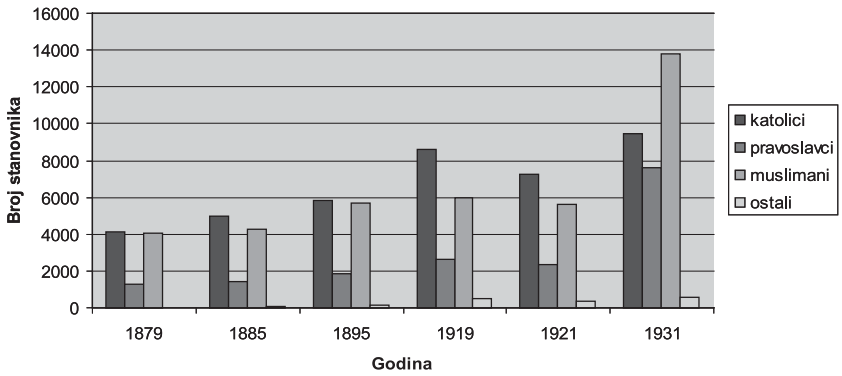
[3] Tada u kotaru Žepče većinu čine Muslimani s 13.815 stanovnika, Hrvata je 9.436, a Srba 7.604.

Tablica 1. *Promjena broja stanovništva ukupno i po konfesijama od 1879. do 1931.g. u kotaru Žepče*

Godina / konfesija	**1879.**	**1885.**	**1895.**	**1910.**	**1921.**	**1931.**
katolici	4.125	5.011	5.824	8.631	7.259	9.436
pravoslavci	1.284	1.417	1.832	2.597	2.378	7.603
muslimani	4.042	4.253	5.665	5.997	5.592	13.815
ostali	16	85	170	504	357	544
UKUPNO	**9.467**	**10.766**	**13.491**	**17.729**	**15.586**	**31.399**

Izvor: *Marić, F., (1995.): Pregled pučanstva BiH između 1879. i 1995. g. , II. izdanje, Katehetski salezijanski centar, Zagreb,str.120.*

Slika.1. Grafički prikaz konfesionalne strukture u kotaru Žepče u periodu od 1879. do 1931.g.



U periodu od 1931. do 1948. godine drugi put je broj stanovnika u kotaru Žepče smanjen i to s 31.399 na 11.131 ili za čak 64,54%. Posljedica je to teritorijalne reorganizacije, gdje se površina Kotara od 719 km četvornih smanjila na općinski teritorij od 210 km četvornih. Drugi razlog opadanju broja stanovnika je svakako Drugi svjetski rat, kada je povećana ukupna stopa mortaliteta.

U periodu od 1948. do 1991. godine broj stanovnika je u stalnom porastu. Granice općine Žepče su stalne, te su podaci usporedivi. U tom periodu broj stanovnika se stalno povećava sa 11.131 na 22. 966, tj. za 11.853 ili dvostruko. S ratnim događanjima između 1991. i 1994. godine broj stanovnika je znatno opao. Na jednoj strani rezultat je to visoke stope smrtnosti, ali i visoke emigracije. Velike demografske promjene još uvijek traju! Znatno se mijenja broj, spolni,

dobni, ali i nacionalni i vjerski sastav stanovništva. U poratnom periodu stopa mortaliteta se stabilizirala, a prirodni priraštaj je u porastu. Također, dio emigranata vraća se u Općinu, a dio ju napušta.

Osobito velike demografske promjene u općini Žepče desile su se s promjenama granica općine. Naime, odlukom Visokog predstavnika Međunarodne zajednice u BiH 2001. godine, općini Žepče su priključena neka od naselja općina Maglaj i Zavidovići kako bi se osigurao opstanak Hrvata na tom području. Cilj je bio stvoriti općinu s većinskim hrvatskim pučanstvom u odnosu na županiju koja je većinska Bošnjačka. Tako je teritorij Općine povećan s ranijih 210 km četvornih na 282, 291 km četvorna ili za 34%, a broj stanovnika s ranijih 22.966 na 31.001 stanovnika ili za 35%.

Prema podacima koje daje Prostorni plan općine Žepče 2007.-2027., u periodu od 1991. do 2006. godine na području novoformirane općine Žepče broj stanovnika se povećao za 24 stanovnika ili 0,07% (s 31001 na 31 025 stanovnika). To nas upućuje na stanovitu stagnaciju broja stanovnika koja je posljedica ratnih događanja i stalnoga odseljavanja radnosposobnog, reproduktivnog i mladog stanovništva s područja Općine. Dok su u ratnom periodu migracije imale prisilni i etnički karakter, danas su one slobodne i imaju ekonomski karakter. Sve to značajno utječe i na daljnju reprodukciju stanovništva i najavljuje daljnje smanjenje rodnosti i nove demografske promjene.

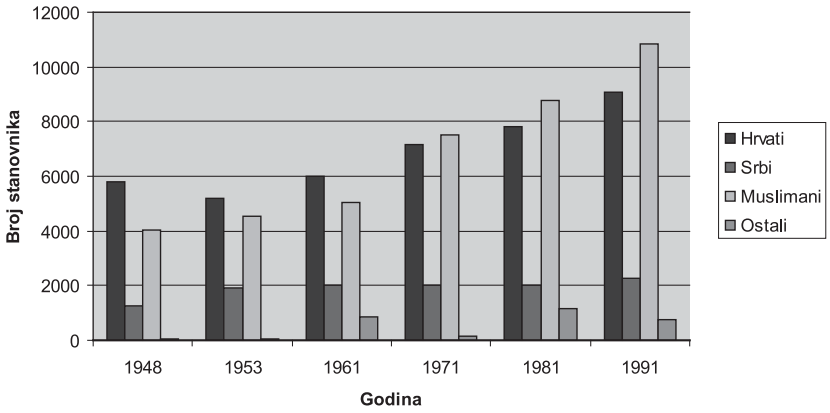
Po podacima iz 1961. godine u općini Žepče bilo je 2817 domaćinstava, 4,94 stanovnika po domaćinstvu. Isti odnos bio je 1971. godine, 3489 domaćinstava ili 4,84 stanovnika po domaćinstvu. 1981. godine u Općini je bilo 4275 domaćinstava ili 4,62 stanovnika po domaćinstvu. Ovaj odnos, kao i drugi podaci o kojima će kasnije biti govora, ukazuju na patrijarhalni odnos u obitelji. Jedna obitelj u prosjeku ima troje djece.

Tablica 2. *Promjene broja stanovnika općine Žepče ukupno i po narodnosti u periodu 1948. do 1991.g.*

Godina / narodnost	**1948.**	**1953.**	**1961.**	**1971.**	**1981.**	**1991.**
Hrvati	5.810	5.215	5.978	7.174	7.813	9.100
Srbi	1.267	1.935	2.033	2.028	2.004	2.278
Muslimani	4.021	4.541	5.038	7.531	8.769	10.820
Ostali	33	45	875	173	1.168	768
UKUPNO	11.131	11.736	13.924	16.906	19.754	22.966

Izvor: *Marić, F., (1995.): Pregled pučanstva BiH između 1879. i 1995. g. , II. izdanje, Katehetski salezijanski centar, Zagreb,str. 229.*

Slika 2.: Grafički prikaz nacionalne strukture stanovništva općine Žepče u periodu od 1948. do 1991.g.



4. Gustoća naseljenosti

Prema administrativno-teritorijalnoj podjeli BiH, općina Žepče u starim granicama je 1991. godine imala površinu 210 km četvornih i njoj je živjelo 22.966 stanovnika. Iz toga se može zaključiti da je zauzimala je 0,41% površine i 0,52% stanovništva BiH. Gustoća naseljenosti bila je 110 stanovnika po km četvornom. U tim okvirima bila je to gustoća preko republičkog prosjeka i za prirodne uvjete Općine izuzetno visoka.

U novim granicama općina Žepče je iste godine imala površinu 282,291 km četvorni i u njoj je živjela 32856 stanovnika. Iz tog se može zaključiti da je zauzimala 0,55% površine i 0,76% stanovništva BiH. Gustoća naseljenosti bila je 166 stanovnika po kilometru četvornome. Procijene za 2006. godinu[4] su da je Općina imala 31001 stanovnika i gustoću naseljenosti od 110 stanovnika po kilometru četvornom. To je gustoća naseljenosti daleko iznad državnog prosjeka.

Osnovna značajka gustoće naseljenosti je neravnomjernost. Najgušće je naseljen grad Žepče i njegova okolica. Gustoćom naseljenosti ističu se pojasevi uz magistralni put M17, regionalne putove za Tuzlu (preko Zavidovića) i Tešanj (preko Novog Šehera) te područja uz riječne tokove koje najčešće prate lokalni putovi (uz tok rijeka Liješnice, Lukošice, Papratnice, Bljuve, itd.). Gledano po nadmorskoj visini, najnaseljenija su područja do 300 m, a ostali dijelovi su rijetko naseljeni.[5] Područja iznad 500 m n.v. su gotovo nenaseljena. Analizom promjene broja stanovnika po naseljima smještenim u različitim visinskim pojasevima uočava se preseljenje stanovništva iz viših u niža područja. To uvjetuje daljnju neravnomjernost u prostornom razmještaju stanovništva. Naselja kao što

[4] Podaci iz Prostornog plana općine Žepče 2007.-2027.

[5] Za planinsko-kotlinska područja BiH, čijim najsjevernijim područjima pripada općina Žepče, tipična je koncentracija stanovništva uz rub kotlinskoga dna.

su Želeća i Ljeskovica su do proteklog rata bila većinska srpska naselja čiji broj stanovnika i gustoća naseljenosti stalno opadaju jer je povratak izuzetno slab i uglavnom obuhvaća staro stanovništvo.

Nove demografske promjene u općini Žepče donijet će i realizacija planirane izgradnje autoceste na koridoru Vc čija trasa prolazi prostorom Općine. To će se osobito očitovati u promjenama prostornog razmještaja stanovništva.

Tablica 3. *Površina, broj stanovništva i gustoća naseljenosti naselja općine Žepče u današnjim granicama za 1991. i 2006. godine*

R. br.	Naseljeno mjesto	Površina u km četvornim	Broj stanovnika 1991.	**Gustoća naseljenosti 1991.***	Broj stanovnika 2006.	**Gustoća naseljenosti 2006.****
1.	Adže	6,13	414	**67**	265	**43**
2.	Begov Han	2,83	1.041	**366**	2.619	**922**
3.	Bistrica	11,39	1.192	**104**	1.133	**99**
4.	Bljuva	2,42	401	**165**	181	**74**
5.	Brankovići	30,76	547	**145**	923	**245**
6.	Čusto Brdo	3,29	320	**97**	354	**107**
7.	Debelo Brdo	1,99	280	**141**	227	**113**
8.	Donji Lug	2,22	505	**227**	363	**163**
9.	Globarica	4,62	823	**178**	684	**147**
10.	Goliješnica	5,84	798	**136**	725	**124**
11.	Golubinja	4,37	389	**90**	499	**117**
12.	G. Lovnica	10,02	720	**72**	544	**54**
13.	Gornji Lug	2,22	509	**229**	289	**130**
14.	Grabovica	3,08	411	**133**	385	**124**
15.	Komšići	3,87	310	**80**	278	**72**
16.	Ljeskovica	10,24	796	**78**	272	**26**
17.	Ljubatovići	3,11	563	**181**	540	**164**
18.	Ljubna	6,99	176	**25**	317	**74**
19.	Lupoglav	5,10	869	**170**	1.249	**245**
20.	Matina	4,75	501	**105**	297	**63**
21.	Mračaj	21,38	687	**32**	244	**11**
22.	Orahovica	9,65	1.294	**134**	829	**86**
23.	Osova	4,26	561	**132**	227	**53**
24.	Ozimica	12,69	1.545	**122**	1.939	**153**
25.	Papratnica	24,34	1.130	**46**	885	**36**
26.	Pire	3,85	384	**100**	181	**47**
27.	Ponijevo	4,55	775	**170**	539	**118**
28.	Radunice	8,46	601	**71**	469	**55**
29.	Ravne Donje	1,20	141	**117**	385	**320**
30.	Ravne Gornje	1,85	127	**68**	387	**209**
31.	Selište	1,11	166	**149**	163	**146**
32.	Tatarbudžak	3,18	571	**179**	544	**171**
33.	Varošište	0,26	118	**440**	109	**406**
34.	Vašarište	0,79	327	**413**	363	**458**
35.	Vinište	5,04	1.061	**210**	716	**142**
36.	Vitlaci	4,13	339	**82**	230	**55**
37.	Vrbica	5,1	600	**117**	541	**106**
38.	Želeća	16,51	410	**25**	91	**5**
39.	Željezno Polje	40,51	4.384	**108**	4.414	**109**
40.	Žepče	6,47	5.571	**860**	4.414	**740**
41.	Ukupno o. Žepče	282,291	32.856	**116**	31.001	**110**

Izvor: *Prostorni plan općine Žepče 2007. – 2027., Urbanistički zavod Sarajevo, 2007., Sarajevo, str. 27.*

* Izražena u broju stanovnika po km četvornome

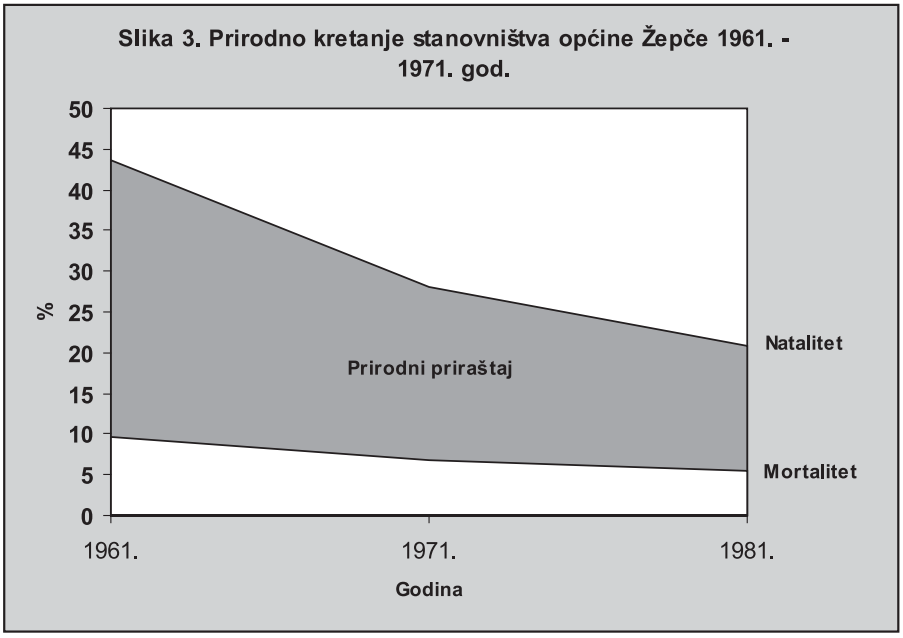
** Isto

5. Prirodno kretanje stanovništva

Prirodni priraštaj općine Žepče ima tendenciju opadanja, kao rezultat opadanja stope nataliteta i mortaliteta, gdje stopa nataliteta opada znatno brže od stope mortaliteta. U usporedbi s cijelom BiH, prirodni priraštaj u općini Žepče je znatno veći, stopa mortaliteta niža, a stopa nataliteta viša. S obzirom na postojeću starosnu strukturu, stopa mortaliteta se slabo snižava, pa prirodni priraštaj ovisi uglavnom o stopi nataliteta.[6] S obzirom na nepostojanje podataka u proteklih 29 godina, može se zaključiti da je općina Žepče dosta kasno ušla u demografsku tranziciju, te da je ista vjerojatno završena.

Tablica 4. *Stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog priraštaja u općini Žepče, prema podacima Popisa stanovništva 1961., 1971. i 1981. (u %)*

Godina	**1961.**	**1971.**	**1981.**
Natalitet	43,6	28,1	20,8
Mortalitet	9,6	6,8	5,5
Prirodni priraštaj	34,0	21,3	15,3



[6] Izuzetak je razdoblje protekloga rata kada je uslijed ratnih događanja naglo porasla stopa mortaliteta, osobito muške populacije koja je bila izravni sudionik rata. O tome nema javno objavljenih podataka.

Smanjenje stope nataliteta Općine rezultat je niza nepovoljnih društvenih uvjeta: slabih gospodarskih prilika, neslaganja s vladajućim sustavom (nekad i danas) –što uvjetuje iseljavanje, proces deagrarizacije, visoke stopa zaposlenosti u inozemstvu, ratnih događanja, podijeljenosti na dva entiteta i tri nacionalne zajednice,… U vremenu protekloga rata stopa mortaliteta bila je visoka, a prirodnog priraštaja niska. Najviši mortalitet, a najniži prirodni priraštaj bio je 1993.g. Sve ovo nagovještava teške poremećaje u prirodnom kretanju stanovništva općine Žepče.

6. Mehaničko kretanje stanovništva

Promatranjem podataka iz pojedinih popisa stanovništva BiH, u općini Žepče uočavaju se stalne negativne vrijednosti migracijskoga salda. Stalno je veći broj emigranata od broja imigranata. Radno sposobno stanovništvo općine Žepče bilo je stalna rezerva susjednim općinama, te se tako u njih i prelijevalo. Drugi čimbenik emigracije bilo je inozemstvo, tj. odlazak na "privremeni rad" u inozemstvo koji je najčešće završavao kao konačno preseljenje. Treći čimbenik bio je odlazak na školovanje u Sarajevo, Zagreb i druge veće centre, što je najčešće završavalo, također, kao konačno preseljenje. Prema podacima iz knjige Stanovništvo BiH, narodnosni sastav po naseljima, stalno stanovništvo Hrvatske, a rodom iz Žepča čini 1178 osoba. Ako tu strukturu razdvojimo po naseljima općine Žepče onda se vidi da je najviše Hrvata odselilo iz sljedećih naselja: Goliješnica 145, Ozimica 133 i grad Žepče 238. Interesantno je napomenuti da je Goliješnica čisto hrvatsko selo. Međutim, najviše Hrvata u postotku izgubilo je naselje Ljubna. To naselje je 1991. godine imalo 176 stanovnika, a iste godine su u Hrvatskoj živjela 42 Hrvata porijeklom iz ovog naselja. Geografski smještaj[7] ovog naselja na južnim padinama Matinskoga visa, sa nagibom strana ponegdje većim od 55˚, te nadmorska visina oko 700 m uvijek su bili ograničavajući faktor u poljoprivrednoj proizvodnji, te i tu treba tražiti razloge odlaska stanovništva. Imigraciju u Općini činili su Albanci, i to kao zanatski djelatnici: slastičari, pekari i zlatari.

Proces deagrarizacije naravno da je zahvatio i ovu općinu. Povlači se stanovništvo sa sela, grade nove kuće uz prometnice. Tako je nastala urbana zona cijelom duljinom magistralne ceste M17, kao i regionalnih cesta Žepče-Zavidovići i Ozimica-Novi Šeher. Kao rezultat nove urbanizacije uz prometnice ostala su napuštena naselja Komšići, na sjeveroistoku općine na visini oko 500. m, Debelo Brdo, Vrbica, Radunice na istoku općine, na visini oko 450 m nad morem, te Osova i Džigere na jugoistoku općine, također na oko 450 m nad morem. U nešto manjoj mjeri taj je proces zahvatio naselja Ljubna i Vitlaci na jugozapadu općine. Stanovništvo svih navedenih naselja bavilo se poljoprivredom. Proces industrijalizacije Zenice, Maglaja, Zavidovića i Žepča u bivšoj državi uvjetovao

[7] To je jedno od najviše položenih naselja općine Žepče.

je odlazak iz navedenih sela. Posljednji popis stanovništva i podaci koje daje Prostorni plan općine Žepče ukazuju na činjenicu da ta naselja naseljava starija populacija.

U proteklom ratu općina Žepče pretrpjela je masovna premještanja stanovništva. Bili su to prvenstveno valovi etničkih migracija. Danas premještanja stanovništva kao posljedica ratnih događanja polako jenjavaju, iako su njihove posljedice izuzetno dalekosežne. To najslikovitije oslikava ranije navedeni primjer naselja Ljeskovice i Želeće. Nacionalna i socijalna nesigurnost tijekom, ali i poslije posljednjeg rata uvjetovala je selidbe u zemlje Zapadne Europe i R. Hrvatsku. Gotovo 100-postotno pravilo je da se Hrvati koji su odselili u R. Hrvatsku ne vraćaju, dok je s Bošnjacima drugačije. Njihov povratak je gotovo 100-postotan. U vremenu neposredno poslije rata bile su značajne i migracije unutar Federacije BiH. Bila su česta preseljenja iz cijelog područja Središnje Bosne prema Hercegovini. Razloge za to treba tražiti u nacionalnoj i socijalnoj sigurnosti i blizini teritorija s kompaktnim hrvatskim nacionalnim korpusom, mogućnosti školovanja djece na hrvatskom jeziku i uživanju nacionalnih prava.

Kao rezultat ovakvoga mehaničkog kretanja stanovništva, ukupno kretanje stanovništva je niže nego što je za očekivati analizirajući prirodno kretanje. U razdoblju pred protekli rat uspostavljena je ravnoteža između broja emigranata i imigranata. Danas je migracijski saldo poprimio negativne vrijednosti. Općinu Žepče karakterizira visok stupanj prostorne pokretljivosti stanovništva. Zastupljene su dnevne, tjedne, mjesečne, godišnje i sezonske migracije, uglavnom ekonomskoga karaktera. Prije rata to su bile dnevne migracije od mjesta stanovanja do mjesta rada u industrijskim poduzećima susjednih gradova. Danas su to tjedne i mjesečne migracije od mjesta stanovanja do mjesta rada u susjednoj R. Hrvatskoj i drugim europskim zemljama.

7. Strukturalne karakteristike stanovništva općine Žepče

7. 1. Spolno-dobna struktura

Uslijed nedostatka novijih podataka ova struktura analizirana je na osnovi podataka iz 1981. godine. U općini je tada živjelo ukupno 19. 754 stanovnika. Muškog stanovništva bilo je 9. 970 ili 50.4 %. Spolna i dobna struktura stanovništva općine iz te godine ukazuje na povećan broj muškog stanovništva i to poglavito u dobnoj skupini od 0-9 godina. U dobnoj skupini od 35-49 godina dolazi do izjednačavanja broja muškog i ženskog stanovništva. Nepostojanje preciznijih podataka po dobnim skupinama onemogućuje precizniju analizu. Ipak, primjetna je nelogičnost povećanoga broja muškaraca, iako se zna da je svjetski, pa i time i bosansko-hercegovački proces, smanjenje broja muškoga stanovništva u zrelijim dobnim skupinama. Ovaj podatak je drastičniji ako uzmemo u obzir da su u emigraciju odlazili muškarci, na "privremeni rad" također, na školovanje bez

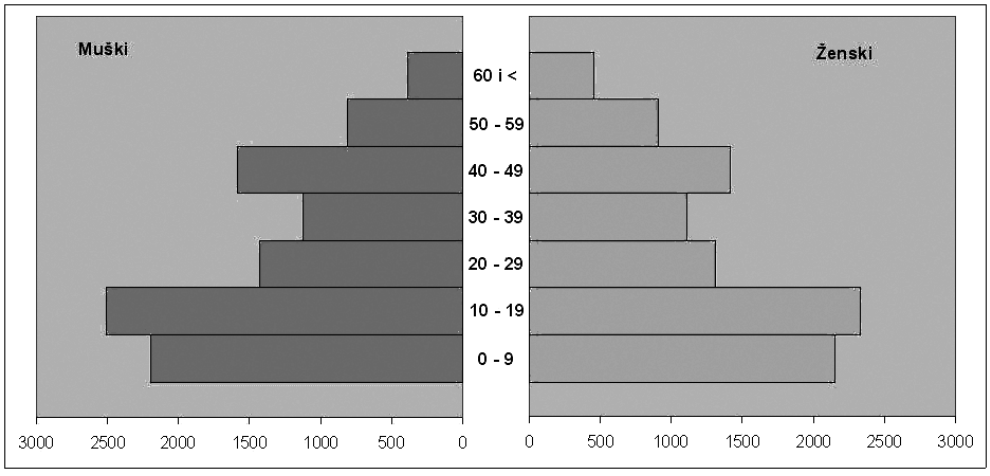
povratka, a njihov broj i dalje je bio veći. Objasniti se to može jedino primitivnom sredinom, koja je mušku djecu vodila na liječenje, štitila od teških poslova, te njihov život bio je kvalitetniji, a time i brojnost muškog spola veća.

Tablica 5. *Spolna i dobna struktura stanovništva općine Žepče prema podatcima iz 1981.g.*

Dobni razred	Muških	Ženskih	Ukupno
0-9	2201	2150	4351
10-19	2505	2330	4835
20-29	1428	1312	2740
30-39	1126	1108	2234
40-49	1587	1415	3002
50-59	805	912	1712
60 i <	387	458	845
Nepoznato	10	25	35
Ukupno	9970	9784	19754

Izvor: *Statistički godišnjak BiH 1984. godine, Republički zavod za statistiku, Sarajevo, str.53.*

Slika 4. Grafički prikaz prikaz dobno – spolne strukture stanovništva općine Žepče prema podacima iz 1981. godine



Spolno-dobna piramida, konstruirana na osnovi datih podataka, ima konstruktivan izgleda. Ona je na dnu sužena, na središnjem dijelu nešto proširena i pri vrhu, logički, ponovno sužena. Ovakav oblik spolno-dobne piramide govori o nedovoljnoj prirodnoj reprodukciji, ali i o emigraciji stanovništva općine Žepče. Usporedba spolno-dobne piramide općine Žepče i BiH ukazuje na gotovo identičan oblik, te zaključujemo da je općina Žepče bila tipičan prostor BiH, koji je obilježavala demografska tranzicija, ali sa još uvijek tada izraženim patrijarhalnim načinom življenja.

7. 2. Narodnosna struktura

Prema podatcima iz Popisa stanovništva 1991. godine dominantan udio u narodnosnoj strukturi stanovništva današnje općine Žepče imaju Hrvati sa 62,93 % ili 21. 850 stanovnika. Bošnjaci imaju udio od 27,85 % ili 9. 671 stanovnik. Srba je bilo 9, 22 % ili 3. 200 stanovnika. Najbrojnija nacionalna manjina bili su Albanci.

7. 3. Vjerska struktura stanovništva

Vjerska struktura općine Žepče je gotovo identična s narodnosnom strukturom. Najveći udio imaju kršćani sa 72,15 %. Rimokatolici čine 62,93 % od postotka kršćana. Pravoslavne vjeroispovijesti je dakle, 9,22 % puka. Ostalo stanovništvo bili su vjernici islamske vjeroispovijesti sa oko 27,9 %. Interesantno je da je tek oko polovice postotka stanovništvo bilo ateističko. (Svi podatci odnose se na Popis stanovništva 1991. godine, ali u granicama današnje općine).

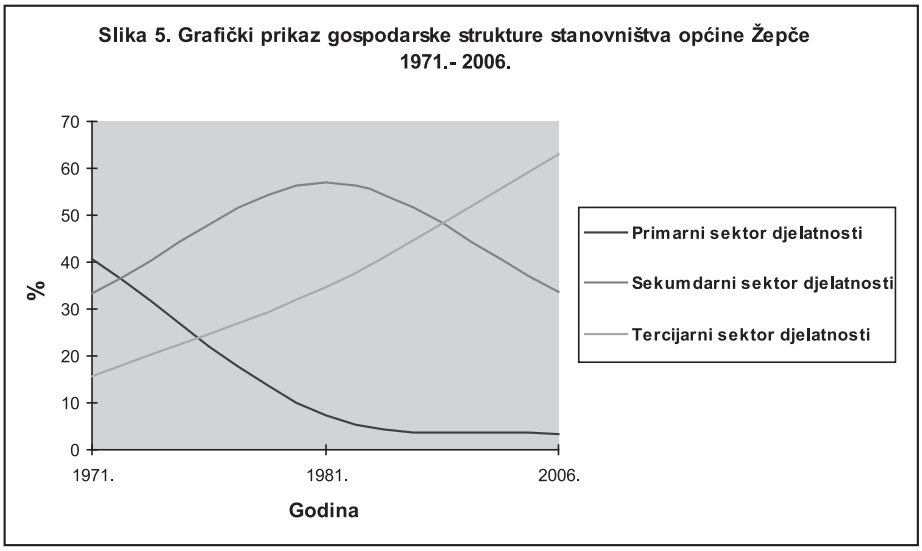
7. 4. Gospodarska struktura stanovništva

Od ukupnog broja stanovnika 16.906, zaposlenih je 1971. godine bilo 5.096 ili 30,14%. U ukupnoj zaposlenosti dominantan udio imale su djelatnosti primarnoga sektora, napose poljoprivreda s oko 40,6%. U djelatnostima sekundarnoga sektora, osobito industrije, bilo je zaposleno 33,5% stanovništva. U tercijarnom sektoru djelatnost je obavljalo 15,7% stanovništva općine. Ostatak zaposlenih u iznosu od 14,73% činili su zaposleni u inozemstvu. Ovakav položaj sektora I-II-III pokazatelj je niskog stupnja razvijenosti Općine. U kasnijem periodu, s obzirom na industrijalizaciju u bivšoj državi, za pretpostaviti je da se položaj sektora izmijenio i bio II-III-I.

Tablica 6. *Gospodarska struktura stanovništva općine Žepče 1971. – 2006.*

Godina	**Ukupno stanovništva**	**Zaposleni**	**Primarni sektor djelatnosti**	**Sekundarni sektor djelatnosti**	**Tercijarni sektor djelatnosti**
1971.	16.906	5.096 (30, 14%)	2.068 (40,6%)	1.707 (33,5%)	800 (15,7%)
1981.	19.754	2.733 (13,83%)	202 (7,4%)	1.558 (57,0 %)	952 (34,8%)
2006.	32.856	3.994 (12,15%)	130 (3,2%)	1345 (33, 67%)	2.519 (63,06%)

Izvor: *Strategija razvoja općine Žepče 2007. – 2027., općina Žepče, Žepče, str. 62. i 63.*



Prema podacima iz 1981. godine u Općini je bilo ukupno 19.754 stanovnika. Radno sposobno bilo je 5677 (28,7% od ukupnog broja stanovnika), a uposlenih 2733 ili 13,83% stanovnika. Ova razlika u postotku uposlenih je vjerojatno posljedica promjene metodologije grupiranja zaposlenih, gdje se 1971.g. u zaposlene pribrajalo i poljoprivredno stanovništvo, tj. ukupno radno sposobno stanovništvo. U primarnom sektoru, koji je podrazumijevao zaposlene u društvenim organizacijama, radilo je 202 djelatnika ili 7,4%. Sekundarni sektor upošljavao je 1558 djelatnika ili 57,0%, a tercijarni 952 djelatnika ili 34,8%. Položaj sektora zaposlenosti ukazuje na tranziciju gospodarstva Općine, u kojoj je dominirao sekundarni sektor. U ukupnom broju zaposlenih 1981.godine sa visokom školom bila su 72 ili 2,85 djelatnika, s višom školom 183 ili 7,26% djelatnika. Srednju

školu imalo je 317 ili 12,5%, a osnovnu 52 ili 2,06% djelatnika. U zanatskim zanimanjima struktura je bila: VK djelatnici – 122 ili 4,5%, KV – 739 ili 29,3%, PK – 761 ili 30,1% i NK – 274 ili 10,8% djelatnika.

S ratnim događanjima gospodarska struktura je uništena. Smanjen je postotak zaposlenosti u ukupnom stanovništvu, te povećan odlazak na rad u inozemstvo. Na području općine je 2006. godine bilo zaposlenih 3994 ili 12,15% od ukupnog broja stanovnika.[8] Dominira zaposlenost u tercijarnom sektoru, kao i u svim dijelovima Federacije BiH. Problem je što ta zaposlenost nije produkt razvijenosti i nadgradnje prva dva sektora. Ovakvo stanje rezultiralo je povećanom zaposlenosti u poljoprivredi, ali poglavito za zadovoljenje osobnih potreba.

7. 5. Obrazovna struktura i pismenost stanovništva

Prema podacima Popisa stanovništva 1971. godine, u općini Žepče bilo je 5877 ili 32,8% nepismenoga stanovništva. Nepismenost je uglavnom zastupljena u starijim generacijama. U strukturi pismenih osoba najveći je broj osoba sa osnovnom školom i to 56,6%. Od toga je 45,5% osoba sa četverogodišnjom osnovnom školom. Na srednjoškolsku populaciju obrazovanih otpada 20% stanovništva. Među njima je 2,4% s četverogodišnjom srednjom školom, a ostalo je 17,6% su obrtnička zanimanja. Više i visoko obrazovanje u općini Žepče imalo je samo 0,9% stanovništva. Višu stručnu spremu imalo je 0,65%, a visoku 0,25% obrazovanih u Općini.

Prema popisu stanovništva 1981. godine ukupan broj nepismenih je bio 2881 ili 22,1%, od čega su žene činile 74,4% ili 2144 stanovnika. Osnovnu školu imalo je završenu 3186 stanovnika ili 24,3%. Sa srednjom školom u Općini je bilo 4077 stanovnika ili 31,2%. Sa višim i visokim obrazovanjem bilo je 308 ili 2,35 stanovnika.

Navedene činjenice ukazuju da je obrazovna struktura Općine veoma nepovoljna. Osobito je evidentan nedostatak visokoobrazovanoga kadra, osobito tehničkih struka.[9]

8. Stanovništvo općine Žepče i prostorno planiranje

Stanovništvo je osnovni činitelj i akter razvoja svakoga prostora. Zbog toga je potrebno da se u prostorno-planskoj dokumentaciji posveti osobita pozornost analizi demografskih pokazatelja i ponude rješenja za korigiranje broja, prostornog razmještaja, strukturalnih i vitalnih karakteristika stanovništva, kako ne bi došlo do pogoršanja u stanju okoliša i kako bi se postigao održivi razvoj.

---

[8] *Strategija razvoja općine Žepče 2007. – 2027., općina Žepče, Žepče, str. 62. i 63., prema podacima Zavoda za zapošljavanje Žepče*

[9] Podaci Ureda za zapošljavanje općine Žepče

U općini Žepče je nekoliko međusobno povezanih i ovisnih demografskih problema: trend opadanja broja stanovnika, opadanje vrijednosti prirodnoga priraštaja, negativan migracijski saldo, neravnomjeran prostorni razmještaj stanovništva, proces starenja stanovništva, mala stopa uposlenosti, visok ekonomski teret aktivnog radnosposobnog stanovništva, loša obrazovna struktura, itd.

Aktivnom ekonomskom politikom, koja otvara mogućnosti razvoja gospodarstva i novih radnih mjesta, treba **zaustaviti odlazak mladog, radnosposobnoga i reproduktivnog stanovništva**. Treba iskoristiti mogućnosti revitalizacije sela kroz razvoj poljoprivrede i uslužnih djelatnosti, osobito seoskog turizma. Učinkovita je mjera davanja poticaja mladim bračnim parovima za ostanak na području Općine, osobito u prostorima koji trpe depopularizaciju, kao što su sela u višim područjima.[10] To svakako podrazumijeva razvoj infrastrukture koja će i seoskom stanovništvu osigurati visok životni standard, izravno će pozitivno utjecati na vitalne karakteristike stanovništva, te na **rast i zadržavanje stanovništva na području Općine i sela.**

Ekonomski razvoj prostora nezamisliv je bez razvoja društvene infrastrukture koja će osigurati **obrazovano i zdravo stanovništvo**. Podizati kvalitetu obrazovanja i zdravstvene zaštite stalna je zadaća svake lokalne zajednice jer samo kvalitetno obrazovano stanovništvu u današnjem vremenu znanstveno-tehnološke revolucije može biti nositelj pozitivnih društvenih i ekonomskih promjena. Potrebno je **više planiranja u kreiranju obrazovne politike** kako bi se smanjilo daljnje povećanje suficitarnih zvanja i zanimanja, a umanjio nedostatak deficitarnih. Izuzetno je važno **olakšati profesionalnu mobilnost** kroz otvaranje mogućnosti doškolovanja, prekvalifikacije, usvajanja novih vještina i znanja. To ima osobitu težinu u sredinama kao što je općina Žepče gdje je do perioda posljednjega rata većina zaposlenog stanovništva radila u industrijskim gigantima susjednih općina. U vremenu protekloga rata i poraća ta je industrija uništena i/ili zastarjela, tako da je danas nužna potreba tražiti nove mogućnosti zapošljavanja u drugim djelatnostima, što traži stručnu osposobljenost radne snage.

Izgradnja materijalne infrastrukture neophodna je za revitalizaciju sela, što ima značajan učinak na prirodni priraštaj stanovništva. U seoskim sredinama se više njeguju tradicionalne vrijednosti kao što je ljubav prema životu koja podrazumijeva i veću spremnost za rađanjem novih života.

Izgradnja prometne infrastrukture mora uvažiti buduću planiranu izgradnju auto ceste na koridoru Vc. To će svakako ostaviti traga i na prostorni razmještaj stanovništva, razvoj gospodarstava i prostornu pokretljivost stanovništva. Buduća trasa autoceste se u velikoj mjeri poklapa sa trasom sadašnjeg magistralnog puta. Tu je formiran pojas guste naseljenosti koji će autocesta razbiti. Autocesta

[10] To su sva sela koja su u tablici 3 prepoznatljiva po smanjenom broju stanovnika i gustoći naseljenosti osim naselja Ljeskovica i Želeća čiji broj stanovnika i gustoća naseljenosti opadaju zbog vrlo slabog povratka srpskog stanovništva koje ga je ranije većinski naseljavalo.

će olakšati prostornu pokretljivost stanovništva kroz povezivanje sa širom regijom. Nove mogućnosti razvitka gospodarstva mogu potaknuti gospodarski razvitak koji će imati pozitivan učinak na vitalne karakteristike stanovništva.

Ovo su samo neki od demografskih problema koje bi morala analizirati prostorno planska dokumentacija. Za općinu Žepče je 2007. godine donesen prostorni plan, no on ne daje rješenja demografskih problema. To je razumljivo ako znamo da demografske analize nisu temeljene na točnim podacima nego na procjenama koje sigurno imaju velika odstupanja od stvarnoga stanja. Tome treba dodati da je prostorni plan općine Žepče 2007.-2027. dokument prepun uopćenih teza i zaključaka. Izrada prostorno-planske dokumentacije mora uvažavati stanovništvo kao osnovni činitelj razvoja prostora.

9. Zaključak

Kvalitetne analize i sistematizacija relevantnih podataka o stanovništvu bilo kojeg prostora Bosne i Hercegovine, pa tako i općine Žepče, bit će moguće napraviti tek pošto se napravi novi popis stanovništva. To je preduvjet za njihovu kvalitetnu primjenu za potrebe izrade prostornih planova. Do tada se u BiH izrađuje prostorno planska dokumentacija temeljena na podacima koji su rezultat procjena koje su često netočne s ciljem da vode prema zaključcima koji odgovaraju onome tko naručuje izradu te dokumentacije.

Stanovništvo se mora promatrati kao nedjeljivi dio nekog prostora koji ima važan utjecaj, gotovo presudan, za njegovo organiziranje, funkcioniranje i promjene. Zbog toga je potrebno da se prostorno-planskom dokumentacijom definira uloga stanovništva u oblikovanju, mijenjanju i valorizaciji prostora. U uvjetima sve veće zagađenosti prostora ta uloga se mora vezati za mjere zaštite okoliša i sprječavanje njegovoga daljnjeg zagađenja.

Bez velikih analiza lako je uočiti negativne učinke prenošenja modnih trendova stila života među građane općine Žepče. Rasipnički konzumizam dovodi do snažne destrukcije okoliša koja se osobito očituje kroz vizualna onečišćenja kao što su: napuštene stare zgrade, divlja naselja bespravno izgrađena,[11] neuređeno zemljište, divlja odlagališta otpada, tragovi vandalizma i nekulture.

Prostorni plan općine Žepče 2007. – 2027. prepun je floskula o zaštiti okoliša,dok stvarno stanje ugroženosti okoliša uopće nije analizirano. Zbog toga nije ponuđena jasna strategija brige za očuvanje okoliša i podizanje njegove kvalitete,što može ugroziti opstanak.

Izuzetno je značajno za općine, kao što je Žepče, gdje je većinsko seosko stanovništvo njegovati kulturu čuvanja okoliša koji nas hrani i tradiciju reciklaže. U

[11] Ta naselja su uglavnom nastala na području uz magistrali put M 17, npr. Begov Han čiji se porast stanovništva i gustoća naseljenosti vide u Tablici broj 3.

seoskom gospodarstvu se tradicionalno svaki proizvod višekratno upotrebljavao i vraćao zemlji od koje je uzet. Prodor modernoga rasipničkog načina života ozbiljna je prijetnja toj kulturi i tradiciji, za što cijenu prvo plaća okoliš kroz opterećenje tonama otpada.

Demografska slika općine Žepče je u odnosu na državu i regiju povoljnija, iako je lako uočiti negativne demografske i ekološke trendove. Izrada Prostornoga plana općine Žepče 2007.-2027. nije dala kvalitetne zaključke koji bi doveli do pozitivnih demografskih promjena i popravljanja stanja okoliša.. To je osobito vidljivo iz određivanja namjene zemljišta gdje se već gusto naseljena područja ne štite od daljnjeg naseljavanja i degradacije okoliša, niti se potječe naseljenost prostora koji trpe depopulaciju. Samo je konstatirano (legalizirano) već postojeće stanje namjene zemljišta. U budućnosti se mogu predvidjeti veliki problemi pri planiranju i izradi trase autoceste na koridoru Vc koji prolazi prostorom općine. Ovo je dobar pokazatelj kako se pri izradi kvalitetne prostorno-planske dokumentacije ne smije umanjiti važnost stanovništva u transformaciji i valorizaciji prostora.

Literatura i izvori

Augustinović, A.(1997.): Povijest Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini a poglavito u Usori i Žepču, prilog povijesnom istraživanju o Hrvatima i Crkvi u Hrvata u Bosni i Hercegovini, PUSP "Kulin Ban", Mostar-Žepče

Džambo,J.:, (1995.) : Pogledi u prošlost i kulturu Žepča, Zavidovića, Maglaja, Novog Šehera i Komušine, Prva knjiga, Šeherski glasnik, Novi Šeher

Enciklopedija Jugoslavije, tom II. 1983., Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb

Friganović, M. A., (1990.): Demogeografija – stanovništvo svijeta, četvrto, dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb

Izvješće o radu Zavoda za zapošljavanje Žepče za period od 1.1. 2008. do 31.12. 2008., Zavod za zapošljavanje Zeničko-dobojske županije, podružnica Žepče, 2009.

Marić, F., (1998.): Hrvati – katolici u Bosni i Hercegovini između 1463. i 1995. godine prema crkvenim dokumentima, Katehetski salezijanski centar, Zagreb

Marić, F., (2007.): Kronološka povijest izgradnje žepačkih katoličkih župnih crkava, Ekološki glasnik, Donja Lomnica

Marić. F., (1995.): Pregled pučanstva BiH između 1879. i 1995. godine, II. izdanje, Katehetski salezijanski centar, Zagreb

Musa-Gadžić, S., (1998.): Prirodni preduvjeti koncentracije stanovništva BiH, Motrišta, br.7, Matica hrvatska HB

Musa-Gadžić, S., (1995.): Hrvati Srednje Bosne, Prvi hrvatski geografski kongres, Zagreb

Nejašmić, I., (2005.): Demogeografija - stanovništvo u prostornim odnosima i procesima, Školska knjiga, Zagreb

Popis stanovništva i stanova 1971. godine, knjiga VI (1974), Savezni zavod za statistiku, Beograd

Popis stanovništva i stanova 1971. godine, knjiga X (1974), Savezni zavod za statistiku, Beograd

Popisi stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 31.3.1991. godine, općinsko popisno povjerenstvo, Žepče, 1991.

Prostorni plan općine Žepče, Urbanistički zavod BiH, 1986., Sarajevo

Prostorni plan općine Žepče 2007. – 2027., Urbanistički zavod Sarajevo, 2007. Sarajevo

Silobrčić, V., (2003.): Kako sastaviti, objaviti i ocijeniti znanstveno djelo, peto, dopunjeno izdanje, Medicinska naklada, Zagreb

Skupina autora, (1974.): Opštine u SR BiH1963.-1973., Republički zavod za statistiku, Sarajevo

Stanovništvo BiH, narodnosni sastav po naseljima, 1995., Državni zavod za statistiku R. Hrvatske, Zagreb

Statistički godišnjak BiH 1984. godine, Republički zavod za statistiku, Sarajevo

Statistički godišnjak Jugoslavije, 1988., Savezni zavod za statistiku SFRJ, Beograd

Strategija Razvoja općine Žepče 2007.-2027., Općina Žepče, 2006, Žepče

Topić, P., (1997.): XP Žepče – Srednja Bosna, HKD Napredak, Rijeka

Zelenika, R., (2000.): Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela, četvrto izmijenjeno izdanje, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka

Borjana Petrović – Vilušić

Naselja u slivu rijeke Soline

1. Naselja u slivu rijeke Soline

1. 1. Prostorni razmještaj, veličina i broj naselja u slivu Soline

Na površini od 47 km^2, koju zauzima ovaj sliv, smješteno je osam naselja. Idući od sjevera prema jugu ona se rasprostiru sljedećim redoslijedom: *Breške, Dokanj, Kosci, Crno Blato, Svojtina , Brđani, Dolovi i Solina.*

Na veličinu, prostorni razmještaj, razvoj, kao i način gradnje ovih naselja utjecalo je više fizičko - geografskih i društveno - geografskih faktora.

Oskudni arheološki ostaci i pisani dokumenti govore o tome da je ovo područje od najstarijih vremena bilo naseljeno. Gotovo u svim današnjim naseljima smještenim na obroncima Majevice nalaze se ostaci srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika - *stećaka* (nekropole u Doknju, Breškama i Svojtini).

Jedno predhistorijsko naselje, vjerojatno iz neolita bilo je na *Gradovrhu* u naselju Solina. Ovdje su pronađeni fragmenti keramike iz bronzanog doba. U istom naselju na lokalitetu *Srebro* ustanovljena je nekropola sa skeletima koja je datirana u željezno doba. U grobovima je pronađen tipično ilirski materijal.[1]

Naselja Breške, Dokanj, Kosci, Svojtina i Solina spominju se još u XVI. stoljeću kao naseljena mjesta.

Brdsko - planinski karakter reljefa ovog područja značajno je utjecao kako na prostorni razmještaj tako i na veličinu i razvoj naselja. Skupine kuća po iskrčenim brežuljcima, kosama i dolinskim stranama, međusobno dosta udaljene, govore u prilog pretpostavci da su preci današnjih stanovnika ovih naselja krčili šume i naseljavali ovo područje. Dakle, naselja su uglavnom nastajala na krčevinama.

[1] Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, Knjiga I, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 1957.g., str. 245.

Prostorni razmještaj naselja na uzvišenim i teže pristupačnim mjestima zadržao se sve do poslije Drugog svjetskog rata. Od tog perioda započinje intenzivan rast naselja i premještanje kuća i drugih gospodarskih objekata na niže hipsometrijske položaje, kao i na saobraćajno pristupačnija mjesta.

Najveću površinu ima naselje Dokanj (14,48 km^2), zatim slijede Breške (9,36 km^2), Kosci (4,16 km$^{2)}$, Crno Blato (3,70 km^2), Svojtina (2,49 km^2) i Brđani (1,86km^2). Ukupna površina Soline i Dolova iznosi 12,74 km^2.[2]

Najveću gustoću stanovništva ima naselje Brđani (286 st./km$^{2)}$, zatim Crno Blato (195 st./km$^{2)}$, Breške (111 st./km$^{2)}$, Svojtina (107 st./km$^{2)}$, Dokanj (74,65 st./km$^{2)}$, Kosci (57 st./km$^{2)}$. Prosječna gustoća naseljenosti Soline i Dolova iznosi 206 st./km^2.[3]

Tabela 1. *Površina i prosječna gustoća naseljenosti po naseljima*

Naselje	Površina naselja (km$^{2)}$	Gustoća naseljenosti (st./km$^{2)}$
Breške	9,36	111
Dokanj	14,48	75
Kosci	4,16	57
Crno Blato	3,70	195
Svojtina	2,49	107
Brđani	1,86	286
Solina + Dolovi	12,74	206

Izvor: *Podaci iz MZ-a, samostalni proračuni na osnovu podataka za 1991.godinu*

Sva naselja u ovom slivu, osim Soline i Dolova, koji su gradska naselja, ubrajaju se u prigradska naselja.

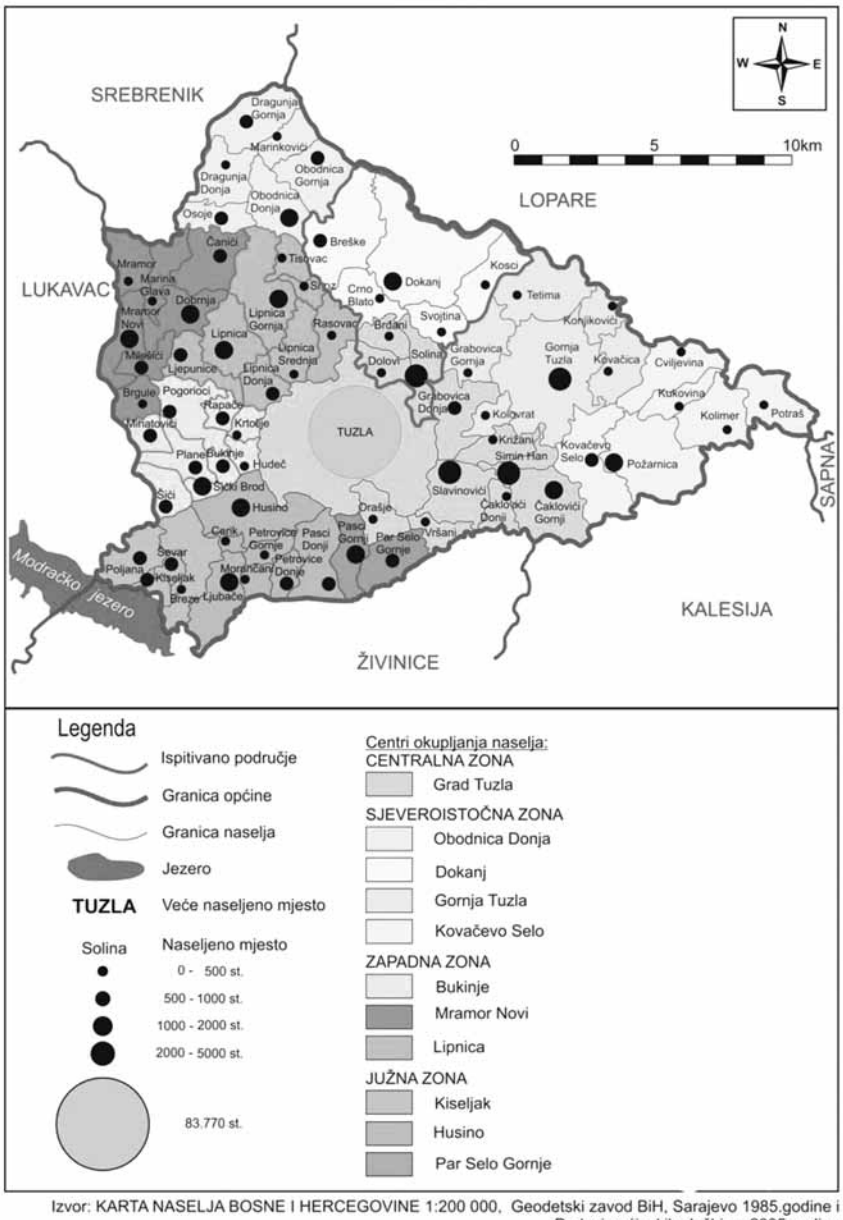
Ispitivana naselja su u periodu 1992. - 1995. godine i poslije, doživjela krupne izmjene. Tako su Breške, Dokanj, Crno Blato, Kosci i Svojtina ostali bez velikog broja stanovnika (posebno mladih), koji se danas nalaze uglavnom u razvijenim europskim zemljama. Prolazeći kroz pojedine dijelove navedenih naselja, stječe se utisak da su ona napuštena. Nasuprot njima, u Solini, Brđanima i Dolovima

[2] Nisam u mogućnosti izračunati površinu za ova naselja odvojeno, a te podatke ne posjeduje niti jedna općinska služba.

[3] Podaci o gustoći dobiveni su tako što je ukupan broj stanovnika prema popisu 1991.g., za svako navedeno naselje pojedinačno, podijeljen sa njihovom površinom.

veliki broj stanovnika, u navedenom periodu, a i prije toga, ovdje se naselio. Zbog blizine grada Tuzle ova naselja su bila daleko gušće naseljena u odnosu na ostala naselja u dolini Soline. (Tabela 1.)

Karta 1. NASELJA OPĆINE TUZLA



Izvor: KARTA NASELJA BOSNE I HERCEGOVINE 1:200 000, Geodetski zavod BiH, Sarajevo 1985.godine i Podaci općinskih službi za 2005.godinu

1. 2. Osnovne geografske karakteristike naselja u slivu rijeke Soline

1. 2. 1. Breške

Breške su smještene u sjeverozapadnom dijelu slivnog područja. Graniče sa naseljima: Obodnica Gornja, Obodnica Donja, Tisovac, Snoz, Crno Blato i Dokanj. Zauzimaju površinu od 9,36 km^2. (Vidi Kartu naselja općine Tuzla.)

Prema popisu 1991. godine, Breške su imale 938 stanovnika.

Po svome položaju Breške su karakteristične jer se nalaze na području jako izraženih brda sa duboko usječenim i uskim potočnim dolinama. Nadmorska visina terena kreće se od 350 -500 m.

Naselje se sastoji od *Gornjih i Donjih Brežaka*. I jedne i druge prvi put se spominju u turskim defterima 1512. godine.[4]

U XVI. stoljeću Gornje Breške su bile srednje naseljeno selo sa nešto više od 20 domaćinstava.

Glavna privredna kultura bilo je vinogradarstvo, zatim pšenica, a uspijevalo je i nešto prosa, zobi i ječma.

Donje Breške su bile značajnije od Gornjih Brešaka, i to ne samo po broju stanovnika nego i po jačoj privredi. I u ovom selu najznačajnija privredna grana je bilo vinogradarstvo, od žitarica najznačajnija kultura bila je pšenica, zatim ječam, zob i proso.[5]

O viševjekovnoj naseljenosti ovog naselja svjedoče i stećci koji su pronađeni prilikom izgradnje ceste Dokanj – Breške.



Slika 1. *Stećak u naselju Breške (ispred Osnovne škole Breške)* *Foto: Borjana Petrović*

[4] Dr.Adem Hanđžić, Tuzla i njena okolina u XVI. vijeku, Svjetlost, Sarajevo, 1975.g.,str. 303.
[5] Isto, str. 304.

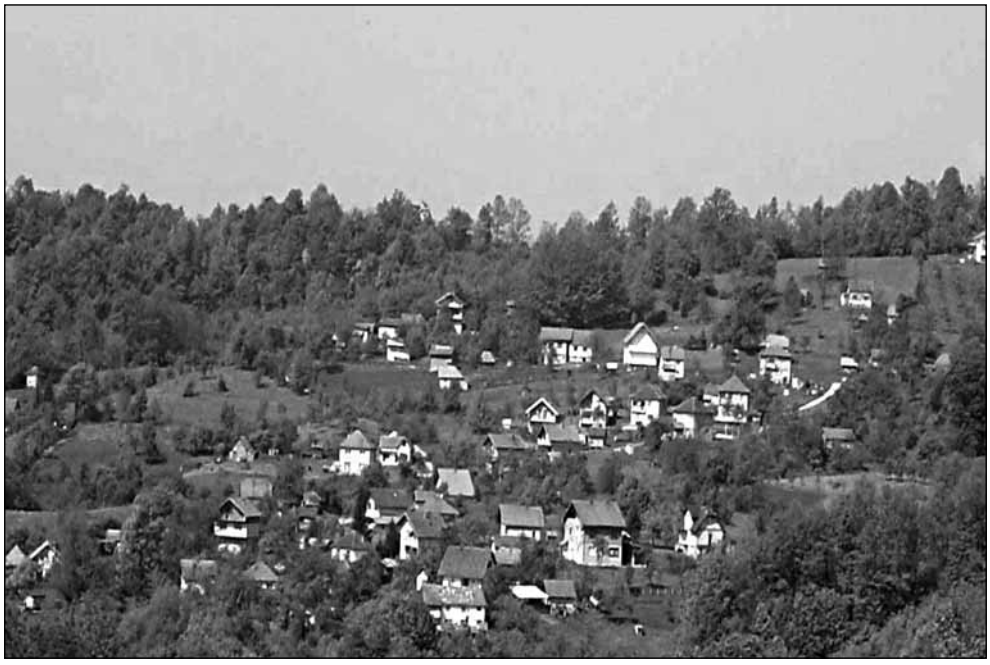
Sve do poslije Drugog svjetskog rata jedini izvor prihoda u Breškama, bila je poljoprivreda. Vinogradarstvo je nekada bilo glavna privredna djelatnost.

I Gornje i Donje Breške su, do poslije Drugog svjetskog rata, imale karakteristike razbijenog tipa naselja. Kuće su bile smještene na višim i za poljoprivredu nepogodnim područjima. Danas, Gornje Breške imaju izgled *razbijeno - grupastog*, a Donje Breške *drumskog tipa naselja*.

Smatra se da je ime Breške fitonimnog porijekla, baltičkoslavenska riječ za ime stabla breza, kakve je osnove i ime stabla brijest, u značenju svijetao, bijel. Postoji i pretpostavka da je ime Breške nastalo od glagola brežati / briždati, u značenju škropiti, prskati, kvasiti i da pripada religijskoj ili vinarskoj terminologiji.[6] Ova druga pretpostavka je više vjerojatna s obzirom na vinogradarsku prošlost naselja.

Gornje Breške čine sljedeći zaseoci: *Petrovići, Stojaci, Šabani i Bakaluše.*

Nazivi Petrovići, Stojaci i Šabani su patronimnog porijekla, dok su Bakaluše, prema kazivanjima mještana, vjerojatno dobile naziv po velikim bokalima, koje su djevojke nosile kada su išle po vodu.



Slika 2. *Breške - zaselak Stojaci* *Foto: Borjana Petrović*

[6] Ahmet Kasumović, Toponimi, etnici i ktetici Tuzle i okoline, Tuzla, 1991., str. 112.

Osim Petrovića (koji su, prema očuvanoj tradiciji, daljim porijeklom iz Crne Gore, a jedna su od najstarijih obitelji u G.Breškama), Stojaka (nekadašnji Stojakovići, spominju se još 1743. godine), te Šabanovića, u G.Breškama žive i obitelji: Jokanovići, Šimići (doselili sa Tetime), Bisići, Iljukići (iz Drapnića kod Tinje), Marinovići i Stjepanovići (iz Obodnice Gornje), Nišandžići (iz Dragunje), Bakići, Kalajlići, Stjepići, Jukići, Tomići, Lučići (iz Drijenče).

Donje Breške imaju dva zaseoka: *Nikoliće i Gutane*. Ovo područje naseljavaju obitelji: Trgovčevići (spominju se još 1743.g.), Bojanovići, Piljići, Tunjići, Breškići, Nikolići i Matičevići.[7]



Slika 3. *Dio naselja Breške sa crkvom i područnom školom* *Foto: Borjana Petrović*

1. 2. 2. Dokanj

Dokanj se nalazi u sjevernom dijelu slivnog područja Soline. S obzirom na površinu od 14,48 km^2, ovo je najveće naselje u ispitivanom području. Graniči se sa naseljima Breške, Crno Blato, Solina, Svojtina i Kosci.

Sjeverni dio ovog naselja čine obronci planine Majevice. Idući prema jugu, nadmorske visine opadaju te teren dobiva pretežno brdski karakter.

Šume pokrivaju čak 65,6% ukupne površine naselja i uz poljoprivredno zemljište čine najznačajniji privredni resurs.

U saobraćajnom pogledu, veliki značaj za ovo naselje ima regionalni put Tuzla – Čelić, a od lokalnih put Dokanj – Breške. Ostalu putnu mrežu čine nekategorizirani pristupni putevi, mjestimično vrlo velikih nagiba.

[7] Dosta podataka o Breškama prikupila sam na terenu od gospodina Stojak Pere i gospodina Jakova Petrovića, te im se i ovom prilikom najljepše zahvaljujem.

O naseljenosti ovog naselja i u dalekoj prošlosti svjedoče nekropole stećaka kao i groblje na lokalitetu Jarići za koje se vjeruje da je staro kužno groblje.

Dr. Adem Handžić navodi da je ovo naselje u XVI. stoljeću bilo značajnije selo u nahiji. S početka osmanske uprave ovdje je evidentiran veći broj baštinskih zemalja što ukazuje na veliku starost naselja. Vinogradarstvo je i ovdje bilo najznačajnija kultura.[8]



Slika 4. *Stećak u naselju Dokanj (na sadašnjem katoličkom groblju)* *Foto: Borjana Petrović*

Do poslije Drugog svjetskog rata poljoprivreda je ovdje bila osnovni izvor prihoda, a od tada počinje zapošljavanje stanovništva u druge privredne sektore, te napuštanje poljoprivredne proizvodnje. Tek u novije vrijeme teška ekonomska situacija okrenula je ponovo ovdašnje stanovništvo poljoprivredi.

[8] Dr.Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Svjetlost, Sarajevo, 1975.g., str. 264.

Do poslije Drugog svjetskog rata, Dokanj je pripadao razbijenom tipu naselja. Činile su ga međusobno dosta udaljene kuće, smještene po višim hipsometrijskim nivoima. U socijalističkom periodu pod utjecajem povoljnih ekonomskih prilika naselje se počelo intenzivno razvijati i dobivati karakteristike *razbijeno - grupastog tipa naselja*.

Naziv naselja Dokanj je jedinstveno toponimno ime u Bosni i Hercegovini. Prema narodnoj legendi dobio je ime prema imenu čovjeka "Doko", odnosno "Doka", "Duka".

Ovo naselje nekada se rasprostiralo na više brda, kroz njega je išao turski put za Majevicu, ima svoju rijeku, vrlo staru drvenu kapelu i niz drugih pokazatelja, što upućuju na starinu.[9]



Slika 5. *Dio naselja Dokanj (Jarići, Đulabići i Osmi kilometar)* *Foto: Borjana Petrović*

Naselje Dokanj ima više zaselaka kao što su: *Hidani, Jarići, Rijeka, Đulabići, Brkani, Pejići, Dragoševići i Martinovići.*

Đulabići, Pejići, Martinovići i Dragoševići su nazivi patronimnog prijekla.

Naziv Hidani potječe od turske riječi koja označava *brdovitu zemlju*. Osim obitelji Hidanović ovdje žive još obitelji Islamović i Sakić.

[9] Ahmet Kasumović, Toponimi, etnici i ktetici Tuzle i okoline, Tuzla, 1991., str. 117. i 118.

Jarići su zaselak u kome nema obitelji sa istoimenim prezimenom, ali se smatra da su one tu nekada živjele. Smatra se da se ovo naselje nekada zvalo Kik, kako se danas zove česma u Jarićima. Kik dolazi od imenice fitonimnog porijekla kikovina, po čijem je drvetu bio bogat i poznat ovaj kraj.[10] Danas u Jarićima žive Grgići (vjerojatno najstarija obitelj u ovom naselju, nekadašnji Grgovići), Bonići, Marjanovići, Jukići i Đulabići.

U Brkanima kao i u Jarićima nema Brkana i sličnih prezimena, nego tu žive Banovići, Ružani i Markanovići. Po kazivanju ovdašnjih stanovnika, naziv Brkani potiče od čovjeka po imenu Brko.

Zaselak Rijeka je smješten uz potok Dulerka. Ovaj toponim ima i sinonim, Osmi kilometar i dobio je ime po udaljenosti od grada.[11] Ovaj dio naseljavaju Pejići, Grabovičkići, Garaševići i Milošići.[12]



Slika 6. *Dokanj - zaselak Brkani* *Foto: Borjana Petrović*

1.2.3. Kosci

Kosci su smješteni u istočnom dijelu sliva Soline, sa površinom od 4,16 km^2. Graniče sa naseljima Dokanj, Tetima, Grabovica Gornja i Svojtina. Naselje karakterizira mala gustoća naseljenosti, 57 st/km^2 (najmanja naseljenost na području sliva rijeke Soline).

[10] Ahmet Kasumović, Toponimi, etnici i ktetici Tuzle i okoline, Tuzla, 1991., str. 127.

[11] Isto, str. 139. i 140.

[12] Ove i druge podatke o Doknju, ljubazno mi je saopćtio gospodin Anto Banović, prilikom mog terenskog istraživanja i prikupljanja podataka.

Nadmorske visine terena na kojem se nalazi ovo naselje kreću se od 350 – 500 m.

Šume zahvaćaju čak 82,6 % ukupne površine naselja.

U geoprometnom smislu Kosci imaju periferan položaj. Najveći značaj ima putni pravac Solina – Kosci – Tetima. Taj put je sagrađen tek 1968.g., a asfaltiran je krajem 80- tih prošlog stoljeća. Sve do izgradnje ovog puta, kretanje ljudi i roba se obavljalo dolinom Kosačkog potoka.

Kosci se spominju u XVI. stoljeću kao selo sjeverno od Grabovice. Ubraja se među manja sela. Vinogradarstvo je i ovdje bilo značajno, od čega su prihodi bili veći nego prihodi od pšenice.[13]

Dugo vremena osnovni izvor prihoda bila je poljoprivreda. Tek razvojem industrije i rudarstva, poslije Drugog svjetskog rata, stanovništvo se počinje zapošljavati i u ovim privrednim granama.



Slika 7. *Dio naselja Kosci* *Foto: Borjana Petrović*

Sve do unazad pedeset godina, naselje je imalo karakteristike razbijenog naselja. Kuće su bile razbacane po brdima, dosta udaljene jedna od druge. U dolinama nije bilo kuća, kakose ne bi uzurpiralo obradivo zemljište.

[13] Dr. Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI. vijeku, Svjetlost, Sarajevo, 1975.g., str. 266.

I danas su Kosci tipično *razbijeno naselje* sa manjim grupacijama objekata rasutim uglavnom po centralnom i južnom dijelu, ali sa značajnim promjenama koje se odnose na premještanje stambenih i drugih objekata u dolinska područja, bliže putnim komunikacijama.

Naziv naselja, po kazivanju stanovnika, najvjerojatnije potiče od *kosaca* koji su ovdje održavali natjecanje u košenju.

Ovo naselje nastanjuju sljedeće obitelji: Nikić, Filipović, Breškić, Matanović, Ivanić, Stijepić, Tadić, (za navedene obitelji se smatra da su najranije naselile ovo naselje), te obitelji Kaldrmdžić i Petrović.[14]

1. 2. 4. Crno Blato

Na udaljenosti od oko 5 km od Tuzle, uz desnu obalu potoka Rijeka, smješteno je naselje Crno Blato. Graniči sa naseljima Breške, Dokanj, Svojtina, Brđani i Rasovac. Zauzima površinu od oko 3,7 km^2, sa prosječnom gustoćom naseljenosti od 195 st/km^2 (1981.g.).

U pogledu reljefa, naselje se nalazi na području zaobljenih brda, u okviru kojeg teren blago pada ka jugu, gdje se nadmorska visina kreće od 250 - 500m.

Geoprometni položaj ovog naselja je povoljan jer se nalazi uz regionalni putni pravac Tuzla – Dokanj – Čelić.

Od 1981. godine ovo naselje se u statistici vodi kao dio naselja Dokanj. Zbog toga od 1981. nema statističkih podataka koji se odnose na ovo naselje kao posebnu cjelinu.

Pisanih dokumenata o postanku i razvoju ovoga naselja nema, ali se pouzdano zna da je ovo područje bilo naseljeno još za vrijeme turske uprave, istina sa vrlo rijetkom naseljenošću.

U početnoj fazi svoga razvoja ovo naselje je pripadalo razbijenom tipu. Sastojalo se od manjeg broja kuća, "razbacanih" po hipsometrijski višim područjima, dok su niža područja bila nenaseljena. Razlog tome leži u činjenici što je zemljište uz dolinu Rijeke, sve do 1918.g. bilo aginsko, te je uglavnom korišteno za potrebe zemljoradnje i stočarstva.

Sve do 1918. godine, kroz ovo naselje je prolazio kolski put, koji je povezivao Tuzlu i Čelić, napravljen još za vrijeme turske uprave.

Godine 1918. taj put je pretvoren u makadamski. Sve do Drugog svjetskog rata uz taj put su izgrađene samo četiri kuće.

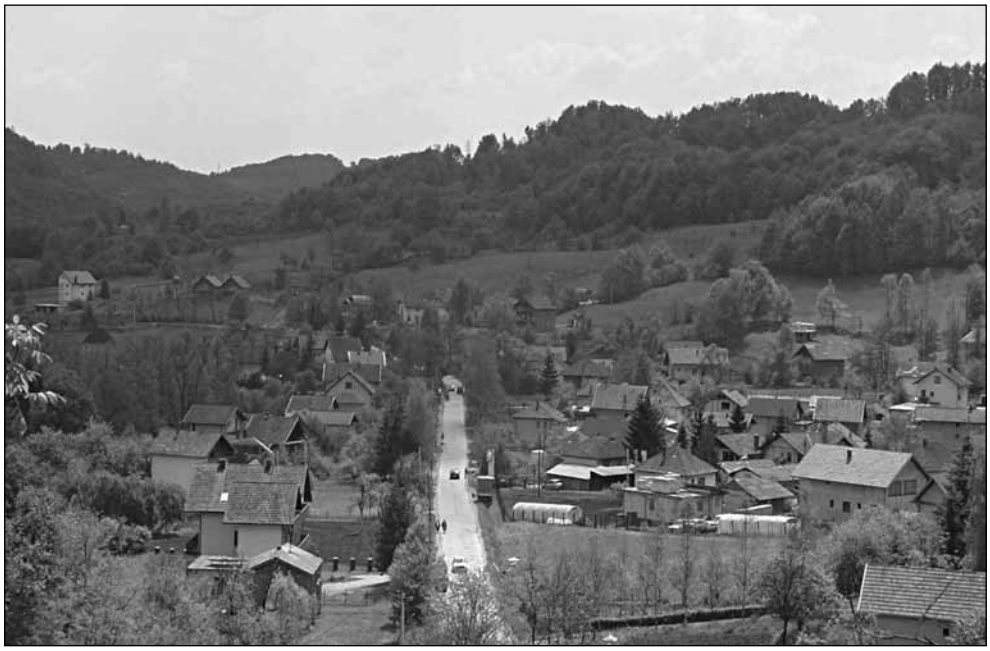
Stanovništvo ovog naselja se bavilo zemljoradnjom i stočarstvom. Od ratarskih kultura uzgajao se kukuruz, pšenica, ječam, a od stoke svinje, goveda i ovce.

[14] Dragocjene podatke o ovom naselju dali su Jozefinka i Ivo Stijepić, stanovnici naselja Kosci, pa im se i ovom prilikom zahvaljujem.

Poljoprivredni proizvodi su bili jedini izvor ishrane stanovništva, a proizvodili su se samo za vlastite potrebe.

Poslije Drugog svjetskog rata počinje intenzivan razvoj ovog naselja. Grade se stambeni i drugi objekti uz putni pravac Tuzla - Čelić, te naselje počinje dobivati odlike *drumskog naselja*. Trend razvoja ovog naselja oko putnih komunikacija se nastavlja i danas.

Prema narodnoj legendi, naziv Crno Blato potječe iz činjenice da je ovo područje dugo vremena bilo pusto. Uzrok je, prema navedenoj legendi, što je u jezeru, koje i danas postoji između Bakaluša i Crnog Blata, živjela neman koja je jela ljude. Zbog toga je ovo područje bilo nenaseljeno i pusto, sve dok je, prema legendi, nije otjerao Sveti Juraj, te je naposlijetku i ubio.



Slika 8. *Dio naselja Crno Blato (uz putni pravac Tuzla – Čelić)* *Foto: Borjana Petrović*

Crnom Blatu pripadaju sljedeći zaseoci: *Gajići, Božići, Ilići i Stevanovići.*

Svi zaseoci, osim Stevanovića, nose naziv prema nazivima obitelji koje žive u njima. Stevanovići su, prema kazivanjima starijih mještana, dobili naziv po nekadašnjem stanovniku, čije je ime Stevanika Gavrilović, a ne po obitelji Stevanović koja je jedna od najstarijih u ovom naselja.

U Crnom Blatu žive sljedeće obitelji: Stevanovići (daljim porijeklom iz Crne gore), Mitrovići su iz Marine Glave, Markovići, Gavrilovići su daljim porijeklom

iz Crne Gore, Đurići, Popovići iz Lukavice, Mićići iz Žabara (Srbija), Tešići iz Lukavice, Brčine i Matanovići iz Drijenče, Grabovičkići iz Doknja, Petrovići iz Brešaka, Janjići iz Pipera, Tomići iz Grabovice, Banovići su daljim porijeklom iz Crne Gore, Matoševići.[15]



Slika 9. *Crno Blato - zaselak Stevanovići* *Foto: Borjana Petrović*

1. 2. 5. Svojtina

Naselje Svojtina se nalazi u središnjem dijelu sliva rijeke Soline. Graniči se sa naseljima Dokanj, Kosci, Grabovica Gornja i Solina.

Naselje je smješteno na pretežno brdskom terenu, čija se visina kreće od 350 – 500 m.

[15] Podatke o porijeklu navedenih porodica u Crnom Blatu prikupila sam od Sare i Miloša Stevanović i Marka Grabovičkića, stanovnika Crnog Blata te im se ovom prilikom najljepše zahvaljujem.

Kao i naselje Kosci, u geoprometnom smislu, Svojtina ima periferan položaj. Promet se odvija uskim, makadamskim putem koji je napravljen 1977.g. Ranije je u funkciji bio put koji je vodio zapadnim rubom naselja (po tzv. Majdanu).

Pisanih dokumenata o nastanku ovoga naselja nema, ali nekropole stećaka koje se nalaze ovdje ukazuju na to da je ovo područje bilo naseljeno i u srednjem vijeku.

Ranije se stanovništvo ovog naselja bavilo poljoprivredom, kao i eksploatacijom kamena na lokalitetu Majdan, kojeg su prodavali, a koristili su ga i za izgradnju svojih kuća.

Svojtina ima karakteristike *razbijenog naselja*. Manje grupe objekata su locirane na lokalitetima Drenovik, Josipovići i uz samu granicu prema Koscima. Nešto veći broj kuća smješten je na lokalitetu Kamenjaši. Starije kuće su smještene uglavnom na višim hipsometrijskim nivoima, a posljednih godina evidentna je izgradnja kuća i drugih objekata u nižim područjima.



Slika 10. *Drenovik - dio naselja Svojtina* *Foto: Borjana Petrović*

Naziv Svojtina vjerojatno potječe od slavenizirane latinske riječi *sui*. Drenovik, u kojemu žive obitelji Pejić i Divković, naziv je dobio po drijenku po kojemu je ovaj kraj bio poznat, dakle naziv je fitonim. Josipovići su dobili naziv po istoimenom obiteljskom prezimenu, kao i zaselak Kamenjaši.

U proteklih nekoliko decenija iz Svojtine, a naročito iz zaselka Kamenjaša, zbog teških uvjeta života, stanovništvo se iseljava i uglavnom se naseljava bliže gradu, u Solinu koja je danas urbano područje grada Tuzle.[16]

[16] Podaci dobiveni od Ferde Pejić iz Svojtine.

1. 2. 6. Brđani

Brđani su smješteni u središnjem dijelu ispitivanog područja, sa desne strane rijeke Soline. Sa površinom od 1,86 km^2, ovo je najmanje naselje u slivu rijeke Soline.

Nalaze se na nadmorskoj visini od 250 – 350 m. Rijeka Solina je ovdje nataložila moćne naslage aluvijalnih nanosa.

Mrežom pristupnih puteva Brđani su povezani sa saobraćajnicom Tuzla - Čelić. Današnji makadamski put koji prolazi duž naselja nastao je kao rezultat pripreme terena za izgradnju sonovoda, koji je trebao prolaziti kroz ovo naselje.

Poljoprivredno zemljište zauzima čak 72,2 % ukupne površine naselja i osnovni je resurs privrednog razvoja.

Pisanih dokumenata o postanku ovoga sela nema, ali po kazivanju mještana naselje ima dugu tradiciju naseljenosti.

Zbog čestih poplava i izlivanja rijeke Soline u Brđanima, kuće su bile građene na uzvišenjima. Međutim, prirodnim pomjeranjen korita rijeke ka istoku, stvoreni su uvjeti za izgradnju kuća i na nižim položajima. Danas Brđani po tipu predstavljaju tipično *drumsko naselje.* Sastoje od *Gornjih i Donjih Brđana*. Od 1992. godine, doseljavanjem stanovništva u ovo naselje (uglavnom iz Podrinja), naročito je intenzivna izgradnja Donjih Brđana.

Najstarije obitelji ovom naselju su Hasići (doselili iz Grabova potoka za vrijeme austro -ugarske uprave), te Kovčići i Mušići.[17]

1. 2. 7. Dolovi

Ovo naselje je smješteno uz desnu obalu rijeke Soline, u južnom dijelu njenog sliva. Graniči sa naseljima Solinom i Brđanima, a zapadnim i južnim dijelom veže se za gradsku zonu kojoj pripada.

Teren je, izuzev ravničarskog područja uz rijeku Solinu, brdskog karaktera.

Dolovi su mrežom pristupnih puteva, kao i Brđani, vezani za regionalni pravac Tuzla – Čelić.

Prema dr. A. Handžiću, u XVI. stoljeću ovdje se najvjerojatnije nalazilo naselje koje se zvalo Babin Dol. Vinova loza je bila glavna kultura, značajnija i od pšenice.[18]

Zbog čestih poplava u prošlosti, izazvanih izljevanjem rijeke Soline, kuće su građene na hipsometrijski višim položajima. Međutim, zbog pomjeranja korita rijeke, počinje razvoj naselja i na nižim položajima. Danas su Dolovi prema tipu tipično drumsko naselje.

---

[17] Podaci dobiveni od Husić Ibrahima iz Brđana.

[18] Dr. Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Svjetlost, Sarajevo, 1975.g., str. 281. i 282.

S obzirom na nadmorsku visinu, naselje se dijeli na *Gornje i Donje Dolove*. Iako se u nazivu naselja jasno uočavaju osnovne riječi *dolina, dola*, može se pretpostaviti i dalje podrijetlo od glagola *dolokati, dolakati*, što je mitološki evidentirano u svijetu slavenskih planinskih stočara koji su nad kotlinama, klancima i sl.[19]

Starosjedioci u ovom naselju su obitelji Jahić, Mustačević i Srabović. Predak Jahića, prema očuvanoj tradiciji, ovdje je došao sa turskom vojskom u XVII. stoljeću iz Male Azije i tu ostao.[20]



Slika 11. *Naselja Brđani, Dolovi i Solina* *Foto: Borjana Petrović*

1. 2. 8. Solina

Kao i Dolovi, Solina je smještena u južnom dijelu sliva istoimene rijeke, ali sa njene lijeve strane. Graniči se sa naseljima: Svojtina, Grabovica Gornja, Grabovica Donja, Brđani i Dolovi. Solina i Dolovi su jedina gradska naselja na području ovoga sliva.

[19] Ahmet Kasumović, Toponimi, etnici i ktetici Tuzle i okoline, Tuzla, 1991., str. 118.
[20] Prilikom prikupljanja građe za ovaj rad kazivao Jahić Jakub.

Geoprometni položaj Soline je povoljan, smještena je uz regionalni putni pravac Tuzla – Čelić.

Reljef je predstavljen ravničarskim područjem koje se pruža uz rijeku Solinu, dok je teren na istočnoj strani ovog naselja brdovit.

Brojna arheološka nalazišta govore u prilog tome da je ovo naselje bilo naseljeno u dalekoj prošlosti.

Tako je na lokalitetu *Srebro* u Solini otkrivena nekropola sa skeletima koja je datirana u željezno doba. U grobovima je pronađen tipično ilirski materijal. Jedno predhistorijsko naselje, vjerojatno iz neolita, bilo je na *Gradovrhu* iznad Soline. Ovdje su pronađeni i fragmenti keramike iz bronzanog doba.[21] Po kazivanju stanovnika na Gradovrhu je za vrijeme križarskih ratova (XI. i XII. stoljeće), bio karantin za vojnike zaražene kugom. Tek kasnije, Marija Terezija je na tom mjestu sagradila franjevački samostan. U njemu su se opismenjavala djeca kršćanskihobitelji, sve do njegovog zatvaranja.

Ovo naselje se spominje u XVI. stoljeću kao najveće selo u nahiji. Turci su ga zatekli kao značajno selo. Još 1512. godine evidentirano je selo Solina sa Štetikovićima (kasnije se izdvojilo kao zasebno selo). Solina je bila bogato selo, što se vidi po tome što su plaćali najveći porez u nahiji. Vinogradarstvo je ovdje bilo glavna privredna grana.[22]

Nešto intenzivnije naseljavanje ovog naselja počinje u prvoj polovini XIX. stoljeća. Stanovnici su bili podrijetlom iz bogatijih tuzlanskih obitelji koje su imale imanja u ovom naselju. Te obitelji su zimi živjele u Tuzli, a ljeti u ljetnikovcima u Solini. Naseljavanje je išlo sporo, jer je gradski život bio privlačniji. Stanovništvo se izrazito bavilo zemljoradnjom, stočarstvom, voćarstvom (jedan dio naselja na primjer zove se Pekmezije što ukazuje na uzgoj voća i njegovu preradu u pekmez), pčelarstvom, a vrlo malo zanatstvom.[23]

Zbog čestog izlivanja rijeke Soline i njenog bujičnog toka, ljudi su krčili i naseljavali pretežno brdske terene.

Do Drugog svjetskog rata ovo naselje je imalo oko tridesetak kuća. Tek u zadnjih tridesetak godina u naselju su se počele intenzivno izgrađivati kuće, gospodarski i drugi objekti, a naročito nakon posljednjega rata.

Danas je Solina gradsko naselje, sa gusto izgrađenim kućama, kako do asfaltne saobraćajnice tako i iznad nje, u dužini od oko 5km. Ona se razvija najintenzivnije od svih naselja smještenih na području ovoga sliva.

Naziv Solina se veže za izvorišta slane vode u ovom naselju (i danas tu postoji njiva Solilo u kojoj se nalazi takav izvor).

[21] Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, Knjiga I, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla, 1957.g., str. 245.

[22] Dr. Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Svjetlost, Sarajevo, 1975.g., str. 260. i 261.

[23] Jakub Jahić, Ljetopis džemata u Solini, (rukopis), 1999.g.

Najstarije obitelji u ovom naselju jesu: Hasići, Topčagići, Suljagići (njihov pra - predak Azap je došao sa osmanlijskom vojskom iz Saudijske Arabije te je dobio zemlju u ovom naselju), Šahani, Hodžići, Tučići, Husići, Džinde, Mušići, Dedići, Vančure (doselili iz Čehoslovačke prije drugog svjetskog rata), Mot (doselili iz Italije), Milići (iz Grabovice), i Malohožići, Konjići, Kapetanovići i Dumani (prije Drugog svjetskog rata doselili iz Hercegovine).[24]

2. Privredne karakteristike

Dosadašnji privredni razvoj područja koje obuhvaća sliv rijeke Soline, odvijao se pod utjecajem prirodnih i određenih društvenih uvjeta.

Prirodni uvjeti predstavljaju značajan faktor privrednog razvoja ovog područja. Od prirodnih resursa najveći značaj imaju *šumski resursi* i *poljoprivredno zemljište*.

Najveća površina šumskog zemljišta, od 950 ha, nalazi se u naselju Dokanj i zauzima 65,6 % ukupne površine seoskog područja, zatim u Breškama 356,25 ha ili 38 % od ukupne površine seoskog područja, Koscima 343,75 ha ili 82,6 % površine seoskog područja. U Crnom Blatu šume prekrivaju 125 ha ili 33,75 % površine seoskog područja, Svojtini 109 ha ili 43,9 % te Brđanima 30 ha ili 16 %. Najveće šumske površine se nalaze u sjevernom dijelu sliva, dok se prema jugu smanjuju i u naseljima Dolovi i Solina su većim dijelom iskrčene i prekrivaju viša, strmija te za stambenu izgradnju nepogodna mjesta. Zastupljene su bukove, hrastove i grabove šume, koje su veoma pogodne za komercijalno iskorištavanje.

Potrebno je napomenuti da je sječa šuma neracionalna i da su velike površine šuma uništene, naročito u periodu 1992. - 1995. godina, posebno na području Crnog Blata.

Poljoprivredno zemljište je veoma važan faktor privrednog razvoja. Najveće površine poljoprivrednog zemljišta nalaze se u naselju Breške gdje zauzimaju 520,25 ha ili 55,6 % ukupne površine, zatim Dokanj sa 423,73 ha ili 29,2 %, Crno Blato 185,83 ha ili 50 %, Brđani 134,86 ha ili 72,2 %, Svojtina 124,38 ha ili 49,9 % i Kosci sa 65,06 ha ili 15,6 % ukupne površine seskog područja. U Solini i Dolovima poljoprivredno zemljište zauzima oko 366 ha ili 28,72 % njihove ukupne površine.

Ovo područje, osim nalazišta soli koja se još uvijek ne eksploatira, ne raspolaže sa drugim rudno - mineralnim resursima. Po kazivanju stanovnika u naseljima Solina, Brđani i Dolovi pronađena je nafta. Ta ležišta su ispitivali Francuzi za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, ali se o količinama, kvalitetu i mogućnostima komercijalne eksploatacije nikada nije govorilo.

[24] Podaci dobiveni od Jahić Jakuba i Suljagić Selama iz Soline.

Važan resurs ovog prostora predstavlja njegova očuvana prirodna ljepota, prostrane šume, livade, brojne biljne vrste, bistri i plahoviti šumski potoci i nadasve prijatni i susretljivi stanovnici. Obronci planine Majevice čine istinsku prirodnu i rekreacionu vrijednost. Međutim, slaba izgrađenost infrastrukture onemogućava turističku valorizaciju ovog prostora, koja je ograničena na rijetke ljubitelje prirode.

2. 1. Poljoprivreda

Nerazvijenost privrednih grana sekundarnog i tercijernog sektora na području ovog sliva te njegovo bogstvo šumama i poljoprivredno zemljište, utjecali su na to da se poljoprivreda razvija i održi kao glavna privredna djelatnost, iako je uglavnom ekstenzivna.

U XVI. stoljeću vinogradarstvo je bilo glavna privredna djelatnost ovog područja, a od žitarica najznačajnija kultura bila je pšenica, zatim ječam, zob i proso.

Snažan razvoj industrije, a posebno rudarstva, poslije Drugog svjetskog rata privukao je veliki broj poljoprivrednog stanovništva u grad. Poljoprivredna proizvodnja je svedena na minimum, odnosno proizvodilo se samo za podmirivanje vlastitih potreba. Ovakav trend se zadržao sve do 1992. godine kada je teška ekonomska situacija usmjerila ovdašnje stanovništvo na poljoprivrednu proizvodnju, posebno u sjevernom dijelu sliva.

Iako je i danas radno sposobno stanovništo uglavnom zaposleno u preduzećima na području grada i šire, ipak postoje uspješni primjeri poljoprivredne proizvodnje kao npr. proizvodnja povrća u staklenicima, proizvodnja jagoda, tovni uzgoj goveda, farme koka nosilja itd.

2. 1. 1.Ratarstvo

Na sjetvenim površinama koje iznose oko 14,29 % ukupnih poljoprivrednih površina uzgajaju se žitarice i povrtlarske kulture.

Najveći dio sjetvenih površina zauzimaju žitarice (69,78 %). Najviše se uzgajaju kukuruz i pšenica.

Povrće zauzima oko 24 % ukupno zasijanih površina. Više od polovine površina pod povrćem zasijano je krompirom. Ostatak površina zasijan je drugim povrćem: crnim i bijelim lukom, grahom, kupusom, paradajzom, paprikom, mrkvom i dr.

Posljednjih godina na ispitivanom području razvija se i proizvodnja povrća u staklenicima i plastenicima (uglavnom pradajza i paprika). Staklenici i plastenici zauzimaju površinu od oko 900 m^2.

Tabela 2. *Poljoprivredne površine zasijane žitaricama i povrtlarskim kulturama u 2001. godini (u ha)*

Vrsta usjeva	Površina u ha
pšenica	20,5
ječam	6
zob	1
kukuruz	154
krompir	33,2
crni luk	7,2
bijeli luk	3,8
grah	10,9
kupus	1,6
paradajz	2,2
paprika	2,3
krastavac	1,2
mrkva	1,2
Ukupno	**245,1**

Izvor: *Upitnik o nekim parametrima koji se odnose na poljoprivrednu proizvodnju, Služba za budžet, finansije i poduzetništvo Općine Tuzla*

2. 1. 2. Stočarstvo

Stočni fond ispitivanog područja, prema podacima za 2001. godinu, iznosio je oko 1545 grla goveda, 1242 grla svinja, 330 grla ovaca, 55 grla koza i 22 grla konja.

Na ovom području izgrađene su i dvije farme za uzgoj činčila sa oko 50 jedinki.[25]

2. 1. 3. Voćarstvo

Na području koje obuhvaća sliv rijeke Soline postoje veoma povoljni uvjeti za razvoj voćarstva. Najviše je zastupljeno gajenje šljive (18 300 stabala), zatim jabuka

[25] Upitnik o nekim parametrima koji se odnose na poljoprivrednu proizvodnju, Služba za budžet, finansije i poduzetništvo Općine Tuzla.

(7850 stabala), krušaka (5500 stabala), trešanja (1260 stabala), oraha (1100 stabala), višanja (475 stabala), breskvi (220 stabala) i kajsija (165 stabala).[26]

Jagode se uzgajaju na površini od oko 0,75 ha.

Pčelarstvo je na ovom području dopunsko zanimanje poljoprivrednika, kao i rekreativno zanimanje nepoljoprivrednika. Pčelinja paša je obilna i raznovrsna. Broj košnica iznosi oko 635.

S obzirom na prirodne uvjete ovoga prostora za očekivati je da će poljoprivredna djelatnost uzimati sve više maha, naročito stočarstvo i voćarstvo, jer to je jedini put privrednog razvoja ovog područja.



Slika 12. *Proizvodnja jagoda (Dokanj)* *Foto: Borjana Petrović*



Slika 13. *Uzgoj ovaca (Dokanj)* *Foto: Borjana Petrović*

[26] Isto.



Slika 14. *Staklenička proizvodnja paradajza (Solina)* *Foto: Borjana Petrović*

Završna razmatranja

Sliv rijeke Soline s površinom od 47 km^2 smješten je u sjevernom dijelu općine Tuzla.

Povoljne prirodno geografske karakteristike (brdsko - planinski karakter reljefa, prostrane šume, livade i pašnjaci, povoljne klimatske i hidrografske karakteristike, itd) utjecale su na to da je ovo područje bilo naseljeno i u dalekoj prošlosti. O tome svjedoče arheološki ostaci (lokalitet Gradovrh, lokalitet Srebro, nekropole stećaka) i pisani dokumenti.

Društveno - geografski, socijalno - ekonomski i drugi uvjeti u periodu 1948. -1991. godine, snažno su utjecali kako na prirodno i mehaničko kretanje stanovništva, tako i na njegovu strukturu.

Prema podacima o ukupnom kretanju broja stanovnika, u periodu 1948 - 1991. godina, možemo zaključiti da se u ispitivanom području, u cjelini, broj stanovnika povećao. Međutim, u većini naselja do 1981. godine zabilježeno povećanje broja stanovnika, a od te godine do 1991. dolazi do njegovog smanjenja.

U slivu rijeke Soline nalazi se osam naselja, koja se od sjevera prema jugu rasprostiru sljedećim redosljedom: Breške, Dokanj, Kosci, Crno Blato, Svojtina, Brđani, Dolovi i Solina. Kuće izgrađene po iskrčenim brežuljcima, kosama i dolinskim stranama međusobno su dosta udaljene. To ukazuje na činjenicu da su preci današnjih stanovnika krčili šume i naseljavali ovo područje, dakle naselja

su nastala na krčevinama. Prema kazivanju starijih stanovnika u svim naseljima ovoga sliva, možemo zaključiti da su ova naselja do poslije Drugog svjetskog rata pripadala razbijenom tipu, a od ovoga perioda počinje njihov preobražaj u razbijeno - grupasta i drumska naselja zahvaljujući intenzivnom društveno -ekonomskom razvoju.

Geoprometni položaj naselja ovog područja određuje saobraćajnica *Tuzla – Čelić*, kojom ova naselja ostvaruju vezu prema jugu sa magistralnim pravcem *Doboj – Tuzla – Bijeljina* i prema sjeveru sa susjednom općinom Lopare i Distriktom Brčko. Veza ovog područja sa naseljima na zapadu i istoku nije dovoljno razvijena i ostvaruje se kategoriziranim lokalnim putevima *Obodnica Donja – Dokanj* i *Tetima – Kosci – Solina* i mrežom nekategoriziranih lokalnih i pristupnih puteva.

Privredni razvoj ovog područja određen je prirodnim i društvenim faktorima. Najznačajniji privredni resurs jesu šume i poljoprivredno zemljište. Međutim, društveno-ekonomski faktori nisu pogodovali razvoju poljoprivrede (poslije 70-tih), jer je veliki broj radne snage privukla industrija i rudarstvo. Tek u posljednje vrijeme započinje ponovno oživljavanje poljoprivredne proizvodnje.

Neophodno je napomenuti da je u periodu 1992.-1995. godine i poslije, (na osnovu vlastitih zapažanja i kazivanja mještana) došlo do krupnih promjena koje se odnose na stanovništvo, razvoj naselja i privredni razvoj.

Pregled izvora i literature

a) Objavljeni izvori

Prostorni plan opštine Tuzla, analitičko - dokumentaciona osnova, Studija: 3. Stanovništvo, 3.1. Demografska studija, faza 1: Analiza stanja i hipoteze, Ekonomski institut, Sarajevo, 1984.;

Prostorni plan opštine Tuzla, analitičko - dokumentaciona osnova, Studija: 3. Stanovništvo, 3.1. Demografska studija, Dokumentacija, Ekonomski institut, Sarajevo, 1984.;

FZS, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1991., Domaćinstva po naseljenim mjestima, Statistički bilten br. 272, Sarajevo, 1999.;

Prostorni plan općine Tuzla za period 1986 -2000. / 2005., (nacrt), Tuzla, 1986.;

RZS, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Domaćinstva po naseljenim mjestima, Statistički bilten br.112., Sarajevo, 1983.;

RZS, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine, Rezultati za stanovništvo, domaćinstva i stanove, po naseljima, Sarajevo, 1982.;

RH, Državni zavod za statistiku, Stanovništvo Bosne i Hercegovine, Narodnosni sastav po naseljima, Zagreb, 1995.;

SZS, Popis stanovništva 1953., knjiga XV, Osnovni podaci o stanovništvu, podaci za naselja prema upravnoj podjeli, Beograd, 1960.;

SZS, Popis stanovništva i stanova 1971. godine, Rezultati za stanovništvo i domaćinstva, po naseljima i opštinama, Beograd, 1972.,

SZS, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, Beograd, 1986.;

Sreski zavod za statistiku, Demografska statistika 1958. - 1964., Tuzla, 1965.

b) Neobjavljeni izvori

Studija urbanizacije i prostornog uređenja kao faktor razvoja i njegova uzajamnost sa nosiocem privrednog razvoja opštine Tuzla, Prilog – statističko - dokumentaciona osnova, Tuzla, 1983.;

Jakub Jahić, Ljetopis džemata u Solini, (rukopis), 1999.;

Borjana Petrović, Tradicionalna arhitektura naselja Dokanj, seminarski rad, PMF, Odsjek za Geografiju, Tuzla, 2005.;

Pregled upisa u matični knjigu rođenih, Matični ured Tuzla;

Pregled upisa u matični knjigu umrlih, Matični ured Tuzla;

Hadžimustafić Edin i Ahmetović Adel, Geomorfološka prezentacija sliva rijeke Soline, seminarski rad, PMF, Odsjek za geografiju, Tuzla, 2004.

c) Literatura

Dr. Salih Kulenović, Gračanica i okolina - antropogeografske i etnološke odlike, Tuzla, 1994.;

Dr. Milan Vresk, Osnove urbane geografije, Školska knjiga, Zagreb, 1990.;

Dr.Mladen Friganović, Demogeografija, stanovništvo svijeta, Školska knjiga,

Zagreb, 1990.;

Dr. Jovan Marković, Fizička geografija Jugoslavije, Naučna knjiga Beograd, 1963.;

Vladimir Đurić, Prilog proučavanju tipologije seoskih naselja, Zbornik radova PMF Univerziteta u Beogradu, sv.XV, Beograd, 1968.;

Veličko Bojović, Tuzla i njena okolina, Tuzla, 1937.;

Dr.Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Svjetlost, Sarajevo, 1975.;

Dragiša Trifković, Tuzlanski vremeplov I, Beograd, 1981.;

Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, Knjiga I, Zavičajni muzej u Tuzli, 1957.g.;

Ahmet Kasumović, Toponimi, etnici i ktetici Tuzle i okoline, DP Grafičar – izdavačka djelatnost Tuzla, 1991.